

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 86

— *Частина 1* —

Ужгород, 2024

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 26.12.2024 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бондар Н.А., Цюпка Т.О., Розметов Р.Ю. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	9
Варич О.Г. ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	17
Вігіринський А.В. НАДЗВИЧАЙНІ ОБСТАВИНИ ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЛЕГІТИМНОСТІ.....	22
Власенко В.П., Бескеткіна М.Ю. НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРАВ ТА ОБОВ’ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	30
Волошкевич Г.А., Джолос С.В. ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗБОРІВ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ І ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	37
Гоцуляк Ю.В., Мартинюк О.В. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ (ІХ – ХІV СТ.СТ.).....	45
Гудима М.М. ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	52
Добросердов А.Р., Гоцуляк Ю.В. КЛАСИФІКАЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ.....	58
Іванов С.Ю. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ.....	64
Крижевський А.В. ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ДОГОВІРНИХ ТА ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ’ЯЗАНЬ РИМСЬКОГО ПРАВА У СТАТУТАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО.....	71
Лемак О.В. НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК НАЙБІЛЬШ ПРІОРИТЕТНИЙ ОБ’ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	78
Малишев Б.В. ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	90
Матвіїв Р.І. ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	96
Осауленко В.Т. ВИКЛИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПРАВОУТВОРЕННІ УКРАЇНИ.....	101
Остапенко А.І. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У СФЕРІ ОБОРОНИ.....	106
Павлусенко О.В. ЗУ «ПРО ЗАСТОСУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ»: ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ПРИЙНЯТТЯ ДЛЯ СУБ’ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ.....	115
Парута О.В. АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ І ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	122

Перів І.В. РЕТРОСПЕКТИВА ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СВІТОВОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЖІНОЧИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	128
Тарнавська М.І. ЯРМАРКИ ШАМПАНСЬКОГО У ФРАНЦІЇ І СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: УРОК ІСТОРІЇ ДЛЯ ЗАКОНОДАВЦЯ.....	133
Удовика Л., Черповицька І. КОМУНІКАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І СУДОВОЇ ВЛАДИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	138
Шпак Н.Р. ВПЛИВ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ НА КАФЕДРІ ДЕРЖАВНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	149
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Владовська К.П., Мельник С.Р. ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	154
Герасименко Є.С. ПРАВОВА ПРИРОДА ПОСАДИ УПОВНОВАЖЕНОГО У СПРАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	160
Голуб В.К. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ ЯК ОДНА З ФОРМ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ.....	165
Гудзь Л.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПОТЕНЦІЙНІ ЗАГРОЗИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	175
Гурчумелія У.І. ПОСИЛЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇХ АСОЦІАЦІЙ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	181
Деяк І.М. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРОКУРАТУРИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕХАНІЗМУ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ.....	187
Івасюк О.І. ОБМЕЖЕННЯ ПАСИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	194
Ігнат'ю Б. СОЦІАЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ІНФРАСТРУКТУРИ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	200
Ковальчук В. КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНОЇ ЗАГРОЗИ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ.....	206
Куненко І.С. ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ЮСТИЦІЄЮ.....	214
Летнянчин Л.І., Яворський В.О. ОБМЕЖЕННЯ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	220

Марич Н.І. СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ПРАВО УТРИМУВАТИСЯ ВІД ОКРЕМИХ ДІЙ, НЕСУМІСНИХ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ ЧИ ІНШИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	226
Монастирський М.В. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД: ФІЗИЧНІ І ЮРИДИЧНІ ОСОБИ.....	233
Пивовар М. ФОРМУЛА МИРУ ЯК РЕЗУЛЬТАТ МАЙБУТНЬОГО БЕЗ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	242
Пивовар М. СТАТУТИ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЯК НЕВІД’ЄМНА ОСНОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ УЧАСНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	248
Ратушна О.М. КУЛЬТУРНІ ПРАВА ГРОМАДЯН: ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ.....	254
Ромців О., Харченко А. РЕФЕРЕНДНА ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	259
Ромців О. ПРАВО НА МИР: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	265
Сарнавський М.О. ТОЧНІСТЬ ТЕРМІНІВ: ЕВОЛЮЦІЯ, ШЛЯХ ДО РОЗУМІННЯ І ЗАКОНОДАВЧОГО ВТІЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....	271
Соколов О. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	277
Тимофєєв В.П., Тінін Д.Г., Завістовський О.Д. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОМІРНОСТІ ТА НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ ДІЙ СПІВРОБІТНИКІВ ТЦК ТА СП ПРИ СПРИЯННІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПРОВЕДЕННЮ ДІЙ МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ.....	282
Чечерський В.І. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ В ОРГАНАХ ПОЛІЦІЇ.....	289
Шершель О.В. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПРОЯВ ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ.....	294

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bondar N.A., Tsyupka T.O., Rozmetov R.Y. REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF EDUCATIONAL MIGRATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	9
Varych O.G. VECTORS OF TRANSFORMATION OF THE MAIN FUNCTIONS OF THE STATE IN MODERN CONDITIONS.....	17
Vihirinskyi A.V. EXTRAORDINARY CIRCUMSTANCES AS A BASIC FOR THE FORMATION OF THE LEGAL ORDER: PRACTICAL ASPECTS OF LEGITIMACY.....	22
Vlasenko V.P., Beskletkina M.Yu. DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND DUTIES IN CONTEMPORARY CONDITIONS.....	30
Voloshkevych H.A., Dzholos S.V. THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF LEGALITY AND RULE OF LAW: THE INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGAL ASPECTS.....	37
Hotsuliak Y.V., Martyniuk O.V. ESTABLISHMENT OF THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN UKRAINE (IX-XIV CENTURIES).....	45
Gudyma M.M. PROFESSIONAL CULTURE OF A LAWYER: GENERAL ANALYSIS.....	52
Dobroserdov A.R., Hotsuliak Y.V. CLASSIFICATION OF LIBERAL LEGAL IDEAS.....	58
Ivanov S.Yu. HISTORICAL DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....	64
Kryzhevskiy A. PROBLEMS OF THE RECEPTION OF CONTRACTUAL AND TORT OBLIGATIONS OF ROMAN LAW IN THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA.....	71
Lemak O.V. NATIONAL CONSCIOUSNESS AS THE MOST PRIORITY OBJECT OF ENSURING NATIONAL SECURITY.....	78
Malyshev B.V. POSITIVE DISCRIMINATION IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	90
Matviyiv R.I. PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF THE SPHERE OF INTEGRITY IN THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....	96
Osaulenko V.T. CHALLENGES AND TRENDS IN UKRAINIAN MODERN LAW-FORMATION.....	101
Ostapenko A.I. THEORETICAL AND LEGAL BASES FOR ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTATION OF LEGAL ACTS IN THE DEFENCE SECTOR.....	106
Pavlusenko O.V. LAW OF UKRAINE “ON THE USE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN UKRAINE”: LEGAL CONSEQUENCES OF THE ADOPTION FOR EDUCATIONAL ENTITIES.....	115
Paruta O.V. AMBIVALENCE OF MODERN CIVILIZATION AND LEGAL SOCIALIZATION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	122

Periv I.V. RETROSPECTIVE OF HUMAN RIGHTS ACTIVITIES OF THE WORLD FEDERATION OF UKRAINIAN WOMEN'S ORGANIZATIONS.....	128
Tarnavska M.I. CHAMPAGNE FAIRS IN FRANCE AND MODERN LEGAL REGULATION OF BUSINESS IN UKRAINE: A HISTORY LESSON FOR THE LEGISLATOR.....	133
Udovyka L., Cherpovytska I. COMMUNICATION OF CIVIL SOCIETY AND THE JUDICIARY: METHODOLOGICAL RESEARCH APPROACHES.....	138
Shpak N.R. INFLUENCE OF STUDENT YOUTH ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION AT THE DEPARTMENT OF STATE AND ADMINISTRATIVE LAW AT LVIV UNIVERSITY IN THE POSTWAR PERIOD.....	149
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Vladovska K.P., Melnyk S.R. INTERACTION BETWEEN STATE POWER AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: PROBLEMS OF FORMATION AND DIRECTIONS OF IMPROVEMENT.....	154
Herasymenko Ye.S. LEGAL NATURE OF THE POSITION OF COMMISSIONER FOR THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	160
Holub V.K. REALISATION OF THE RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE AS A FORM OF PERFORMING OF THE CONSTITUTIONAL DUTY TO DEFEND THE FATHERLAND.....	165
Gudz L.V. ENSURING THE RIGHT TO PRIVACY IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: POTENTIAL THREATS AND WAYS TO OVERCOME THEM.....	175
Gurchumeliia U.I. STRENGTHENING THE CAPACITY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AND THEIR ASSOCIATIONS IN THE FIELD OF INTERNATIONAL TERRITORIAL COOPERATION ON THE EXAMPLE OF ZAKARPATTIA REGION.....	181
Deyak I.M. CONSTITUTIONALIZATION OF THE LEGAL STATUS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE: CURRENT ISSUES OF THE MECHANISM OF CHECKS AND BALANCES.....	187
Ivasiuk O.I. RESTRICTIONS ON PASSIVE SUFFRAGE: INTERNATIONAL STANDARDS, EUROPEAN EXPERIENCE AND RELEVANCE FOR UKRAINE.....	194
Ihnato B. SOCIAL SIGNIFICANCE OF INFRASTRUCTURE IN THE CONTEXT OF LEGAL REGULATION.....	200
Kovalchuk V. CONSTITUTIONAL IDENTITY AND NATIONAL VALUES IN THE CONDITIONS OF PERMANENT THREATS TO UKRAINE'S STATESHIP.....	206
Kunenko I.S. SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE STATE AS A COMPONENT OF LEGAL ACTIVITY AND ITS RELATIONSHIP WITH JUSTICE.....	214
Letnianchyn L.I., Yavorskyi V.O. RESTRICTIONS IN THE EXERCISE OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE THROUGH THE PRISM OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	220

Marych N.I. FREEDOM OF RELIGION AND THE RIGHT TO REFRAIN FROM ACTIONS INCOMPATIBLE WITH A PERSON'S RELIGIOUS OR OTHER BELIEFS: A GENERAL THEORETICAL OVERVIEW.....	226
Monastyrskiy M.V. UKRAINIAN PEOPLE: INDIVIDUALS AND LEGAL ENTITIES.....	233
Pyvovar M. THE FORMULA FOR PEACE AS A RESULT OF A FUTURE WITHOUT WAR IN UKRAINE.....	242
Pyvovar M. STATUTES OF TERRITORIAL COMMUNITIES AS AN INTEGRAL FOUNDATION FOR THE FUNCTIONING OF PARTICIPATORY DEMOCRACY.....	248
Ratushna O.M. CULTURAL RIGHTS OF CITIZENS: FEATURES OF PROVISION AND IMPLEMENTATION.....	254
Romtsiv O., Kharchenko A. REFERENDUM DEMOCRACY IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE.....	259
Romtsiv O. THE RIGHT TO PEACE: THE MAIN PROBLEMS OF IMPLEMENTATION.....	265
Sarnavskiy M.O. ACCURACY OF TERMS: EVOLUTION, THE WAY TO UNDERSTANDING AND LEGISLATIVE IMPLEMENTATION OF GENDER EQUALITY.....	271
Sokolov O. ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE UNDER MARTIAL ARTS.....	277
Timofeev V.P., Tinin D.G., Zavistovskiy O.D. SOME PROBLEMATIC ISSUES OF LEGALITY AND IMPARTIALITY OF THE ACTIONS OF TCC EMPLOYEES AND JOINT VENTURES IN ASSISTING THE POLICE TO CARRY OUT ACTIONS OF A MOBILIZATION NATURE.....	282
Chechersky V.I. ON THE NEED FOR ENVIRONMENTAL SPECIALIZATION IN POLICE BODIES.....	289
Shershel O.V. LIMITATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS AS A MANIFESTATION OF THE LAWS OF DIALECTICS.....	294

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.13, 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.1>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Бондар Н.А.,

*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право», доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083
e-mail: ashatana2010@ukr.net*

Цюпка Т.О.,

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету*

Розметов Р.Ю.,

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету*

Бондар Н.А., Цюпка Т.О., Розметов Р.Ю. Нормативно-правове регулювання освітньої міграції в умовах глобалізації.

У статті висвітлені окремі аспекти освітньої міграції, її правові засади, наявні виклики, а також наслідки зазначених процесів для країн та суспільства.

Наголошено, що в рамках реалізації права на освіту людиною, міграційні процеси є результатом глобалізації, а освітня міграція є важливою частиною міжнародних відносин, яка має вагомий вплив на розвиток країни.

З'ясовано, що в умовах правового режиму воєнного стану Україна є переважно постачальником освітніх мігрантів, що обумовлено передусім доступністю освіти за кордоном, також розширенням співпраці національних та зарубіжних закладів освіти та прагненням України до членства в ЄС.

Акцентовано увагу, що молодь прагне отримувати освіту за кордоном у пошуках кращих умов та перспектив. Це пов'язано не лише з якістю освіти, але й з можливістю отримати міжнародний досвід, який стає дедалі важливішим у сучасному світі. Багато студентів вважають, що навчання за кордоном відкриває нові горизонти для кар'єрного зростання, дозволяє розвивати мовні навички та знайомитися з різними культурами, що своєю чергою допомагає їм стати більш конкурентоспроможними на ринку праці.

Зроблено висновок, що освітня міграція в Україні стикається з різноманітними викликами, що потребують комплексного підходу до їх вирішення. Нормативно-правове регулювання освітньої міграції складається з низки міжнародних актів, Законів України, Постанов уряду, відомчих правових актів, локальних документів зміст та сутність яких залежить від засад міграційної політики держави. Правові засади освітньої міграції мають багатокомпонентну структуру, що включає міжнародні, регіональні, партикулярні (державні) та локальні нормативні акти, які забезпечують регулювання освітнього процесу та захист прав студентів, що перебувають за кордоном та

іноземних студентів, які перебувають в країнах здобуття освіти. Молодь є основною категорією населення, яка формує інтелектуальний потенціал та є репродуктивною категорією будь-якої держави. Так, держава має бути зацікавлена, щоб молодь, яка навчається за кордоном та вимушена була виїхати у зв'язку з оголошенням правового режиму воєнного стану в Україні, а також іноземні студенти, які навчаються в нашій країні, здійснювали свою трудову діяльність саме в Україні реалізуючи концептуальну парадигму економіки знань.

Ключові слова: глобалізація, право на освіту, нормативно-правові засади, міграція, освітня міграція, нормативно-правовий акт.

Bondar N.A., Tsyupka T.O., Rozmetov R.Y. Regulatory and legal regulation of educational migration in the context of globalization.

The article highlights certain aspects of educational migration, its legal basis, existing challenges, and the consequences of these processes for countries and society.

It is emphasised that within the framework of the human right to education, migration processes are the result of globalisation, and educational migration is an important part of international relations which has a significant impact on the development of a country.

It is found that under the legal regime of martial law, Ukraine is mainly a supplier of educational migrants, which is primarily due to the availability of education abroad, as well as the expansion of cooperation between national and foreign educational institutions and Ukraine's aspirations for EU membership.

It is emphasised that young people seek to study abroad in search of better conditions and prospects. This is due not only to the quality of education, but also to the opportunity to gain international experience, which is becoming increasingly important in the modern world. Many students believe that studying abroad opens up new horizons for career growth, allows them to develop language skills and get acquainted with different cultures, which in turn helps them to become more competitive in the labour market.

It is concluded that educational migration in Ukraine faces various challenges that require a comprehensive approach to their solution. The legal and regulatory framework for educational migration consists of a number of international acts, Laws of Ukraine, governmental resolutions, departmental legal acts, and local documents, the content and essence of which depend on the principles of the State's migration policy. The legal framework of educational migration has a multi-component structure, including international, regional, specific (state) and local regulations that ensure the regulation of the educational process and protection of the rights of students abroad and foreign students in the countries of education. Youth is the main category of the population that forms the intellectual potential and is the reproductive category of any state. Thus, the state should be interested in ensuring that young people studying abroad who were forced to leave due to the declaration of martial law in Ukraine, as well as foreign students studying in our country, carry out their work activities in Ukraine, implementing the conceptual paradigm of the knowledge economy.

Key words: globalization, right to education, regulatory framework, migration, educational migration, legal act.

Постановка проблеми. За даними, які наводить ЮНЕСКО кількість міжнародних мобільних студентів у всьому світі значно зросла за останні два десятиліття. У 2001 році ця кількість становила понад 2,2 мільйона. Десять років по тому кількість студентів, які навчаються за кордоном, зросла до 3,8 мільйона. Ця кількість продовжувала збільшуватися в наступні роки, перевищивши 6 мільйонів у 2021 році, що майже втричі перевищує цифру 2001 року [2]. Відповідно до статті 26 Загальної декларації прав людини [6] та статті 53 Конституції України [8] кожен має право на освіту. Право на освіту визначають, як соціально-економічне, культурне, а відповідно до історичного розвитку як право «другого покоління, тобто, воно було ідентифіковане та сформоване пізніше за право на життя, право на гідність особи чи право на свободу та особисту недоторканність, хоча становлення права на освіту пройшло кілька етапів, які обумовлені змінами в суспільстві, політиці та економіці [3]. Четверта Ціль сталого розвитку щодо якості освіти має на меті «забезпечити, щоб усі учні здобували знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у тому числі через навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й

усвідомлення цінності культурного різноманіття і внеску культури у сталий розвиток» [28]. В рамках реалізації права на освіту людиною, звертаємо увагу, що міграційні процеси є результатом глобалізації, а освітня міграція є важливою складовою міжнародних відносин, яка має вагомий вплив на розвиток країни. В умовах правового режиму воєнного стану Україна є переважно постачальником освітніх мігрантів, що обумовлено передусім доступністю освіти за кордоном, також розширенням співпраці національних та зарубіжних закладів освіти та прагненням України до членства в ЄС. Питання освітньої міграції є об'єктом мультидисциплінарних досліджень, зокрема, соціально-економічних, політичних, історичних аспектів. Питання щодо систематизації нормативно-правових актів з освітньої міграції не достатньо висвітлені в науковій літературі.

Метою статті є окреслення ключових аспектів освітньої міграції, її правові засади, наявні виклики, а також наслідки для країни та суспільства.

Окремими аспектами міграції, зокрема освітньої міграції займалися вчені, як Н. Волченко, О. Гринкевич, Н. Клецова, В. Макарчук, Н. Марценко, О. Ровенчак та інші.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі поняття міграції стає все більш поширеним, що пов'язано в першу чергу з процесами глобалізації, яка охоплює всі сфери людського життя, поглиблює взаємодію між країнами та людьми, впливає на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, спрощує пересування людей між країнами тощо. Вплив міграційних процесів на розвиток як країн-реципієнтів, так і країн-донорів стає дедалі важливішим у сучасному світі, адже соціально-політична та нормативна складова міграційного процесу дає змогу оцінити такий вплив не лише через теоретичний аналіз, а й через практичний компонент цього явища. Під міграцією розуміють процес переміщення або через міжнародні кордони, або в межах однієї країни, що включає будь-які пересування людей, незалежно від причин [16]. Дефініцію «міграція» загальноприйнято розуміти у вузькому та широкому значеннях. Виходячи з того, що термін «міграція» має латинське коріння та перекладається як «переміщення або переселення», то у вузькому розумінні під міграцією розуміють – вид територіального переміщення населення зі зміною проживання. У широкому розумінні міграція розуміється як територіальне переміщення населення, але крізь призму соціально-економічних, демографічних та політичних процесів.

Враховуючи полісемантичний характер міграції виділяють різні її типи. Беручи за основу класифікацію міграцій, яка запропонована О. Ровенчак, освітню міграцію, а також міграцію членів сімей, політичну, релігійну, етнічну, екологічну, репатріацію, економічну та туристичну необхідно виділяти на основі такого критерію, як причини та цілі міграції [23, с. 132]. Отже, освітня міграція означає переміщення здобувачів з метою отримання освіти. Освітню міграцію можна виділити як внутрішню, тобто переміщення здобувачів між регіонами країни та зовнішню, яка передбачає виїзд здобувачів за кордон.

«Характеризуючи сутність освітньої міграції, як слушно зауважує О. Гринкевич, це масове соціокультурне явище, пов'язане з переміщенням людей за межі регіону чи країни постійного проживання з метою підвищення свого освітнього рівня, здобуття нових знань». Також науковець зазначає, що з терміном освітня міграція тісно пов'язані терміни академічна мобільність та транскордонна освіта [4, с. 256].

В національному законодавстві дефініція «академічна мобільність» міститься в Законі України «Про вищу освіту» та визначається, як «можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами» [17].

Поняття транскордонної освіти необхідно розглядати крізь призму транскордонного співробітництва, зокрема у сфері освіти. Так, відповідно до Закону України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» «транскордонне співробітництво – вид міжнародного територіального співробітництва між суб'єктами та учасниками таких відносин у межах регіонів, прилеглих до державного кордону України, у тому числі відокремлених водними об'єктами, відповідними суб'єктами та учасниками таких відносин сусідніх держав, у тому числі відокремлених водними об'єктами, у межах компетенції, визначеної національним законодавством та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [19]. Отже, під транскордонною освітою слід розуміти освіту, яку отримує здобувач освіти в межах міжнародного територіального співробітництва між суб'єктами та учасниками освітніх відносин у межах регіонів, прилеглих до державного кордону, базується на принципі забезпечення якості з дотриманням широкого ряду методів надання освітніх послуг, зокрема, інноваційних.

Дослідження свідчать, що молодь все більше прагне отримувати освіту за кордоном у пошуках кращих умов та перспектив. Це пов'язано не лише з якістю освіти, але й з можливістю отримати міжнародний досвід, який стає дедалі важливішим у сучасному світі. Багато студентів вважають, що навчання за кордоном відкриває нові горизонти для кар'єрного зростання, дозволяє розвивати мовні навички та знайомитися з різними культурами, що своєю чергою допомагає їм стати більш конкурентоспроможними на ринку праці.

Крім того, освітня міграція може мати значний вплив на економіку країни. Коли студенти з інших країн приїжджають навчатися в українські університети, вони не лише сплачують за навчання, але й витрачають гроші на проживання, харчування та інші послуги, що стимулює місцеву економіку. Це створює можливості для розвитку нових бізнесів, пов'язаних із освітою, і сприяє культурному обміну, що збагачує як іноземних студентів, так і місцевих жителів.

Використовуючи принципи методології системного підходу, правові засади освітньої міграції необхідно окреслювати в форматі нормативного регулювання міграції та нормативного регулювання освіти. Безперечно міграція – це доволі складний процес, що охоплює крім правового економічний, соціально-психологічний, політичний та культурний взаємопов'язані аспекти. Відповідно до вдосконалення міграційного законодавства слід застосовувати системний підхід з одночасним врегулюванням проблемних питань та закріпленням заохочуючих чи заборонних заходів за всіма напрямками, що формують зміст зазначених процесів [10, с. 128]. Правові основи освітньої міграції можна визначити за рівнями: міжнародний, регіональний, партикулярний (державний) та локальний (рівень освітніх закладів).

Визначаючи правові основи освітньої міграції за *міжнародним рівнем* важливими є конвенції, пакти, договори, які регулюють співпрацю між країнами у сфері освіти та міграції.

Відповідно до статті 26 Загальної декларації прав людини [6] кожен має право на освіту. Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права визнає право кожної людини на освіту, а держави, які визнали Пакт погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності, повинна зміцнювати повагу до прав людини та основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між усіма націями й всіма расовими, етнічними та релігійними групами та сприяти роботі ООН по підтриманню миру [14].

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації прийнята ООН 7 березня 1966 р. За даною Конвенцією словосполучення «расова дискримінація» означає будь-які відмінності, винятки, обмеження або переваги, які ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного або етнічного походження, котрі ставлять собі за мету знищення або применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній або інших галузях суспільного життя. Відповідно до основних обов'язків держави-учасниці зобов'язуються заборонити й ліквідувати расову дискримінацію у всіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, незалежно від раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо стосовно здійснення основних прав, зокрема права на освіту та професійну підготовку [12]. Конвенцією регламентуються й інші громадянські права. Так, право на свободу пересування і проживання в межах держави, право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися у свою країну [12].

Міжнародна організація з міграції є частиною системи Організації Об'єднаних Націй і прагне розв'язувати питання міграції на міжнародному рівні та має на меті підтримку гуманної та впорядкованої міграції. Відповідно до її словника, термін «мігрант», який не визначений у міжнародному праві, що відображає загальне розуміння особи, яка переїжджає зі свого постійного місця проживання в межах країни чи через кордон, тимчасово чи назавжди та з різних причин. Термін включає низку чітко визначених юридичних категорій людей, таких як трудові мігранти; особи, чий конкретні типи пересування визначені законом, наприклад, нелегально ввезені мігранти; а також ті, чий статус або засоби пересування конкретно не визначені міжнародним правом, наприклад, іноземні студенти [13].

Окремо можна виділити угоди про взаємне визнання документів про освіту – міжнародні угоди, які полегшують здобувачам можливість навчатися за кордоном та працевлаштовуватися після повернення в Україну, також навчатися іноземним студентам в Україні. Україна підписала низку

угод про взаємне визнання таких документів та кваліфікацій з іншими державами [27], їх перелік розміщений на сайті Міністерства освіти і науки України.

Україна уклала низку двосторонніх угод з іншими країнами щодо співпраці в галузі освіти, культури та наукових досліджень. Ці угоди регулюють питання обміну студентами, спільних наукових досліджень і культурних програм, наприклад, Угода між Урядом України і Урядом Мексиканських Сполучених Штатів про співробітництво в галузі освіти і культури [25].

Досліджуючи регіональний рівень правового регулювання освітньої міграції, необхідно зазначити, що Україна є учасником Болонського процесу з 2005 року. Метою цього процесу є гармонізація систем вищої освіти в Європі, що включає взаємне визнання дипломів та спрощення академічної мобільності.

Загалом у ЄС створено унікальну систему регулювання суспільних відносин, відмінну від класичних систем внутрішньодержавного та міжнародного права. Тому джерела правового регулювання освітньої політики ЄС також є унікальними та охоплюють як акти зобов'язального права (установчі договори ЄС, угоди з державами-членами, норми вторинного права), так і акти незобов'язального характеру. Оскільки правова основа для прийняття нормативно-правових актів інститутами ЄС у сфері освіти є незначною та зводиться до ухвалення заохочувальних заходів і заходів у сфері професійного навчання, регулювання цієї сфери переважно здійснюється за допомогою таких форм «м'якого» права (soft law), як рекомендації, резолюції, повідомлення, зелені та білі книги, програмні документи тощо [11, с. 57].

Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, ратифікована Україною, маючи на меті дати можливість усім мешканцям регіону повною мірою користуватися багатим розмаїттям шляхом полегшення громадянам кожної з держав та студентам закладів освіти доступу до освітніх ресурсів [7]. Міжнародна угода, спрямована на спрощення визнання дипломів та кваліфікацій для продовження навчання або працевлаштування за кордоном.

Участь України як повноцінного учасника європейського простору освіти закріплена в національній нормативно-правовій базі. Зокрема «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» визначає в розділі VI напрямки міжнародного партнерства. Розроблення Національної стратегії зумовлено необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості та конкурентоспроможності освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір [15]. Наразі триває обговорення Стратегії розвитку освіти та науки до 2030 року.

Також, ключовим є співробітництво між Україною та ЄС в міграційній сфері, що зафіксовано розділом III «Юстиція, свобода та безпека» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема, сторони підтверджують важливість спільного управління міграційними потоками між їхніми територіями та надалі розвиватимуть всеохоплюючий діалог щодо всіх питань у сфері міграції [26].

Україна активно бере участь у міжнародних програмах академічної мобільності, які дозволяють здобувачам вчитися або стажуватися за кордоном, до прикладу, програма Erasmus+ – Європейська програма співпраці в галузі освіти, яка надає можливість студентам, викладачам і науковцям брати участь у спільних програмах навчання.

Отже, як слушно зазначає В. Макачук, освітня міграція фактично набагато вигідніша країнам-реципієнтам, ніж країнам-донорам, а Україна, імплементувавши та гармонізувавши національне законодавство з правом ЄС у сфері міграції, відповідно заклала базу для формування і подальшого розвитку міграційного права як самостійної галузі права [10, с. 128].

На партикулярному (державному) рівні підтримка інтелектуального потенціалу вимагає ефективних заходів освітньої та міграційної державної політики. Конституція України, статтею 53 гарантує право на освіту кожному громадянину України, що є базовою нормою для доступу до освітніх послуг, як в країні, так і за її межами. Закріпивши демократичні принципи побудови Української держави, Конституція гарантує свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільний в'їзд і виїзд з країни. Так, нормами ст. 92 Конституція закріплює, що винятково законами визначаються основи регулювання демографічних і міграційних процесів. Отже, це основоположні норми, які визначають освітню міграцію [8].

Законодавство про освіту в Україні підлягає постійним змінам, враховуючи нові реалії та потреби суспільства. Закон України «Про освіту» встановлює правові та організаційні засади функціонування системи освіти в Україні. Він визначає, що держава забезпечує інтеграцію освіти в міжнародний простір і сприяє міжнародній академічній мобільності. Закон також регулює питан-

ня про визнання іноземних документів про освіту та визнання кваліфікацій, отриманих за кордоном [18]. Закон України «Про вищу освіту» задекларував міжнародну інтеграцію та інтеграцію національної системи вищої освіти в Європейський освітній простір одним із головних принципів державної політики в освіті. В галузі міжнародного співробітництва він визначає участь у програмах обміну студентами, викладачами й дослідниками, академічну мобільність, організацію міжнародних наукових заходів тощо [17].

Ще одним важливим законодавчим актом, що стосується врегулювання питань освітньої міграції є Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Цей закон встановлює правовий статус іноземців, які перебувають на території України, зокрема тих, хто приїжджає для навчання. Він передбачає особливі положення щодо отримання іноземцями віз для навчання, процедури реєстрації та тимчасового проживання [21]. Серед законів, які безпосередньо забезпечують врегулювання міграційних процесів, слід також назвати Закон України «Про порядок виїзду і в'їзду в Україну громадян України». Це Закон надає право вільного виїзду за кордон та повернення на батьківщину всім громадянам України, виключає будь-які обмеження прав громадян, які виїжджають за кордон на тимчасове або постійне проживання [20].

Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту» регулює процедуру визнання в Україні здобутих в іноземних освітніх установах кваліфікацій вищої освіти та/або пройдених періодів навчання [5]. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року визначає проблемою, якою є еміграція висококваліфікованих фахівців та молоді, у тому числі внаслідок неповернення на Батьківщину після отримання освіти за кордоном, яка зростає через політику ряду держав щодо залучення висококваліфікованих іммігрантів, молодих фахівців з-поміж іноземних студентів [24] тощо.

Локальний або рівень освітніх закладів містить сукупність нормативно-правових актів пов'язаних з академічною мобільністю, інтернаціоналізацією навчальних закладів, закордонною практикою, міжнародною співпрацею з іноземними навчальними закладами, участі в міжнародних проєктах тощо.

Освітня міграція в Україні стикається з різноманітними викликами, що потребують комплексного підходу до їх вирішення. Освітня міграція стимулює поліпшення якості освіти в Україні, адже конкуренція між навчальними закладами може призвести до адаптації навчальних програм до міжнародних стандартів. Разом з тим, значний вихід студентів за межі країни може призвести до втрати інтелектуального потенціалу, що стане великою втратою для національної освіти. Це може призвести до дефіциту кваліфікованих кадрів у ключових галузях знань, що своєю чергою може негативно вплинути на інноваційний розвиток країни. Правильне управління освітньою міграцією може допомогти Україні реалізувати потенціал своїх громадян, підвищуючи рівень життя та зміцнюючи економіку. Важливо створити програми, які б заохочували студентів повертатися та реалізовуватися в нашій державі, наприклад, через фінансові стимули, можливості для кар'єрного зростання та підтримку стартапів. Такі ініціативи можуть стати каталізатором для відновлення інтелектуального потенціалу країни та сприяти створенню нових робочих місць у різних сферах економіки.

Висновок. Нормативно-правове регулювання освітньої міграції складається з низки міжнародних актів, Законів України, Постанов уряду, відомчих правових актів, локальних документів зміст та сутність яких залежить від засад міграційної політики держави. Правові засади освітньої міграції мають багатокомпонентну структуру, що включає міжнародні, регіональні, партикулярні (державні) та локальні нормативні акти, які забезпечують регулювання освітнього процесу та захист прав студентів, що перебувають за кордоном та іноземних студентів, які перебувають в країнах здобуття освіти. Молодь є основною категорією населення, яка формує інтелектуальний потенціал та є репродуктивною категорією будь-якої держави. Так, держава має бути зацікавлена, щоб молодь, яка навчається за кордоном та вимушена була виїхати у зв'язку з оголошенням правового режиму воєнного стану в Україні, а також іноземні студенти, які навчаються в нашій країні, здійснювали свою трудову діяльність саме в Україні реалізуючи концептуальну парадигму економіки знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Volchenko N., Bondar N., Rohovenko O., Klochko M. Migration Crisis and Social Security: Challenges and Consequences. *Global Scientific Trends: Economics and Public Administration*. 2024. 3. Pp. 78–94 DOI: 10.5281/zenodo.13292833 <https://gst-journal.net.ua/index.php/gst/article/view/22>.

2. WORLD MIGRATION REPORT 2024 of the International Organization for Migration (IOM). URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/what-we-do/world-migration-report-2024-chapter-2/international-students> (дата звернення: 23.10.2024).
3. Бондар Н.А., Гримайло М.О., Гапонов Р.Р. Право на освіту в системі прав людини: окремі аспекти. *Соціологія права*. 2024. № 3-4
4. Гринькевич О.С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 3. С. 254–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepstu_2013_3_28 (дата звернення: 02.09.2024).
5. Деякі питання визнання в Україні іноземних документів про освіту: Наказ Міністерства освіти і науки України від 27 травня 2015 р. за № 614/27059. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0614-15#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
6. Загальна декларація прав людини та громадянина від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.08.2024).
7. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11 квітня 1997 року, Ліссабон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text (дата звернення: 12.08.2024).
8. Конституція України. (1996). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
9. Клецова Н.В., Леженіна Ж.О. Сутність міжнародних міграційних процесів та чинники, що їх спричиняють. Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези доповідей I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (Дніпро, 6-7 лютого 2020 р.). Дніпро: «WayScience», 2020. Т. 2. С. 74–78.
10. Макарчук В.В. Правові аспекти впливу освітньої міграції на національну безпеку України. *Правові горизонти*. 2021. Вип. 26 (39). С. 125–129. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2021.i26.p125>.
11. Марценко Н. Сучасний стан та тенденції освітньої міграції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 4 (24). С. 55–60.
12. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації прийнята ООН 7 березня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 22.10.2024).
13. Міжнародна організація з міграції: дефініція «мігрант». URL: <https://www.iom.int/about-migration> (дата звернення: 22.10.2024).
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 22.10.2024).
15. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
16. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/migration> (дата звернення: 22.10.2024).
17. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
18. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.09.2024).
19. Про міжнародне територіальне співробітництво України: Закон України № 3668-IX від 24 квітня 2024 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
20. Про порядок виїзду і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 року № 3857-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
21. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
22. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 12.08.2024).

23. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 127–139.
24. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
25. Угода між Урядом України і Урядом Мексиканських Сполучених Штатів про співробітництво в галузі освіти і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/484_014#Text (дата звернення: 12.08.2024).
26. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародна угода від 27.06.2014 р. № 984-011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
27. Угоди про взаємне визнання документів. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/dvostoronnya-spivpratsya/osvita-3/ugodi-pro-vzaemne-viznannya-dokumentiv> (дата звернення: 12.08.2024).
28. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення: 12.08.2024).

УДК 342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.2>

ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Варич О.Г.

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0289-4039

e-mail: varycholga@gmail.com

Варич О.Г. Вектори трансформації основних функцій держави в сучасних умовах.

У статті досліджуються питання сучасних напрямків реалізації основних функцій держави в умовах сьогодення. Окреслюється особливості діяльності держави в напрямку забезпечення належного правового регулювання певних груп суспільних відносин. У процесі наукового дослідження за основу взято функціональний підхід, що дозволяє максимально широко з'ясувати питання модифікації функціонального призначення сучасної держави в умовах воєнного стану.

Висвітлюються теоретико-правові проблеми розуміння та змістовної характеристики поняття «функції держави», де, з одного боку, підкреслюється їх взаємозв'язок із сутністю держави, а з іншого – функції держави мають нерозривний зв'язок із суспільством, оскільки саме така взаємодія стає запорукою успішної та ефективної їх реалізації. Саме тому функціональне призначення держави на сучасному етапі постає як «шлях» комунікації між державою і суспільством, що ґрунтується на її інституційних засадах.

Особливу увагу автор приділяє зовнішнім та внутрішнім факторам, під дією яких змінюються вектори, обсяги та межі реалізації державою своїх функцій.

Змістове наповнення наукового дослідження також пов'язується із з'ясуванням ключових сфер суспільного життя, під дією яких максимально змінюються мета, обсяги та межі реалізації державою своїх функцій. До таких сфер автор відносить: сферу збереження національної безпеки та міжнародного правопорядку, що пов'язується з розвитком оборонних та безпекових спроможностей держави, стратегічних відносин з ключовими іноземними партнерами, здатністю суспільства швидко адаптуватись до змін безпекового середовища; сфера реалізації прав фізичних та юридичних осіб, що в значній мірі пов'язується з тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина на період воєнного стану; фінансова сфера (бюджетна, податкова, фіскальне навантаження на бізнес, соціальна складова бюджетної політики) передбачає активний пошук оптимальних інструментів підтримки фінансової системи особливо в умовах воєнного стану; сфера соціального захисту. Характеризуючи означені сфери автор звертає увагу на нормативне обґрунтування змін у напрямках діяльності держави та їх змістове наповнення.

Ключові слова: функції держави, основні функції держави, завдання держави, фактори, що впливають на зміну функцій держави, сфери суспільного життя.

Varych O.G. Vectors of transformation of the main functions of the state in modern conditions.

The article explores the issues of modern directions of realization of the main functions of the state in the present conditions. The features of the activity of the state in the direction of ensuring the proper legal regulation of certain groups of public relations are outlined. In the process of scientific research, a functional approach is taken as a basis, which makes it possible to find out as widely as possible the question of modifying the functional purpose of the modern state under martial law.

Theoretical and legal problems of understanding and meaningful characteristics of the concept of «function of the state» are covered, where, on the one hand, their relationship with the essence of the state is emphasized, and on the other, the functions of the state are inextricably linked with society, since

it is precisely such interaction that becomes the key to successful and effective implementation of them. That is why the functional purpose of the state at the present stage appears as a «way» of communication between the state and society, based on its institutional principles.

The author pays special attention to external and internal factors, under the influence of which the vectors, volumes and boundaries of the state's implementation of its functions change.

The content of the scientific research is also associated with finding out the key spheres of public life that most require a change in the purpose, volume and boundaries of the state's implementation of its functions. The author relates to such spheres: the sphere of preserving national security and international law and order, associated with the development of defense and security capabilities of the state, strategic relations with key foreign partners, the ability of society to quickly adapt to changes in the security environment; the scope of the rights of individuals and legal entities, which is largely associated with a temporary restriction of the constitutional rights and freedoms of man and citizen for the period of martial law; the financial sector (budget, tax, fiscal burden on business, the social component of budget policy) involves an active search for optimal tools to support the financial system, especially in conditions of martial law; sphere of social protection. Describing these areas, the author draws attention to the normative justification of changes in the directions of activity of the state and their content.

Key words: functions of the state, the main functions of the state, the tasks of the state, the factors affecting the change in the functions of the state, the sphere of public life.

Постановка проблеми. Проблема функцій держави є надзвичайно важливою та актуальною з огляду на сучасні виклики пов'язані в першу чергу з повномасштабною війною. Окрім цього, відбувається модифікація реалізації функцій держави у зв'язку із світовими глобалізаційними та інтеграційними процесами, що вимагають деякі трансформації в напрямку її функціонального призначення. Особливу увагу необхідно звернути на модифікацію мети, зміну обсягів та меж діяльності держави у різних сферах суспільних відносин.

Основні напрямки діяльності сучасної держави безпосередньо пов'язуються з методами і формами реалізації цілей та завдань держави. Це важливі інструменти, за умови ефективного використання яких можливо спрямувати діяльність держави у необхідному напрямку. Разом з тим, функції держави відображають її як категорію динамічного характеру, що в значній мірі пов'язується з рівнем відображення державою інтересів суспільства особливо тих, що стосуються його безпеки, політичної та економічної стабільності.

Процес адаптації держави до різних змін потребує трансформації нормативної основи її функціонування, зокрема розробки різноманітних концепцій та стратегій розвитку, що дозволить максимально чітко окреслити важливі напрямки та сфери правового регулювання.

У цілому, означені аспекти створюють низку теоретичних та практичних проблем з якими держава стикається у процесі реалізації її основних завдань та функцій.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей реалізації функцій держави, що відбуваються у зв'язку з воєнним станом, а також під впливом різноманітних глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Питання функціонування держави було розглянуто у наукових дослідженнях М. Дзевелюк О. Джураєвої, О. Лошихіна, О. Марущак, С. Мельничук, І. Мотила, Л. Наливайко та інших.

Виклад основного матеріалу. Дослідження векторів реалізації функцій держави в сучасних умовах доцільно розпочати із з'ясування поняття функцій держави через характеристику тих його особливостей, що є важливими в рамках означеного дослідження.

По-перше, функції держави завжди відображають її динамічний розвиток. Значною мірою на це впливають деякі зміни уявлень щодо її сутності, поняття та особливостей реалізації. Втім, важливим моментом у дослідженні функціонального призначення держави відіграють фактори, що здатні змінювати вектори, обсяги та межі реалізації державою своїх завдань та функцій. Такі фактори мають різноманітну етіологію, можуть пов'язуватись з певними історичними подіями, геополітичним становищем держави на міжнародній арені, якістю та ефективністю державного управління тощо.

По-друге, розуміння сутності держави в значній мірі відображає основні вектори її функціонального призначення та дає можливість сформулювати «фундамент» на якому базується діяльність такої держави. Так, в Україні на конституційному рівні закріплені положення, що надають можли-

вість чітко з'ясувати її сутність – суверенна, демократична, соціальна, правова держава. Означене надає можливість стверджувати, що сутність держави відображає її основне призначення з метою забезпечення ефективного суспільного розвитку.

По-третє, у процесі дослідження функцій, на нашу думку, потрібно виходити з того, що функція є категорією системного підходу і вона може застосовуватись до характеристики будь-яких систем. Її призначенням є визначення еталону діяльності системи, напрямків досягнення мети системи та взірця її роботи.

По-четверте, особливу увагу потрібно звернути на те, що функції держави характеризують її стійку предметно-практичну діяльність як в середині держави, так і на міжнародній арені. Для держави така діяльність визначається як життєво необхідна в силу соціальних, політичних, економічних та інших причин. Невиконання нею тієї чи іншої функції породжує негативні наслідки як для суспільства, так і для самої держави. Саме тому важливим в цьому напрямку є «пристосування» функцій держави до змін, що відбуваються у різних сферах суспільного життя як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Так, в рамках означеного дослідження можливо виокремити низку ключових зовнішніх та внутрішніх факторів, під дією яких відбувається зміна (модифікація, трансформація) мети, обсягів, меж реалізації державою своїх завдань та функцій в різних сферах суспільного життя. До зовнішніх факторів можливо віднести: сучасні проблеми підтримки світової безпеки, миру та правопорядку, економічної кризи та її вплив на зовнішньоекономічну діяльність, питання налагодження ділового партнерства особливо в умовах війни. Внутрішні фактори мають вужчу «локалізацію», проте пов'язуються із зовнішніми. Основними серед них є: збереження національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави, підтримка внутрішнього правопорядку та безпеки громадян, максимальна концентрація всіх сфер діяльності держави на Перемогу та повоєнне відновлення держави.

Фокусом міжнародної уваги сучасних держави стають питання світової безпеки та правопорядку, що в першу чергу пов'язані з воєнними діями на території України.

Реагування на такий зовнішній детермінант знаходить свій вияв у суттєвих змінах черговості завдань, спрямованих і на цілісність, і на розвиток, і на управління суспільством, а відтак і в обсягах діяльності держави щодо їх розв'язання – її функціях, оскільки з початком повномасштабної війни на території держави Україна введений особливий правовий режим – воєнний стан, який передбачає надання окремих повноважень щодо усунення загрози національній безпеці та її забезпечення, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб відповідним органам державної влади [1, с. 28].

Нормативним обґрунтуванням змін у напрямках діяльності держави є Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який дозволяє зорієнтуватись державі у можливих векторах реалізації її завдань та функцій.

Так, на нашу думку, можливо виокремити найбільш ключові сфери, в межах яких відбуваються трансформаційні зміни у завданнях та функціях держави:

- сфера збереження національної безпеки та міжнародного правопорядку;
- сфера реалізації прав фізичних та юридичних осіб;
- фінансова (бюджетна, податкова, фіскальне навантаження на бізнес, соціальна складова бюджетної політики);
- сфера соціального захисту.

Статтею 17 Конституції України передбачено, що захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2]. Надзвичайної актуальності означене конституційне положення отримало з моменту початку війни. Сфера національної безпеки та оборони зосередила на собі значну діяльну частину держави та сформувала нові виклики, що пов'язуються з розвитком оборонних та безпекових спроможностей держави, стратегічних відносин з ключовими іноземними партнерами (ЄС, НАТО) і, з рештою, здатністю суспільства швидко адаптуватись до змін безпекового середовища.

Саме тому, в рамках реалізації оборонної функції держава змінила основні стратегічні орієнтири в напрямку трансформації: власних оборонних спроможностей як базису для забезпечення своєї безпеки, системи комплексного стратегічного аналізу воєнних загроз національній безпеці, розвідувальних спроможностей сил оборони з метою отримання повної та достовірної інформації для своєчасного ухвалення рішень щодо забезпечення воєнної безпеки держави тощо.

Також важливим моментом є модифікація векторів діяльності держави в напрямку інформаційної безпеки як невід'ємної складової кожної із сфер національної безпеки і як важлива самостійна сфера забезпечення національної безпеки [3]. Орієнтири держави в цьому напрямку спрямовані на трансформацію в першу чергу організаційно-правових механізмів в галузі інформаційної безпеки. Важлива роль в даному напрямі належить органам держави, які відповідно до наданих повноважень в сферах своєї відповідальності повинні здійснювати організаційне, нормативно-правове, матеріально-технічне та фінансове забезпечення реалізації державної політики інформаційної безпеки [4, с. 868]

Сфера реалізації прав фізичних та юридичних осіб в період воєнного стану також зазнала значного трансформування, що пов'язується з тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Так, у відповідності до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, такі заходи: 1) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб з метою виконання робіт, що мають оборонний характер; 2) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності; 3) запроваджувати комендантську годину, а також встановлювати спеціальний режим світлового та інших видів маскування; 4) встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; 5) перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; 6) забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; 7) порушувати питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань; 8) встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; 9) встановлювати військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу сил цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ; 10) інтернувати (примусово оселяти) громадян іноземної держави, яка загрожує нападом чи здійснює агресію проти України [5].

Відповідні обмежувальні заходи встановлюються чинним законодавством і для юридичних осіб і стосуються: 1) примусового відчуження майна, що перебуває в комунальній власності, вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану; 2) вводу особливого режиму роботи об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; 3) зміни режиму роботи підприємств, установ та організацій усіх форм власності для потреб оборони, проводити інші зміни виробничої діяльності; 4) регулювання роботи підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації; заборони торгівлею зброєю, сильнодіючими хімічними та отруйними речовинами, алкогольними напоями; 5) встановлення особливого режиму у сфері виробництва та реалізації лікарських засобів, які мають у своєму складі наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, інші сильнодіючі речовини; 6) вилучення у підприємств, установ й організацій навчальної та бойової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, сильнодіючих хімічних та отруйних речовин [1, с. 29].

Фінансово-економічні вектори діяльності держави в умовах воєнного стану також потребують значних змін, що в першу чергу пов'язані з активним пошуком оптимальних інструментів підтримки фінансової системи.

У цьому аспекті пріоритетною ціллю фінансової політики стає забезпечення повноцінного фінансування Збройних Сил України та сектору безпеки й оборони країни. Відповідно, перше місце посідає питання оптимізації джерел фінансування видатків цього сектору, контролю за цільовим характером використання таких коштів. Але за фінансової кризи, котра є наслідком воєнних дій, виникає проблема дисбалансу державного бюджету, що, у свою чергу, визначає пошук альтернативних джерел фінансування в умовах невизначеності [6, с. 70].

Сучасні воєнні виклики особливо інтенсивно впливають на реалізацію соціальної функції держави, оскільки спричиняють значні економічні наслідки (руйнування енергосистеми та іншої

стратегічної інфраструктури, зниження виробництва та зростання витрат на оборону тощо). Під час війни значно збільшується навантаження на систему охорони здоров'я та соціального захисту, систему освіти. Зростає кількість громадян, які потребують соціального захисту, зокрема внутрішньо переміщені особи, громадяни, постраждали від війни тощо [7, с. 127]. Означене потребує додаткових «зусиль» держави в напрямку кореляції відповідних завдань та функцій, розширення їх обсягів та з'ясування пріоритетів.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити, що, по-перше, функції держави характеризують її як категорію динамічного характеру, що в значній мірі пов'язується з рівнем відображення державою інтересів суспільства особливо тих, що стосуються його безпеки, політичної та економічної стабільності. По-друге, важливим моментом у дослідженні функціонального призначення держави відіграють фактори, під дією яких змінюються вектори, обсяги та межі реалізації державою функцій. Такі фактори мають різноманітний характер, можуть пов'язуватись з певними історичними подіями, геополітичним становищем держави на міжнародній арені, якістю та ефективністю державного управління тощо. У зв'язку з цим, важливим є «приспосовування» функцій держави до змін, що відбуваються у різних сферах суспільного життя як на національному, так і на міжнародному рівнях. В результаті такого пристосування функції держави можуть певним чином змінюватись, модифікуватись та набувати адаптивного характеру. По-третє, до основних сфер суспільного життя, під дією яких змінюються мета, обсяги та межі реалізації державою своїх функцій належать: сфера збереження національної безпеки та міжнародного правопорядку; сфера реалізації прав фізичних та юридичних осіб; фінансова (бюджетна, податкова, фіскальне навантаження на бізнес, соціальна складова бюджетної політики); сфера соціального захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельничук С.М. Функції сучасної держави в умовах воєнного стану. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 1(101). С. 23–35.
2. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» від 25.02.2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.
4. Гбур З.В. Основи інформаційної безпеки держави в умовах війни. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6325/13361-1?inline=1>.
5. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
6. Лютий І.О., Медведкова Н.С. Сучасна парадигма фінансової політики держави та особливості її реалізації в умовах війни на території України. URL: https://finukr.org.ua/docs/FU_23_06_061_uk.pdf.
7. Мадалиць В.В. Проблеми реалізації соціальної функції в умовах воєнного стану. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7906/1/21_06_2024.pdf#page=127.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.3>

НАДЗВИЧАЙНІ ОБСТАВИНИ ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЛЕГІТИМНОСТІ

Вігірінський А.В.,

*аспірант кафедри теорії та історії права та держави,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0008-6122-4717

Вігірінський А.В. Надзвичайні обставини як підстава формування правопорядку. Практичні аспекти легітимності.

У статті досліджується питання взаємозв'язку між обставинами надзвичайного характеру, які існують та розвиваються у дійсності, а також їх здатністю мати вирішальний вплив на зміну та установлення правопорядку у державі, без формального, з дотримання легальних процедур, запровадження надзвичайних правових режимів.

Розглядаються підстави та цілі запровадження надзвичайних правових режимів: надзвичайного та воєнного станів. В ході дослідження визначено, що попри різноманіття обставин, які слугують причинами запровадження, основною метою цих режимів є відновлення правопорядку, вільного від загроз, і повернення стану функціонування та повноважень компетентним органам до попереднього стану.

Водночас у статті аналізуються події 2014 року, пов'язані із відновленням Конституції України та припиненням повноважень четвертого президента. З'ясовано, що застосовані процедури ухвалення рішень не відповідали чинній версії Основного Закону. Однак мотиви та обґрунтування цих рішень відображали суспільно-політичну й правову реальність, яка була надзвичайною за своєю суттю, оскільки її легітимність впливала з реалізованого народом права на опір.

Будь-які процедурні дії щодо зміни влади, прийняття й підписання законів, після втечі четвертого президента Януковича В.Ф., суперечили б статті 6 Конституції України. За таких умов, автор пропонує розглядати події Революції Гідності як стан надзвичайної ситуації, за якого чинна правова система припинила бути орієнтиром для визначення законності дій. Натомість, формально-правовий підхід виконав виключно функцію фіксації зміненого правопорядку. У досліджуваному випадку, воля суверена, хоч формально і закликала до відновлення порядку, водночас встановила його у новому вигляді, не тому, що існував до виникнення надзвичайного обставин.

У результаті аналізу зроблено висновок, що, попри відсутність формально оголошеного надзвичайного правового режиму, надзвичайні обставини як обставини дійсності, самі по собі, фактично дозволили змінити організацію публічної влади в Україні. Легітимність цих дій, своєю чергою, сприяла легалізації нового правопорядку.

Ключові слова: надзвичайний правовий режим, надзвичайний стан, верховенство права, воєннична демократія, правопорядок.

Vihirinskyi A.V. Extraordinary circumstances as a basic for the formation of the legal order: practical aspects of legitimacy.

The article examines the relationship between extraordinary circumstances that arise and evolve in reality and their capacity to decisively influence the transformation and establishment of legal order in the state, without the formal implementation of emergency legal regimes in compliance with standard legal procedures.

The study explores the grounds and objectives for introducing emergency legal regimes, such as the states of emergency and martial law. It is determined that, despite the diversity of circumstances necessitating their implementation, the primary purpose of these regimes is to restore a legal order free from threats and to return the state of operation and authority of competent bodies to their pre-crisis condition.

At the same time, the article analyzes the events of 2014 related to the restoration of the Constitution of Ukraine and the termination of the powers of Ukraine's fourth president. It is revealed that the decision-making procedures applied during this period did not conform to the then-effective version of the Constitution. However, the motives and rationale for these decisions reflected the socio-political and legal realities, which were extraordinary in nature, as their legitimacy stemmed from the people's exercised right to resistance.

Any procedural actions concerning changes in governance, adoption, and signing of laws after the flight of President Viktor Yanukovich would have contradicted Article 6 of the Constitution of Ukraine. Under such circumstances, the author suggests viewing the events of the Revolution of Dignity as those of an extraordinary situation, during which the existing legal system ceased to serve as a framework for determining the legality of actions. Instead, the formal legal approach functioned solely as a mechanism for documenting the altered legal order.

In this context, the sovereign's will, though formally aimed at restoring order, simultaneously established a new legal order that differed from the one existing before the emergence of extraordinary circumstances.

The analysis concludes that, despite the absence of a formally declared emergency legal regime, extraordinary circumstances as real-world phenomena effectively enabled changes in the organization of public authority in Ukraine. The legitimacy of these actions, in turn, facilitated the legalization of the new legal order.

Key words: emergency legal regime, state of emergency, rule of law, militant democracy, legal order.

Постановка проблеми. Сучасний підхід до розуміння надзвичайних правових режимів виходить із дослідження джерела загрози, сфери у якій вона виникає, комплексу правових засобів, що застосовуються для її подолання і, як наслідок, відновлення бажаного вихідного (такого що існувало до загрози) стану. У кожному випадку, при запровадженні надзвичайного правового режиму мова йде про наявність обставин об'єктивної дійсності, які обумовлюють необхідність зміни правового регулювання та про певні активні дії, повноваженнями щодо вчинення яких наділені державні інституції, які запроваджують відповідне регулювання. В рамках дослідження, послугуючись аксіологічним методологічним підходом, здійснено спробу дослідити, чи можлива зміна порядку правового регулювання відносин між державними інституціями, балансу повноважень між гілками влади, системи стримувань та противаг, без запровадження надзвичайного правового режиму, однак за наявності надзвичайної ситуації у соціумі.

Мета дослідження: дослідити зміни правопорядку, які можуть відбуватись в силу надзвичайних обставин дійсності, визнання факту існування яких відбувається без запровадження надзвичайного адміністративно-правового режиму та природу легітимності і, як наслідок, набуття фактичної легальності відповідних змін.

Стан опрацювання проблематики. Переважно сучасні дослідження зосереджуються на окремих аспектах правопорядку, що виникає вже як наслідок запровадження надзвичайного правового режиму. Зокрема природу адміністративно-правових надзвичайних режимів, їх типологію досліджують С.О. Кузніченко [1], А.Н. Славко [2]. Обставин дійсності останнього десятиліття актуалізували наукові дослідження щодо змін правопорядку, що виникають в силу воєнної агресії РФ, в тому числі, однак не лише, через призму такого концепту як «войовнича демократія», як такого, що допускає обмеження певних демократичних прав заради самозбереження. Зазначені питання у своїх працях досліджували: Ю.Г. Барабаш, Г.В. Барченко [3], Д.Г. Севрюков [4, 5], О.В. Марусяк [6], М.О. Ларченко [7], О.М. Бориславська [8, 9], О.В. Грищук [10]. Зусилля науковців концентрувались на історичних аспектах, аналізі проблематики обмеження певних демократичних можливостей, заборони діяльності окремих політичних партій, ідеологічних течій, питання дотримання свободи слова тощо. Крім цього, іноземні науковці Патрік Ніцшнер [11], Карло Інверніцці Акчетті та Ян Цукерман [12] також досліджують ті зміни в системі управління, які виникають у випадку загрози демократії, застерігаючи про складнощі виокремлення меж обґрунтованих відступів від ціннісних орієнтирів та моментом, коли вони загрожують підірвати демократичний лад як такий. Водночас, самі надзвичайні обставини, як певні елементи дійсності, певні феномени, які мають можливість змінювати правопорядок, без запровадження надзвичайного правового режиму на базі емпіричного та онтологічного аналізу залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Сучасні демократичні держави, в основі правопорядку, який забезпечує належне функціонування та суспільний розвиток, вбачають забезпечення дотримання принципу верховенства права, який, окрім іншого, немислимий без принципу законності.

Узагальнено фіксуючи, що у центрі існування, зміни чи перетворень у сфері державного управління завжди є, була та, сподіваємось, буде людина, її права, честь, гідність, безпека, благополуччя, а, з урахуванням історичного досвіду, задля недопущення відхилення від цього абсолюту, на рівні Основного Закону, Законів, підзаконних актів фіксуються запобіжники та інструменти, які повинні убезпечити негативні тенденції властиві людській природі, тому, як вона проявляється у прагненні до концентрації влади.

Керуватись Законом у своїй поведінці закликав ще Марк Аврелій: «Саме розумом керуємось ми у виборі того, що нам робити, а що ні ... Май завжди на поготові два правила. Перше, роби тільки те, що велить робити на користь людей розум панівної в тобі основи і закон. Друге, поступись, якщо хтось виявиться здатним виправити, або змінити твою думку чи помилку» [13, с. 94-95].

Про схожі принципи впорядкування життя в державі знаходимо згадки і в працях Джона Лока: «Свобода людини, підпорядкованої правлінню, означає жити відповідно до чітких правил, спільних для кожного члена цієї спільноти, створених встановленою законодавчою владою [14, с.169]; «Той, хто посідає законодавчу, або верховну владу якоїсь республіки, зобов'язаний правити відповідно до встановлених законів, проголошених і відомих людям, а не нашвидкоруч виданих декретів... Він повинен застосовувати силу спільноти в країні лише для виконання цих законів, а за кордоном — щоб запобігти зовнішньому втручанню чи відшкодувати збитки, зберігаючи спільноту від посягань та втручань» [14, с. 235]; «Межі повноважень і довіри встановлює спільнота, божий і природний закон для законодавчої влади будь-якої республіки незалежно від форми правління. По-перше: потрібно керуватись проголошеними встановленими законами, які не мають змінюватись для окремих випадків, а бути єдиними законами для бідного й багатого, для улюбленця при дворі та селянина з плугом. По-друге ці закони повинні створюватись виключно для досягнення найвищого блага для людей» [14, с. 244].

Своєю чергою, Шарль Монтеск'є, говорячи про державу з народним правлінням зазначав, що при цьому: «Особа, що змушує виконувати закони, відчуває, що сама підкоряється їм і сама несе відповідальність за їх виконання.

Якщо закони не будуть дотримуватись в народній державі, то вона загинула. Так як причина цього зла може бути лише в зіпсованості самої республіки... Для громадянина політична свобода є душевним спокоєм, заснованим на переконанні у власній безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, при якому один громадянин може не боятись іншого громадянина» [15, с. 147-148].

У своїй праці «Легальність та легітимність» Карл Шмітт описує державу законодавства, як «державне утворення в якому закон і його виконання, законодавець і ті установи, які закон застосовують, відокремлені один від одного. У такій державі «панують закони», а не люди, не якісь авторитети і влади. ... У такій державі той, хто здійснює владу і панує, діє «на основі закону» чи «іменем закону». Це не якесь теоретично вигадане розподілення і не просто засноване на психології бажання не допустити зловживання владою: це абсолютно необхідна конструктивна засаднича основа держави законодавства, де немає панування окремих осіб, але повинні бути вагомі (значимі) норми. ... фундаментальний «принцип законовідповідності» усього державного життя полягає в тому, що тут, в кінцевому результаті, більше взагалі не панують і велять, оскільки силу мають тільки безособові норми» [16, с. 2-3].

Таким чином, функціонуюча на належному рівні система, з усвідомленням всіма учасниками її цінності, забезпечує стан правопорядку, який відображає баланс інтересів різних соціальних груп у виробленні та імплементації загальнодержавних, значимих рішень, позбавляє відчуття ізоляції, нехтування та відсторонення, забезпечує стан одночасно сталості, стабільності влади та її змінності, постійної підзвітності, підконтрольності суб'єктів владних повноважень по відношенню до суверена.

Забезпечити такий стан організації суспільного життя покликана низка конституційних інститутів та принципів, таких як: поділ влади, політичний плюралізм, циклічність проведення виборів, конкуренція, пошук компромісів при формуванні більшості в законодавчих органах влади, призначення Уряду, незалежність та неупередженість судової системи, процесуальна автоном-

ність органів правопорядку, презумпція невинуватості, свобода висловлення думок і переконань (з розумними та визначеними обмеженнями) та багато іншого.

Водночас, все перелічене вище, що дозволяє синергетично співіснувати складним соціальним системам, таким яким є державне утворення, вкрай рідко розглядається, будучи поміщеним в середовище надзвичайної ситуації. Власне на це є цілком об'єктивні причини, перш за все, вони виникають в об'єктивній дійсності не так часто, а інша обставина це те, що на випадок виникнення обставин, які є підставою для запровадження правового режиму надзвичайного стану чи правового режиму воєнного стану, існують відповідні нормативно правові акти, які урегульовують питання існування державних інститутів у цей період, не скасовують існуючу систему демократичних конституційних принципів та гарантій, в гіршому випадку лише частково обмежують певні права і свободи.

Аналізуючи поняття, підстави та цілі запровадження надзвичайного стану [17] та правового режиму воєнного стану [18] можна узагальнено визначити, що це особливі типи правових режимів, які можуть запроваджуватись в Україні, чи окремих її місцевостях при виникненні ситуацій техногенного, природного характеру, у разі збройної агресії, чи загрози нападу, які призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, або ж у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, що передбачає надання особливих повноважень відповідним органам з метою: відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Відповідні поняття на перший погляд здаються всеохоплюючими, а задані ними рамки правового регулювання не є такими, що посягають на середовище багатоманітності властиве демократичним країнам.

Втім, основна ціль запровадження відповідних правових режимів полягає у відновленні стану який існував до виникнення обставин, які обумовили його запровадження, тобто повернення до стану правопорядку без загроз та без відповідних особливих повноважень, якими наділяються компетентні органи.

Одна з причин, через які надзвичайні правові режими вводяться не безстроково полягають в тому, що особливі повноваження та можливості, які надаються, часто дозволяють нівелювати інші стримуючі інструменти, якими пронизана правова система, заради збереження повноти контролю та управління. Особлива процедура, яка потребує голосування за Указ Президента Парламентом, є символом консолідованої згоди суб'єктів, які є представниками суверена, обраними на всенародному голосуванні у демократичний спосіб, яка відображає узгоджене призупинення того типу правопорядку, який є базовим, заради відвернення загроз та подальшого повернення до нього, тобто до стану нормальності.

Водночас, онтологічний аналіз подій новітньої історії України дозволяє вийти за межі формально юридично визначеного поняття, при відслідковуванні взаємозв'язку між зміною правопорядку та запровадженням відповідних обмежень.

Так, 3 березня 2022 року Кримінальний кодекс України доповнено статтею 436-2, якою передбачено відповідальність за виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році. Для цілей статті важливо акцентувати увагу на визначенні законодавцем періоду існування в просторі і часі збройної агресії, а саме: з 2014 року. Водночас визначення моменту початку збройної агресії не співвідноситься із запровадженням надзвичайного правового режиму, з точки зору дотримання принципу законності, що відбулось за фактом на підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвердженого № 2102-IX від 24.02.2022.

Події 2014 року, які передували збройній агресії Російської Федерації проти України, з позиції застосування правових інструментів у реакції на обставини був не бездоганним. Хоч формально він відбувався без запровадження надзвичайних правових режимів, однак фактично, держава перебувала у надзвичайному стані в його науково-теоретичному розумінні та відбулось нове упорядкування правопорядку.

Дотримуючись формально-юридичного підходу, принципів верховенства права, поділу влади, системи стримувань та противаг, у забезпеченні правопорядку, найбільш складним є надання оцінки процесу прийняття Верховною Радою України законопроект «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» [19]. В пояснювальній записці до нього зазначалось, що Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (далі – Закон № 2222) [20] його було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття. В абзаці четвертому пункту 6 мотивувальної частини вищезгаданого Рішення Конституційний Суд України сформував позицію, відповідно до якої визнання неконституційним Закону № 2222 у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та ухвалення означає відновлення дії попередньої редакції норм Конституції України, які були змінені, доповнені та виключені Законом № 2222. Вказане, автором законодавчої ініціативи, було запропоноване до визнання як необґрунтованого, помилковим, та з огляду на зазначене, виникла нагальна потреба відновлення дію редакції положень.

З точки зору законності та принципу поділу влади і системи стримувань та противаг, Парламент, голосуванням за законопроект скасував Рішення Конституційного Суду України, що протирічить положенням статті 150 Конституції України в частині остаточності та неоскаржуваності. Трохи більше 10 хвилин знадобилось народним депутатам для зміни Основного Закону. Водночас, використання поняття «поновив» замість «змінив», начебто дозволила, уникнути необхідності проходження процедур визначених розділом XIII основного Закону, без обговорення, без висновків Комітетів ВР України.

Як зазначає Бориславська О.М.: «У випадках значного відхилення від конституційних засад правління, узурпації влади чи державного свавілля конституція не виконує цієї місії (верховенства), утворений на її основі правопорядок суперечить праву, а тому народ може скористатися своїм природним правом на опір... кваліфікувати події 21 листопада 2013 року – лютого 2014 року (Революція Гідності) з урахуванням їхніх причин, передумов, змісту і спрямованості як реалізацію Українським народом права на опір свавільній владі [21, с. 52–54].

Мотиви відповідного голосування не лише правові, а скоріше відображають ту суспільно-політичну та правову реальність, яка носила надзвичайний характер. Редакція Конституції, чинна до моменту голосування за законопроект у статті 112 передбачала, що у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків покладається на Прем'єр-міністра України. У свою чергу, стаття 114 КУ визначала, що Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. На момент розгляду законопроект в.о. прем'єр міністра України був Арбузов С.Г., і можливість його зміни більшістю Верховної Ради України унеможливлювалась в силу того, що відповідне рішення приймав Президент.

Водночас, варто зазначити, що фактичне запровадження попередньої редакції Конституції України відбувалось не на підставі прийнятого та згаданого вище закону, а на підставі постанов Верховної Ради України, до набуття чинності відповідним Законом. Так, постановою ВРУ від 22 лютого 2014 року № 750-VII [22] було визнано такими, що є чинними на території України положення Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII. Далі, 22.02.2014 року Верховна Рада України Постановою № 757-VII, встановила юридичний факт, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень, є таким, що не виконує свої обов'язки та призначити позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року.

На той момент, на підставі постанови № 750-VII було відновлено Конституцію, у якій стаття 112 передбачала, що разі дострокового припинення повноважень Президента України, виконання обов'язків Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. А стаття 114 Конституції передбачала, що Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Наступного дня постановою № 764-VII від 23.02.14, з урахуванням раніше прийнятої постанови про те, що В. Янукович самоусунувся від виконання конституційних повноважень, Верховна Рада України поклала на Турчинова О.В. виконання обов'язків Президента України.

Таким чином, формально покладання 23.02.2014 обов'язків Президента на Голову Верховної Ради України відбулось на підставі статті 112 Конституції України, яка, якщо послуговуватись порядком набуття чинності Законів, набула чинності лише 02.03.2014 року, оскільки за даними порталу Верховної Ради України, зазначений документ було повернуто з підписом Президента 01.03.2014, тобто підписав його вже сам Турчинов О.В. у статусі виконувача обов'язків Президента. Таким чином, відбулася ситуація за якої відновлення Конституції за фактом відбулось не на підставі Закону, а на підставі Постанови, яка наділила спікера повноваженнями Президента.

З точки зору положень статті 6 Конституції України, відповідно до якої органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України, описані вище події явно не можна назвати бездоганними. Як зазначає Джорджо Агамбен: «...з технічного погляду специфічний ефект надзвичайного стану є це не стільки змішання влади, на якій досі дуже наполягали, скільки ізоляція «сили закону» від закону. Ця ізоляція визначає такий «стан закону», в якому, з одного боку, норма перебуває в дії, але не застосовується (не має «сили»), а з іншого — акти, які не мають значущості закону, знаходяться у цьому стані «силу» [23, с. 113-114].

Водночас, якщо поглянути на них з позиції надзвичайних обставин, які в історії України викарбувані як Революція Гідності, можна констатувати, що формально-юридичний підхід був вторинним для фіксації факту зміненого правопорядку.

Наукова думка по різному описує стан, за якого існуюча правова система припиняє бути директивною до визначення дій як таких що є законними, чи незаконними, схожі формулювання можна знайти у Джона Лока, який зазначав: «Кожен, хто використовує силу без права, як і кожен у спільноті, хто використовує її незаконно, протиставляє себе тим, проти кого він її використовує. У цьому стані війни всі попередні зв'язки анулюються, всі попередні права нівелюються, а кожен дістає право захищати самого себе і протистояти агресорові [14, с. 301]. Шарль Монтеск'є, також згадує про надзвичайні повноваження, які можуть бути необхідні для того, щоб повернути порядок у республіку. Його думки в даному контексті розвиваються з огляду на можливі зловживання надзвичайними повноваженнями: «У республіці громадянин, що заволодів надзвичайною владою, має значно більші можливості зловживати нею, оскільки тут він не зустрічає жодного супротиву зі сторони законів, які не передбачили цієї обставини. Виключення з цього правила допустиме лише в тому випадку, коли сам державний лад є такий, що потребує посади, пов'язаної із надзвичайною владою. Таким був Рим з його диктаторами, такою була Венеція зі своїми державними інквізиторами, це страшна влада, насильницьким шляхом повертаючи державу до втраченої свободи [15, с. 18-19].

Так, законодавство, яке регламентує надзвичайні правові режими, про яке йшлося вище, визначає, що вони виникають як наслідок певних обставин дійсності, які потребують особливих організаційних заходів та повноважень для відновлення попереднього стану унормованості. Аналіз подій 2014 року, дає можливість стверджувати, що особливий правовий режим не запроваджувався. Однак, чи це змінило сам факт існування в часі і просторі надзвичайного обставин, як складової дійсності, які змінили правопорядок в країні? Відповідь очевидна. Будь-який алгоритм дій, пов'язаний зі зміною Уряду, прийняттям та підписанням Законів, після покидання території України Януковичем В.Ф., не відповідав би статті 6 Конституції України. Його відсутність, при цьому, не підпадає під жодну із підстав дострокового припинення повноважень, а відповідно і можливості набуття повноважень виконувача обов'язків Прем'єр Міністром України. Таким чином, зіткнення права і дійсності сформувало фактично вакуум у якому відносини, що виникли не були урегульовані.

У своїх працях, Карл Шмітт, зазначає, що: «Суверен, — це той, хто приймає рішення про надзвичайний стан. Виключний випадок може бути описаний як випадок крайньої необхідності, загрози існуванню держави, чи щось на це схоже, але не може бути описаний фактологічно. Тільки цей випадок актуалізує питання про суб'єкта суверенітету, тобто питання суверенітету взагалі... Суверен стоїть поза нормами діючого правопорядку і все ж належить йому, оскільки він компетентний вирішувати, чи може бути у цілому призупинена дія конституції» [24, с. 8-9].

В межах дослідження вдалось продемонструвати, що взаємовідносини між гілками влади та Президентом, правопорядок як такий, в силу надзвичайної ситуації було втрачено. Відповідно всі подальші дії, знаходились поза межами правового регулювання, порядок здійснення якого для цієї ситуації просто був відсутній. Таким чином, з очевидного правового хаосу здійснювалось

упорядкування нового правопорядку, з використанням певного порядку чи імітацією процедур близьких до законодавчих, але не них самих. З даного приводу доречно привести іншу цитату Карла Шмітта: «Існування держави у даному випадку демонструє свою безперечну першість на ділі по відношенню до існування норми права. Рішення позбавляються від будь-якої нормативної обмеженості і стають у власному сенсі слова абсолютними. ... Не існує норми, яка б могла бути застосована до хаосу. Мусить бути встановлений порядок, для того, щоб мав сенс правопорядок» [24, с. 14-15]. Аналізуючи природу надзвичайного стану Агамбен приходить до висновку, що її можна розглядати через призму поняття крайня необхідність, яке виключає проблему з легітимністю: «Крайня необхідність - це не джерело закону, і вона не зупиняє його дію у власному розумінні цього слова; вона обмежується тим, що виводить одиничний випадок із зони буквального застосування норми: «Той, хто в ситуації крайньої необхідності діє проти тексту закону, судить не про закон як такий, але про окремий випадок, при якому букву закону не обов'язково дотримуватися», зазначає він [23, с. 19-20].

Таким чином, надзвичайні правові режими, можуть бути як такі, що запроваджуються дійсно на підставі узгодженої позиції Глави Держави та законодавчої гілки влади, шляхом голосування за відповідний Указ, а можуть бути і такими, самі призводять до зміни стану правопорядку, формуючи його по новому, адже самі надзвичайні обставини існують не зважаючи на їх формальне визнання, а відповідно право виступає тут вже лише засобом фіксації нового стану, яке лише формально оглядається у минуле. У «Політичній теології», через концепт Отто фон Гірке про теорію товариств, Шмітт вказує: «При революційних змінах конституції очевидний розрив у праві, порушення безперервності права, яке може бути етично необхідним чи історично виправданим; але розрив у праві залишається. Утім це можна вилікувати і набути унаслідок юридично обґрунтованого «за рахунок якогось задовільного для правосвідомості народу правового процесу», наприклад конституційної угоди чи всенародного голосування, чи завдяки освячуючій владі звички» [24, с. 28-29].

Висновки на підставі проведеного дослідження. Проведений аналіз подій 2014 року, за результатами виявлено, що попри відсутність запровадженого надзвичайного правового режиму, надзвичайні обставини, фактично дозволили змінити існуючу в Україні організацію публічної влади. Революція, яка стала матеріалізованим втіленням права на повстання, через фактичний надзвичайний стан в країні, не відновила, а встановила новий стан правопорядку, у порівнянні з тим, який існував на її початку. При тому, що легально визначені процедури внесення змін до Конституції були не бездоганні, легітимність самих дій, дозволила легалізувати новий правопорядок.

Водночас, науковці, говорячи про особливі правові режими, надзвичайні стани, воюючи демократію, завжди висловлюють занепокоєння, про те, що захистивши, чи установивши демократію, потрібно проявити відповідальність та вміти вчасно визначити той тонкий момент, коли мотиви захисту трансформуються у мотиви укріплення та концентрації влади.

Стирання порогу між демократією та абсолютизмом, в той момент коли надзвичайний стан стає правилом, а не виключенням є тим, що, як вважає, до прикладу Джорджо Агамбен, може стати парадигмою як сучасної політики, так і правопорядку. З огляду на це, подальші дослідження будуть зосереджені довкола генези надзвичайного стану, задля спростування чи підтвердження гіпотези, що викликає занепокоєння щодо його можливого використання як управлінського засобу не на користь усталення демократичних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузніченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель: монографія. Одеса. 2011. С. 324.
2. Славко А.Н. Дисертаційне дослідження на тему «Типологія адміністративно-правових режимів». Харків. 2019 С. 265. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/e8559043-a997-472c-b188-2e5430ac0735>.
3. Барабаш Ю.Г., Барченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? *Право України*. № 1. 2023. С. 54–75.
4. Севрюков Д.Г. Перспективи суверенітету держави у постпандемічному світі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. С. 88–91. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2021/4.119-17>.

5. Севрюков Д.Г., Куцопал І.В. Історичний досвід захисту демократії у міжвоєнній Європі. *Соціологія права*. Випуск 1-2 (44-45). 2023. С. 113–117.
6. Марусяк О.В. Проблеми імплементації особливих правових режимів в Україні на прикладі введення воєнного стану в 2018 році. Центр політико-правових реформ. Retrieved from: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Marusyak.-Problemy-implementatsiyi-osoblyvyh-pravovyh-rezhymiv.pdf>.
7. Ларченко М.О. Усталена демократія межі демократичної терпимості (світовий та український досвід). *Український часопис конституційного права*. 2021. № 2. С. 15–27. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2021.2>.
8. Бориславська О.М. Демократія в умовах загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. № 2. 2017. С. 9-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukjourcoml_2017_2_4.
9. Бориславська О.М. Демократія на паузі? Співвідношення демократії з іншими конституційними цінностями в умовах війни. Конституція України та триада європейських цінностей: погляд у світлі євроінтеграції: збірник матеріалів і тез міжнародної конференції. Київ. 2023. С. 204.
10. Гришук О.В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник Конституційного Суду України*. № 6. 2022. С. 96–106. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/gryshchuk_o.v._konstytuciyni_cinnosti_ta_pryncypy_v_rishennyah_ksu_2022.pdf.
11. Patrick Nitzschner. On militant democracy's institutional conservatism. *Philosophy and Social Criticism*. 2023. DOI: 10.1177/01914537221150462.
12. Invernizzi Accetti, Carlo, and Ian Zuckerman. «What's Wrong with Militant Democracy?». *Political Studies*. Vol. 65, no. 1. 2017. P. 182–199. DOI: 10.1177/ 0032321715614849.
13. Аврелій М. Розмисли. Наодинці з собою. Харків, 2023, С. 208.
14. Лок Джон. Два трактати про правління. Наш Формат. Київ. 2023. С. 312.
15. Charles De Secondat Montesquieu. *de L'Esprit Des Lois*. Kessinger Publishing. 2010, P. 672.
16. Carl Schmitt. *Legality and Legitimacy*. Duke University Press. 2004. P. 216.
17. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
18. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
19. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18#Text>.
20. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text>.
21. Бориславська О.М. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. № 6. 2015. С. 48–57.
22. Постанова Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text>.
23. Giorgio Agamben. *The Omnibus Homo Sacer*. Stanford University Press. 2017. P. 1336.
24. Carl Schmitt. *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. University of Chicago Press edition. 2010. P. 116.

УДК 34.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4>

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Власенко В.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-1287-9732
e-mail: valerii20160204@gmail.com*

Бесклеткіна М.Ю.,
*здобувач ступеня вищої освіти бакалавра
Навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-1304-8437
e-mail: mbeskletkina2902@gmail.com*

Власенко В.П., Бесклеткіна М.Ю. Напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах.

У статті здійснено онтологічне дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах. Запропоновано поняття прав людини розуміти як закріплені у формах права основоположні моральні і природні потреби та можливості особи реалізувати себе, не обмежуючи при цьому свободу інших. Визначено, що сучасний розвиток прав та обов'язків людини і громадянина відображає прагнення до забезпечення більш справедливого, рівноправного і стійкого суспільства. Важливою тенденцією є розширення як прав, так і обов'язків в умовах змін – технологічних, екологічних, соціальних тощо, а також необхідність адаптації до нових викликів. Виокремлено напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах, серед яких: глобалізація прав людини, розширення екологічних прав та обов'язків, удосконалення соціальних прав та обов'язків, гарантування цифрових прав та права на достовірну інформацію, посилення обов'язків щодо громадянської активності. Визначено найбільш актуальні напрями забезпечення прав людини в умовах збройної агресії з боку однієї держави щодо іншої, зокрема забезпечення прав людини, що пов'язані із відновленням справедливості та зміцненням демократичних цінностей, забезпечення прав постраждалих від збройної агресії, внутрішньо переміщених осіб, права на достовірну інформацію, на чисте довкілля та інше. Обґрунтовано думку про те, що розбудова правової держави можлива якщо в основі такого розвитку міститься спільна ідея – справедливість, свобода, рівність та гідність як ключові основоположні засади суспільного розвитку. Проаналізовано нормативне закріплення поколінь прав людини в основоположних міжнародних нормативних актах, зокрема у Загальній декларації прав людини, Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод, а також з'ясовано стан їх об'єктивації у Конституції України. Визначено онтологічний вимір прав та обов'язків людини і громадянина, що характеризується соціальними, економічними, політичними, культурними, безпековими змінами у суспільстві, які так чи інакше визначають тенденції розвитку сучасної державної політики у цій сфері.

Ключові слова: покоління прав людини, міжнародні стандарти, розвиток прав людини, юридичний обов'язок, державна політика.

Vlasenko V.P., Beskletkina M.Yu. Directions for the development of human and citizen rights and duties in contemporary conditions.

The article conducts an ontological study of the trends in the development of human and civil rights and duties in contemporary conditions. It proposes to understand human rights as fundamental moral

and natural needs and opportunities of an individual to self-realize, as enshrined in legal forms, without limiting the freedom of others. It is determined that the contemporary development of human and civil rights and duties reflects the striving for a more just, equitable, and sustainable society. An important trend is the expansion of both rights and duties in the context of changing technological, environmental, social, etc. conditions, as well as the need to adapt to new challenges. The article identifies the directions of the development of human and civil rights and duties in modern conditions, including: globalization of human rights, expansion of environmental rights and duties, improvement of social rights and duties, guaranteeing digital rights and the right to accurate information, and strengthening the duties regarding civic activism. The most pressing directions for ensuring human rights in the context of armed aggression by one state against another are identified, in particular, ensuring human rights related to the restoration of justice and strengthening democratic values, ensuring the rights of victims of armed aggression, internally displaced persons, the right to accurate information, a clean environment, and others. The article substantiates the view that the building of a rule of law state is possible if such development is based on a common idea – justice, freedom, equality, and dignity as the key fundamental principles of social development. The article analyzes the normative consolidation of generations of human rights in fundamental international normative acts, in particular, in the Universal Declaration of Human Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and also clarifies the state of their objectification in the Constitution of Ukraine. The ontological dimension of human and civil rights and duties is determined, which is characterized by social, economic, political, cultural, and security changes in society that, in one way or another, determine the trends in the development of modern state policy in this area.

Key words: generations of human rights, international standards, human rights development, legal duty, state policy.

Постановка проблеми. Невпинний розвиток суспільства зумовлює зміни у сфері прав та обов'язків людини, що набувають нового змісту, інших інтерпретацій. Беззаперечно, у сучасному цивілізованому світі права людини є невід'ємною частиною людства – право на життя, на особисту недоторканість, на вибір способу життєдіяльності, на свободу совісті, особистих переконань та ін.

Наприклад, у науковій юридичній літературі еволюція прав людини представлена концепцією чотирьох поколінь. Перше покоління прав людини закріплює громадянські і політичні права, друге – встановлює правила взаємодії людей в суспільстві (соціальні, економічні та культурні права); третє покоління прав людини – це колективні права, що виникли як наслідок появи нових загроз та можливостей; четверте – закріплює такі можливості як право на трансплантацію органів людини, право на штучне запліднення, право на евтаназію та ін. [1].

Враховуючи глобальні і локальні виклики, що постають сьогодні перед людством, доктрина прав людини потребує системного опрацювання, зокрема щодо систематизації прав людини, їх гарантованості та правового регулювання. Теоретико-правові дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина набувають особливого значення в сучасних умовах з точки зору правової гармонізації, нових викликів, досягнень науки і техніки тощо.

Стан опрацювання проблеми. Поняття, сутність, стан, практичне застосування, удосконалення та перспективи розвитку прав людини було предметом дослідження багатьох науковців. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема таких дослідників, як: М.М. Антонович, Ю.Д. Батан, Є.В. Білозьоров, А.М. Колодій, К.К. Кулі-Іванченко, Т.В. Маланчук, Н.В. Мельник, Н.М. Оніщенко, В.С. Політанський, Т.П. Попович та багато інших. Сфера прав людини привертала і продовжує привертати увагу вчених різних галузей наукових знань. На теперішній час активно дискутується питання щодо обґрунтування, механізмів реалізації прав людини четвертого покоління. Вважаємо, що на цьому етапі доцільно дослідити чинники, що визначають напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина.

Метою статі є онтологічне дослідження напрямів розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу. Права та обов'язки людини в сучасному демократичному суспільстві є тим питанням, що перебуває у фокусі кожної правової держави. Всеохоплюючим культурно-соціальним явищем, що одночасно поєднує усі аспекти соціальної взаємодії, визначає правовий статус людини та громадянина, виступає універсальним регулятором суспільних

відносин, є право, яке органічно поєднує духовні, культурні та етичні основи, наукову істину та цінність добра й справедливості, внутрішньодержавні й міжнародні, цивілізаційні та загальнолюдські аспекти, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення [2, с. 28]. Право служить мірою свободи, забезпечуючи баланс між свободою особи та свободою інших членів суспільства на основі принципу рівності. Його соціальне призначення можливо зрозуміти, наприклад, аналізуючи нормативні положення Загальної декларації прав людини (1948 р.), де проголошуються найбільш визначальні аспекти існування прав і свобод людини у всьому світі. Наприклад, «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо іншого в дусі братерства» [3].

Виходячи із зазначеного, забезпечення прав людини гарантується на міжнародному рівні, тому їх юридичне закріплення у кожній країні світу – невід’ємна частина демократичної держави. Як зазначав Джон Стюарт Мілл: «Якщо ми називаємо щось правом людини, ми маємо на увазі, що вона обґрунтовано претендує на свій захист з боку суспільства у своїй можливості володіти цим правом, силою закону або через освіту» [4, с. 385].

Поняття «права людини» в юриспруденції однозначно не визначено, що привертає увагу багатьох науковців, які вважають за доцільне запропонувати авторські дефініції цього поняття. Так, Л.В. Терещенко зазначає, що права людини – комплекс природних і непорушних свобод та юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. Право виступає мірою свободи, зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності [5, с. 4].

Д.А. Чижев права людини визначає як основні засади правового статусу особи, як ключову концепцію, що відображає людську гідність, властиву кожній людині, і має універсальну природу, існуючу поза рамками законодавства. Вони сприймаються як соціальне та моральне право, а також як суб’єктивне право, закріплене законом [6, с. 72].

Н.В. Мельник, О.І. Савайда, І.В. Здреник права людини інтерпретують як певні блага і умови життя людини, які необхідні для її гідного існування та розвитку; права, які належать їй від народження, є невідчужувані та непорушні [7, с. 55].

Проаналізувавши зазначені вище дефініції, права людини пропонуємо розуміти як закріплені у формах права основоположні моральні та природні потреби і можливості особи реалізувати себе, не обмежуючи при цьому свободу інших.

Стародавні філософи вважали, що обов’язок особи є одним з головних елементів моральної свідомості. На думку Т.П. Попович соціальні обов’язки виникають разом із зародженням у суспільстві моралі. Тобто мова йде про існування моральних обов’язків, котрі у подальшому трансформуються, набуваючи нових сутнісних проявів, з часом отримуючи й нормативне закріплення [8, с. 73]. Цицерон визначає ієрархію обов’язків людини, ставлячи на перше місце обов’язки перед державою та батьками, далі перед дітьми, сім’єю, родичами та друзями. Виконання усіх цих обов’язків залежить від диференціації їх в залежності від потреб кожної людини. Адже існують обов’язки, виконання яких по відношенню до одних людей повинно бути здійснено більшою мірою, ніж по відношенню до інших [9, с. 211].

Виходячи з аналізу Конституції України, обов’язки людини та громадянина мають певні характерні ознаки: є загальноприйнятими для кожної людини; діють згідно з законодавством, чим гарантують людині безпеку; знаходяться в тісній взаємодії з правами людини; не перешкоджають самореалізації; є гарантом взаємодії держави та людини; не допускають зловживання правами [10].

Класифікація прав та обов’язків не має єдиного конкретного тлумачення у юридичній літературі, однак їх все ж таки поділяють на певні види. Одним з важливих елементів класифікації прав людини стало поняття «трьох поколінь», котре запропонував французький юрист Карел Васак. Перше покоління – це громадянські та політичні права (*liberie*), друге – економічні, соціальні й культурні права (*egalite*), третє – колективні (солідарні) права (*fraternite*) [11].

Перше покоління прав включає громадянські та політичні права, які базуються на природних правах та формуються на основі позитивного права. Ці права закріплюються в законодавстві демократичних країн і включають такі громадянські та політичні права, як свобода віросповідання, участь у державному управлінні, рівність перед законом і судом, право на життя, свободу і безпеку, захист від свавільного арешту та затримання. Ці права відображають концепцію «негатив-

ної волі», яка зобов'язує державу утримуватися від втручання в особисту свободу громадян. До першого покоління відносяться права людини та громадянина, викладені в статтях 2–21 Загальної Декларації прав людини [3], у статтях 2–10 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12] та у статтях 27–29, 34–39 Конституції України [10].

Друге покоління (економічні, соціальні та культурні права) – це права, які забезпечують людині можливість досягати гідного рівня життя, брати участь у суспільному розвитку, отримувати соціальний захист і користуватися культурними досягненнями, що закріплені у статтях 22–27 Загальної Декларації прав людини [3], у статтях 11–15 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12] та у статтях 42–49, 34–39 Конституції України [10].

Права третього покоління, також відомі як солідарні права, ґрунтуються на двох попередніх поколіннях прав, об'єднують їх і пропонують нову концептуалізацію. Вони зосереджені на колективних аспектах прав людини, що потребують спільних зусиль міжнародної спільноти для їх реалізації, таких як право на мир, на розвиток, на чисте довкілля та на спільну культурну спадщину людства. В нормативних документах ці права закріплені у статтях 16–18 Конвенції захисту прав людини та основоположних свобод [12], у статтях 50–56 Конституції України [10].

У ХХІ ст. наукове середовище наповнилось працями, що обґрунтовують існування прав людини «четвертого покоління», що формується внаслідок еволюційних процесів у сфері медицини, біології тощо. Сенсом виокремлення цієї категорії на сьогоднішній день є можливе нормотворче сприяння створенню умов для реалізації прав людини нового часу (право на евтаназію, клонування людини, трансплантацію органів, використання віртуальної реальності та ін.) [13, с. 90].

Дослідження категорії «обов'язок» спрямовує нас до досліджень, що були проведені І. Кантом, який класифікує обов'язки людини на правові та моральні, а також щодо неї самої та щодо інших людей. Головна відмінність між правовими і моральними обов'язками полягає у тому, що і обов'язок, і мотив стають єдиним цілим морального обов'язку, тобто ідея внутрішньої повинності постає визначальною підставою волі особи. Тоді як при правових обов'язках подібна вимога не постулюється, допускаються інші мотиви й цілі здійснення того чи іншого вчинку. Обов'язки щодо себе охоплюють моральне самозбереження і самовдосконалення, включаючи совість і самопізнання. Обов'язки щодо інших людей базуються на повазі та любові, відображають ставлення до інших на основі людяності, а також враховують їхнє становище в суспільстві [14, с. 30].

На нашу думку, беручи до уваги нормативні вимоги чинного законодавства України, доцільно виокремити наступну категорію – юридичні обов'язки. Їх можна класифікувати на: конституційні обов'язки (дотримання законів і Конституції, повага до прав і свобод інших громадян, захист державного суверенітету і територіальної цілісності, сплата податків та зборів); цивільно-правові обов'язки (виконання умов договорів, відшкодування збитків, дотримання обов'язків щодо власності та ін.); адміністративні обов'язки (дотримання правил дорожнього руху, норм і стандартів, установлених для діяльності підприємств, виконання правил пожежної безпеки, санітарних норм та ін.). На цій основі можна також виокремити трудові обов'язки, сімейно-правові, кримінально-правові, екологічні, фінансово-правові, військовий обов'язок та ін.

Таким чином, юридичний обов'язок слід розуміти як встановлений нормами права обов'язок особи або організації виконувати певні дії чи утримуватися від них з метою забезпечення правопорядку. Юридичний обов'язок має примусовий характер і невиконання його може бути підставою настання юридичної відповідальності.

Зміст зазначених обов'язків дозволяє охарактеризувати сучасний стан суспільства через відносини між особою та державою. Права та обов'язки розвиваються разом із суспільством, його культурою, традиціями, релігією, мораллю тощо. Так, процес формування правової держави характеризується спільною ідеєю – рухом людства до свободи, свідомою спробою обмежити державу, змусити її поважати та захищати честь і гідність людини як найвищу соціальну цінність.

Отже, суспільний розвиток визначає динаміку прав та обов'язків людини і громадянина, орієнтуючи їх на нові виклики та потреби. Держава, реагуючи на зміни, адаптує законодавство, розширюючи права й обов'язки громадян для підтримки загального блага й правопорядку. У міру розвитку суспільства змінюються соціально-економічні, політичні й культурні умови, що впливають на права й обов'язки громадян у різних аспектах. Тенденції розвитку прав та обов'язків людини і громадянина також зазнають відповідного впливу від пріоритетів сучасної державної політики, оскільки саме держава встановлює дозволи, заборони, зобов'язання для суб'єктів права. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним, залежно від характеру політичного режи-

му, рівня дотримання принципу верховенства права та ступеня захисту прав людини. Так, шляхом прийняття нових нормативно-правових актів та ратифікуючи міжнародні стандарти у сфері прав людини, відбувається гарантування прав та обов'язків людини та громадянина (закони про заборону дискримінації, доступ до правосуддя, програми соціальної підтримки тощо), втілюється мета норм права. В умовах загрози національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету держави можливе законне обмеження прав, наприклад, під час запровадження надзвичайного стану, воєнного стану в державі.

Таким чином, державна політика відіграє ключову роль у формуванні прав та обов'язків людини і громадянина. Вона може як зміцнювати права, так і обмежувати їх, залежно від політичного курсу країни, міжнародних зобов'язань та соціальних викликів. Відкрите, демократичне суспільство здатне забезпечити належний баланс між захистом прав і виконанням обов'язків, тоді як авторитарні режими схильні обмежувати права в інтересах збереження влади та контролю над суспільством.

Права та обов'язки людини, закріплені в міжнародних угодах, є підсумком довготривалого історичного процесу, поступового встановлення стандартів, що стали невід'ємною частиною життя сучасного демократичного суспільства. Гарантією захисту прав та обов'язків людини є міжнародні документи, до яких долучаються більшість країн світу, у тому числі й Україна. До міжнародних документів універсального характеру належать «Загальна декларація прав людини», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» та ін., що встановлюють фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального так і регіонального права прав людини, положення яких є обов'язковими для держав-учасниць. До того ж було укладено ряд Конвенцій, що регулюють між особою та державою відносини через створення взаємних прав та обов'язків, зокрема «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», «Про ліквідацію усіх форм расової дискримінації», «Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок», «Про права дитини» та ін.

Міжнародні стандарти, що закріплені у зазначених документах мають величезний вплив на тенденції розвитку прав і обов'язків людини, спрямовані на забезпечення гідності, свободи та справедливості для всіх людей. Вони сприяють гармонізації національних законодавств із загальноновизнаними нормами, підтримуючи розвиток прав людини в умовах глобалізації та викликів сучасного світу. Найбільш суттєвим напрямом цього впливу, на нашу думку, є універсалізація прав людини. Держави, які ратифікували міжнародні документи, зобов'язуються інтегрувати їхні норми у національне законодавство, що сприяє уніфікації основних прав і свобод по всьому світу, включаючи право на життя, свободу слова, свободу зібрань, право на освіту, працю та соціальне забезпечення тощо. Одночасно міжнародні стандарти встановлюють відповідальність урядів за дотримання і захист прав людини та громадянина, що сприяє створенню демократичних інститутів та забезпеченню верховенства права, посилення ролі міжнародних організацій таких як: Організація Об'єднаних Націй, Європейський суд з прав людини, Рада Європи та Європейський Союз. Зокрема, держави-члени зобов'язані дотримуватися рішень цих організацій, що гарантує додатковий рівень захисту прав громадян, розширення економічних і соціальних прав людини, розвиток екологічних прав людини на здорове довкілля, розвиток цифровізації у сфері прав людини, що передбачає впровадження стандартів щодо захисту персональних даних, забезпечення права на доступ до інтернету як базового права людини, включаючи свободу вираження думки і доступ до інформації. Все це посилює обов'язки держав-учасниць здійснювати ефективний контроль за виконанням національного законодавства та міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, нести відповідальність на міжнародному рівні у разі порушення прав і свобод людини та громадянина.

Завдяки міжнародним стандартам, права людини стають більш доступними і зрозумілими у глобальному масштабі, закладаються фундаментальні принципи, які впливають на розвиток національних правових систем, що в цілому сприяє демократизації та стабільності у світі. Дотримання прав та обов'язків людини – це один з елементів миру, безпеки та розвитку людини і держави.

Імплементация міжнародних стандартів у сфері прав та обов'язків людини та громадянина є ключовою метою діяльності міжнародних співтовариств. У чинній Конституції України закріплено основоположні права людини, що зафіксовані у міжнародних документах, а саме: право людини на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недо-

торканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) та ін. Обов'язки зазначені у ст. 65 «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України»; ст. 66 «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки»; ст. 67 «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» і найголовніше – ст. 68 «Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» [9].

Питання щодо тенденцій розвитку прав та обов'язків людини і громадянина є пріоритетом для державної внутрішньої та зовнішньої політики України, що впливає з конституційних положень «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9].

В умовах повномасштабної збройної агресії Росії проти України актуалізуються нові напрями забезпечення прав людини, що пов'язані із відновленням справедливості та зміцненням демократичних цінностей. Зокрема, забезпечення прав постраждалих від збройної агресії (захист і підтримка сімей загиблих, поранених, психологічна допомога та соціальна підтримка для відновлення повноцінного життя постраждалих, компенсація та реституція для тих, хто зазнав втрат через бойові дії, підтримка в реалізації права на справедливий суд винних у скоєнні військових злочинів), прав внутрішньо переміщених осіб (забезпечення житлом, працевлаштуванням та рівними правами у громадах, де вони перебувають), права на достовірну інформацію (посилення свободи слова, підтримка незалежних медіа, журналістів, які беруть участь у контролі за відбудовою країни, забезпечення їхньої безпеки), права на чисте довкілля (зменшення наслідків війни для природи).

Висновки. Напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина відображають зміни у сучасних суспільствах та міжнародному праві. У світі зростає важливість забезпечення прав людини, рівно як і розширюється перелік обов'язків, що покликані забезпечити ефективне функціонування органів публічної влади і захист суспільства від загроз.

На підставі зазначеного вище можемо виокремити наступні напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах: глобалізація прав людини, що створює умови для більш якісного захисту прав людини через міжнародне співробітництво надаючи правам людини транскордонного характеру; розширення екологічних прав та обов'язків включає право на сприятливе навколишнє середовище та зобов'язання громадян зменшувати свій вплив на нього; удосконалення соціальних прав та обов'язків, таких як право на освіту, охорону здоров'я, гідний рівень життя, соціальний захист, обов'язки під час пандемій, розширення прав на соціальну допомогу для вразливих верств населення, сприяння рівному доступу до освіти, праці та послуг; гарантування цифрових прав, таких як право на приватність у цифровому просторі, право на доступ до інформації, кібербезпека; посилення обов'язків щодо громадянської активності, соціальної відповідальності, що передбачає стимулювання участі у виборах, громадських ініціативах, волонтерських рухах тощо.

Сучасний розвиток прав та обов'язків людини і громадянина відображає прагнення до забезпечення більш справедливого, рівноправного і стійкого суспільства. Важливою тенденцією є розширення як прав, так і обов'язків в умовах змін – технологічних, екологічних, соціальних, а також необхідність адаптації до нових викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політанський В.С. Покоління прав людини як виклик для правового регулювання суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2018. Випуск 52. Том 1. С. 45–47.
2. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
3. Загальна декларація прав людини. Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Компас. Посібник з освіти з прав людини за участю молоді: навч. посіб. / Патриція Брандер та ін. 2-ге вид. Страсбург: Рада Європи, 2020. 490 с. URL: <https://rm.coe.int/compass-2020-ukr-yfdua/1680a23873>.

5. Настільна книга громадянина. К.Б. Левченко, С.С. Чернявський, А.В. Дунебабін та ін.; худож.-оформлювач О.А. Гугалова-Мешкова. Харків: Фоліо, 2020. 734 с. URL: <https://adm.dp.gov.ua/storage/app/media/Knyha-Hromadyanyna/1-KHHromadyanyn-i-derzhava.pdf>.
6. Парадигмальні виклики сучасного розвитку : колективна монографія / за загальною редакцією Дуки А.П. Чернігів: ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. 242 с. URL: https://reicst.com.ua/asp/article/view/monograph_paradigmatic_03_2022_02_02/monograph_paradigmatic_03_2022_02_02.
7. Мельник Н.В. Савайда О.І., Здреник І.В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 52–56.
8. Попович Т.П. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 71–74.
9. Ціцерон М.Т. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів: Вид-во «Апріорі», 2021. 440 с.
10. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-80#Text>.
11. Vasak Karel. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier* 30. № 11. 1977. Р. 36.
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Маланчук, Т., Корощенко, К. Четверте покоління прав людини – погляд з 21 століття. *Молодий вчений*. 2022. № 6(106). С. 90–93.
14. Попович Т.П. Класифікація обов'язків згідно вчення І. Канта. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2021. № 66. С. 27–31.

УДК 342.729 : 323.27 : 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.5>

ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗБОРІВ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ І ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Волошкевич Г.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0003-2729-251X
e-mail: gessv@ukr.net*

Джолос С.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: /0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com*

Волошкевич Г.А., Джолос С.В. Право на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права: міжнародний і національний правові аспекти.

Стаття присвячена міжнародним і національним правовим засадам права на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права.

На основі аналізу основних міжнародних документів у сфері прав людини з'ясовано основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів.

На основі аналізу положень чинного законодавства України та деяких інших держав-членів Ради Європи, висвітлено основні положення національного права, що гарантує свободу мирних зборів.

Окреслено основні засади співвідношення принципів законності і верховенства права у контексті права на мирні збори. Звернуто увагу на ту обставину, що принцип верховенства права за своєю природою є ширшим і глибшим, ніж принцип законності.

Автори доходять висновку про те, що наразі питання про право на мирні збори не є достатньо детально врегульованим чинним законодавством України, що зумовлює правову невизначеність і, тим самим, порушує принцип верховенства права, що може призводити до різних неприпустимих крайнощів. Вказано на необхідність докладного законодавчого врегулювання права на мирні збори в Україні.

Звернуто увагу на існування як повідомлювального, так і дозвільного характеру проведення мирних зборів у цивілізованих державах, зокрема й учасниках Ради Європи, при необхідності збереження високого рівня толерантності до масових зібрань, які не слід розганяти, якщо вони мають мирний характер.

Вказано на визнання практикою Європейського суду з прав людини важливості розрізнення «мирних» і «немирних» зібрань за критерієм відсутності чи наявності у їх організаторів та/або учасників наміру застосовувати насильство із існуванням презумпції мирного характеру зібрань та необхідністю суворой обґрунтованості обмежувальних заходів для недопущення порушення права людей на мирні збори тощо.

Виявлено, що перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати осягнення основних засад розрізнення мирних і немирних зібрань, а також допустимих і недопустимих заходів, що здійснюються як представниками органів державної влади і місцевого самоврядування, так і учасниками масових заходів.

Ключові слова: право на свободу мирних зборів, немирні збори, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, (Європейська) Конвенція про захист

прав людини і основоположних свобод, Конституція, законність, верховенство права, практика Європейського суду з прав людини.

Voloshkevych H.A., Dzholos S.V. The right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and rule of law: the international and national legal aspects.

The article is devoted to the international and national legal principles of the right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and the rule of law.

The main international standards of the right to freedom of peaceful assembly were identified with the help of the analysis of the main international documents in the field of human rights.

The main provisions of national law guaranteeing freedom of peaceful assembly are highlighted with the help of the analysis of the provisions of the current legislation of Ukraine and some other member states of the Council of Europe.

The main principles of the correlation of the principles of legality and the rule of law in the context of the right to peaceful assembly are outlined. Attention is drawn to the fact that the principle of the rule of law, by its nature, is broader and deeper than the principle of legality.

The authors came to the conclusion that currently the issue of the right to peaceful assembly is not sufficiently regulated in detail by the current legislation of Ukraine, which causes legal uncertainty and, thereby, violates the principle of the rule of law, which can lead to various unacceptable extremes. The need for detailed legislative regulation of the right to peaceful assembly in Ukraine is indicated.

Attention is drawn to the existence of both notification and permissive nature of peaceful assemblies in civilized states, including member states of the Council of Europe, while maintaining a high level of tolerance for mass gatherings, which should not be dispersed if they are peaceful.

It is pointed out that the practice of the European Court of Human Rights recognizes the importance of distinguishing between «peaceful» and «non-peaceful» assemblies based on the criterion of the absence or presence of an intention to use violence by their organizers and/or participants, with the existence of a presumption of the peaceful nature of the assemblies and the need for strict justification of restrictive measures to prevent violations of people's right to peaceful assembly, etc.

It was found that a promising direction for further development of this issue should be considered the understanding of the basic principles of distinguishing between peaceful and non-peaceful assemblies, as well as permissible and impermissible actions carried out by both representatives of state authorities and local governments, and participants in mass events.

Key words: right to freedom of peaceful assembly, non-peaceful assembly, the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the (European) Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Constitution, legality, rule of law, practice of the European court of human right.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення вельми важливе значення належить різноманітним питанням юридичного закріплення і регулювання права на мирні збори. Попри наявність відповідних статей у міжнародних та національних правових актах, у теорії і практиці виникає чимало питань, що потребують більш докладного визначення та наукового осмислення.

Стан опрацювання проблематики. У контексті даного дослідження, важлива роль належить ідеям і працям таких мислителів і діячів, як: Я. Берназюк, Р. Куйбіда, М. Серeda, Т.І. Фулей, а також судді Європейського суду з прав людини та українських судів, розробники національних та міжнародних актів тощо.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, необхідно визнати, що певні аспекти досліджуваної проблематики на даний момент все ще не знайшли належного вираження. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) з'ясувати основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів; б) висвітлити основні положення національного права, що гарантує свободу мирних зборів; в) окреслити основні засади співвідношення принципів законності і верховенства права у контексті права на мирні збори; г) вказати на необхідність докладного законодавчого врегулювання права на мирні збори в Україні, оскільки його відсутність призводить до правової невизначеності і, тим самим, порушує принцип верховенства права, що може призводити до різних неприпустимих крайнощів; г) звернути увагу на існування як повідомлювального, так і дозвільного характеру проведення мирних зборів у цивілізованих державах, зокрема й учасниках Ради Європи, при необхідності збереження високого рівня толерантності до масових зібрань, які не слід розганя-

ти, якщо вони мають мирний характер; д) вказати на визнання практикою Європейського суду з прав людини важливості розрізнення «мирних» і «немирних» зібрань за критерієм відсутності чи наявності у їх організаторів та/або учасників наміру застосовувати насильство із існуванням презумпції мирного характеру зібрань та необхідністю суворої обґрунтованості обмежувальних заходів для недопущення порушення права людей на мирні збори тощо.

Виклад основного матеріалу. В сучасному світі прийнято дотримуватися основних засад демократичного суспільства, важливе місце в якому посідають принципи верховенства права та законності та ряд інших важливих принципів, без яких називатися правовою держава не може. Ці принципи між собою пов'язані, але не тотожні і відіграють важливу роль у процесі правотворчої та правозастосовної діяльності. У науковій літературі неодноразово піднімалося питання про співвідношення цих принципів та їх взаємозв'язок між собою. Загалом на сьогодні більшість вчених та юристів-практиків дотримуються позиції, висловленої суддею Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, доктором юридичних наук, професором Я. Берназюком, який зауважив, що: «Законність є складовою верховенства права. Законність вимагає... діяти на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Водночас верховенство права не є аналогією верховенства закону, а принцип верховенства права – ширший і глибший за принцип законності» [1]. Такий підхід, зокрема, втілюється і в концепції «трискладового тесту», який застосовується для перевірки правомірності обмеження прав людини і передбачає не лише перевірку наявності нормативного акту та його дотримання усіма сторонами правовідносин, але й визначення легітимності запровадження обмежень та пропорційності застосованих заходів визначений меті. В контексті вищезазначеного, вважаємо за необхідне розглянути зміст права на мирні зібрання у контексті принципів законності та верховенства права.

Принцип законності вимагає в першу чергу належного законодавчого закріплення права особи, що є важливою гарантією його здійснення та обмеження свавілля зі сторони державних органів. При цьому, у цивілізованих демократичних державах усталеною є практика приводити національне законодавство в сфері прав людини у відповідність до основоположних міжнародних актів.

На сучасному етапі, основними міжнародними документами, які закріплюють право на свободу мирних зібрань (в різних інтерпретаціях цієї назви) є такі документи: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [2], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [3], а також (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11. 1950 р. [4].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [2]. Крім того, згідно зі ст. 28 вищезгаданої Декларації: «Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені» [2].

Зауважимо, що в абзаці 3 Преамбули Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. сказано, що «...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення...» [2]. З наведеного випливає той факт, що Генасамблея ООН визнає право людей на свободу мирних зборів (ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини 1948 р.).

Таким чином, у рядках Загальної декларації прав людини 1948 р. цілком можна простежити основні засади відмежування права людей на свободу мирних зібрань від масових безпорядків та інших подібних діянь.

Наступним етапом у закріпленні на універсальному рівні права на мирні збори стало прийняття Генасамблеєю ООН (із подальшою ратифікацією більшістю держав світу) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р., ст. 21 якого каже: «Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [3].

Як бачимо, у цьому документі вже чітко визначено основні засади обмеження права на мирні збори, проти справедливості яких було би безглуздо заперечувати.

У контексті нашого дослідження важливо згадати і положення (Європейської) Конвенції про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ст. 11 якої каже:

«1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [4].

Таким чином, аналіз основних міжнародних актів достатньо чітко формулює обов'язок держави закріпити право особи на мирні зібрання та на законодавчому рівні врегулювати підстави та порядок їх обмежень. При цьому, незважаючи на доволі широке тлумачення термінів «закон» та «законодавство» у міжнародних актах під ним прийнято розуміти не лише акти вищого рівня, прийняті представницькими органами держави (парламентами), але й усю сукупність нормативно-правових актів та інших джерел права, що діють в державі, коли йдеться про фундаментальні права людини і тим більше про запроваджені державою обмеження цих прав. Тому, термін «встановлений законом» (law) у контексті права на мирні зібрання слід сприймати, як такий, що вимагає від держави закріпити це право та порядок його обмеження у нормативно-правовому акті, який має вищу юридичну силу. У відповідності з принципом верховенства права такий закон має відповідати міжнародним стандартам у галузі прав людини і бути достатньо конкретним з тим, щоб надати можливість кожній особі визначати, чи є її поведінка порушенням закону, а також якими можуть бути найбільш вірогідні наслідки такого порушення.

На жаль, на сьогоднішній день питання про законодавче регулювання проведення мирних зборів та демонстрацій залишається невизначеним. Стаття 39 Конституції України [5], закріплюючи право на мирні зібрання та визначаючи основні вимоги реалізації цього права (мирний характер, завчасне сповіщення), водночас не містить детальної процедури порядку їх проведення. Більш того, у другій частині закріплено, що обмеження цього права мають встановлюватися законом. На необхідність саме законодавчого врегулювання порядку реалізації права на мирні зібрання, а також пов'язаних з цим правом можливостей держави щодо запровадження обмежень, вказує і низка інших статей, як Конституції України, так і інших законодавчих актів. Так, у п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України встановлено, що права і свободи людини і громадянина, відповідно включаючи право на мирні зібрання, повинні встановлюватися виключно законами України. Стаття 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6] надаючи право органам місцевого самоврядування приймати власні Правила та порядки проведення мирних зібрань, водночас вимагає, щоб ці акти були прийняті у відповідності з законом. Врешті цілком логічно, що Конституційний Суд України у своєму рішенні від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001 [7] визначив, що порядок організації та проведення мирних зібрань повинен визначатися окремим законом.

Водночас, незважаючи на неодноразові спроби розробити та прийняти законопроект, що забезпечував би реалізацію цього права, станом на 2024 рік закон про мирні зібрання так до сих пір і не прийнятий, що породжує значні проблеми.

По-перше, відсутність єдиної системи вимог до порядку проведення мітингів та зборів призвела до того, що окремі територіальні громади почали видавати власні Правила та порядки проведення масових акцій, посиляючись на ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». В умовах відсутності єдиного закону ці локальні акти закріплюють доволі відмінні процедури реалізації права на мирні зібрання, запроваджують положення, які є сумнівними з точки зору міжнародно-правових актів та норм Конституції України (дозвільний характер, додаткові умови обмеження проведення мирних зібрань, чітке визначення дозволених місць проведення зібрань тощо). По-друге, в умовах відсутності національного законодавства непоодинокими були випадки регулювання порядку проведення мирних зібрань за допомогою старих актів радянського періоду. Так, до 2016 року використовувався Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 р. № 9306-XI [8].

Дія різних за змістом неузгоджених між собою нормативних актів, звісно не давала можливості учасникам правовідносин належним чином визначати наслідки своєї поведінки, натомість створюючи умови для притягнення до відповідальності учасників мирних зібрань за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1

Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X [9]). Звісно, подібний підхід суперечив як принципу законності, так і іншим ключовим елементам принципу верховенства права: правової визначеності, гарантованості прав і свобод, що знайшло своє відображення у рішеннях Європейського суду з прав людини («Шмушкович проти України», «Веренцов проти України»).

Одним з дискусійних питань серед політиків, науковців та практикуючих юристів є можливість повернення до дозвільного порядку проведення мирних зібрань, як це було передбачено у раніше згаданому Указі Президії Верховної Ради СРСР та багатьох місцевих Порядках проведення мирних зібрань. На перший погляд може здатися, що відповідь однозначно негативна, оскільки такий підхід буде суперечити нормам Конституції та принципу верховенства права. Водночас, якщо поглянути на міжнародні акти, практику ЄСПЛ та законодавство інших держав, то можна зробити висновок, що насправді відповідь не є однозначною. По-перше, жоден міжнародний акт не містить прямого зобов'язання держави закріпити саме повідомлювальний, а не дозвільний характер регулювання мирних зібрань» [10, с. 52]. Відповідно це відобразилася і на національному законодавстві. Т.І. Фулей у цьому контексті зазначає: «Країни Ради Європи мають різне законодавче регулювання мирних зібрань. В одних державах-членах Конвенції вимагається отримати дозвіл, в інших – повідомляти. Строк повідомлення також відрізняється. Наприклад, аналіз національного законодавства, що зустрічається в рішеннях ЄСПЛ, свідчить, що в Австрії цей строк – 24 години, в Угорщині – 72 години, в деяких державах він чітко не встановлений. Але в усякому випадку Суд вимагає толерантного ставлення з боку держави. Навіть якщо акція була проведена формально незаконно (без дозволу — там, де він вимагається), то це не означає, що її відразу слід розігнати [10, с. 50].

Таким чином, внесення змін до Конституції в аспекті зміни характеру регулювання мирних зібрань не буде прямо суперечити міжнародним актам у сфері прав людини. Однак слід враховувати, що навіть запровадження дозвільного порядку не дає право державі запроваджувати надмірні обмеження цього права, створюючи штучні перешкоди на шляху його реалізації, і тим самим порушуючи принцип верховенства права. На це зокрема, неодноразово звертав увагу і Європейський суд з прав людини. Так, у п. 90 Рішення ЄСПЛ у справі «Каспаров та інші проти Росії» (*Kasparov and Others v. Russia*) від 3 жовтня 2013 року сказано: «90. Суд повторює, що хоч вимога влади про санкціонування мітингів і не вступає апіорі в протиріччя з духом статті 11, виходячи з необхідності підтримання громадського порядку і національної безпеки, незаконні акції, такі як проведення демонстрації без попередньої отриманої санкції, не можуть виправдовувати обмеження свободи зібрань (див. рішення у справах «Cisse v. France», заява № 51346/99, § 50, ECHR 2002-III, і «Oya Ataman v. Turkey», заява № 74552/01, §§ 37 і 39). Незважаючи на те, що дотримання правил, які регулюють публічні заходи, таких як система попередніх повідомлень, має важливе значення для спокійного проведення громадських заходів, оскільки вони дозволяють владі мінімізувати порушення дорожнього руху і вжити інших заходів безпеки, недотримання цих правил не може бути підставою для їх заборони. Зокрема, у тих випадках, коли неорганізовані демонстранти не вчиняють жодних актів насилля, Суд вимагає, щоб влада зберігала певний рівень толерантності до мирних зібрань, оскільки свобода зібрань, гарантована статтею 11 Конвенції, є невід'ємним правом (там само, § 42; див. також рішення у справах «Bukta and Others v. Hungary», заява № 25691/04, § 34, ECHR 2007-III; «Fáber v. Hungary», заява № 40721/08, § 49, від 24 липня 2012 року, і «Berladir and Others v. Russia», заява № 34202/06, § 38, від 10 липня 2012 року) [10, с. 50].

Т.І. Фулей вказує: «...необхідність повідомлення чи одержання дозволу на проведення демонстрації чи мітингу сама по собі не порушує статтю 11 Конвенції, якщо лише така вимога зі сторони держави не має на меті перешкодити мирному зібранню. Однак у демократичному суспільстві можуть виникати і спонтанні зібрання, тому неотримання дозволу чи неповідомлення завчасно саме по собі не має викликати розгону зібрання, якщо учасники не вдаються до насильства» [10, с. 52].

В цьому контексті необхідно сказати, що закріплення у міжнародних та національних актах саме «права на мирні збори» автоматично виключає існування т.зв. «права на повстання» чи на проведення «немирних» зборів. Так, ст. 39 Конституції України визначає, що громадяни мають право «збиратися мирно, без зброї». Таким чином, надзвичайно важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зборів [11, с. 3-4; 10, с. 27-28].

Р. Куйбіда та М. Середя [11, с. 3] наводять позицію Європейського суду з прав людини з цього питання. Так, у п. 56 рішення у справі DJAVIT AN v. TURKEY від 20 лютого 2003 р., заява № 20652/92, Європейський суд з прав людини зазначає: «Право на свободу зібрань є основоположним правом у демократичному суспільстві і так само, як і право на свободу вираження поглядів, є однією з основ такого суспільства. Таким чином, не слід його тлумачити обмежувально... Тому це право поширюється як на приватні зустрічі, так і в громадських місцях, на статичні зібрання та публічні процесії; крім того, його можуть здійснювати як індивідуми, так і ті, хто організує зібрання...» [11, с. 3]. Більше того, у п. 55 рішення у справі MAKHMUDOV v. RUSSIA від 26 липня 2007, заява № 35082/04, Європейський суд з прав людини вказує: «Суд повторює, що право на зібрання охоплює приватні зібрання та у громадських місцях, так само, як статичні зібрання чи зібрання у формі процесій; це право може бути реалізовано як індивідуальними учасниками, так і організаторами зібрання» [11, с. 3].

Разом із тим, Р. Куйбіда та М. Середя [11, с. 3] також вказують і на позицію Європейського суду з прав людини щодо питання: чим мирне зібрання відрізняється від немирного? Так, відповідно до п. 77 рішення Європейського суду з прав людини у справі STANKOV AND THE UNITED MACEDONIAN ORGANISATION ILINDEN v. BULGARIA від жовтня 2001 р., заяви № 29221/95, № 29225/95: «Стаття 11 Конвенції захищає лише право на «мирні зібрання». Це поняття, згідно з прецедентним правом Європейської Комісії, не охоплює демонстрації, в яких організатори та учасники мали насильницькі наміри» [11, с. 4].

Крім того, у п. 37 рішення Європейського суду з прав людини у справі Cisse v. FRANCE від 9 липня 2002 р., заява № 51346/99, сказано: «На практиці, єдиним типом подій, які не кваліфікуються як «мирні зібрання» є ті, в яких організатори і учасники мають намір використовувати насильство» [11, с. 4].

Стосовно мирного і немирного характеру зібрань Т.І. Фулей пише: «Щоб збори чи акція протесту охоплювалися сферою дії статті 11 Конвенції, вони неодмінно повинні мати мирний характер» [10, с. 27]. Так, в ухвалі Європейського суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 13079/87 G. v. Germany, зазначено, що власне прикметник «мирний» є кваліфікуючою ознакою, і поняття «мирне зібрання» не охоплює демонстрації, де організатори й учасники мають насильницькі наміри, які призводять до громадських заворушень [10, с. 27]. Відповідно, якщо національні органи влади мають достатні підстави вважати, що певні зібрання, демонстрації чи мітинги не матимуть мирного характеру, то обмеження на такі заходи, включаючи їх заборону, можуть бути виправданими, однак виходячи не з частини 2 статті 11 Конвенції, оскільки такі зібрання не охоплюються статтею 11, а з огляду на немирний характер зібрання. Таким чином, важливо з'ясувати, чи мали із самого початку організатори зібрання мирні наміри [10, с. 27]. При цьому, на думку Т.І. Фулей, «... мирний характер зібрань є презумпцією, і тягар доведення невідповідності зібрання його мирному характеру несе орган, який звертається до суду з адміністративним позовом про обмеження проведення мирного зібрання. Таке обмеження може бути виправдане лише в тому випадку, якщо існує реальна небезпека виникнення заворушень, які неможливо попередити іншими, менш жорсткими заходами. Таким чином, заборонні заходи повинні бути суворо обґрунтовані» [10, с. 28].

Тож, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких основних **висновків**:

1. Принципи верховенства права і законності є важливою засадою розбудови сучасної демократичної правової держави. Більшість фахівців сходяться в думці про те, що принцип верховенства права не тотожний принципу законності, а є ширшим і глибшим за нього. При цьому, будь-які обмеження прав людини, зокрема і права на мирні збори, видаються правомірними у демократичному суспільстві лише на підставі закону, що передбачає необхідність перевірки наявності нормативного акту, його дотримання усіма суб'єктами правовідносин, легітимності запровадження обмежень та пропорційності застосованих заходів визначений законом меті.

2. Національне законодавство демократичних держав у сфері прав людини, зокрема і в сфері права на мирні збори, має відповідати основним міжнародним актам, особлива роль серед яких належить Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. вказують, що право на мирні збори не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в де-

мократичному суспільстві «в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» та «в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» відповідно.

4. Наразі в Україні право на мирні зібрання не є достатньо врегульованим законодавством, незважаючи на позицію Конституційного Суду України, висловлену ще у 2001 р. Стаття 39 Конституції України визначає лише такі загальні засади досліджуваного права, як мирний характер і завчасне сповіщення, та не містить детальної процедури порядку їх проведення. У зв'язку з цим, тривалий час, аж до 2016 р., в Україні застосовувався старий Указ Президії Верховної Ради СРСР 1988 р. Більше того, відповідно до положень Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», численні органи місцевого самоврядування прийняли багато різноманітних Порядків проведення мирних зібрань, що діють лише на відповідних територіях, що, безперечно, також не сприяє одноманітності практики та правовій визначеності у цій сфері і, таким чином, суперечить принципу верховенства права.

На практиці це часто виливається у крайнощі – від незнання своїх прав і обов'язків учасниками масових заходів та відповідної поведінки і аж до використання правової невизначеності як штучної підстави для притягнення до відповідальності учасників мирних зібрань за порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій...

5. Залишається відкритим і питання щодо доречності дозвільного чи повідомлювального характеру проведення масових зібрань, тим більше, що однотайна практика з цього приводу відсутня навіть серед держав-членів Ради Європи. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини, державна влада повинна зберігати достатньо високий рівень толерантності до масових зібрань, навіть якщо вони проводяться формально незаконно (без дозволу чи попереднього повідомлення), і не повинна відразу вдаватися до їх розгону за допомогою сльозогінного газу, гумовий кийків чи водометів, якщо тільки масові заходи залишаються мирними, а їх учасники не вдаються до насильства.

6. Вельми важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зборів, які, відповідно до практики Європейського суду з прав людини, відрізняються, насамперед, відсутністю чи наявністю у їх організаторів та/або учасників намірів застосовувати насильство.

При цьому, презюмується мирний характер зібрань, а тягар доведення їх «немирності» покладається на той орган державної влади чи місцевого самоврядування, який звертається до суду з позовом про обмеження проведення зібрання відповідно до чинного законодавства та міжнародних актів, якщо існує реальна загроза виникнення масових заворушень, які неможливо попередити іншим, менш суворим, способом. Загалом же, це вказує на ту обставину, що заборонні заходи щодо масових зібрань мають бути суворо обґрунтовані і відповідати ідеям верховенства права, законності і кращим зразкам міжнародного досвіду, аби не порушувати право на мирні зібрання.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати осягнення основних засад розрізнення мирних і немирних зібрань та допустимих і недопустимих заходів, що здійснюються як представниками органів влади, так і учасниками масових заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк Я. Принцип законності як один із елементів верховенства права: особливості застосування під час вирішення соціальних спорів. / *CONSTITUTIONALIST*. 2023.08.05 <https://constitutionalist.com.ua/pryntsyyp-zakonnosti-iak-odyn-iz-elementiv-verkhovenstva-prava-osoblyvosti-zastosuvannia-pid-chas-vyrishennia-sotsialnykh-sporiv/> (дата звернення: 10.12.2024 р.).
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
4. (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).

5. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 10.12.2024 р.).
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 10.12.2024 р.).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 (Справа N 1-30/2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01#n54> (дата звернення: 12.12.2024 р.).
8. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88#Text> (дата звернення: 12.12.2024 р.).
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 12.12.2024 р.).
10. Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фенікс, 2014. 112 с.
11. Куйбіда Р., Середа М. Свобода мирних зібрань у практиці Європейського суду з прав людини (компіляція позицій Суду). Київ: Центр політико-правових реформ, 2013. 24 с.

УДК 34 (3/9) «9-14»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.6>

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ (IX–XIV ст.ст.)

Гоцуляк Ю.В.,

*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-6765-4592
e-mail: y.hotsulyak@donnu.edu.ua*

Мартинюк О.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, міжнародного
і кримінального права,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525
e-mail: o.martynyuk@donnu.edu.ua*

Гоцуляк Ю.В., Мартинюк О.В. Становлення права на судовий захист в Україні (IX – XIV ст.ст.).

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення права на судовий захист на теренах України протягом IX–XIV століть.

Авторами встановлено, що за доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків не існувало, а інститут суду не був відокремлений від інших органів публічної влади. На початку XI ст. шляхом проведення судової реформи усі суди були поділені на публічні (державні) та церковні. До публічних судів відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складали відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах. Юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім духівництва.

Автори звертають увагу, що юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави, однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодалної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств. За певних умов право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники усіх верств населення (крім залежних осіб), однак у таких випадках князівський суд ймовірно виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами.

Автори роблять висновок, що право на судовий захист у вічовому суді могли реалізовувати лише князь та міська громада. Найавторитетнішою судовою установою серед населення держави був громадський суд, а право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу» (території волості). У церковних судах всебічним правом на звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита мало духовенство. Світське населення могло реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення насамперед до суду місцевого церковного ієрарха.

Ключові слова: середньовічна держава, правосуддя, історико-правовий аспект, права людини, право на судовий захист, правосвідомість, правова культура, принципи права, суддівський розсуд, соціальна цінність.

Hotsuliak Y.V., Martyniuk O.V. Establishment of the right to judicial protection in Ukraine (IX–XIV centuries).

The article is devoted to the study of the process of formation of the right to judicial protection on the territory of Ukraine during the 9th–14th centuries.

The authors established that during the emergence of statehood on the territory of modern Ukraine, a single and universal court for all social strata did not exist, and the institution of the court was not separated from other public authorities. At the beginning of the XI century through judicial reform, all courts were divided into public (state) and church. Public courts included princely, secular and public courts, while the system of ecclesiastical courts was made up of relevant instances at monasteries, dioceses and other church institutions. The jurisdiction of public courts extended to the entire free population of the state, except for the clergy.

The authors draw attention to the fact that the jurisdiction of the princely court formally extended to the entire population of the state, but de facto it considered cases where at least one of the parties were representatives of the feudal nobility of that time. Therefore, representatives of the highest social strata could fully exercise the right to judicial protection in the princely court. Under certain conditions, the right to judicial protection in the princely court could be exercised by representatives of all strata of the population (except personally dependent), but in such cases, the princely court probably acted as an appellate authority regarding decisions made primarily by public courts.

The authors conclude that only the prince and the city community could exercise the right to judicial protection in the peer court. The most authoritative judicial institution among the population was the public court, and the right to legal protection could be exercised by all residents of the community without exception within the so-called «judicial district» (territory of the parish). In church courts, the clergy had a comprehensive right to appeal to the court of the local church hierarch or the metropolitan court. The secular population could exercise their right to judicial protection in the courts of ecclesiastical jurisdiction by appealing to the court of the local church hierarch.

Key words: medieval state, justice, historical and legal aspect, human rights, right to judicial protection, legal awareness, legal culture, principles of law, judicial discretion, social value.

Постановка проблеми. Розбудова України як правової та соціальної держави вимагає створення ефективної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, особливо в умовах збройної агресії. Згідно зі ст. 3 Конституції України: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6]. Згідно зі ст. 55 Основного Закону, права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а відтак кожному гарантується право на судовий захист. Саме право на судовий захист, на переконання правників, дає можливість відстоювати інтереси не лише конкретного позивача, але й усього суспільства, сприяючи тим самим забезпеченню режиму законності та правопорядку [12, с. 348].

Наразі право на судовий захист – це доволі широка категорія, яка включає в себе: право на доступ до суду, право на доступ до інформації, право на публічні слухання, незалежність, неупередженість, рівність сторін, презумпцію невинуватості, право на допит свідків і т. п. [11]. Однак його становлення – це складний та різнобічний процес, який пов'язується насамперед із генезою державних і правових інститутів на теренах сучасної України, починаючи із доби становлення першої давньоукраїнської держави – України-Руси (Київської Русі). Як зазначають сучасні правники-історики «судова влада не належить виключно державі. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією ідеї права, зокрема і його первісних форм, а тому існує і в додержавному суспільстві» [2, с. 139].

У зв'язку із наведеним вище, вбачаємо за актуальне дослідити процес становлення права на судовий захист на теренах України протягом IX–XIV ст., що і є метою нашої статті.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення вітчизняного судоустрою та судочинства, включаючи окремі аспекти вивчення права на судовий захист було предметом наукових досліджень багатьох учених, а саме: О. Єщенка, П. Захарченка, С. Кудіна, М. Мірошниченко, П. Музиченка, А. Настюка, Ю. Цветкової, А. Чайковського, А. Шевченка, О. Шевченка та багатьох інших. Однак висновки, зроблені ними, потребують певних уточнень.

Виклад основного матеріалу. За доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків в Україні-Руси не існувало [2,

с. 140], та й не могло існувати за об'єктивних умов розбудови та розвитку середньовічної держави. Суд не був відокремлений від адміністрації, а відтак не існувало відокремлених судових органів від інших органів публічної влади. Однак вітчизняні фахівці у галузі історії українського права слушно вказують на загальні принципи тогочасного судочинства, що склалися на наших теренах: по-перше, самоврядування; по-друге, незалежності суддів та підпорядкування їх вимогам або ж звичаєвого, або ж писаного права; по-третє, рівності суб'єктів процесу; по-четверте, змагальності сторін та свободи у наданні доказів; по-п'яте, обов'язковості рішень суду для сторін; по-шосте, сприяння сторонам у досягненні ними мирової угоди [2, с. 140].

За князювання Володимира Великого була проведена судова реформа, а тому на початку XI ст. судова система набувала певних ознак, у якій всі суди поділялися на публічні (державні) та церковні. До перших насамперед відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складали відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах, де судочинство здійснювали певні категорії церковних ієрархів – ігумени, єпископи, митрополити тощо. Варто зауважити, що юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім церковних людей.

В окрему категорію дослідники виділяють приватні (вотчинні, або доменіальні) суди [2, с. 142; 9, с. 13]. Судочинство у них здійснювали феодала на основі надання їм так званих імунітетних прав щодо залежних людей – насамперед закупів та холопів. Учені-правники зауважують, що «найпоширенішими вотчинні суди були на теренах Галицько-Волинської держави, де родові бояри мали у приватному володінні землі, соляні промисли тощо» [2, с. 142]. Отже, право на судовий захист у таких судах могли реалізовувати самі ж господарі-феодала по відношенню до залежних людей, хоча окремі особисті права як холопів, так і закупів захищалися нормами Руської Правди.

Першим у системі судових органів Руси-України був княжий суд, оскільки саме князь був уособленням як державної влади, так і судової. Як зазначав Я. Падох «судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду, а обов'язок судити громадян вважався головним обов'язком володаря» [10, с. 11].

Князь мав право реалізовувати судову функцію як безпосередньо, так і через представників – тіунів та вірників (княжих урядовців). Останні мали право приймати рішення від імені великого князя виключно у межах наданих їм повноважень, самостійної судової компетенції вони не мали. За словами Я. Падеха судові тіуни і вірники вважалися найважливішими судовими урядовцями князя, при тому що вірник «заступав князя у найважливіших кримінальних справах – насамперед, у справах про вбивство, оскільки мала накладатися на винного публічна кара – віра» [10, с. 11]. Допоміжним персоналом князівського суду без самостійної судової компетенції були ябедники (публічний обвинувач), мечники, детські, писці, отроки та ін.

Так, Ю.В. Цветкова, досліджуючи особливості розвитку права на теренах Галичини та Волині за розглядуваного періоду, звертає увагу на факт особистої участі князя щодо справ надзвичайної важливості – насамперед тих, де діяння певного кола осіб посягали на державні інтереси, князівську родину, загальний суспільний спокій або справи, що потрапляли до нього як до апеляційної інстанції. Зосереджуючи увагу на унікальних особливостях генези правової системи, дослідниця зауважує, що «при призначенні покарання у таких випадках князь міг керуватися не загальноприйнятими нормативно-правовими актами, а власними уподобаннями, державними та суспільними потребами й розсудом. Відтак, порушуючи норми як звичаєвого, так і писаного князівського права, він міг призначати як найтяжчі покарання – включно із кваліфікованою смертною карою, так і навпаки – застосовувати амністію чи помилування до визнаного винуватим злочинця» [5, с. 85].

Юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави [10, с. 11], однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодалної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств – удільні князі, бояри, дружинники князя тощо [3, с. 56]. За реалізацію власного права на звернення до такого суду позивачі сплачували відповідні кошти – мито, частина із яких йшла на оплату праці суддів та урядовців, а інша частина – до княжої скарбниці.

Можемо припустити, що право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники широкого люду (насамперед, особисто вільне населення держави) у тих випадках, коли князь чи його урядники здійснювали судочинство під час регулярних об'їздів території держави (т. зв. «об'їздові суди») – наприклад, під час полюддя. У таких випадках князівський суд ймовірно

виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами. Окрім суду великого князя на постійній основі функціонували і суди княжих урядовців (посадників). Судова влада посадника поширювалася на підвладну йому територію (округ), а юрисдикція – на усі цивільні та кримінальні провадження, за виключенням торгівельних спорів, що розглядалися судом тисяцького.

Окремою судовою інстанцією був вічовий суд, який дослідники відносять до найдавніших судових інстанцій на теренах України-Руси. За словами Я. Падоха у період становлення державності його компетенцію складав розгляд справ «політичних, кримінальних і цивільних», а згодом предметом його розгляду стали справи проти князя, членів його родини, князівських намісників, інших князівських урядників [10, с. 12].

Досліджуючи відповідальність князівської влади перед вічем як наслідок розвитку міст А.Є. Шевченко, С.В. Кудін та А.А. Настюк звертають увагу на те, що князю було б важко у кожному місті України-Руси (а їх було доволі багато – примітка наша) вибудувати власну адміністративну ієрархію, яка б ефективно здійснювала контроль за усіма сферами його життєдіяльності. Відтак князь «перекладав» відповідальність за управління містом на його населення, а сам лише контролював збір податків (данини) та судові суперечки, «особливо не вникаючи в його справи <...> а твердження про те, що міста беззаперечно підкорялися князю, є абсурдними» [13, с. 320, с. 322]. За твердженнями П.П. Захарченка та М.І. Мірошніченко вічовий суд «виконував роль запобіжного заходу проти будь-якої сваволі з боку князя чи його адміністрації у частині порушення взятих князем зобов'язання, закріплених у договорі (ряді)» [2, с. 140].

Відтак право на судовий захист у вічовому суді могли реалізовувати як князь (якщо саме він був ініціатором скликання вічових зборів і вічового суду), так і громада міста (якщо ж вона виступала організатором віча). Такими прикладами можуть слугувати: по-перше, вигнання киянами Великого князя Ізяслава (1068 р.); по-друге, посадження на київський стіл князя Володимира II Мономаха (1113 р.). Причому, за словами О.О. Шевченка з XII ст. князівська влада набувалася через вибори на віче [4, с. 13].

Найпоширенішою і, мабуть, найавторитетнішою судовою установою за окресленої доби був громадський (або вервний) суд, який вважався першою інстанцією у публічних судах. До його складу входили певний староста і «визначні» мешканці з високими моральними якостями та авторитетом («добрі люди»). Зауважимо, що ці інституції, які доволі тривалий час виконували функції правосуддя на українських теренах, діяли ще за додержавного періоду, а після виникнення держави близько IX ст. стали основною ланкою у системі органів судочинства України-Руси. Головним різновидом громадського суду, на переконання Я. Падоха, був суд верві, тобто «суд у межах судової громади» [10, с. 12]. Нормативно-правовою засадою діяльності громадського суду були насамперед положення українського звичаєвого права, а згодом – Руської Правди.

О.О. Шевченко справедливо вбачав, що громада за доби становлення давньоукраїнської державності становила замкнуте ціле й постійно охоронялася. Ніхто не міг таємно чи безкарно чинити ті або інші діяння, що шкодили суспільству. Таким чином, це рятувало як громаду, так і загалом державу від порушення прав і безкарності. Дослідник наголошував, що замкнутість громади була характерним явищем не лише для України-Руси, а й для тогочасних середньовічних європейських держав [5, с. 64]. Завданням громади було об'єднання суспільства задля ефективної взаємодії із навколишнім світом, а відтак у її середовищі формувалися уявлення про суспільні і моральні цінності, що закріплювалися у «локальній общинній традиції» [1, с. 123]. Отже, громада насамперед була зацікавленою стороною у підтриманні правопорядку на власній території.

Відзначимо, що в основу функціонування громадського суду була покладена ідея рівності, тому право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу» (території волості). Наприклад особа, що вважалася потерпілою сама або через довірених осіб сповіщала околицю про час і місце зборів громадського суду [1, с. 123]. Так само громада несла колективну відповідальність (за принципом кругової поруки) за кримінальні правопорушення, що вчинялися на її території (інститут «дикої віри»). Принцип рівності був покладений і в основу покарання – воно застосовувалося однаково до усіх вільних незалежно від соціального статусу, однак залежало від тяжкості злочину. Усі рішення суду ухвалювалися одногласно.

Компетенція громадського суду була доволі широкою: вони розглядали цивільні (насамперед, суперечки щодо права власності на певне майно та права користування громадськими угіддями),

кримінальні справи (від кримінальних правопорушень невеликої тяжкості, на кшталт дрібної крадіжки чи нанесення легких тілесних ушкоджень [5, с. 84] – аж до вбивства, скоєного на території громади [2, с. 140]), а також здійснювали необхідні слідчі дії (наприклад, проводили «гоніння сліду», тобто переслідували злочинця за «гарячими слідами»).

Наразі доволі важко встановити усі критерії, за якими обиралися судді до громадського суду. Однак із упевненістю можемо стверджувати, що це були авторитетні жителі громади («добрі люди», «кращі люди», «судні мужі») з високими моральними якостями. Вони користувалися цілковитою довірою зі сторони громади, а ухвалені ними рішення були належним чином обґрунтованими та підлягали публічному оголошенню. Очевидно, що судді були знавцями норм звичаєвого права, а відтак рішення, ухвалені ними, були зрозумілими для соціуму. Судочинство супроводжувалося певними обрядами, що набували значення правових символів. Окрім цього судді застосовували усне формулювання правових норм, а учасники судового процесу не мали права відступати від їх змісту. Головним було знання норм і вміння висловлювати їх так, щоб не було перекручено суть. За словами О.О. Шевченка, «коли в суді виникали суперечки, вони стосувалися розуміння не самої формули, а того, чи існує така норма взагалі, чи тільки у якійсь її частині. У такому випадку змагання сторін стосовно фактів перетворювалося у змагання про право» [4, с. 24-25].

За періоду становлення давньоукраїнської державності правове регулювання не охоплювало усіх форм суспільних відносин. Відтак право, що застосовувалося у громадських судах протягом декількох століть певним чином являло собою насамперед і «здоровий глузд» тих, хто його реалізовував. У цьому зв'язку варто наголосити на високому рівні розвитку правосвідомості та правової культури як українського народу загалом, так і суддів зокрема. Останні, приймаючи те чи інше рішення у конкретних справах, брали до уваги положення норм звичаєвого права та керувалися власною правосвідомістю і здоровим глуздом. Так, за словами Т.В. Михайліної: «еволюція суспільного буття, безперервне виникнення, існування та «відмирання» численних моделей поведінки забезпечує укорінення найбільш дієвих з них та (або) таких, які в найбільшій мірі відповідають ментальності цього народу. Переростання ж звичаю у правовий обумовлено державним «запозиченням» корисної рамкової моделі, що вирішує завдання одразу за кількома напрямками: 1) підсилює зв'язок «держава-соціум»; 2) позбавляє державні інституції необхідності створювати нові, неапробовані моделі поведінки, доповнюючи їх блоками неформалізованих, але таких, що довели свою дієвість, норм; 3) підвищує престиж держави в населення через підтримку традицій» [8, с. 143]. Таким чином, рішення, що приймалися громадськими судами, можемо із упевненістю називати виявом народної волі, а громадський суд – органом народного правосуддя.

Після хрещення Русі у 988 р. на теренах Русі-України починають з'являтися церковні суди, юрисдикції яких підлягало насамперед духовництво (чорне та біле) та члени їх сімей, а також особи, які перебували під заступництвом церкви у будь-яких справах. Так само юрисдикція церковних судів поширювалася на усе населення держави у випадку вчинення кримінальних правопорушень проти віри та церкви, сім'ї та моралі. Зауважимо, що не все населення Русі-України підтримало релігійну реформу князя Володимира Великого, особливо жителі сільської місцевості [13, с. 215].

За досліджуваного періоду до кримінальних правопорушень (злочинів) проти віри та церкви відносили: крадіжку церковного майна (церковну «татьбу»), пограбування покійників, знищення хрестів на могилах і дорогах, псування церковних стін, плюндрування храмів та чародійство (чаклунство); проти сім'ї та моралі – розпусту, зґвалтування, перелюбство, пияцтво, самовільне розірвання шлюбу, укладення шлюбу поміж близькими родичами, багатоженство, народження позашлюбної дитини, а також різноманітні сексуальні збочення тощо [7, с. 32].

Учені-правники звертають увагу, що на відміну від князівського суду у церковній сфері існувала доволі чітка організація, що ґрунтувалася на ієрархії церковного управління. Відтак духовництво мало змогу реалізувати право на судовий захист шляхом звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита, при цьому функцію апеляційної інстанції виконували рада ієреїв, єпископська рада або ж помісний собор [2, с. 142]. Миряни могли реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення передусім до суду місцевого церковного ієрарха.

Одночасно окремі дослідники вказують, що «у церковному суді можна спостерігати застосування інквізиційного, розшукового процесу з активною роллю суду, із застосуванням тортур, з та-

емним і письмовим судочинством» [1, с. 127]. Такі твердження, на наше переконання, викликають сумніви. По-перше, нормативною основою церковного судочинства були першочергово Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, де подібних покарань ми не зустрічаємо. Покарання, що накладалися християнською церквою в Україні-Руси були доволі м'якими, на відміну від середньовічної католицької інквізиції. По-друге, християнство прийшло на українську землю у X ст. не на «голий нерелігійний ґрунт», а на язичницький. Хоча з плином століть християнство майже зовсім витіснило язичництво з релігійного життя українського народу, воно все ж таки залишилося у традиціях і підсвідомості народу, позначившись і на самому християнстві. По-третє, високий духовний рівень українського народу сприяв тому, що у його середовищі протягом усієї історії утверджувалися поняття добра, справедливості, свободи, гуманності, демократизму та гідності. Ці принципи сформувалися ще задовго до прийняття християнства і відображалися у нормах звичаєвого права, а з прийняттям християнства стали основою правової системи [7, с. 36–37].

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. За доби становлення державності на теренах сучасної України єдиного та універсального суду для усіх суспільних прошарків не існувало, інститут суду не був відокремлений від інших органів публічної влади. Внаслідок проведеної князем Володимиром Великим реформи судоустрою на початку XI ст. усі суди були поділені на публічні (державні) та церковні. До публічних судів відносили князівський, вічовий та громадський суди, систему ж церковних судів складали відповідні інстанції при монастирях, єпархіях та інших церковних установах. Юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім духівництва.

2. Юрисдикція князівського суду формально поширювалася на усе населення держави, однак де-факто він розглядав справи, де хоча б однією із сторін були представники тогочасної феодалної знаті. Відтак цілковито право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати представники вищих суспільних верств – удільні князі, бояри, дружинники князя тощо. За певних умов право на судовий захист у князівському суді могли реалізувати і представники усіх верств населення (крім залежних осіб), однак у таких випадках князівський суд ймовірно виступав апеляційною інстанцією щодо рішень, прийнятих насамперед громадськими судами.

3. Самостійною судовою інстанцією за княжого періоду був вічовий суд, а право на судовий захист у ньому могли реалізовувати як князь (якщо саме він був ініціатором скликання вічових зборів і вічового суду), так і громада міста (якщо ж вона виступала організатором віча).

4. Найпоширенішою і найавторитетнішою судовою установою за окресленої доби був громадський суд, основу функціонування якого складала ідея рівності. Відтак право на судовий захист могли реалізувати усі без винятку жителі громади у межах т. зв. «судового округу». Суддями громадського суду були авторитетні жителі громади з високими моральними якостями, які користувалися неподільною довірою зі сторони громади. Вони були знавцями норм звичаєвого права, а рішення, ухвалені ними, були зрозумілими для соціуму. Судді застосовували усне формулювання правових норм, а учасники судового процесу не мали права відступати від їх змісту.

5. У церковній сфері існувала доволі чітка організація, що була покладена в основу реалізації права на судовий захист. Духовенство наділялося правом на звернення до суду місцевого церковного ієрарха або суду митрополита, при цьому функцію апеляційної інстанції виконували рада ієреїв, єпископська рада або ж помісний собор. Світське населення могло реалізувати власне право на судовий захист у судах церковної юрисдикції шляхом звернення насамперед до суду місцевого церковного ієрарха.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єщенко О.В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2023. Том 34 (73), № 5. С. 122–129.
2. Захарченко П.П., Мірошніченко М.І. Становлення вітчизняного судоустрою та судочинства: доба України-Руси (IX–XIV ст.). Вісник кримінального судочинства. 2022. № 3–4. С. 138–147.
3. Історія держави і права України: навч. посібник. За ред. А.С. Чайковського. К.: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
4. Історія українського права. Навч. посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. За ред. О.О. Шевченка. К.: Олан, 2001. 214 с.

5. Історія українського права: Посібн. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. Ст. 141.
7. Мартинюк О.В. Вплив релігії на розвиток інститутів кримінального права України доби Раннього Середньовіччя. Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 2. С. 30–38. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14910/14813>.
8. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: Нілан, 2018. 312 с.
9. Падох Я. Давнє українське судове право. Конспект викладів. Мюнхен-Париж, 1949. 55 с.
10. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Том 209. Історично-Філософічна Секція: Правнича комісія. Ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. 128 с.
11. Право на судовий захист: Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/439-pravo-na-sudovyy-zahyst>.
12. Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. Юридичний науковий електронний журнал. 2021, № 9. С. 348–351. URL: DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/86>.
13. Шевченко А.Є., Кудін С.В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: Твори, 2020. 468 с.

УДК 340.12 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.7>

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Гудима М.М.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0000-0001-6242-3445
e-mail: myroslava.gudyma@gmail.com*

Гудима М.М. Професійна культура юриста: загальний аналіз.

Представники юридичної професії повинні виступати прикладом для громадян у дотриманні закону, етики та справедливості, а їх професійна культура має бути взірцем високих стандартів і складати основу для формування авторитету правника та довіри до нього з боку суспільства. Вказане виводить на перший план проблему професійної культури представників юридичної професії та актуалізує потребу її теоретичного дослідження. Дана наукова публікація присвячена окресленню сутності та висвітленню складових професійної культури юриста як необхідної умови його професійної успішності.

В роботі проаналізовано загальне поняття професійної культури юриста, визначено етапи її формування та зацентовано увагу на багатовимірності вказаної категорії. Проаналізовано підходи до розкриття змісту та складових елементів, що формують професійну культуру правника. Відзначено, що професійна культура юристів є комплексом різних видів культур серед яких зосереджено увагу на таких основних рівнях як: правова, політична, моральна, психологічна, естетична, економічна, екологічна, релігійна, педагогічна та фізична.

Якщо наявність в складі професійної культури юриста правової, моральної, політичної, психологічної, естетичної субкультур особливих дискусій в наукових колах не викликає, то щодо релігійної, екологічної, педагогічної та фізичної в публікації наведено ряд аргументів, щодо їх вагомого значення для успішного здійснення юристом належних йому повноважень та виконання необхідних завдань.

В роботі сформульовано висновок, що професійна майстерність правника залежить від наявності в нього комплексної системи розвинених індивідуальних субкультур (правової, моральної, психологічної, естетичної, політичної, економічної, екологічної, педагогічної, релігійної, фізичної та іншого характеру), що забезпечує його здатність належно виконувати свої професійні завдання. Звісно, стрижнем є саме правова культура, відтак значення та ієрархію вищезгаданих рівнів (субкультур) буде диференційовано залежно від особливостей функціональних повноважень відповідної юридичної спеціальності та конкретних завдань, які покладатимуться на юриста.

Ключові слова: професійна культура юриста, правова культура, моральна культура, естетична культура, екологічна культура, політична культура, економічна культура, релігійна культура, педагогічна культура.

Gudyma M. Professional culture of a lawyer: general analysis.

Representatives of the legal profession should serve as role models for citizens in upholding the law, ethics, and justice, and their professional culture should exemplify high standards, forming the basis for the authority of legal practitioners and public trust in them. This highlights the importance of the professional culture of legal professionals and underscores the need for its theoretical examination. This scientific publication is dedicated to outlining the essence and highlighting the components of the professional culture of a lawyer as a necessary condition for their professional success.

The paper analyzes the general concept of the professional culture of a lawyer, identifies the stages of its formation, and emphasizes the multidimensionality of this category. The approaches to revealing the

content and components that constitute the professional culture of a lawyer are examined. It is noted that the professional culture of lawyers is a complex of various types of cultures, focusing on key levels such as legal, political, moral, psychological, aesthetic, economic, environmental, religious, pedagogical, and physical.

While the inclusion of legal, moral, political, psychological, and aesthetic subcultures within the professional culture of a lawyer does not provoke significant discussion in academic circles, the publication presents a number of arguments regarding the substantial importance of religious, environmental, pedagogical, and physical aspects for the successful execution of the lawyer's duties and responsibilities.

The work concludes that the professional mastery of a lawyer depends on the existence of a comprehensive system of developed individual subcultures (legal, moral, psychological, aesthetic, political, economic, environmental, pedagogical, religious, physical, and others), which ensures their ability to adequately perform their professional tasks. Undoubtedly, the core is the legal culture itself; thus, the significance and hierarchy of the aforementioned levels (subcultures) will vary depending on the specific functional powers of the respective legal profession and the particular tasks assigned to the lawyer.

Key words: professional culture of a lawyer, legal culture, moral culture, aesthetic culture, ecological culture, political culture, economic culture, religious culture, pedagogical culture.

Постановка проблеми. В сучасному світі складних правових відносин, в умовах глобалізації та цифровізації, професійна діяльність юриста виходить за межі простого застосування правових норм, вона зазнає суттєвих трансформацій і нині юрист не лише тлумачить закони, а в першу чергу виступає носієм етичних цінностей і гарантом правової справедливості. Представники юридичної професії повинні виступати прикладом для громадян у дотриманні закону, етики та справедливості, їх професійна культура має бути взірцем високих стандартів.

Якість роботи юриста безпосередньо впливає на рівень довіри до правосуддя, державних інституцій і законності, підтримує правову систему, що відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності суспільства. Вказане виводить на перший план проблему професійної культури представників юридичної професії та актуалізує потребу її теоретичного дослідження та обґрунтування.

Професійна культура юриста є багатовимірним явищем і складає основу для формування авторитету правника та довіри до нього з боку суспільства. Однак в умовах зростання правового нігілізму, корупційних проявів і недостатньо високої правової свідомості в суспільстві, формування такої культури стає складним завданням. Водночас відсутність належної професійної культури може призводити до конфліктів інтересів, зниження авторитету юридичної професії та суспільної довіри до правової системи загалом.

Враховуючи викладене, потреба теоретичного дослідження різноманітної проблематики професійної культури юриста не викликає сумнівів, і безперечно отримані висновки спрямовуватимуться на забезпечення її практичної реалізації в умовах сучасних викликів.

Мета нашої публікації полягала в окресленні сутності та висвітленні складових професійної культури юриста як необхідної умови його професійної успішності.

Стан опрацювання проблеми. У юридичній літературі проблематика професійної культури юриста в різноманітних її аспектах досить часто досліджувалася, зокрема в працях Є.В. Аграновської, О.А. Ануфрієнко, Я. Аронова, М.А. Бурдоносової, А.Е. Жалінського, І.П. Зеленко, І.О. Ільїна, М.В. Костицького, В.О. Котюк, В.В. Лазарева, Л.О. Макаренко, С.С. Сливки, В.М. Сущенка, В.Я. Тація, О.Д. Тихомирова, Б.О. Чупринського та інших. Проте комплексний і багатовимірний характер професійної культури юриста зумовлює необхідність подальшого розкриття змісту цієї категорії та аналізу її ключових складових.

Виклад основного матеріалу. Термін «культура» дає змогу охарактеризувати стан розвитку суспільства, соціального прошарку, групи або окремої особи, зокрема представників певної професійної групи, чия професійна культура ґрунтується на загальній культурі [1, с. 186]. Отже, поняття професійної культури зумовлено сферою застосування професійних знань суб'єкта. Придатна специфічна професійна культура і юристам. Погоджуємося з авторським визначенням Я. Аронова, згідно якого професійна культура юриста є мультикультурним феноменом, що уособлює собою різновид загальної культури особи, сутність якого визначається онтологією правни-

чої професії та відображає досвід діяльності правників як духовний, так і матеріальний, а також очікування соціуму щодо професійної діяльності юриста [2, с. 19]. Професійна культура юриста формується поетапно, адже основи її закладаються в процесі здобуття юридичної освіти, а інші складові – набуваються в процесі пізнання специфіки юридичної діяльності. Щодо останнього С.С. Сливка конкретизує поступовість формування професійної культури правника: 1) усвідомлення юристом свого призначення, коли відбувається певна адаптація, ознайомлення зі службовими й функціональними обов'язками та специфікою роботи юридичної установи; 2) формування юриста як професіонала характеризується повною самостійністю в службовій діяльності, набуттям окремих навичок, виробленням власного стилю й культури праці тощо; 3) досягнення вершин майстерності, становлення юриста як професіонала настає після багатьох років (для кожного індивідуально) праці або взагалі не настає [3, с. 60].

Визначаючи професійну культуру юриста, науковці щоразу акцентують увагу на багатоглибинності та глибині цього поняття. Зосібна, О.А. Ануфрієнко пише, що професійна культура юриста – це результати професіоналізму, розуміння правових явищ, переконання у цінності права, які обумовлені науковою організацією праці, інтелектом правника, юридичною мораллю, психологічним та педагогічним вмінням і службовим етикетом [4, с. 132]. Професійна культура юриста, на думку Б.О. Чупринського, формується з онтологічних принципів права, спрямованих на торжество істини, добра і справедливості в суспільстві. Види культур як чинники професійної культури визнано проявом засвоєння норм природного права та духовних надбань людства в усіх сферах. Вони ґрунтуються на вищих нормах моралі, законах краси, психології, знаннях культурно-правової спадщини й усвідомленні політикоправової мети української нації, включають «діалог мистецтв», пов'язані з правовим вихованням громадян тощо [5, с. 8].

Аналіз наукових позицій, викладених у юридичній літературі, демонструє широкий спектр підходів до визначення змісту професійної культури та її елементів. Так, О.Ф. Скакун виокремлює такі елементи професійної культури правника як правова, політична, психологічна, етична, естетична, екологічна, економічна, інформаційна культура. С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров пишуть про моральну та етичну культури, С.С. Сливка – духовну, моральну, естетичну, національну, педагогічну, політичну, економічну, акторську. В.М. Сущенко, стверджуючи, що внутрішню структуру професійної культури правника становлять, з огляду на юридичну деонтологію як науку про належну професійну поведінку, такі фундаментальні складові: етична, естетична, релігійна, політична, економічна, мовна (комунікаційна), фізична, правова культури [6, с. 29]. На думку Я. Аронова, майже відсутня дискусія щодо належності до професійної культури юриста таких елементів як: правова, моральна, економічна та політична культури, які є визначальними для формування юриста-професіонала, що відповідають вимогам сьогодення та мають бути його іманентною складовою юриста як в періоди стабільного розвитку суспільства, так і транзитивний період, у якому і перебуває на сьогодні Україна [2, с. 75].

Справді відзначимо, що професійна культура юристів є комплексом різних видів культур і на наш погляд, доцільно розглянути такі основні рівні професійної культури як: правова, політична, моральна, психологічна, естетична, економічна, екологічна, педагогічна, релігійна, фізична. Проаналізуємо виділені складові.

Головним елементом професійної культури є правова культура юриста, що є системою професійно-правових знань, умінь і навичок, які характеризують високий ступінь правового розвитку правника і здійснюють вагомий вплив на правову культуру суспільства в процесі юридичної діяльності. Щодо таких понять, як професійна та правова культура, то дослідники вважають, що вони за обсягом співвідносяться, як ціле та частка, але така частка, яка відіграє провідну роль стосовно інших (моральна, політична, психологічна культура та ін.) [7, с. 92]. Цікаво визначає правову культуру О.І. Браткова: «Правова культура фахівця-правника – це ступінь духовно-філософського осмислення духу природного і змісту позитивного права, коеволюції всіх його джерел у співвідношенні частини й цілого, раціональної власної професійної діяльності та уміле утримання (регулювання) фахової гармонії в правовому полі» [8, с. 76]. Правова культура юриста є базисом його професійної культури, оскільки вона закладає фундамент для ефективного виконання професійних обов'язків, сприяє правильному застосуванню законів і забезпечує високий рівень правової свідомості. Правова культура майбутніх юристів формується в процесі навчальних занять та участі у наукових гуртках, конференціях, конкурсах наукових робіт, олімпіадах, написанні курсових та дипломних робіт, проходженні виробничої практики.

Однією із важливих складових є моральна (етична) культура, що включає систему моральних принципів і норм, які сформувались як результат почуттів, знань, потреб, переконань та відображені у моральній поведінці юриста, його внутрішніх переконаннях і зовнішніх проявах. Заслужовує на увагу теза В.О. Лозового про те, що результати юридичної діяльності у будь-якій сфері мають залежність не лише від інтелектуальних якостей юриста та професійних вмінь останнього, але й від його «етичного потенціалу», усвідомлення обов'язку й відповідальності перед суспільством та законом [9, с. 391]. Сучасний юрист повинен розуміти сутність та соціальну значущість своєї професії, дотримуватися морально-етичних та правових норм суспільства, мати сформовані аксіологічні принципи, почуття справедливості, співчуття, милосердя, здатність прийти на допомогу іншій людині [10, с. 85–88]. Як зазначає С.С. Сливка, функціями моральної культури юриста можна вважати формування поваги до моральних цінностей і норм, почуття моральної відповідальності, усвідомлення власних моральних помилок і шляхів їх виправлення, розуміння величі людини й вартості її життя, віддання всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку [11, с. 234].

Аналіз праць учених дає змогу характеризувати моральну культуру як важливий елемент, який активно впливає на формування його соціально-ділових якостей. Відзначимо, що низький рівень моральної культури юриста здатен звести нанівець його професійні правові знання, вміння та навички. Як слушно зауважує О.А. Калганова: «зважаючи на те, що в юридичній діяльності саме внутрішні переконання, індивідуальні моральні принципи генерують ставлення юриста до свого фаху, що в подальшому має відповідні правові наслідки, то відповідний рівень їх моральної та фахової культури в цілому являється необхідним фактором якісного виконання намічених перед ними завдань» [12, с. 65–70]. Моральні якості майбутніх юристів формуються як під час навчальних занять, так і у виховній роботі (заходів та бесід етичного спрямування).

Психологічна культура – це система психологічних властивостей, що формуються в процесі взаємозв'язку особи юриста і вимог юридичних процесів. Психологічну культуру юриста О.І. Браткова визначає як органічну єдність психологічної освіченості (знань, навичок, прийомів автотренінгу, саморегуляції тощо), волі, відповідних професійно-психологічних якостей, що ефективно впливають на розв'язання правових ситуацій [8, с. 76]. Важливо звернути увагу на формування таких психологічних властивостей юриста як пам'ять, емоції, почуття, настрої, стрес та мислення. Адже вміння юридично мислити означає можливість цілеспрямовано оперувати поняттями, розуміти, аналізувати та тлумачити норми законів на практиці.

Політична культура передбачає знання особливостей політичного життя суспільства, суспільних процесів, які в ньому відбуваються. Політична культура правника сприяє піднесенню культури юридичної діяльності, забезпечує свідоме ставлення до виконання службових обов'язків. Вона, передусім, постає для юриста засобом утвердження загальнолюдських цінностей, передбачення перспективи подальшого розвитку українського суспільства, застерігає від сліпого наслідування чийсь (часом ворожої) думки [8, с. 75]. Недаремно саме юристи (за освітою і фахом) у розвинених країнах світу складають кадровий потенціал органів державної влади та управління. Водночас політичні уподобання і навіть пристрасті правника жодним чином не мають впливати на результати його професійної діяльності, адже уміння відмежуватися від власних інтересів, зокрема й політичних, є свідченням високого рівня його професіоналізму. В світлі останньої тези цілком слушним видається визначення Я. Аронова, згідно якого політична культура правника охоплює знання та оцінку юристом історії становлення і розвитку політичної системи України, сучасної політичної ситуації та використання їх у професійній діяльності з тим, щоб не бути політично заангажованим і залишатися незалежним при прийнятті рішень [2, с. 105].

Не можна оминати увагою і естетичну культуру юриста як достатньо важливу складову його професійної культури, що сприяє формуванню професійного іміджу, забезпеченню ефективної комунікації та підвищенню якості правової діяльності. Зважаючи на те, що філософія визнає естетику як світоглядну науку, що розкриває нам світ краси в усіх її проявах і вчить розпізнавати, ідентифікувати прекрасне в людині і природі, В.М. Сущенко слушно стверджує, що усвідомлення юристом естетичних цінностей та дотримання естетичних вимог у власній поведінці є запорукою високого рівня професійної правничої діяльності [6, с. 32]. Естетична культура юриста як система знань, навичок і цінностей, спрямованих на дотримання гармонії та краси у всіх аспектах юридичної діяльності проявляється в доглянутому зовнішньому вигляді, грамотній мові, естетичному оформленні документів, уважному ставленні до деталей, а також у вмінні створювати комфортну

атмосферу спілкування з клієнтами та колегами. Естетична культура сприяє формуванню позитивного іміджу юриста, зміцненню довіри до його професіоналізму та ефективній взаємодії в правовій сфері.

Економічна культура – це система економічних знань, умінь і навичок, що дозволяють юристові економічно обґрунтовано та кваліфіковано виконувати свої професійні обов'язки. В контексті проблематики нашого дослідження не слід розуміти економіку вузько – лише як науку, що вивчає інфляцію, безробіття та подібні феномени, насправді це наука про раціональний вибір в світі, де ресурси обмежені у відношенні до людських потреб. Економічна культура юриста, передусім передбачає знання закономірностей і тенденцій розвитку та функціонування економічних систем, ґрунтовне застосування чинної законодавчої бази у галузі економіки для продуктивного здійснення економіко-правового регулювання. Саме з цим пов'язана здатність орієнтуватися в потоці економічної інформації та усвідомлювати причини виникнення певного дисбалансу в економіці України [2, с. 120]. У світі, де правове регулювання економічних відносин відіграє дедалі важливішу роль, знання закономірностей функціонування економіки окремої країни та її зовнішньоекономічних зв'язків стають ключовим елементом професійної підготовки юриста. Економічна культура юриста забезпечує йому здатність ефективно орієнтуватися в економічних аспектах правової діяльності, приймати виважені рішення та передбачати економічні наслідки своїх дій.

І хоча далеко не всі дослідники акцентують на важливості екологічної культури юриста, зауважимо, що вона впливає на формування екологічної культури громадян і суспільства в цілому, забезпечуючи його екологічну безпеку. Оскільки екологічна культура юриста, як зауважує Т.В. Морозовська, починається із знань та розуміння глибоких природних процесів взаємодії людини і природи та можливих наслідків цієї взаємодії, вміння орієнтуватись та реалізувати знання і реально втілювати їх в життя, в соціальній активності України [13, с. 162] є надзвичайно актуальним. Резюмуємо, що екологічна культура юриста дозволяє йому забезпечувати якісне правове регулювання екологічних відносин, враховувати екологічні аспекти у своїй професійній діяльності, сприяти збереженню навколишнього середовища та раціональному використанню природних ресурсів, а також формуванню у суспільства відповідального ставлення до природи.

Досить дискусійним є виділення в професійній культурі юриста релігійного його зрізу. Прихильником важливості релігійної культури правника виступає, зокрема В.М. Сущенко, який пише, що зважаючи на те, що діяльність правника пов'язана з пізнанням людини, проблемних ситуацій її буття, що виникають у повсякденному житті, вагомого значення набуває рівень його релігійної культури, під якою дослідник розуміє знання та усвідомлення юристом ролі релігійного світогляду людини як духовного фундаменту життя, адже саме в релігійних вченнях, конфесійних утвореннях, постулатах, традиціях і ритуалах часто-густо містяться мотиви і причини правомірної чи неправомірної поведінки особи. Як наслідок, високий рівень релігійної культури юриста завжди допоможе йому повніше й об'єктивніше проаналізувати ту чи іншу життєву ситуацію, встановити психологічний контакт з людиною, віднайти причини і наслідки відповідної події (факту) та прийняти оптимальне рішення [6, с. 30]. Погоджуємося з такою тезою і відзначимо, що релігійна культура не в значенні потреби сповідування певної релігії, а в якості знання та розуміння релігійного світогляду є справді важливою для професійної діяльності юриста, оскільки вона допомагає розуміти морально-етичні основи права, які нерідко базуються на релігійних цінностях, дозволяє юристу ефективніше враховувати культурні й духовні особливості клієнтів, що сприяє вибудовуванню довірливих стосунків і підвищенню якості правової допомоги, формує толерантність, глибоке розуміння прав людини та здатність уникати конфліктів, пов'язаних із культурними чи духовними відмінностями.

Ураховуючи те, що юристові доводиться здійснювати і правовиховну роботу, Б.О. Чупринський в складі професійної культури юриста виділяє педагогічну культуру, яка виступає творчим освоєнням методики проведення правового виховання громадян на засадах педагогічної теорії, педагогічної технології та професійного такту [14, с. 113]. Справді, юристи, здійснюючи правове виховання громадян, яке необхідне для ефективного функціонування правової держави, доносять до них дух права, сутність правових приписів, закладають потребу здійснювати законотворчу поведінку, яка базується на їх сформованій правосвідомості, що надзвичайно складно реалізувати без наявності педагогічних здібностей.

Цікавою є позиція В.М. Сущенко з приводу виділення ще однієї складової – фізичної культури юриста, обґрунтовуючи це необхідністю витримувати психологічні, інформаційні та організацій-

но-розумові навантаження у професійній діяльності юриста, що без систематичної підтримки належного стану свого здоров'я сучасними методами і засобами (фітнес, плавання, теніс, ранкові фізичні вправи, біг, ходьба тощо) неможливо забезпечити належний рівень професійної діяльності [6, с. 31]. Вважаємо, що з цим варто погодитися. Фізична культура справді важлива для представників як окремих юридичних спеціальностей (поліцейських, слідчих, тощо), так і загалом для всіх юристів, оскільки вона здатна підтримати на оптимальному рівні їх фізичні та психічні якості, виробити функціональну стійкість організму до виконання професійної юридичної діяльності, забезпечуючи продуктивність останньої.

Висновки. Отже, професійна культура юриста є складним багатовимірним явищем, сукупністю різних зрізів культур та ряду відповідних вимог правового, морального, психологічного, естетичного, політичного, економічного, екологічного, педагогічного, релігійного, фізичного та іншого характеру, які висуваються до юриста як умова його професійної успішності. Тобто, професійна майстерність правника залежить від наявності в нього комплексної системи розвинених індивідуальних субкультур, що забезпечує його здатність належно виконувати свої професійні завдання. Звісно, стрижнем є саме правова культура, відтак значення та ієрархію вищезгаданих рівнів (субкультур) буде диференційовано залежно від особливостей функціональних повноважень відповідної юридичної спеціальності та конкретних завдань, які покладатимуться на правника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свиридюк Н.П. Юридична деонтологія: навч.-метод. посіб.. Київ: Хай-Тек Прес, 2012. 336 с.
2. Аронов Я. *Професійна культура юриста та її значення у юридичній практиці*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 223 с.
3. Сливка С.С. Юридична деонтологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Атіка, 2003. 320 с.
4. Ануфрієнко О.А. *Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз)*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 215 с.
5. Чупринський Б.О. *Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12; Львів, 2010. 20 с.*
6. Сущенко В.М. *Модель професійної культури правника: критерії та підходи. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* Том 90. С. 29–33.
7. Яворська Г.Х. *Теоретичні засади міжнародної правової культури майбутніх юристів-міжнародників. Наука і освіта : наук.-практ. журнал.* 2012. № 1. С. 89–93.
8. Браткова О.І. *Культурологічні засади успішної професійної діяльності юриста. Філософські та методологічні проблеми права.* 2015. № 1-2. С. 69–80.
9. Лозовий В.О., Петришин О.В. *Професійна етика юриста.* Харків: Право, 2004. 176 с.
10. Денищик О.І. *Психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів. Педагогічний дискурс.* 2008. Вип. 3. С. 85–88.
11. Сливка С.С. *Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект).* Львів: Світ, 2000. 336 с.
12. Калганова О.А. *Моральна культура юриста як складова юридичної професії. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики.* 2015. № 3. С. 65–70.
13. Морозовська Т.В. *Екологічна культура юриста. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України.* 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 158–166.
14. Чупринський Б. *Правова культура як основний складник професійної культури юриста. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки.* 2013. № 27. С. 110–114.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.8>

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ

Добросердов А.Р.,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гоцуляк Ю.В.,
завідувач кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Добросердов А.Р., Гоцуляк Ю.В. Класифікація ліберально-правових ідей.

У статті проаналізовані критерії класифікації ліберально-правових ідей. Автором запропоновано класифікувати правовий лібералізм на: державницький, коли принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, її незалежності від неї, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний, коли принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає вирішення проблеми соціальних класових розшарувань; особистісний, коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності.

Встановлено, що правовий лібертаризм – це вид правового лібералізму, що трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальна рівність. Держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Відстоюється пріоритетність негативних прав як таких, що відповідають природі людини.

Аргументовано, що сучасний лібералізм значною мірою залежить від технологій, зокрема, мережі Інтернет, яка є складно регульованою і осередком розгортання свободи людини. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо. Такий лібералізм уже не можна просто іменувати прийменником «нео», це глобальний лібералізм, межі якого постійно розширюються.

Запропоновано за критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що в свою чергу покладає необхідні інститути демократії та прав людини.

Ключові слова: лібералізм, правовий лібералізм, правова ідеологія, правова доктрина, свобода, принцип свободи, принципи права, права та свободи людини, справедливість, держава, лібертаріанство, класифікація.

Dobroserdov A.R., Hotsuliak Y.V. Classification of liberal legal ideas.

The article analyses the criteria for classification of liberal legal ideas. The author proposes to classify legal liberalism into: State liberalism, when the principle of freedom primarily concerns the relationship between an individual and the State, his/her independence from it, and limited State interference in the private life of citizens; social liberalism, when the principle of freedom requires coordination with other fundamental principles of law, primarily equality, justice and humanism, which requires solving the

problem of social class stratification; personal liberalism, when the principle of freedom establishes the sphere of privacy, opportunities for personal development and tolerance.

The author establishes that legal libertarianism is a type of legal liberalism which interprets the relationship between the principles of equality and freedom as equality of opportunity rather than social equality. The state should not interfere in personal and economic life, as freedom is capable of self-regulation and the formation of the legal order of a free society. Law should be 'living', based on independence and maximum freedom. The author advocates the priority of negative rights as those that correspond to human nature.

It is argued that modern liberalism is largely dependent on technology, in particular, the Internet, which is complexly regulated and the centre of the deployment of human freedom. The liberal doctrine of negative freedom, state restrictions, human rights, social equality and justice, private property and competition has moved to the global level, where any sphere of life is tested for expanding the boundaries of freedom: behaviour, worldview, self-identification, language, appearance, etc. Such liberalism can no longer be simply referred to by the preposition 'neo', it is global liberalism, the boundaries of which are constantly expanding.

The author proposes to classify legal liberalism according to the criterion of approaches to the organisation of democratic processes. 1) Organisational, based on the focus on governmental and non-governmental democratic institutions and institutions which, by their functional purpose, should ensure the processes of democracy and the implementation of the principle of individual and collective freedom. 2. Competitive, based on the position that individual and collective freedom develops through equal human opportunities, which in turn imposes the necessary institutions of democracy and human rights.

Key words: liberalism, legal liberalism, legal ideology, legal doctrine, freedom, principle of freedom, principles of law, human rights and freedoms, justice, state, libertarianism, classification.

Постановка проблеми. Ліберальна доктрина є однією із домунючих у сфері культури, права, світогляду, адже обґрунтовує свободу особистості як ключову цивілізаційну цінність. Правовий лібералізм є доволі гнучкою ідеологією, що попри незмінні загальні принципи здатна до адаптації під конкретні політико-правові та соціальні умови, що склались. Відтак склались різні види, типи, форми ліберально-правових поглядів, що вимагають аналізу задля кращої реалізації ключової правової ідеології, а також виявлення проблем її впровадження.

Стан опрацювання дослідження. Питаннями класифікації ліберально-правових ідей займаються вітчизняні науковці: Гай-Нижник П.П., Єремєєв О., Заблоцький В.П., Корнієнко Г.П., Куц Г.М., Панкевич О.З., Стадник О., Стасенко С.О., Толкачов О.А. та інші.

Мета. У статті буде проаналізовано основні види, напрямки розвитку сучасної ліберально-правової теорії, що дасть змогу більш повно здійснити загальнотеоретичну характеристику цього правового явища.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто зазначити, що первісним витокom правового лібералізму є класичний лібералізм, з критики чи апологетики якого походять й інші види. Свої витoki класичний лібералізм має із дискурсу про особливості відносин людини та влади, суспільства та держави на основі принципу свободи. Такі позиції походять як із класичного правового вчення про цивільне правління Дж. Локка, так і протестантських християнських позицій Ж. Кальвіна: «Узагальнюючи систему аргументів Ж. Кальвіна і Дж. Локка, можна констатувати, що демократична модель цивільного правління базується на біблійних принципах покорі владі. Найбільш прийнятною формою громадянського правління є народовладдя, яке слід обмежувати як від тиранії, так і від всевладдя натовпу. При цьому компетенцією держави є турбота про суспільне благо, тоді як сфера думок і переконань оголошується вільною від його впливу. Серед фундаментальних підвалин демократії можна виділити ідею свободи совісті як свободу мати і відкрито висловлювати власні переконання, насамперед у сфері релігії» [1, с. 55]. Отже, з одного боку маємо принцип покорі владі, однак не будь-якій, а саме народній, яка є обмеженою, на противагу тиранії, що диктує власну волю безвідносно до суспільної думки. Однією із базових свобод та правових досягнень того часу є свобода совісті, що закладає принцип вільного розвитку особистості. Отже, класичний лібералізм має як світські, так і релігійні витoki залежності влади від особи та суспільства.

Розмежовує за правовим критерієм класичний та сучасний лібералізм Г. Корнієнко: «Класичний лібералізм акцентував увагу на проблематиці політичних та економічних свобод, природних

правах індивіда, суспільному договорі. Права людини в класичному лібералізмі описуються як відносини між людиною й державою, тобто основним є забезпечення захищеності окремого індивіда від небажаних, негативних дій щодо нього з боку держави. Тут права людини припускають відсутність певних небажаних дій щодо окремого індивіда, а саме: примусу, втручань, посягань» [2, с. 18]. Ключове питання класичного лібералізму – це питання держави і засудження її поліцейського характеру. Класичний лібералізм розглядає державу апріорі як апарат примусу, обмеження свободи, на що були свої підстави. У той час домінувала доктрина сильної держави, яка має захищати власні кордони, в тому числі ціною свободи населення. Однак теорія природного права ці тенденції змінила, заклала самоочевидні істини, з якими важко було не рахуватись, серед яких базовою, невід’ємною стала свобода особистості, її незалежність. «У сучасному лібералізмі відбувається переосмислення ставлення до прав людини. Тепер основне завдання права людини – не лише захистити життя окремої людини, а й забезпечити гідний рівень життя. Якщо класичний лібералізм під час реалізації негативних прав людини державі відводить роль пасивного спостерігача, то в сучасному лібералізмі для забезпечення вже позитивних прав людини державі неможливо залишатися пасивною» [2, с. 19]. Отже, правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (коли принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, її незалежності від неї, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (коли принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає вирішення проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

Хобсон, Л. Хобхауз, Д. Деві та інші, полягала у визнанні соціальності людини як істоти та можливості її розвитку через суспільний прогрес. Тому була очевидною необхідність утвердження принципу співпраці, замість класичного ліберального принципу конкуренції вільних особистостей. Співпраця забезпечувала розвиток суспільства як середовища, що відкривало нові форми самореалізації для кожного» [3, с. 34]. Отже, лібералізм конкуренції та лібералізм співпраці. Варто зазначити, що в економічній сфері засадничими є обидва принципи, а тому навряд один принцип змінив інший. У цьому випадку швидше відбулось доповнення, заповнення прогалин існуючої ідеології. Особливо це помітно у правовій сфері, у межах якої реалізують різні види прав людини: особисті, економічні, соціальні, культурні. Відміна конкуренції призводить до соціалізму, що є протилежністю лібералізму. Таким чином правовий лібералізм залежно від сфери його реалізації може бути поділений на лібералізм: економічної конкуренції та соціальної рівності та справедливості. У сфері підприємницької діяльності принципи конкуренції є більш актуальними, тоді як у трудовій сфері необхідне поєднання як конкуренції, так і соціальної справедливості.

Соціалізація класичного лібералізму інколи корелюється із британським новим лібералізмом. Так, О. Єремєєв вказує: «Підсумовуючи, важливо відзначити, що британський «новий лібералізм», представниками якого були Дж.С. Міль та Л.Т. Гобгауз, попри прихильність до посилення втручання держави в соціально-економічну сферу, не заперечив основних засад ліберальної теорії. У Британії соціально-ліберальна думка зверталася насамперед до проблеми належного представництва різноманітних поглядів та інтересів (Дж.С. Міль) і до питань налагодження гармонійних відносин між суспільними верствами й соціальної відповідальності власників (Л.Т. Гобгауз)» [4, с. 190]. Отже, з точки зору правової такий лібералізм можна класифікувати як правовий лібералізм рівності, який відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. Одна із проблем класичного лібералізму полягає у тому, що вирішивши проблему наявності суспільних класів за походженням, він породив класову нерівність та боротьбу за статками. Незалежність від держави ніяк не передбачала боротьбу із бідністю, що породило демократію без гуманного «обличчя».

Г. Куц відмічає за аналогією із типами правових сімей різні традиції правового лібералізму: «В європейській політичній теорії прийнято виділяти дві ліберальні традиції – англосаксонську та континентально-європейську. В англосаксонській версії лібералізму, яка набула поширення в США, вельми важливим вважалось акцентування пріоритетності еволюційного розвитку, на відміну від континентально-європейської версії лібералізму, де спостерігалось скептичне ставлення до впливу спонтанних чинників на суспільно-політичне буття. Крім того, стосовно розуміння поняття свободи ліберали англосаксонської традиції – на відміну від лібералів континентально-європейської традиції – вважали більш важливою свободу індивіда, але аж ніяк не свободу певної соціальної групи»

[5, с. 55; 6]. Таким чином, маємо два варіанти розвитку ліберально-правових ідей – еволюційний та революційний. Такий підхід склався історично, адже у США не переживали революційних процесів, а ліберальні, демократичні ідеї були закладені від початку заснування держави. Інша справа із континентальною Європою, де зміна феодального устрою, абсолютних форм монархії вимагали серйозної революційної боротьби. Відтак ключові правові документи ліберального характеру з'являлись саме як результат революційних подій. Також важливо виділити правовий лібералізм індивідуалістичного та колективістського варіанту. Якщо мова іде про революційні процеси, то індивідуалізм завжди буде мати слабші позиції за народне начало, тому що такі процеси та здобутки вимагають значних спільних зусиль. Інша справа із еволюційним шляхом розвитку свободи та ліберальної ідеології, яка міцно вкорінюється у ключового носія свободи – індивіда. Колективістський правовий лібералізм розгортається у правовій реальності «зверху-вниз»: від суспільства, народного суверенітету, народної волі до особи, а індивідуалістичний – навпаки, від особи як носія до демократичного самоврядування. Процеси різні, а результат один.

О. Стадник виділяє наступні види сучасного лібералізму: «Таким чином, на початку 1990-х років паралельно існує низка ліберальних теорій зі спільною ідеологією й різною методологією та проблематикою. З огляду на те, який визначальний фактор найбільше впливає на зовнішню політику держави, визначають різні варіанти лібералізму: ліберальний інституціоналізм (демократично структуровані держави здійснюють більш мирну та орієнтовану на співпрацю зовнішню політику, ніж недемократичні), плюралістичний лібералізм (збалансований розподіл влади й обмежена боротьба між соціальними групами сприяє коопераційній зовнішній політиці держави), соціалістичний, або комерційний, лібералізм (транснаціональні відносини, відкриті торговельні відносини та взаємозалежність сприяють співробітництву між державами)» [7, с. 5]. Отже, можна дійти висновку, що ліберальні ідеї видозмінюються в залежності від сфери їх застосування та методів вирішення питання свободи та демократії. Відтак за критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що в свою чергу покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Отже, ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп.

Також варто відзначити на тому, що ідеї класичного лібералізму не залишилися в історії, а отримали новий імпульс як «неокласичний лібералізм» або «лібертаризм»: «Найважливіше питання для лібертаристів – це обмеження функцій держави, збереження «відкритого суспільства». Обмежуючи правовий вплив на соціальну систему, лібертаристи аналізували позитивну й негативну свободу, доводили, що пріоритети свободи та рівності не поєднуються. Неокласичні ліберали визнавали об'єктивну необхідність держави і законів, оскільки лише таким чином можна було забезпечити недоторканність приватної власності. Лібертаристи обстоювали демократичний устрій та протиставляли демократію соціалізму як категорично протилежні явища. Лібертаристи виступають за рівність усіх перед законом, оскільки це, по-перше, рівність у свободі; по-друге, рівність перед законом сприяє підтриманню громадянського миру. Розуміння природних прав у лібертаристів має негативний характер» [8, с. 21]. Отже, маємо підстави виділити підвид правового лібералізму – правовий лібертаризм. Ця позиція трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальна рівність. Відстоюється пріоритетність негативних прав як тих, що відповідають природі людини. Держава має забезпечити систему негативних прав та свобод, непорушність приватної власності. Рівність розуміється саме як рівність перед законом, соціальні права та позитивні зобов'язання держави не є першочерговими для лібертаристів, це породження соціалістичної доктрини. Варто зазначити, що такий підхід до правового лібералізму викликаний небезпекою популярності лівих соціалістичних учень, для яких принцип рівності є пріоритетним для розвитку суспільства, що вимагає активного втручання держави у суспільне життя, що в свою чергу може взагалі нівелювати принцип свободи. З іншого боку очевидним є недолік такого підходу до влаштування правової реальності, адже багато питань, пов'язаних із гідним існуванням у сфері матеріального забезпечення просто ігноруються відпускаються за правилом «кожен скільки зможе – стільки отримає».

П. Гай-Нижник описує зміст лібертаріанства, яке реанімує класичні ліберальні ідеї: «Лібертаріанці вважають, що держава не повинна втручатися в особисте життя або підприємницьку діяльність, хіба що для захисту свободи і власності одного від зазіхань інших. Вони підтримують економічний та культурний лібералізм і виступають проти соціального лібералізму. Частина лібертаріанців вважає, що для реалізації верховенства закону держава повинна володіти достатньою силою, інші стверджують, що забезпечення законності має здійснюватися громадськими та приватними організаціями. У зовнішній політиці лібертаріанці, як правило, є противниками будь-яких військових агресій» [9, с. 11]. Отже, держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Правова роль держави стає суто спостережною та охоронною для задекларованих цінностей. Закон не має виходити за межі особистої та економічної свободи. Інша справа із принципом рівності і його кореляцією зі свободою, що звісно може породжувати кардинально різні правові позиції: від рівності можливостей до рівності загальної. Перша несе у собі небезпеку нової класової боротьби, майнової нерівності та несправедливості, а друга – небезпеку зрівняння та соціалізму зі всіма тоталітарними ризиками, які в ньому закладені. Все ж лібертаріанці переконані, що ризики зрівняння суспільства значно більші ніж майнова нерівність, а тому критичні до соціального лібералізму, що поклав принцип соціальної держави, що має підтримувати соціально незахищені верстви населення.

Важливо відмітити, що поняття культурний лібералізм не до кінця передає всю палітру сфер, де ліберальні погляди мають важливе і навіть принципове значення: «Щоправда, низка вчених цілком обґрунтовано розглядає сучасний лібералізм ширше, ніж тільки як «соціальний лібералізм» (або «лібералізм загального добробуту (welfare liberalism)». Наприклад, В.П. Заблоцький надає перевагу терміно-поняттю «глибокий лібералізм», який, на думку науковця, «переосмислює зміст і межі соціальності, уособлює звернення ліберальної теорії до питань біоетики, генетичної суб'єктивності, біополітики й сексуальної політики, зростаючого гіперконтролю тощо. На порядку денному постають питання про кібер- і технолібералізм, біо- і гено-лібералізм, про Інтернет як «гіпер-лібералізм»» [10, с. 453; 11, с. 29]. Питання вільного розвитку особистості у сучасному розумінні охоплює вільний світогляд щодо сексуальної орієнтації, гендеру, національності, що очевидно не входить до поняття соціального лібералізму з одного боку, але й не орієнтує на нерівність з іншого. Такий лібералізм зосереджений на суб'єктивному світоглядному виборі, на своєрідності та унікальності людської особистості. Такий лібералізм справді є більш глибоким, адже торкається та радикально змінює вихідні традиційні природні положення щодо буття людини. З точки зору права такий лібералізм можна назвати трансприродним, оскільки пов'язаний із межами та дозволами для вибору людини у сфері базової приналежності та ідентифікації її у соціумі. Сучасний лібералізм значною мірою залежить від технологій, зокрема, мережі Інтернет, яка є складно регульованою і осередком розгортання свободи людини. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо. Такий лібералізм уже не можна просто іменувати прийменником «нео», це глобальний лібералізм, межі якого постійно розширюються.

Висновки. Отже, залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, її незалежності від неї, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає вирішення проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

За критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що в свою чергу покладає необхідні інститути демократії та прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стасенко С.О. Біля витоків сучасного лібералізму. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 2. С. 50–56.
2. Корнієнко Г.П., Обґрунтування прав людини: від класичного до сучасного лібералізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 37. С. 18–21.
3. Толкачов О.А. Аналіз наукових теорій і природно-правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 94. С. 20–40.
4. Єремєєв О. Британський «новий лібералізм» і становлення ліберальної політичної традиції в Канаді у першій половині ХХ ст. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 183–191.
5. Куц Г.М. Домінантні ідеї правового лібералізму в європейському просторі: політико-ментальний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 73–84.
6. Гаск Ф.А. фон. Чому я не консерватор. Пер. з англ. Н. Поліщук. / Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 1998. С. 65–81.
7. Стадник О. Значення теорії нового лібералізму для науки про міжнародні відносини. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: міжнародні відносини. – 2011. Вип. 20 (217). С. 4–8.
8. Толкачов О.А. Історична зумовленість неоліберального праворозуміння та генеза ліберально-правових ідей. *Часопис Київського університету права*, 2022 (2-4), с. 15–22.
9. Гай-Нижник П.П. Лібералізм як філософська, політична та економічна теорія: нарис історії становлення та розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К., 2014. Вип. 88 (9). С. 5–14.
10. Панкевич О.З. Лібералізм як основа європейської політико-правової філософії сучасності (до постановки питання). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. Львів: ЛьвДУВС, 2014. Вип. 2. С. 449–459.
11. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. К., 2002. 35 с.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.9>

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Іванов С.Ю.,

кандидат історичних наук, доцент,

кафедра теорії та історії держави та права

Харківського національного університету внутрішніх справ

Іванов С.Ю. Історичний розвиток прав і свобод людини.

У статті досліджено особливості, передумови та історичний розвиток прав і свобод людини впродовж існування людської цивілізації. Продemonстровано складний еволюційний шлях від минулого до сучасності, відзначено зміни уявлень про права і свободи людини впродовж цього шляху. На основі наукового аналізу нормативно-правових актів, широкого кола джерел та наукової літератури робиться спроба дослідити особливості процесу історичного розвитку прав і свобод людини впродовж існування людської цивілізації, демонструючи різні погляди та концепції окремих видатних державних діячів, філософів, правників та ін.

Відзначено актуальність даної проблематики для еволюції законодавства провідних країни світу. Продemonстровано, що історичний розвиток прав і свобод людини та громадянина є визначальним чинником у становленні законодавства кожної держави. Інститут прав людини виступає гарантом захисту від свавілля державної влади, забезпечуючи свободу кожному та формує основи конституційного порядку. За допомогою всебічного аналізу наукової літератури та інших міжнародно-правових документів сформовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

У загальних рисах показано, що історія розвитку прав і свобод людини тісно пов'язана з історичними передумовами становлення права, а також існуванням та розвитком людського суспільства, перші концепції про права і свободи були впроваджені та розвинуті видатними філософами та мислителями Давньої Греції та Риму, отримали подальше розроблення у період середньовіччя та нового часу і остаточно утвердилися у XX-XXI ст. Протягом багатьох століть вчені правники у своїх наукових працях активно розглядали еволюцію прав людини і висвітлювали свої унікальні погляди на цю тему.

Особлива увага приділена історико-правовій ретроспективі різних етапів історичного розвитку прав і свобод людини охарактеризовані головні уявлення та концепції про права і свободи людини впродовж розвитку соціуму. Продemonстровано актуальність даної проблематики для еволюції законодавства провідних країни світу.

Ключові слова: права людини, свобода, суспільство, держава, право, демократія.

Ivanov S.Yu. Historical development of human rights and freedoms.

The article examines the peculiarities, prerequisites and historical development of human rights and freedoms throughout the existence of human civilization. The complex evolutionary path from the past to the present is demonstrated, and changes in ideas about human rights and freedoms along this path are noted. On the basis of scientific analysis of normative legal acts, a wide range of sources and scientific literature, an attempt is made to investigate the peculiarities of the process of historical development of human rights and freedoms throughout the existence of human civilization, demonstrating different views and concepts of individual prominent statesmen, philosophers, lawyers, etc.

The relevance of this issue for the evolution of the legislation of the world's leading countries was noted. It has been demonstrated that the historical development of human and citizen rights and freedoms is a determining factor in the formation of the legislation of each state. The Institute of Human Rights acts as a guarantor of protection against the arbitrariness of state power, ensuring freedom for everyone and forming the foundations of the constitutional order. With the help of a comprehensive analysis of scientific literature and other international legal documents, an own scientific position on the problem under investigation was formed.

In general, it is shown that the history of the development of human rights and freedoms is closely related to the historical prerequisites for the formation of law, as well as the existence and development of human society, the first concepts about rights and freedoms were introduced and developed by outstanding philosophers and thinkers of Ancient Greece and Rome, received further developed in the period of the Middle Ages and modern times and were finally established in the XX-XXI centuries. For many centuries, legal scholars in their scientific works have actively considered the evolution of human rights and highlighted their unique views on this topic.

Special attention is paid to the historical and legal retrospective of various stages of the historical development of human rights and freedoms, the main ideas and concepts about human rights and freedoms during the development of society are characterized. The relevance of this issue for the evolution of the legislation of the world's leading countries has been demonstrated.

Key words: human rights, freedom, society, state, law, democracy.

Постановка проблеми. У сучасному світі поняття та значення прав і свобод людини є дуже важливими. Від належного їх розуміння залежить коректна поведінка громадян, їхнє ставлення до законів і використання власних прав. Наша держава постійно розвивається, а разом з нею змінюється і правова свідомість соціуму. Проте важливо, щоб у законодавстві були чітко визначені та пояснені відповідні аспекти, оскільки лише зрозумівши своє місце у суспільстві, людина може належним чином виконувати свої обов'язки.

Історія розвитку прав і свобод людини та громадянина була складним процесом, що пройшов складний еволюційний шлях від минулого до сьогодення. Проблема історичного розвитку прав і свобод людини та громадянина є однією з найважливіших для еволюції законодавства кожної країни світу. Інститут прав людини та громадянина забезпечує свободу народу та кожної особи від свавілля державної влади та є основою конституційного ладу. Наприклад, майже 30% статей Конституції України присвячені правам і свободам людини та громадянина [1].

Права людини, які на сьогоднішній день закріплені в різних міжнародно-правових актах та зафіксовані в національних законодавствах провідних держав світу, є результатом формування стандартів, що стали нормою демократичного суспільства. Саме тому можна стверджувати, що впродовж історичного розвитку людства відбувається зміна уявлень про права людини. В сучасному суспільстві перед науковцями постає проблема еволюції ідей, поглядів та концепцій, що були напрацьовані упродовж багатьох століть. Ось чому, сучасний науковий підхід до прав людини є неможливим без ґрунтовного та всебічного дослідження історичних аспектів формування і розвитку прав і свобод людини і цим дана проблема не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Метою статті є спроба продемонструвати історико-правову ретроспективу різних етапів історичного розвитку прав і свобод людини, охарактеризувати головні уявлення та концепції про права і свободи людини упродовж розвитку людської цивілізації, зокрема за допомогою аналізу поглядів окремих видатних державних діячів, філософів, правників та ін.

Стан дослідження проблеми. Акцентуючи увагу на стані наукової розробки даної проблематики варто відзначити, що окремі аспекти розвитку прав і свобод людини досліджувалися в роботах В. Копейчикова, А. Колодія, А. Олійника, І. Ієрусалімової, А. Комзюка, П. Рабіновича, І. Бородіна, О. Ярмиша та ін. Однак, на сьогодні бракує спеціальних комплексних досліджень стосовно питання історичного розвитку прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Права та свободи людини є однією з основних проблем багатовікової історико-правової думки, що розглядалась з позицій політичного, морального, філософського, релігійного та юридичного світоглядів. Незалежно від природи держави чи пануючого в ній режиму, права та свободи людини та їх взаємодія з державою завжди становили не лише теоретичний, релігійний і філософський інтереси, але й практичний, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було встановити в суспільстві порядок, необхідний для правлячої еліти або демократично обраних керівників [2].

Історичний розвиток прав і свобод людини бере свій початок з античних часів у Стародавній Греції: основоположником формування філософської концепції щодо людини її прав і свобод був Аристотель, який обґрунтував позицію, що людина – це істота політична і суспільна [3]. Ним же були сформовані основні категорії та дефініції, які становлять фундамент сучасного праворозуміння.

Теоретичний аспект розроблення поняття «рівності», яке є важливим для розуміння ролі права як рівної міри в регулюванні суспільних відносин, був досліджений давньогрецьким філософом,

релігійним та політичним діячем Піфагором. За його вченням, ідеальна держава це та, де панують справедливі закони, законослухняність вважалась найвищою доброчинністю, а самі закони – найбільшою цінністю.

Давньогрецький філософ Геракліт вважав, що люди мають природне право, яке має божественне походження, держави і закони повинні відповідати логосу. Згідно з його вченням, єдиним джерелом людських законів є божественний закон, який збігається з логосом, розумом і природою.

Інший грецький філософ Алкід також підтримував концепцію природної правової рівності та свободи всіх людей. Йому приписується відомий вислів: «Бог створив усіх вільними, а природа нікого не створила рабом» [4, с. 14].

Для Сократа свобода є чудовим і величним досягненням як для людини, так і для держави, але вона можлива лише за умови дотримання всіма розумним і справедливим законам. Кожна людина має індивідуальну свободу і автономію особистості [5, с. 41-42].

Учень Сократа, Платон, розвинув його ідеї про свободи і права людини. Платон створив проєкт ідеальної держави, в якій немає приватної власності та поділу людей на вільних і рабів. Платон визнавав рівноправність чоловіків і жінок, хоча в його ідеальній державі жінки не входили до числа вищих правителів [6, с. 12-13].

Згодом у Римі, зародилися та почали розвиватися ідеї про природні права, формувались поняття свободи та рівності людини і громадянина, встановлювались взаємозв'язки між державою та людиною, а також державою та суспільством. Тут в першу чергу варто відзначити основні ідеї формування та розвитку інституту прав людини, які започаткували та розвивали відомі філософи та мислителі того часу, такі як Луцій Анней Сенека, Епіктет, Марк Аврелій Антонін, Марк Тулій Цицерон та інші.

Так, наприклад, у своїй роботі про «Становлення та розвиток прав людини в античні часи» вітчизняний учений Ю. Турянський зауважує, що Анней Сенека, давньоримський філософ, вважав природне право невід'ємним і рівним для всіх світових законів. Він активно підтримував ідею духовної свободи та рівності для всіх людей, виступав проти інституту рабства і вважав всіх людей суб'єктами права, оскільки це вільні та рівні істоти, без врахування їхнього матеріального стану чи походження [7, с. 41].

Розглядаючи філософські ідеї свободи та рівності, давньогрецький філософ-стоїк Епіктет критикував рабство як аморальне і хибне явище, що суперечить природному праву. Він підтримував принцип «чого не бажаєш собі – не бажай іншим» і вважав, що людина повинна прагнути до морального удосконалення, добра та справедливості як основних цінностей [8, с. 61-62].

Римський імператор і філософ, представник пізнього стоїцизму Марк Аврелій Антонін, зосередив свою політику на підтримці дітей-сиріт, рабів, бідних та хворих. Він жертвував гроші на допомогу всім, хто потребував, і підкреслював важливість таких аксіологічних чеснот, як добропорядність, доброчесність та піклування про інших заради загального блага. Завдяки його зусиллям у цей історичний період змінилися підходи до рабства та насильства щодо рабів, а їхнє вбивство стало вважатися злочином.

Давньоримський політичний діяч республіканського періоду Марк Тулій Цицерон вивчав взаємозв'язок між «справедливою людиною та справедливою державою». Він сформулював концепцію принципу рівності закону для всіх і розглядав три основні форми правління: демократію, яка відображала свободу серед усіх громадян; монархію та аристократію, які він вважав проявом мудрого управління на відміну від демократії. Цицерон пояснював, що досягнення повної рівності між людьми у демократії є майже неможливим завданням, і вважав це однією з недоліків цієї форми правління. Він також запропонував четверту форму правління – змішану, яка могла б об'єднати найкращі аспекти усіх зазначених форм. Цицерон розрізняв два види права: позитивне і природне [7, с. 42-43].

Крім цього, римські юристи, такі як Гай, Модестин, Папініан, Ульпіан та інші, внесли суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права і свободи людини в II–III століттях. Вони розробили положення про суб'єкт права, правовий статус людей, що впливає з природного права їх свободи, а також з'ясували характер взаємовідносин між індивідом і державою, співвідношення між правами особи і її юридичними обов'язками та інші аспекти. Дана конкретизація змісту і значення прав і свобод людини відіграла важливу роль в науковому усвідомленні правосуб'єктності індивіда. Вона поклала необхідні теоретичні засади для подальшого розвитку юридичних положень про природні права і свободи людини [9, с. 92].

Отже, філософи стародавнього світу вже розглядали права і свободи як природний стан людини, проте розвиток конституційно-правових теорій прав і свобод розпочався у XVII-XVIII ст.

Природне право в античний та середньовічний періоди переважно стосувалося обов'язків, а не прав людини, і не розглядало ключову ідею прав людини - ідею свободи та рівності. Перехід від природного права як обов'язків до природного права як прав почався з XIII ст. і тривав до укладання Вестфальського миру 1648 р. Велика хартія вольностей (1215 р.), вчення Хоми Аквінського (1225–1274 рр.) і Гуго Гроція (1583–1645 рр.) стали важливими подіями цього переходу.

Ключовою подією на шляху формування прав і свобод людини стає договірна концепція виникнення держави. Зокрема Г. Гроцій вважав, що «Держава є досконалим союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і загальної користі» [11]. У цьому визначені варто відмітити підпорядковану роль держави потребам і інтересам людини. Також він акцентує увагу на умовах необхідних для збереження впорядкованого соціуму, тобто недоторканість власності [11].

У період антифеодальних революцій XVII-XVIII ст. (в Англії та Франції) відбувся перехід до становлення демократичної держави, яка відмовилася від абсолютизму і проголосила свободу особистості. На цьому етапі конституції та інші правові акти містили положення про недоторканість особи, свободу слова, право на вибори і бути обраним тощо. Концепція прав і свобод була розроблена у працях великих філософів, таких як Джон Локк, Томас Джефферсон і Томас Пейн, Вольтер, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо та ін.

На цьому етапі важливого історичного значення набув закон, ухвалений англійським парламентом у 1679 р., під назвою «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження заточень за морями» (Habeas Corpus Act). Цей закон вводив наказ «хабеас корпус», який вимагав від суду, шерифа та інших тюремників звільнити арештованого або відпустити його під заставу до розгляду справи судом, якщо не було підстав для утримання під вартою. Закон також встановлював, що будь-яка арештована особа мала право вимагати вирішення своєї справи в суді, а суд був зобов'язаний ухвалити рішення щодо її ув'язнення або звільнення протягом двох днів [12, с. 69–71]. Зазначені гарантії, відомі під узагальненою назвою «хабеас корпус», справили значний вплив на світову практику. Заборона необґрунтованого, безпідставного арешту та судовий контроль за недоторканістю особи стали широко розповсюдженими і невід'ємними атрибутами правової держави. Усі демократичні конституції провідних країн світу, в тій чи іншій формі, закріплюють цю гарантію до сьогодні.

У своїй роботі «Два трактати про правління» Джон Локк стверджував, що ще до формування держави люди мали права і свободи. Це означає «повну свободу щодо їхніх дій і розпорядження своїм майном і особистістю». Також він говорить про стан «рівності», де вся влада і юрисдикція є взаємними, ніхто не має переваги перед іншим. В природному стані люди вільно розпоряджаються своєю свободою, майном і всі мають однакові права [9, с. 92].

Томас Джефферсон використовував концепцію невід'ємності природних прав людини, розроблену Дж. Локком, при підготовці проекту Декларації незалежності США у 1776 р. Він взяв за основу тріаду природних прав: життя, свобода, власність адаптуючи її трохи в інші формулювання: життя, свобода, прагнення до щастя. Джефферсон також підкреслював, що всі люди від природи рівні і обдаровані невід'ємними правами. Для захисту цих прав люди утворюють уряди, яким вони передають владу. У випадку, якщо уряд порушує ці права, народ має право на повстання, революцію або зміну уряду.

Томас Пейн у своїй праці «Права людини» виділяв два типи прав: природні та громадянські. Природні права, на його думку, є властивими людині від природи і включають в себе свободу слова, друку, совісті, рівність, право на щастя та благополуччя та інші. Громадянські права, з іншого боку, належать людині як члену суспільства і включають право на власність та право на захист.

Він підкреслював, що природні та громадянські права тісно пов'язані між собою і взаємодіють для забезпечення індивідуальної свободи та громадської справедливості. Крім цього, він зробив вагомий внесок у розвиток концепції прав поколінь, розглядаючи колективні права людей як необхідну складову еволюції правової ідеології [13, с. 115-116].

Відомим представником школи природного права був Вольтер. Він вірив, що кожна людина має право на свободу, яка полягає у тому, щоб підкорятися тільки законам. У свою чергу, відомий французький письменник і філософ XVIII ст. Дені Дідро також обґрунтовував свою політичну теорію на правах і свободах людини. Він вважав, що громадяни будь-якої держави повинні мати рівні права та обов'язки.

Основною ідеєю концепцій цих та інших філософів було обґрунтування найвищого пріоритету свободи та необхідності її закріплення в конституційно-правовому порядку, що в подальшому проявилось в ухваленні в Декларації незалежності США 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина 1789 р. у Франції. У цих та інших документах було сформульовано сутність і мету демократичної правової держави. У країнах, де встановилося вільне громадянське суспільство, було досягнуто значних успіхів у розвитку демократії, прав людини, а також в галузях економіки, культури, науки і техніки.

Однак з самого початку концепція прав і свобод мала певну обмеженість. Базуючись на індивідуалістичному розумінні свободи, політична філософія того часу наголошувала, що суспільство вільних людей не потребує організуючого впливу з боку держави і не вимагає створення будь-яких соціальних інститутів. Вважалося, що суспільство здатне забезпечити прогрес і умови для гідного життя для всіх своїх членів на основі індивідуально-вільної діяльності. Цю ліберальну концепцію було розроблено у XIX ст. у працях Адама Сміта, Ієремії Бентама та Джона Стюарта Мілля.

Варто відзначити, що дане антисоціальне розуміння свободи надало їй формального характеру, байдужого до інтересів і долі простих людей. Протягом XIX ст. у країнах Заходу наростала класова боротьба, у ході якої трудящі маси вимагали визнання соціально-економічних прав і закріплення соціальних функцій в державі. У результаті, вже у XX ст., розвиток капіталізму вплинув на суттєві корективи у відверте, явно антисоціальне розуміння свободи, оскільки це супроводжувалося посиленням державного втручання в соціально-економічне життя і обмеженням підприємницького свавілля щодо найманих працівників.

На початку XX ст., після Першої світової війни та створення Ліги Націй і Міжнародної організації праці, права людини стали предметом міжнародно-правового регулювання. Питання захисту прав людини вийшли за національні межі та стали об'єктом регулювання міжнародного права [14, с. 15]. Суцільне нехтування правами людини в період війни виявило неспроможність окремих держав та міжнародних структур стати на їхній захист. У 1945 році була створена глобальна міжнародна організація – ООН, однією з основних цілей якої є утвердження віри в основні права людини, гідність та цінність кожної особистості [15, с. 138]. Тоді, 10 грудня 1948 року в Парижі, Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Це був перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права, встановивши стандарти та ідеали, яких і сьогодні прагнуть дотримуватися всі країни світу [14, с. 15].

Отже, Загальна декларація прав людини стала першим у світовій історії документом, який оголосив універсальний і загальний характер прав людини, змінюючи свідомість суспільства. Події Другої світової війни привернули увагу до захисту прав меншин і народів взагалі, що спричинило розробку ключових документів, таких як Статут ООН 1945 р., Конвенція про запобігання геноциду та його покарання 1948 р., Декларація про надання незалежності колоніальним країнам та народам 1960 р., Міжнародні пакти про права людини 1966 р. та інші.

Варто відзначити, що Загальна декларація прав людини за своєю природою не є зобов'язальним міжнародно-правовим актом. Тому в 1966 р. було прийнято два міжнародні пакти, які розширили положення Декларації: Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Їх пізніше доповнили Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. та Другим Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1989 р. Ці документи утворюють Міжнародний Білль про права людини, що становить основу міжнародно-правового захисту прав людини на універсальному рівні. На відміну від Загальної декларації прав людини, Міжнародні пакти є міжнародно-правовими договорами та являються обов'язковими до виконання [15, с. 139].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. з'явилося кілька неофіційних документів, які відображали інтерес до концепції прав народів серед міжнародних юристів та представників світової громадськості. Серед найвідоміших таких документів можна відзначити Азійсько-Тихоокеанську декларацію прав індивідів та народів 1988 р., Туніську декларацію про права людини та права народів 1988 р. та проект Тихоокеанської Хартії прав людини, який був підготований у 1992 р. [16].

На сучасному етапі розвитку людства концепція четвертого покоління прав людини знаходить ся на стадії становлення та розвитку, оскільки все більше вчених правників вивчають ці права,

якими керується людство. Проте існують права, які суперечать нормам релігії та моралі і, відповідно, не знаходять свого правового закріплення у різних країнах світу. Тут варто виділити право на евтаназію, зміну статі, трансплантацію органів, одностатеві шлюби та ін.

Отже, розподіл усіх прав і свобод людини й громадянина на декілька історичних етапів є не абсолютним, а умовним, оскільки з розвитком людства постійно з'являються нові види прав. Проте цей розподіл ілюструє послідовність розвитку правового інституту і показує, що прогрес суспільства неможливий без впровадження нових принципів у правовий статус людини. Коли суспільство переходить від однієї історичної формації до іншої, людина повинна отримувати додаткові права і свободи. Це демонструє історичний зв'язок і прогнозує подальший прогрес людського суспільства.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, важливо звернути увагу на те, що виникнення і розвиток прав і свобод людини та інституту прав загалом має глибокі історичні коріння. Вони тісно пов'язані з історичними передумовами становлення права, а також існування та розвитку людського суспільства, що були впроваджені та розвинуті видатними філософами та мислителями Давньої Греції та Риму, отримали подальше розроблення у період середньовіччя та нового часу і остаточно утвердилися у XX-XXI ст. Протягом багатьох століть вчені – правники у своїх наукових працях активно розглядали еволюцію прав людини і висвітлювали свої унікальні погляди на цю тему.

Аналіз основних етапів становлення прав і свобод людини дозволяє виділити чотири періоди або хвилі. Перше покоління прав людини - це політичні і громадянські права, які були проголошені під час перших буржуазних революцій і знайшли відображення у деклараціях (американській, англійській, французькій). Пізніше вони були конкретизовані у законодавстві більшості сучасних демократичних держав. Ці права і свободи можна розглядати як особисті (право на життя, свободу, безпеку, свободу слова, світогляду та віросповідання) та політичні (право вільно обирати й бути обраним, право на участь у вирішенні державних справ тощо).

Друге покоління прав людини сформувалося під час боротьби трудящих за поліпшення свого економічного становища в капіталістичному суспільстві та підвищення культурного статусу. Це включає соціально-економічні права, такі як право на працю, справедливі умови праці, право на соціальне забезпечення, право на освіту та культуру, право на житло та інші соціальні пільги. Ці права визнають важливість забезпечення достатнього рівня життя для всіх громадян і є ключовими в аспекті соціальної справедливості і рівності.

Третє покоління прав людини почало формуватися після Другої світової війни і часто відоме як «колективні права». Ці права пов'язані з глобалізацією і відповідають на численні світові проблеми, зокрема екологічні та інформаційні. До них належать права народів на мир, безпеку, незалежність, здорове навколишнє середовище, соціальний і економічний розвиток, право на інформацію, самовизначення та територіальну цілісність. Ці права відображають необхідність захисту і підтримки глобальної стабільності та розвитку в умовах сучасного світу.

Щодо четвертого покоління прав людини ми відносимо новітні права, що виникли внаслідок розвитку в галузі медицини, біології, техніки і інших сфер. Це включає права, пов'язані з біоетикою, наприклад, право на генетичну конфіденційність і контроль над власним геномом, право на застосування новітніх технологій у медичному лікуванні, права, що стосуються захисту від технологічних загроз і кібербезпеки, а також інші права, які відповідають сучасним викликам і можливостям технологічного прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30, с. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. к.ю.н., 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 193 с.
3. Платон. Аристотель. Політика. Наука про керування державою. К. Вид-во Ексмо. 2003. С. 312.
4. Кругул Ю.І. Права і свободи людини: навч. посіб. К.: Книга, 2004. 288 с.
5. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. К.: Атика, 2005. 560 с.

6. Марченко М.Н. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. К.: Велбі: Проспект, 2007. 480 с.
7. Турянський Ю.І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Т. 6. № 23. 2019. С. 39–44.
8. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу і право: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Х.: Консум, 2004. 432 с.
9. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 89–100.
10. Себайн Джорж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. пер. з англ. К.: Основи. 1997. С. 379.
11. Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія. К.: Вентурі. 1995. 176 с.
12. Орленко В.В. Історія вчень про державу і право. К.: Вид. Паливода, 2007. 204 с.
13. Кравченко Т.А. Права людини як основний критерій легітимності державної влади. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 4. 2017. С. 13–17.
14. Барабаш Ю.Г., Бориславська О.М., Венгер В.М., Козюбра М.І., Мелешевич А.А. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
15. Азійсько-Тихоокеанська декларація людських прав індивідів та народів (1988 р.), Туніська декларація про права людини та правах народів (1988 р.) URL: <http://www.ukrainereferat.org/uaref-3530-3.html>.

УДК 340.15(474.5):347.4:347.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.10>

ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ДОГОВІРНИХ ТА ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ РИМСЬКОГО ПРАВА У СТАТУТАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Крижевський А.В.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7234-7500
e-mail: antonio.krv89@gmail.com*

Крижевський А.В. Проблеми рецепції договірних та деліктних зобов'язань римського права у статутах Великого князівства Литовського.

Стаття присвячена аналізу рецепції договірних і деліктних зобов'язань римського права у правовій системі Великого князівства Литовського. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу римських договірних і деліктних зобов'язань та їхніх аналогів у литовсько-руському праві, зафіксованих у Литовських статутах 1529, 1566 та 1588 років. Обґрунтованість теоретичних положень, висновків, наукового аналізу та достовірність результатів дослідження забезпечено використанням сукупності філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів, а саме: порівняльно-правовий, формально-юридичний, герменевтико-правовий, історико-функціональний, системно-функціональний, системно-структурний, метод синхронного та діахронного порівняння тощо. Дослідження здійснювався з погляду принципів історизму, об'єктивності, різнобічності, взаємодоповнюваності та обґрунтованості, що створило надійну методологічну основу для комплексного аналізу предмета дослідження. У статті прослідковано вплив соціально-економічних умов Великого князівства Литовського на перебіг та особливості рецепції римського права. Проаналізовано, як римські концепції делікту були адаптовані до умов державно-правового і суспільного розвитку Великого князівства Литовського. Розглянуто інтеграцію римських юридичних концепцій зобов'язального права у литовсько-руську правову систему з урахуванням специфіки місцевих правових інститутів, менталітету та звичаєвого права. Автор робить висновок, що рецепція римського права у Великому князівстві Литовському сприяла формуванню основ сучасного зобов'язального права та стала важливим етапом у розвитку української правової традиції. Доведено, що повного копіювання римських правових конструкцій не відбувалося, а рецепційовані норми римського права піддавалися глибокому переосмисленню та адаптації до місцевих умов. Обґрунтовано, що інститут застави, поширений у Великому князівстві Литовському, зазнав значного впливу римського права, проте зберігав ряд характерних відмінностей від римських правових конструкцій.

Ключові слова: рецепція, римське право, українське право, Литовські статuti, Велике князівство Литовське, Литовсько-Руська держава, зобов'язання, застава, іпотека, делікт, забезпечення виконання зобов'язання.

Kryzhevskiy A.V. Problems of the reception of contractual and tort obligations of roman law in the statutes of the Grand Duchy of Lithuania.

The article is dedicated to the analysis of the reception of contractual and tort obligations of Roman law in the legal system of the Grand Duchy of Lithuania. Special attention is given to a comparative analysis of Roman contractual and tort obligations and their analogs in Lithuanian-Rus' law, as recorded in the Lithuanian Statutes of 1529, 1566, and 1588. The validity of the theoretical propositions, conclusions, scientific analysis, and the reliability of the research results are ensured through the use of a combination of philosophical, general scientific, and special scientific methods, including: comparative-

legal, formal-legal, hermeneutical-legal, historical-functional, systemic-functional, systemic-structural, and methods of synchronous and diachronic comparison, etc. The research was conducted from the perspective of the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, complementarity, and substantiation, which provided a reliable methodological basis for a comprehensive analysis of the research subject. The article traces the influence of the socio-economic conditions of the Grand Duchy of Lithuania on the course and features of the reception of Roman law. It analyzes how Roman concepts of tort were adapted to the conditions of the state-legal and societal development of the Grand Duchy of Lithuania. The integration of Roman legal concepts of obligational law into the Lithuanian-Ruthenian legal system is examined, taking into account the specificity of local legal institutions, mentality, and customary law. The author concludes that the reception of Roman law in the Grand Duchy of Lithuania contributed to the formation of the foundations of modern obligational law and became an important stage in the development of the Ukrainian legal tradition. It is proved that there was no full copying of Roman legal constructs, and the received norms of Roman law underwent profound rethinking and adaptation to local conditions. It is substantiated that the institution of pledge, widespread in the Grand Duchy of Lithuania, was significantly influenced by Roman law but retained a number of characteristic differences from Roman legal constructs.

Key words: reception, Roman law, Ukrainian law, Lithuanian statute, Grand Duchy of Lithuania, Lithuania-Rus' State, obligation, pledge, mortgage, tort, ensuring of engagement execution.

Постановка проблеми. Римське право відзначається своїми фундаментальними ідеями та підходами, майже бездоганною логічною системою категорій, визначень та понять. Численні юридичні конструкції та інститути сучасного приватного права беруть свій початок саме в правовій системі стародавнього Риму. Не є винятком інститут договірних та деліктних зобов'язань, які разом з речовим правом належать до найдавніших інститутів цивільного права. Дослідження особливостей історичного розвитку зобов'язальних відносин в українській правовій традиції дозволить встановити, які правові конструкції цієї підгалузі права залишаються непорушними, а які трансформуються з урахуванням специфіки сучасного розвитку суспільства. Тому видається **актуальним** проаналізувати особливості функціонування договірних та деліктних зобов'язань в українському праві доби Великого князівства Литовського, оскільки саме в цей час римські правові норми активно проникають з Заходу та взаємодіють із місцевими традиціями.

Історіографію досліджуваної проблеми, дотичну об'єкту, предмету та хронології цієї статті, варто розділити на три складові: роботи, предметом дослідження яких є власне рецепція договірних та деліктних зобов'язань римського права (С. Гринько [1, 2], М. Миньо [3]), праці, що стосуються особливостей окремих норм, принципів та інститутів литовсько-руського зобов'язального права (Х. Майкут [4], Л. Степанавичене [5]), та дослідження тих чи інших інститутів вітчизняного права впродовж всієї їх еволюції (О. Кізлова [6], І. Цвігун [7]). Однак комплексних порівняльно-правових досліджень рецепції конкретних положень римського зобов'язального права до української правової традиції в литовсько-руську добу обмаль.

Метою статті є історико-правове дослідження впливу рецепції договірних та позадоговірних зобов'язань римського права на розвиток литовсько-руського зобов'язального права.

Методи. Дослідження проведене на основі поєднання декількох історико-правових методів. Принцип історизму, методи синхронного та діахронного порівняння дозволяють скласти уявлення про соціально-політичні умови, в яких сформувалися та функціонували інститути договірних та деліктних зобов'язань. Порівняльно-правовий та формально-юридичний метод сприяв вивченню джерел права Литовсько-Руської (Статути Великого князівства Литовського) та Римської (Інституції Гая, *Corpus juris civilis*) держави. Герменевтико-правовий метод застосовувався для тлумачення основних положень джерел римського та литовсько-руського права. У роботі застосовувалися й інші методи наукового аналізу відповідно до предмета, мети та завдань дослідження: історико-функціональний, системно-функціональний, системно-структурний тощо.

Виклад основного матеріалу. В римському класичному праві центральним поділом зобов'язань за підставою їх виникнення на договірні та делікти був запропонований римським юристом Гаєм в його «Інституціях»: «*Omnis enim obligatio vel ex contractu nascitur vel ex delicto*» (*Будь-яке зобов'язання виникає або з контракту (договору), або з делікту (правопорушення)*) (Gai 3. 88). Водночас потреби цивільного обороту і суспільних відносин, що активно розвивалися в Римській державі, породили нові конструкції, які виходили за рамки такої дихотомічної класифікації.

Сам Гай згодом детальніше пояснив підстави виникнення зобов'язань, вказуючи, що вони також можуть виникати із власного права особи на основі різноманітних підстав: «*prorgio quodam iure ex variis causarum figures*» (D.44.7.1). А вже у Інституціях Юстиніана цю трихотомію було трансформовано у чотирьохчленну систему зобов'язань: «*aut obligationes ex contractu sunt aut quasi ex contractu aut ex maleficio aut quasi ex maleficio*» (зобов'язання виникають або із договору, або із квазі-договору, або із делікту, або із квазі-делікту) (I.3.13.2).

На відміну від римського права, в праві Великого князівства Литовського не існувало детального переліку підстав виникнення зобов'язань. Згідно з Литовськими Статутами, такими підставами були договори та неправомірні дії – делікти.

Статут 1529 р. містив невелику кількість статей, що охоплювали норми зобов'язального права. На той час ці норми ще не складали єдиного інституту і були розкидані по всьому тексту законодавчого зведення. Статuti 1566 та 1588 років, порівняно із своїм попередником, дещо детальніше регулювали договірні відносини, деліктні зобов'язання, виконання зобов'язань, форму та порядок укладення низки угод, строки позовної давності, черговість стягнень та інші питання.

Оскільки проведене дослідження, обмежене рамками жанру наукової статті, не дозволяє розкрити всі особливості та різноманіття правового регулювання договірних та деліктних зобов'язань у цивільному праві Великого князівства Литовського в контексті рецепції римських правових норм, тому зупинимось лише на ключових, на нашу суб'єктивну думку, особливостях цього процесу.

Рецепція римського деліктного права до законодавства ВКЛ. Деліктні зобов'язання завжди виникають раніше, тому розпочнемо саме з них. В римському праві вже в Законах XII таблиць делікти поділялися на образи (*injuria*), крадіжку (*furtum*), незаконно завдану шкоду (*damnum injuria datum*). Наслідуючи римських юристів, які до підстави виникнення зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди майну віднесли два останні, упорядники Литовських статутів також розрізняли два делікти щодо заподіяння шкоди майну: заволодіння майном та пошкодження майна. Однак на відміну від римського, литовсько-руський законодавець самовільне користування чужим майном вбачав як окремий делікт. В римському праві таке правопорушення було різновидом крадіжки – *furtum usus* [2, с. 93].

Фундаментальні принципи римського деліктного права були рецепційовані в литовсько-руському праві. Стараннями Ульпіана в римській правовій традиції утвердилась сентенція «*Noxia autem est ipsum delictum*» («Шкода і є самим деліктом») (D.9.1.1.1.). Інший римський юрист Павло писав, що «*damnum et damnatio ab ademptione et quasi diminutione patrimonii dicta sunt*» («Шкодою є позбавлення і зменшення майна особи») (D.39.2.3). Аналогічний підхід спостерігаємо і в Литовських Статутах, де право на приватну винагороду виникає у особи лише тоді, коли йому заподіяно шкоди чи збитки, а їх відсутність виключала виникнення деліктних зобов'язань.

Римські юристи визначили *furtum* як «*est contrectatio rei fraudulosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionisve*» (D.47.2.1.3), тобто як присвоєння самої речі, так і користування або володіння нею заради наживи. Згідно із максимою Павла деліквент за позовом про *furtum* ніс відповідальність у тому розмірі, в якому він річ викрав (D.47.2.2.21). Інший римський юрист Ульпіан зазначав, що розмір відшкодування (у подвійному чи в чотирикратному розмірі) залежав від дійсної вартості речі, а не від інтересу позивача (D.47.2.50). Окрім того, той же таки Ульпіан зазначав, що деліквент зобов'язаний відшкодувати повну вартість речі, а також компенсувати неотримані прибутки від неї. (D.13.1.8.1-2). Таким чином, за римським правом щодо зобов'язань з *furtum* діяв принцип повного відшкодування шкоди, який включав вимогу відшкодування як реальної шкоди, так і втраченої вигоди.

В Литовських статутах також був відображений принцип повного відшкодування шкоди, оскільки на деліквента покладался обов'язок повернути законному власнику його майно та компенсувати завдані збитки у подвійному розмірі: «*І доведене насильницьке відібрання стороною противною того майна, у володіння яким її було введено, тоді такий супротивник ще подвійно всю велику суму і заклади ... заплатити буде повинен*» (Статут 1588. Р. 4, арт. 100). Тобто як і в римському праві потерпіла сторона мала право вимагати відшкодування як реальної шкоди, так і втраченої вигоди.

В римському праві зобов'язання внаслідок пошкодження чужої речі виникали з делікту *damnum injuria datum*. За законом Аквілія відшкодовувалася шкода, завдана майну, так і стягувався штраф (D.9.2.11.3). За Литовськими Статутами відповідальність деліквента, за аналогією з римським

правом, також мала штрафний характер, оскільки потерпілий отримував відшкодування в більшому розмірі порівняно із заподіяною шкодою. Єдина відмінність полягає в тому, що в литовсько-руському праві мало місце лише подвійне відшкодування й не відома була норма про чотирікратну компенсацію, яка за римським правом накладалася з огляду на форму вини [2, с. 94].

В римському праві суб'єктивною умовою виникнення деліктних зобов'язань була провина деліквента. Згідно із законом Аквілія, підлягали покаранню умисел та груба необережність (D.9.2.30.3). Вина порушника має бути такою, щоб нею було заподіяно шкоди конкретній речі позивача. Тобто наявність наміру (*dolus*) у деліквента вчинити противоправне діяння не було обов'язковою підставою виникнення деліктного зобов'язання. Достатнім було встановити наявність його необережності (*culpa*), що спричинило шкоду чи збитки провини. І за римським правом, і за законодавством ВКЛ, мав значення лише факт заподіяння шкоди., хоча Статут не розрізняв умисел і необережність, оскільки при приватній винагороді форма провини не впливала на розмір відшкодування.

Римському праву був відомий загальний механізм оцінки вартості вкраденої речі, який передбачав оцінку речі на момент вчинення *furtum*. Якщо вартість речі стала більшою, то подвійна її оцінка відбувалася, залежно від суми на яку річ стала дорожчою (D.47.2.50 pr). Інший принцип було використано у ВКЛ. Литовський законодавець визначив відповідно до існуючих на той момент цін конкретні грошові стягнення за присвоєння або пошкодження, псування деяких речей, особливо домашніх тварин, хліба, сіна, городніх овочів, їстівних запасів, речей домашнього споживання. Наприклад, Статут 1588 р. Р. 10, арт. 2: «Устауємо ціну звірям диким, які будь-ким були б убиті в чужій пущі: за зубра – двадцять рублів грошей, за лося – шість рублів грошей, за оленя або лань – шість рублів грошей» Інші артикули розділів X та XIII Статуту 1588 р. встановлює конкретні грошові штрафи за посягання на різноманітні чужі речі. Універсального принципу оцінки всіх речей, яким могла бути заподіяна шкода, Статуту не містили.

За римським правом відповідальність за *furtum* могла бути як цивільною, так і кримінальною. Однак власники присвоєної речі як правило пред'являли кримінальний позов: «*In furtiva re soli domino conditio competit* (У разі крадіжки лише власник має право на кондикцію (позов))». (D.13.1.1). Аналогічну конструкцію спостерігаємо і в законодавстві ВКЛ, коли поряд із приватними санкціями, до деліквента також застосовували публічні. Наприклад, за самовільне заволодіння чужим нерухомим майном винного карали затриманням, а при пограбуванні або розбої розбійники, окрім компенсації збитків підлягали покаранню за санкціями кримінального права (Статут 1588. Р. 13, арт. 2).

Особливості рецепіювання конструкцій римського договірного права. Як відзначають дослідники (П. Захарченко, І. Цвігун [7, с. 30] тощо), в умовах ведення переважно натурального господарства зобов'язальні відносини не набули поширення, хоча законодавство містило певні умови дійсності договорів. Наприклад, договір купівлі продажу маєтків оформлявся тільки в письмовому вигляді в присутності свідків шляхетської належності з обов'язковою реєстрацією в судах.

Рецепція римських правових конструкцій щодо окремих видів відбувалася в руслі загального впливу римського права на кодифікаційні роботи у ВКЛ. Так, М. Миньо у своїй дисертації [3], відзначаючи рецепцію багатьох ідей римського права в Литовських статутах, вказує що лише в Статуті 1588 р. містяться кілька норм, які стосуються договору найму, в той час як в Статутах 1529 та 1566 років відповідні норми відсутні. Дослідник зазначає, в декількох статтях Статуту 1588 р. вперше вживається термін «оренда» [3, с. 155]. Він доводить, що «оренда» в праві ВКЛ є нічим іншим як рецепційованою і адаптованою до потреб середньовічного суспільства, ймовірно глосаторами чи постглосаторами, римською правовою конструкцією *locatio-conductio rei* (контракт, предметом якого була оренда земельних ділянок), яка транзитом через Західну Європу та Польщу потрапила до Великого князівства Литовського [3, с. 146-147].

Однак найрозвинутішим інститутом зобов'язального права у ВКЛ була застава, як провідна форма забезпечення виконання договірних зобов'язань. Деякі дослідники (О. Кізлова [6, с. 10-11], І. Цвігун [7, с. 32]) говорять про існування особливого «заставного права» та «заставного володіння». Заставне володіння не тільки надавало більшу надійність цивільно-правовим відносинам, але й стало основою для розвитку економічних відносин у ВКЛ. Розглянемо цей інститут на предмет можливої рецепції конструкцій римського інституту застави.

Найдавнішим видом застави в римському праві була ***fiducia***. Вона передбачала, що боржник передавав кредиторів предмет застави у власність через манципацію або судову цесію, відпо-

відно до норм *jus civile*. Однак кредитор зобов'язувався повернути річ боржнику після виконання зобов'язання. (Gai.2.59; 2.60).

Більш прогресивним видом застави у римському праві став **pignus**. У цьому випадку кредитор отримував не право власності, а право володіння на заставлену річ. Як зазначено у Дигестах Юстиніана, «заставне відношення, зберігаючи власність боржника, переносить на кредитора лише володіння. Боржник міг користуватися заставленою річчю на умовах прекарію (безоплатно) або найму (за оплату)» (*Pignus manente proprietate debitoris solam possessionem transfert ad creditorem: potest tamen et precario et pro conducto debitor re sua uti*). (D. 13.7.35.1). Таким чином, хоча боржник залишався власником, його право власності обмежувалося.

Останнім видом застави була **hypotheca**, яка дозволяла боржнику залишати річ у своєму володінні та користуванні, а кредитор отримував право отримати заставлене майно лише тоді, коли борг не буде вчасно сплачений. У Дигестах зазначено: «*Proprie pignus dicimus, quod ad creditorem transit, hypothecam, cum non transit nec possessio ad creditorem*» («Пігнусом ми називаємо те, що переходить до кредитора, а іпотекою – коли до кредитора не переходить володіння») (D.13.7.9.2).

Іпотечному законодавству ми зобов'язані і розширенню засобів задоволення інтересів заставодержателя. Якщо раніше невиконання боржником основного зобов'язання призводило виключно до права кредитора продати предмет застави третій особі із залишенням за собою виручених коштів у рахунок боргу і повернення надлишків (D. 13. 7. 6. 1; 13. 7. 7), то юстиніанівське законодавство створює для нього додаткову можливість. Кредитор одержав право при невиконанні основного зобов'язання вимагати передачі предмета застави собі у власність. (D. 13. 7. 24 pr.).

Аналіз артикулів розділу X Статуту 1529 року та розділів VII Статутів 1566 та 1588 рр. Свідчить, що в литовсько-руському праві інститут застави відповідає такому виду римської застави як *pignus*. Виходячи з норм Статутів, застава передбачала передачу фактичного володіння, що було необхідною умовою для її укладення. відповідно юридичним наслідком застави нерухомого майна завжди було передача права володіння заставленим майном кредиторів на час дії застави. «Бажаємо також і постановляємо, щоби ні на яку заставу не поширювалася дія земської давності, після закінчення якої заставник втрачає право на віддану в заставу річ; що можна буде кожному власникові, поклавши перед судом гроші, повернути собі віддані в заставу маєтки, як родові, так і якимось іншим способом придбані. ...А як хто віддав би щось у заставу на певний термін, то якби він був живий, а термін пройшов, а він не викупив у термін заставу, то заставоутримувач мусить держати цю заставу до другого встановленого терміну, а заставоутримувач може викупити її тільки після того або наступних термінів». (Статут 1529, Р. X, арт. 5).

Особливість застави за Литовськими статутами, яка відрізняє її від римських форм застави, таких як *pignus* чи *hypotheca*, полягала в тому, що передача володіння кредиторі не надавала йому права власності на заставлене майно, навіть у разі прострочення боржником своїх зобов'язань. Крім того, не передбачалося примусове відчуження або продаж цього майна. У разі прострочення боржником виконання зобов'язання заставлене майно залишалося у володінні кредитора, проте виключно для користування на раніше встановлених умовах на новий такий же термін, і це могло продовжуватися аж до сплати боргу. «Якщо хто кому заставить майно на певний срок, тоді якщо він живий, а срок пройшов, а він у строк не повернув гроші, тоді та застава залишається у заставодержателя, а заставодавець аж до закінчення другого строку не може повернути свою заставу згідно з записом на те даним». (Статут 1566, Р. VII, арт. 15). Ця норма Статуту 1566 року отримала мала практичне застосування, що підтверджене різними юридичними документами того часу [5, с. 60]

М. Товстоліс [8, с. 155] та А. Журавель [9, с. 33] стверджують, що така ситуація могла тривати *in infinitum* (безстроково), аж до повного погашення боргу. Тобто у випадку прострочення сплати боргу майно не підлягало продажу, а залишалося в заставі до моменту його викупу. Застава зберігала характер речового права, головною метою якого було забезпечення інтересів кредитора. Такий механізм був дуже не вигідним для заставодавця, оскільки заставний кредитор міг отримувати прибуток від майна, що значно перевищував суму первинного боргу. Окрім того, боржник втрачав можливість використовувати заставлене майно як джерело доходу для погашення боргу. Обмеження термінів відстрочки заставних угод відбулося лише в XIX ст. [8, с. 158].

Існування саме такої характерної риси застави в Литовсько-Руській державі обумовлено особливостями правового становища різних категорій населення. Станові привілеї шляхти сприяли змінам у функціонуванні рецепційованого з римського права інституту застави. Дуже часто кредиторами

були представники тих станів, які не мали можливості володіти на праві власності шляхетськими маєтками (міщани чи євреї). Оскільки їм заборонялося купувати шляхетські маєтки й набувати їх у власність, то обхід цих заборон відбувався через пристосований до суспільних потреб рецепційований з римського права інститут застави. Це дозволяло кредиторам капіталізувати господарство і отримувати прибутки. Окрім того, розвитку саме такого типу застави сприяли постанови Литовських статутів про право продавати лише 1/3 родових маєтків: *«Уставуємо, що хто б хотів маєток свій батьківські продати на зовсім, тоді тільки третю частку маєтку батьківського можна йому на вічність продати, а дві частки того ж маєтку в сумі залишити»* (Статут 1566, Р. VII, арт. 4). Решту ж 2/3 можна було віддати під заставу задля отримання додаткових коштів.

Зміна розглянутої типової риси заставного володіння в литовсько-руському праві могла відбутися лише за наявності спеціальної угоди між сторонами, наприклад, умови «під страченням и на упад» (А.В. – за умови втрати його за не викупом). І навіть у разі укладення угоди з зазначеними умовами застава також не перетворювалася на повне право власності заставоємця, оскільки спадкоємці заставодавця зберігали право на викуп заставленого майна. Якщо у Статутах 1529 і 1566 років спадкоємці могли зробити це тільки протягом року після смерті заставодавця, то за Статутом 1588 р., таке право зберігалось за ними до тих пір поки вони не зберуть потрібної суми. Для підтвердження наведемо арт. 21 Р. VII Статуту 1588 р.: *«Якби хто кому заставив маєток на строк, за умови втрати його за не викупом, тоді, якби термін прийшов, а той, хто заставив маєток, у той термін не міг викупити, тоді той, хто закупив, після цього строку при тому маєтку, згідно з правом своїм, зостатися має назавжди. А якби той позивач, який маєток заставив, перед терміном, для викупу того маєтку встановленим, помер, тоді потім, хоча б і той строк встановлений минув, вільно буде нащадкам або близьким його, відклавши суму грошей, ту заставу одержати»*. Подібна норма міститься і в Статуті 1529 р. в цитованому вище уривку артикула 5 Розділу X. і в заключній частині артикулу 18 «Про неможливість обернення у власність заставодержателя заставленого маєтку без дотримання строку» Розділу VII Статуту 1566 *«...і після закінчення того строку через в'яз обіслати має родичів заставодавця. А якщо б родичі не могли через рік після такого обіслання викупити той маєток, тоді застава держати після закінчення року, якщо заставодавець не викупить, має тим маєтком вічно володіти»*.

Існування в Литовських Статутах інших форм застави нерухомості, таких як залишення майна у володінні боржника, що відповідає римському інституту іпотеки, дискусійно. Микола Товстоліс [8, с. 115] стверджує, що думка деяких дослідників (зокрема Михайла Владимирського-Буданова) про існування застави нерухомого майна без передачі володіння кредиторів суперечить змісту положень Литовського статуту. Однак в сучасній історіографії все більше превалює позиція, що із відомих форм заставних угод литовсько-руське право знало заставу з передачею у володіння нерухомості незабаром після надання кредиту та заставу без передачі нерухомості, за якої майно переходило у володіння кредитора лише у разі несплати боргу. О. Кізлова [6, с. 10-11], І. Цвігун [7, с. 32] вказуючи на домінування «давної» форми майнової застави, за якою кредитор переходила закладена у володіння земля (майно), зазначають, що до кінця XVI століття в литовсько-руському праві (у Статутах 1566 та 1588 рр.) робиться спроба ввести і «нову» форму застави – без передачі закладеної речі кредиторі – іпотеки, яка була більш вигідна для заставника. Така форма застави, на їх думку, яку підтримує і Х. Майкут [4, с. 222], запозичена з польського заставного права та була прямою рецепцією римського інституту застави.

І якщо аналіз норм самих статутів достеменною відповіді в цій дискусії дати не може, то проведений Лірією Степонавичене [5, с. 64-65] аналіз приватних документів, що містяться в Архіві Південно-Західної Росії, Архіві князів Сангушків у Славуті, Актів, що видаються Віленською комісією для розбору давніх актів тощо, підтверджує, що положення Литовських статутів щодо застави в практичній площині реалізовувалися саме у двох варіантах.

Згідно з арт. 4 Р. X Статуту 1529 року заставодержатель також мав право передати свої права третій особі без згоди заставодавця: *«Також якби заставоутримувач віддано йому заставу річ віддав у заставу на більшу суму іншому, ...»*. Тобто заставодавець мав право провести цесію – перенесення права вимоги кредитора на іншу особу без узгодження з боржником. Погоджуємося з Х. Майкут [4, с. 224], що ця цивільно-правова дія була рецепційована в Литовських статутах з римського приватного права. Як і в римському праві, як і під-час юридичної дії Литовських статутів, так і в сучасній Україні згода боржника на здійснення цесії не потрібна, оскільки вона, як правило, жодним чином не погіршує його становище.

Окрім того, можна погодитися з твердження Х. Майкут [4, с. 222], що можливість боржника заставляти одну й ту ж річ декілька раз різним кредиторам [арт. 12 Р. VII Статуту 1566 та арт. 11 Р. VII Статуту 1588] також була рецепційована із римського приватного права.

Висновки. Проведене дослідження, обмежене жанром наукової статті, не дозволяє повністю проаналізувати всі особливості правового регулювання договірних та деліктних зобов'язань у праві Великого князівства Литовського. Однак аналіз основних інститутів цієї підгалузі свідчить про активний процес формування зобов'язального права із залученням норм римського приватного права. Ці норми не були механічно запозичені середньовічним законодавцем, а адаптовані та впроваджені з урахуванням реальних суспільних потреб. Порівняльний аналіз Литовських статутів, показав, що під час їх розробки ключові положення римського деліктного права знайшли своє практичне втілення. Завдяки впливу римської правової традиції в литовсько-руському законодавстві з'явилися елементи приватноправової концепції деліктної відповідальності. Ця концепція згодом була використана в українському праві XVIII–XIX ст. Литовські статuti регулювали і договірні зобов'язання, хоча основний фокус законодавець зробив на унормуванні способів забезпечення їх виконання, зокрема заставі. Нормопроектанти при регулюванні застави спиралися на звичаєве право, водночас доповнюючи його рецепційованими елементами римського приватного права. Інститут застави, увібравши в себе численні римські конструкції, зберіг низку специфічних особливостей та став основним і найбільш поширеним способом забезпечення виконання зобов'язань на українських землях у період дії Литовських статутів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринько С. Д. Вплив римського права на формування інституту деліктних зобов'язань у Литовських статутах. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму (да 480-годдзя прыняцця): зб. навук. арт.* Мінск: РІВШ БДУ, 2009. С. 92–97.
2. Гринько С. Д. Система зобов'язань за римським приватним правом та її рецепція в Україні. *Університетські наукові записки.* 2008. № 4. С. 104–108.
3. Миньо М.М. Договір найму за римським правом та його рецепція в праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. 238 с.
4. Майкут Х.В. Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Статутами Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 49. С. 221–227.
5. Степонавичене Л. Деякі особливості реалізації норм заставного права (в перші роки функціонування Другого Литовського статуту). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 2009. Т. I. К., Інститут історії України НАН України. С. 54–66. http://ul.history.org.ua/images/1/UL_T_I.pdf.
6. Кізлова О.С. Еволюція інституту застави в контексті державотворення в Україні (історико-правові аспекти): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 1998. 16 с.
7. Цвігун І.М. Цивільно-правове регулювання іпотеки земельної ділянки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тернопіл. нац. екон. ун-т. Тернопіль, 2019. 242 с.
8. Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом. *Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* Київ: З друк. Укр. Акад. Наук., 1929. Вип. 6. С. 111–158.
9. Журавель А.В. Розвиток інституту іпотеки в Україні: історичний досвід, проблеми та перспективи. Одеса: ОДУВС, 2010. 156 с.
10. Corpus Iuris Civilis. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/corpojrciv.htm> (дата звернення: 11.12.2024).
11. Статuti Великого князівства Литовського: У 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002–2004. Т. I, 464 с.; Т. II, 341 с.; Т. III. Кн. 1, 672 с.

УДК 323.1:351.86

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.11>

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК НАЙБІЛЬШ ПРІОРИТЕТНИЙ ОБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Лемак О.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Лемак О.В. Національна самосвідомість як найбільш пріоритетний об'єкт забезпечення національної безпеки.

Стаття присвячена аналізу сутності та змісту національної самосвідомості як об'єкта забезпечення національної безпеки. Здійснено аналіз тлумачення, взаємозв'язку та взаємозалежності понять «нація», «національність», «національна безпека», «самосвідомість», «національна самосвідомість», «національна самоідентифікація», «етнічна самоідентифікація» а також їх розмежування.

У статті розглянута проблематика питань, пов'язаних із чинниками, які зумовлюють актуальність аналізу змісту цього поняття, його складових та окремих аспектів, пов'язаних із правовим регулюванням захисту національної самосвідомості як складової процесу забезпечення національної безпеки.

Підтримано аргументацію, що хоч поділ на етнічні та політичні нації став загальновизнаним, але в правовому контексті за умов чинності демократичних стандартів, навіть у етнічній національній державі «титильна» етнічна нація все одно перетворюється на складову політичної нації.

Запропоновано, що забезпеченням національної безпеки є забезпечення безпеки всіх громадян країни, а не представників певної національності чи національної меншини.

Обґрунтовано позицію, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об'єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. У понятті „національна безпека”, нація розуміється як український народ, а саме – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Національна безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України.

Визначено національну самосвідомість як безперервний процес ствердження нацією самої себе як реально існуючого суб'єкта, носія матеріальних і духовних цінностей через усвідомлення своєї належності до певної громадянської спільноті, держави, релігії, мови, традицій і культури.

Проаналізовано зміну традиційних уявлень про загрози як такі, що зумовлені причинами переважно природного, техногенного, соціального або воєнного характеру. Новітні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, економічної, енергетичної, інформаційної, кібернетичної, екологічної, продовольчої, охорони здоров'я, освіти та культури.

Зазначено, що значне розширення джерел доступу до інформації в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та водночас недостатнього рівня медіаграмотності (медіакультури) супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, що сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди.

Підкреслено, що на сьогодні, серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов, під найбільшою загрозою опиняється національна самосвідомість (національна ідея) як об'єкт забез-

печення національної безпеки.

Метою досліджень було також визначення сутності об'єктів забезпечення національної безпеки і зазначено, що вони безпосередньо пов'язані із способом і характером посягань на них.

Аргументовано, що об'єктами забезпечення національної безпеки слід вважати фундаментальні, життєво важливі для суспільства та особи інтереси, базові цінності українського народу як нації, а національну безпеку – як захищеність цих життєво важливих інтересів і цінностей українського народу від реальних та потенційних загроз.

Зроблено висновки, що Національна самосвідомість є найбільш пріоритетним об'єктом забезпечення національної безпеки, тому її статус повинен бути законодавчо закріплений на рівні об'єкта національної безпеки. Держава зобов'язана взяти курс на відродження національної самосвідомості, збереження й розвиток споконвічних традицій як найважливіших складових національної самобутності.

Ключові слова: національна самосвідомість, нація, народ, національна безпека, загрози, об'єкт забезпечення національної безпеки.

Lemak O.V. National consciousness as the most priority object of ensuring national security.

The article is devoted to the analysis of the essence and content of national self-awareness as an object of ensuring national security. An analysis of the interpretation, relationship and interdependence of the concept's «nation», «nationality», «national security», «self-awareness», «national self-awareness», «national self-identification», «ethnic self-identification», as well as their delimitation was carried out.

The article deals with issues related to the factors that determine the relevance of the analysis of the content of this concept, its components and individual aspects related to the legal regulation of the protection of national self-awareness as a component of the process of ensuring national security.

The argument is supported that although the division into ethnic and political nations has become universally recognized, in the legal context under the conditions of democratic standards, even in an ethnic national state, the «titular» ethnic nation still turns into a component of the political nation.

It is suggested that ensuring national security is ensuring the security of all citizens of the country, not representatives of a certain nationality or national minority.

The position that the nation is a socio-political category that indicates the relationship of a people with a certain state and unites citizens of this state as certain elements is substantiated. In the concept of «national security», the nation is understood as the Ukrainian people, namely, the community of all citizens and stateless persons who currently live on the territory of the state and fall under its jurisdiction. National security is the security of everyone and every person living on the territory of Ukraine.

National self-awareness is defined as a continuous process of the nation asserting itself as a truly existing subject, a bearer of material and spiritual values through the awareness of belonging to a certain civil community, state, religion, language, traditions and culture.

The change in traditional perceptions of threats as caused by causes of mainly natural, man-made, social or military nature is analyzed. The latest methods of creating conflicts and crisis situations require an understanding of the nature of their occurrence on the basis of systemic analysis and risk assessment for the most important spheres of life of society and the state, in particular, economic, energy, information, cybernetic, ecological, food, health care, education and culture.

It is noted that the significant expansion of sources of access to information in the conditions of rapid development of digital technologies and at the same time an insufficient level of media literacy (media culture) is accompanied by a decrease in the criticality of information perception, creates the basis for possible manipulation of public opinion, which contributes to the growth of the influence of disinformation and destructive propaganda.

It is emphasized that today, among the current and projected threats to the national security and national interests of Ukraine, taking into account the foreign policy and internal conditions, national self-awareness (national idea) as an object of ensuring national security is under the greatest threat.

The purpose of the research was also to determine the essence of the objects of national security and stated that they are directly related to the method and nature of attacks on them.

It is argued that the objects of ensuring national security should be considered fundamental, vitally important for society and individuals, the basic values of the Ukrainian people as a nation, and national security as the protection of these vitally important interests and values of the Ukrainian people from real and potential threats.

It was concluded that the National Self-Consciousness is the most priority object of ensuring national security, therefore its status should be legislated at the level of the object of national security. The state is obliged to take a course for the revival of national self-awareness, the preservation and development of ancient traditions as the most important components of national identity.

Key words: national self-awareness, nation, people, national security, threats, object of ensuring national security.

Постановка проблеми. Кінець XX і початок XXI століття відзначився якісним формуванням нової картини світу, в якій знайшли відображення суттєві зміни всіх сфер життя людства. Серед них важливу роль стали відігравати два, на перший погляд протилежні, але водночас парадоксально пов'язані один з одним процеси – “глобалізація” і “національна самоідентифікація”. Діалектика цього протиріччя полягає в тому, що чим більш глобалізація сприяє уніфікації життя в різних країнах, створенню нових відірваних від національного підґрунтя, космополітичних і стандартних за змістом життя спільнот – тим паче, саме глобалізація викликає до життя здавалось би такі, що віджили, етнонаціональні традиції, культуру, мову, вірування окремих етносів.

Зокрема, проблеми національної ідентичності пов'язані з посиленням устремління народів зберегти національну самобутність, зміцнити традиційну національну самосвідомість як духовну підвалину формування, буття та збереження національної держави, важливий засіб трансформування населення в народ.

Між тим, погодимось з Ганною Гафіатуліною, що незважаючи на численні спроби науковців дати чітке концептуальне визначення змісту поняття «національна самосвідомість», гострою залишається потреба її дослідження на підставі чітких теоретичних і методологічних положень, здатних забезпечити вивчення складного психологічного феномену у всьому структурно-семантичному розмаїтті [1].

На думку інших науковців, за умов відсутності національної єдності ситуація ускладнюється тим, що в суспільстві існують різноманітні взаємо конкуруючі тлумачення національних інтересів національної безпеки різними соціальними групами, що призводить до соціальної напруженості та конфліктів і знижує загальний рівень безпеки усіх без винятку соціальних груп, і навіть більше – цілями окремих політичних сил іноземних держав є використання існуючих конфліктів на релігійному ґрунті для проведення антиукраїнської діяльності, провокація ескалації релігійної ворожнечі з метою дестабілізації внутрішнього суверенітету України, диверсифікація громадської думки, використання релігійної ворожнечі, як окремої складової гібридної війни [2].

Поділяємо думку вчених, що проблемним полем суперечностей у сучасному українському суспільстві залишаються також питання формування поваги молодого покоління до держави та її інститутів, що є одним із найважливіших пріоритетів будь-якого суспільства, адже саме механізм реалізації державно-патріотичної ідеології в процесі формування духовного потенціалу та його еволюція як невід'ємного суттєвого елементу регулюючо-створювальної ролі держави за умов трансформації суспільства і є метою забезпечення національної безпеки держави [3].

Між тим, ні в кого немає сумніву, що саме формування патріотизму у молоді сприяє забезпеченню національної безпеки України, яке, в свою чергу залежить від формування у підлітків національно-культурної ідентичності. Погодимось з науковцями, які вважають це проблемою державної ваги і національної безпеки з огляду на виклики, перед якими стоїть наша країна, як то: відстоювання власної територіальної цілісності, становлення політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України [4].

В сучасних умовах захист національної самосвідомості є питанням національної безпеки. Захищеність же національної самосвідомості українського народу як об'єкта національної безпеки України передбачає захищеність морально-духовних, соціально-історичних, релігійно-національних основ, багатогранної духовної сфери життя суспільства, культурних цінностей, самобутності й ідентичності національної культури від проявів зовнішніх і внутрішніх загроз і викликів, уніфікації як результату світової глобалізації, які посягають на самобутність національної культури, її історичні корені.

Між тим, зазначений об'єкт забезпечення національної безпеки в нормативних джерелах навіть формально не визначений таким, і, відповідно, відвернення посягання на нього носить фрагментарний, неідеальний характер.

Таким чином, **метою** нашого дослідження визначено вивчення національної самосвідомості як найбільш пріоритетного об'єкту забезпечення національної безпеки.

Ступінь дослідження. В Україні з часів незалежності постійно зростає інтерес до проблем національної самосвідомості та самоідентифікації. Зокрема значний внесок в розв'язання цієї проблеми на сучасному етапі зробили Дзюба І., Берченко Г., Кремень В., Пірен М. Кафарський В. та інші вчені.

З'явилася значна кількість публікацій, в яких розглядається у різних аспектах історична генеза української національної ідеї в контексті вітчизняного та загальноєвропейського історико-культурного процесу, зокрема, це праці О. Гриніва, О. Дергачова, В. Горського, Г. Касьянова, Я. Грицака, О. Забужко, Ф. Кирилюка, І. Кураса, І. Огородника, М. Лука, М. Поповича, М. Розумного, М. Русина, М. Томенка, О. Салтовського, в яких визначався зміст поняття «національна ідея», його зв'язок з поняттями «ідея нації», «національна ідеологія», «національна самосвідомість», «національний менталітет», а також дослідження, в яких з'ясовується роль цих феноменів у націотворчому процесі, самоствердженні українського соціуму: роботи А. Астаф'єва, В. Борисенко, В. Андрущенко, Г. Дашутіна, Л. Губерського, І. Лосіва, Є. Бистрицького, М. Обушного, О. Вишневецького, О. Шморгуна, П. Кравченка, В. Крисаченка, І. Кресіної, В. Кременя, В. Лісового, М. Михальченка, та інших науковців. Також піднімалися проблеми національного виховання і формування національної свідомості в учнівської та студентської молоді, які займають провідне місце в дослідженнях М. Боришевського, П. Ігнатенка, В. Струманського, О. Сухомлинської, Б. Чижевського, Р. Осипець, О. Павленко та ін.

Однак, як вже зазначалося, національна самосвідомість не розглядалася науковцями як об'єкт забезпечення національної безпеки, хоч і згадувалось її важливе значення в цій сфері, так і не склалося єдиної думки стосовно тлумачення понять «нація», «національність», «національна безпека», «національна самоідентифікація», «етнічна самоідентифікація» а також щодо їх зв'язку та розмежування, що може призвести до неоднозначності поглядів та напруження в суспільстві.

Звідси, вважаємо, найбільш важливим об'єктом національної безпеки є базовий інститут національної самосвідомості, адже, очевидно, і саме поняття “національна безпека” без “національної самосвідомості” навряд чи буде повноцінною категорією. Це й зумовлює актуальність аналізу змісту цього поняття, його складових та окремих аспектів, пов'язаних із правовим регулюванням захисту національної самосвідомості як складової процесу забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Оскільки будь-яка людина – це не абстрактна, чи біологічна, чи суто індивідуальна істота, а завжди належить до певної соціальної спільноти, то закономірно постає питання про властивості цих спільнот і ступінь інтегрованості в них людини. Крім того, процес забезпечення національної безпеки передбачає наявність миру і злагоди в соціумі. У визначеному соціумі, незважаючи на багато індивідуальних відмінностей, має бути щось спільне, здатне об'єднати перед будь-якими негараздами, щось таке, що дозволяє говорити про національну єдність.

В інтересах консолідації суспільства важливим є формування певного рівня конформізму, “однотомства” щодо життєвих цілей суспільства. Невизначеність із цих питань створює конфліктогенний простір і має наслідком небезпечні коливання масових настроїв, розшарування серед правлячої верстви, поглиблює регіональні особливості, створює небезпечну ситуацію для нації загалом, тобто – мова йде про національну самосвідомість, що є одним із невід'ємних атрибутів будь-якої нації.

У своїй будові дане поняття об'єднує два виміри – самосвідомість та нація.

Самосвідомість – означає здатність особи усвідомлювати саму себе як індивідуальність і як члена певної спільноти, через свою роль, місце, права й обов'язки в цій спільноті. Інакше кажучи, самосвідомість є здатністю індивіда ідентифікувати себе із самим собою і з певною спільнотою. Ступінь розвиненості самосвідомості може бути різною. Вона залежить від розвитку самої людини, глибини самоідентифікації особистості та оточуючої її спільноти.

Однак, стосовно тлумачення поняття «нація» вже виникають певні труднощі.

Відповідно до Енциклопедії історії України, НАЦІЯ (від лат. *natio* – рід, плем'я) – це спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей. З античності та середньовіччя слово вживалося для означення віддалених, «варварських» народів, згодом – у пізньому середньовіччі та за раннього Нового часу слово «нація» набуло рис етнізації та почало

вважатися синонімом «країни», «народу». У сучасних суспільних науках поняття «нація» прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного націоналізму та сучасної моделі національної держави, спочатку – до Європи та США, а потім – до інших регіонів світу[5].

За вказаною Енциклопедією, починаючи з межі 18–19 століть поняття «нація» вживається переважно у двох значеннях:

Перше: політична (громадянська) нація – суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження, як синонім – «держава-нація». Це значення поняття «нація» сформувалося й усталилося наприкінці 18 – у середині 19 ст. в США та тих державах Західної Європи, яким був властивий відносний збіг етнічних і державних кордонів, а поширення ідеології модерного націоналізму хронологічно збігалось із процесами широкої демократизації. Зокрема, внаслідок Першої та Другої світових воєн модель політичної нації була закладена як основний елемент сучасної світової політичної системи та міжнародного права (Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй).

Друге значення: етнічна нація (етнонація) – це усталена спільнота людей, об'єднаних етнокультурним походженням. Це тлумачення нації сформувалося в першій половині 19 ст. в Німеччині та Східній Європі за умов існування багатонаціональних імперій та виникнення національно-визвольних рухів бездержавних народів. За такої моделі нації утворюється єдина «нація-держава» в межах ареалу певного етносу, незважаючи на те, до яких державних утворень цей ареал міг входити. Принцип міждержавного розмежування за етнічною ознакою застосовувався в Європі (1919–21 і 1945–47) та в інших регіонах світу [5].

Проте, як зазначається в Енциклопедії історії України, в правовому контексті за умов чинності демократичних стандартів, навіть у такій етнічній національній державі «титульна» етнічна нація все одно перетворюється на складову політичної нації. У політичній та історичній публіцистиці поняття «етнічна нація» часто помилково ототожнюється з етносом і застосовується до архаїчних та домодерних форм етнічних спільнот. Дискусійним з політико-правової точки зору досі залишається питання застосування та підтримки міжнародною спільнотою «права націй на самовизначення», тобто які саме критерії дають підстави вважати «нацією» певну етнічну групу, що прагне суверенізації[5].

Не зважаючи на безліч теорій та підходів до вивчення нації, деякими науковцями розділяється думка, згідно з якою націю як явище можна досліджувати у рамках двох основних підходів: етнічному і політичному. Поділ на етнічні та політичні нації став загальновизнаним і науково зручним. Такий підхід дає можливість окреслювати сферу дослідження, в якій буде працювати кожний конкретний науковець. На їх думку, це є надзвичайно важливим методологічним критерієм для запобігання зайвих непорозумінь та термінологічних неточностей. ...» [1].

Однак, чи є виправдана така «зручність», що може бути джерелом тільки додаткових «зайвих непорозумінь та термінологічних неточностей», у випадках, зазначених самими авторами – представниками дуального сприйняття поняття нації, коли виникає «жорстка залежність між етнічним походженням та лояльним ставленням до держави»? [1].

Так, дійсно, у державах з моноетнічним складом населення поняття «етнічна» та «політична» нації можуть співпадати, проте таких країн у усьому світі не так багато, і на відміну від, наприклад, Ісландії чи Японії ми не можемо себе віднести до країни, етнічна нація якої тотожна політичній. Саме тому, з великою обережністю будемо ставитися до позиції, зокрема, Ганни Гафіатуліної щодо спирання на теорію нації-держави, де поліетнічність не може стати на заваді інтеграції української нації, як і в передачі цієї ідеї видатним українським письменником і вченим І.Я. Франком: «... витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...» [1]. Подібний процес «витворення» повинен бути глибоко продуманий, гуманізований, який би упереджував негативні наслідки, зокрема з позицій національної безпеки.

У самому понятті „національна безпека” із суто лінгвістичного боку, прикметник „національний”, в даному випадку такий, що відноситься до „нації”, піднімаючи, також, як етнічну (національність) та національну (громадянство) ідентифікацію людини. Проте зрозуміло, що забезпеченням національної безпеки є забезпечення безпеки всіх громадян країни, а не представників певної національності чи національної меншини.

До всього, як зазначено в ст. 11 Конституції України, – „Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури”, продовжуючи, при цьому, що

„...а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України” [6, с. 5]. Вважаємо викладення змісту наведеної статті є не досить вдалим, оскільки воно спонукає до розмежування понять «українська нація» з одного боку, та «всіх корінних народів і національних меншин України», розвиткові яких держава також сприяє.

Українська держава, зазначає, наприклад М. Павловський, як і всі сучасні держави, є багато-етнічною, її ядро – це власне український етнос. Навколо нього об’єднуються національні меншини. На переконання більшості науковців, „історично склалось таке взаємопроникнення, таке переплетення, такий синтез українського етносу з національними меншинами, за яких доктрина типу „Україна - для українців” є руйнівною, неприйнятною. Тому, як і будь-які інші крайнощі, її треба відкинути. Більше того, проти цієї доктрини необхідно боротися заради збереження нації, в ім’я її майбутнього” [7, с. 22].

На думку згаданого вченого, смислове навантаження поняття „нація” саме й полягає в тому, щоб відрізнити його соціально політичне розуміння від понять етнічного і національного. Проте, вже наявність цих понять свідчить, що сьогодні іншого розуміння терміну „нація” окрім як „політична нація” не існує. Все інше – „або перетин з поняттями етнічного чи національного, або просто підміна понять. Нація є категорією історичною. Це політично організований народ, спільнота, яка має свою волю, свої традиції, менталітет, усвідомлює й цінує свою історію, відчуває свою відповідальність і турбується про майбутнє” [7, с. 21].

Ми виходимо з того, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об’єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. Цю думку підтверджує стаття 13 Конституції України, де зазначається – „Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією” [6, с. 5]. Іншими словами, у понятті „національна безпека”, нація розуміється як український народ, а саме – спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Національна безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України.

З цього приводу підтримуємо думку Анни Гафіатуліної, що більш вдалим визначенням нації є наступне: нація – це велике, модерне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто політичне, але об’єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою державного рівня (та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, назвою, національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), волею бути одним цілим, усвідомленням спільності (а подекуди і самобутності) минулого, сучасного і особливо майбутнього [1].

Загалом, в сучасній українській науці переважає визначення терміну “нація”, де нація трактується як громадянська спільнота, як територіально-політична єдність. Тобто, «нація» – це спільність людей, незалежно від їхнього етнічного походження, об’єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов’язками, культурою і традиціями.

Отже, необхідно розрізняти етнічну і власне національну самосвідомість, яку можна визначити як безперервний процес ствердження нацією самої себе як реально існуючого суб’єкта, носія матеріальних і духовних цінностей через усвідомлення своєї належності до певної громадянської спільності, держави, релігії, мови, традицій і культури.

Поняття “національна самосвідомість” і “національна самобутність” іноді розглядаються в контексті “національної totoжності”, або ж “національного характеру”. Але останні категорії, все ж таки, означають дещо інше, а саме -помічену зовні подібність членів будь-якої нації.

Духовна єдність нації є не менш важливим чинником її безпечного існування, ніж національна територія та національне багатство. Саме завдяки національній самосвідомості й інстинкту національного самозбереження будь-яка життєздатна нація прагне продовження своєї самобутньої еволюції. Кожна нація дбайливо оберігає свою територію та політичну незалежність, але якщо з якихось причин вона їх втратила, то мова, культура, писемність і релігія стають основними об’єднуючими націю чинниками.

Науковці зауважують, що розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких національних почуттів, як почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості; готовності й волі до здійснення національної мети. Отже, національна самосвідомість – це самоусвідомлення та самооцінювання власного «Я», як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід’ємної частки свого народу, його національного духу і долі [8].

До всього, на основі національної свідомості базуються досягнення національних інтересів, цінностей, історичної долі. Звідси бажання зберегти ці особливості не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, розвивати традиції, звичаї, прагнення до економічного та політичного суверенітету, створення національної держави, громадянського суспільства. Тому національна свідомість є конституційною основою нації [9].

Поділяємо також думку, що національна гідність і самоповага – це також атрибути національної самосвідомості, тобто осмисленого, “когнітивного” ставлення до себе, до свого народу, своєї держави, історії, культури, мови. Це перманентне зусилля пізнавати ці феномени, пізнавати інших, аби зрозуміти суть і сенс перебування свого і своєї спільноти на світі, аби знати справжні вартості та вміти відрізняти їх від фіктивних та фальшивих. Національна свідомість складається навколо усвідомлення причетності людини до роду і соціальної групи, існуючих як факт існування певної культурної системи. Історія засвідчує: національність у свідомості – це виявлення часового модусу буття людини жити не тільки тепер, у дану мить, а й завтра – у перспективі. Вона включає в себе і формується на основі знання мови, історії, культури, розуміння власної ментальності та ментальності інших народів. Національна самосвідомість об’єднує всі три сфери духовного світу особистості і є обов’язковою умовою збереження її національної ідентичності [10].

Отже, національну самосвідомість можемо визначити як безперервний процес ствердження нацією самої себе як реально існуючого суб’єкта, носія матеріальних і духовних цінностей через усвідомлення своєї належності до певної громадянської спільноти, держави, релігії, мови, традицій і культури.

Між тим, процеси ідентифікації індивіда можуть наштовхуватися на значні перешкоди, природні чи штучні. Крім того, сучасне поняття безпеки, на думку багатьох вчених, „має більш широкий вимір, ніж у минулому, де воно обмежувалось питаннями військової сили. Сьогодні воно охоплює військові, економічні, технологічні, екологічні, соціальні та гуманітарні аспекти. До його сфери також входить питання збереження національної ідентичності та захист базових прав і свобод громадян” [11, с. 8].

Свого часу ще Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України», від 12 лютого 2007 року, серед низки викликів та загроз нашої країні, на перше місце ставив проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнювало ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування.

У зв’язку з цим, відповідно до п. 3.1 цієї Стратегії, стратегічними пріоритетами політики національної безпеки мали бути досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об’єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Задля цього, – продовжувалося в документі, – слід було поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні [12].

Згаданий документ втратив чинність 25 травня 2015 року, і з того часу, на жаль, термін «національна ідея», як і термін «національна самосвідомість», не зустрічається ні в Конституції України, ні в нормативних актах, які визначають забезпечення національної безпеки держави.

Реальність, що формується в умовах стрімкого розвитку сучасних технологій, як зазначається в «Концепції забезпечення національної системи стійкості», затвердженій Указом Президента

України від 27 вересня 2021 року – змінює традиційні уявлення про загрози як такі, що зумовлені причинами переважно природного, техногенного, соціального або воєнного характеру. Новітні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, економічної, енергетичної, інформаційної, кібернетичної, екологічної, продовольчої, охорони здоров'я, освіти та культури [13].

При цьому, сучасні виклики національній безпеці України свідчать, що розбудова державності, проведення реформ, побудова громадянського суспільства неможливі без розвитку національної духовності. У цьому контексті будь-які зусилля щодо адекватної відсічі агресору, вирішення гуманітарної кризи, не кажучи вже про реформування економічних відносин і вдосконалення політичної системи, можуть виявитися марними, якщо вони ґрунтовно не торкнуться так званого людського фактору, не задіють позитивний аспект мотивації людської поведінки, не актуалізують у свідомості людей національні, моральні та духовні цінності.

Між тим, на сьогодні, серед поточних та прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов, Стратегія національної безпеки «Безпека людини – безпека країни», від 14 вересня 2020 року, наголошує – що обриси та тренди формування нової моделі цивілізаційного розвитку наразі не окреслені, і ситуація у світі та перспективи її розвитку характеризуються високим ступенем невизначеності і непередбачуваності. Трансформуються міждержавні об'єднання та міжнародні організації, посилюються протекціонізм та тенденції до регіоналізму.

Разом з тим, зазначається у згаданій Стратегії, сучасна модель глобалізації уможливила поширення, крім міжнародного тероризму та міжнародної злочинності, також і релігійного та ідеологічного фундаменталізму та екстремізму, підживлюваного з-за кордону сепаратизму, нелегальної міграції тощо. Крім того, деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність [14].

У свою чергу Стратегія інформаційної безпеки від 28 грудня 2021 року, здійснюючи аналіз загроз та викликів інформаційній безпеці та визначаючи глобальні виклики та загрози, висуває такі як - збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній та обмежені можливості на них реагувати.

Стратегія вказує, що значне розширення джерел доступу до інформації в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та водночас недостатнього рівня медіаграмотності (медіакультури) супроводжується зменшенням критичності сприйняття інформації, створює підґрунтя для можливих маніпуляцій громадською думкою, що сприяє зростанню впливу дезінформації та деструктивної пропаганди, популярності конспірологічних теорій [15].

Виходячи із вищесказаного, вкрай важливим є забезпечення національної безпеки від зазначених загроз, що являє собою в першу чергу взяття під охорону об'єктів забезпечення національної безпеки – основоположних, і життєво важливих цінностей нашого суспільства, без яких неможливим є його прогресивний розвиток.

Між тим, об'єкти забезпечення національної безпеки, на жаль, також чітко не визначені діючим законодавством. У попередній редакції Закону України “Про основи національної безпеки України” об'єктами національної безпеки було визнано: людину і громадянина – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси; державу – її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність [16], що також не сприяло чіткому окресленню об'єктів захисту, які давали б відповідь – що саме треба захищати. І «державу», і «суспільство», і «людина і громадянин» є поняттями надто загальними, невід'ємними одне від одного, а отже – неможливими для взяття за основу при концентрації на захисті будь-якої сфери життєвих цінностей чи інтересів.

У діючому законі вже нема характеристик об'єктів як таких, а корекція відповідної частини закону виглядає наступним чином: Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства - його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави - її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища - від надзвичайних ситуацій [17].

Як бачимо, нова редакція закону, зберігши основні орієнтири захисту, у їх тлумаченні додатково вносить – демократичні цінності, проте видаляє – духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси. Все ж, позитивом є внесення – життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності.

Дещо опосередковано про об'єкти захисту можемо судити також із визначення у згаданому Законі самої національної безпеки, це – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Додатково, у визначенні об'єктів можна взяти до уваги тлумачення законом такого терміну, як «громадська безпека і порядок», а саме як – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз.

Сама побудова парадигми забезпечення національної безпеки в нашій державі відштовхується переважно від визначення самих загроз, перелік яких є надто широким, щоб можна було ефективно вести моніторинг як мінімум їх пріоритетності, до того ж, без розмежування поточних та прогнозованих, реальних та потенційних загроз.

Між тим, на думку вітчизняних вчених, це питання може бути вирішене шляхом зміни підходів до визначення об'єктів національної безпеки України, а зокрема – в основі підходів закласти принцип, відповідно до якого передусім необхідно визначитися з тим, що захищати, а вже потім – від чого. Відповіді на стратегічне запитання: “Які національні цінності чи інтереси треба захищати?” залежить і те, якою саме має бути система забезпечення національної безпеки в Україні та якою мірою можна визначити рівень її ефективності і достатності [18]. Йдеться перш за все про те, щоб визначити ту суму цінностей, заради яких ми готові будемо мобілізувати всі сили держави та суспільства на їх захист.

Виходячи з вищенаведеного, можемо прийти до висновку, що об'єктами забезпечення національної безпеки слід вважати фундаментальні, життєво важливі для суспільства та особи інтереси, базові цінності українського народу як нації, а сама національна безпека в соціолого-політологічному розумінні - це ніщо інше як захищеність цих життєво важливих інтересів і цінностей українського народу від реальних та потенційних загроз.

Об'єкти забезпечення національної безпеки, крім того, безпосередньо пов'язані із способом і характером посягань на них, так званими «пріоритетами впливу». За ознаками зростання суто пріоритетності їх перелік буде наступним: 6. військовий (об'єкт захисту – територія України); 5. демографічний (екологічний) (об'єкт захисту – населення України) 4. економічний (об'єкт захисту – національне багатство України) 3. ідеологічний (політичний) (об'єкт захисту – політична консолідація народу України) 2. інформаційний (хронологічний) (об'єкт захисту – інформаційна безпека України); 1. світоглядний (методологічний) (об'єкт захисту – національна самосвідомість українського народу).

Таким чином, під найбільшою загрозою опиняється національна самосвідомість (національна ідея) як об'єкт забезпечення національної безпеки, де формою посягання на нього виступає світоглядний або методологічний пріоритет впливу (управління). Це інформація світопізнавального характеру, яка формує в суспільній та індивідуальній свідомості методологічні стереотипи розпізнавання явищ, які дозволяють бачити спрямованість руху процесів і співвідносити їх один із одним, відділяючи часткове від загального, сприймаючи хаотичний потік фактів і явищ через сито світобачення – суб'єктивну людську міру розпізнавання, бачити спрямованість всіх процесів. Це найбільш пріоритетний і найбільш ефективний засіб впливу. На цьому рівні формується мета розвитку, основи управління, як правило, у масштабах століть і на рівні світових цивілізацій.

Характерною особливістю світоглядного (методологічного) посягання, на відміну від попередніх, більш явних, помітних сфер, а отже – взятих до уваги у плані протидії, є те, що це посягання передбачає відсутність усвідомлення самого посягання. Країна «жертва» навіть не усвідомлює існування ворожого інформаційного впливу на своє населення, яке втрачає національну єдність, згуртованість, патріотизм.

Посягання на національну самосвідомість здійснюється уже напрацьованими століттями ефективними засобами впливу, такими як «гібридні війни», задіяння «м'якої сили», концепції «організованого хаосу» та інші. Інколи подібні засоби впливу маскуються під загально-позитивні процеси наднаціонального рівня, такі як «культурне чи економічне співробітництво», «занепокоєність дотриманням прав і свобод якоїсь частини населення», «ініціативи щодо розвитку науки і освіти» країни впливу, тощо.

Одним із напрямків такого впливу можна назвати впровадження у свідомість населення цінностей і принципів ерзац-культури індивідуальності та поділ суспільства на окремі елементи, позбавлені національної самобутності. Мультикультуралізм, на нашу думку, є чи не найефективнішим засобом руйнування національного духу. Він призначений для підризу ідеї національної держави, що може призвести до руйнування самого громадянського суспільства. Результатом розпаду громадянського суспільства може стати війна “всіх проти всіх”. Це небезпечно не тільки для окремого народу, а й для всього людства. Люди, позбавлені відповідного їхній національній природі світорозуміння, змушені будуть існувати в постійних протиріччях між формою поведінки, яка їм нав'язується, і потребами національного самовираження, а отже, для знищення визначеної держави не потрібен буде насильницький переворот, достатньо “перевороту” в свідомості людей, після якого вони не бажатимуть підкорятися державній владі.

Розвиток національної самосвідомості - це об'єктивна потреба. Природно, що протиріччя в даному процесі будуть існувати й вимагати свого вирішення або переростуть у конфлікти. При своєчасному вирішенні вони відіграватимуть роль індикатора національного розвитку.

Тому статус національної самосвідомості українського народу в системі забезпечення національної безпеки повинен бути законодавчо закріплений на рівні її об'єкта. Держава зобов'язана взяти курс на її відродження, збереження й розвиток споконвічних традицій як найважливіших складових національної самобутності, і основними завданнями формування національної самосвідомості в сучасних умовах слід визнати й нормативно закріпити:

- розробку та утвердження системи ціннісно-цільових установок, спрямованих на інтеграцію суспільства за принципом “за”, а не “проти”;
- об'єднання нації незалежно від політичних, конфесійних, етно-культурних, регіональних та інших розмежувань і поглядів. Забезпечення взаємопов'язаного розвитку самобутності етносів України в межах єдиної української нації;
- забезпечення наступності історичного та культурного розвитку держави, національної самоідентифікації населення.

Захист національної самосвідомості, як і інших зазначених об'єктів, слід вважати основним завданням системи забезпечення національної безпеки України, що необхідно покласти в основу побудови системи нормативно-правового регулювання забезпечення національної безпеки України. Держава зобов'язана взяти курс на відродження національної самосвідомості, збереження й розвиток споконвічних традицій як найбільш важливих складових національної самобутності.

Висновки. Ми виходимо з того, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об'єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. У понятті „національна безпека”, нація розуміється як український народ, а саме - спільнота всіх громадян, та осіб без громадянства, які на даний момент проживають на території держави і підпадають під її юрисдикцію. Національна безпека – це безпека, всіх і кожної особи, які проживають на території України.

Отже, національну самосвідомість можемо визначити як безперервний процес ствердження нацією самої себе як реально існуючого суб'єкта, носія матеріальних і духовних цінностей через усвідомлення своєї належності до певної громадянської спільності, держави, релігії, мови, традицій і культури.

Об'єктами забезпечення національної безпеки слід вважати фундаментальні, життєво важливі для суспільства та особи інтереси, базові цінності українського народу як нації, а національну безпеку – як захищеність цих життєво важливих інтересів і цінностей українського народу від реальних та потенційних загроз.

За ознаками зростання суто пріоритетності їх перелік буде наступним: 6. військовий (об'єкт захисту – територія України); 5. демографічний (екологічний) (об'єкт захисту – населення України) 4. економічний (об'єкт захисту – національне багатство України) 3. ідеологічний (політичний) (об'єкт захисту – політична консолідація народу України) 2. інформаційний (хронологічний)

(об'єкт захисту – інформаційна безпека України); 1. світоглядний (методологічний) (об'єкт захисту – національна самосвідомість українського народу).

Національна самосвідомість є найбільш пріоритетним об'єктом забезпечення національної безпеки, тому її статус повинен бути законодавчо закріплений на рівні об'єкта національної безпеки. Держава зобов'язана взяти курс на відродження національної самосвідомості, збереження й розвиток споконвічних традицій як найважливіших складових національної самобутності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гафіатуліна А.В. Теоретичні аспекти вивчення національної самосвідомості. Форум ОНУ «Інтернет-конференції ІМЕМ безпеки: URL: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5018.0>.
2. Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник: у 2-х ч.: Ч. I / В.А. Омельчук, М.П. Стрельбицький, С.Г. Гордієнко та ін.; за заг. ред. А.М. Кислого і М.П. Стрельбицького. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 304 с. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/kafedra/pasbezpeka/zabezpechennya-nacionalnoi-bezpeki-1.pdf>.
3. Марковець В.М. Технології впливу державної політики на процес формування патріотичного виховання молоді. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. № 8. 2014. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=746>.
4. Бех І., Журба К. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709855/1/%D0%A1%D1%D0%BA.pdf>.
5. Галушко К.Ю. Нація. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Natsiia>.
6. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно з Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. К.: Велес, 2006. 48 с.
7. Павловський М. Національна ідея в Україні себе вичерпала чи її зрадили? *Право України*. 1998. № 12. С. 21–24.
8. Розумний Б. Сутність поняття «національна самосвідомість» у наукових дослідженнях. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/577f7b6d-43de-4ab6-ab02-5cf272296198/content>.
9. Лавриненко С. Проблема формування національної свідомості сучасної молоді. Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/296359982.pdf>.
10. Кулішенко Л. Національна свідомість крізь призму світоглядних позицій українців. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39518/27-Kulishenco.pdf?sequence=1>.
11. Дацків Р.М. Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції. Львів: Центр Європи, 2006. 160 с.
12. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>.
13. Концепція забезпечення національної системи стійкості: Затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>.
14. Стратегія національної безпеки України безпека людини – безпека країни. Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>.
15. Стратегія інформаційної безпеки: Затверджено Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
16. Про основи національної безпеки України: Закон України. *ВВР України*. 2003. № 39. Ст. 351.
17. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018, № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

18. Новицький Г.В. Життєво важливі цінності Українського народу як об'єкти національної безпеки України. *Збірник наукових праць НА СБ України*. 2006. № 16. С. 65–70.
19. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
20. Белов Д.М., Белова М.В. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. *Аналітично-порівняльне право*. № 5. 2022. С. 46–50.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.12>

ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Малишев Б.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права і держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2023-312X
e-mail: borys.malyshev@gmail.com*

Малишев Б.В. Позитивна дискримінація у практиці Європейського суду з прав людини.

В результаті дослідження практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) було встановлено, що загалом практика ЄСПЛ демонструє його обережний підхід до заходів позитивної дискримінації як до питання, яке є дискусійним, неоднозначним, і таким, що в певній мірі суперечить основоположному принципу універсальності прав людини. Цим зумовлюється те, що ЄСПЛ розглядає заходи позитивної дискримінації передусім в якості розсуду національних урядів, а не як окремого об'єкту захисту з боку ЄСПЛ.

Практика ЄСПЛ у питаннях позитивної дискримінації базується на намаганні знайти баланс між досягненням соціальної справедливості та недопущенням нових форм дискримінації. Суд визнає важливість заходів позитивної дискримінації для виправлення несправедливості чи обмежень, які обумовлені об'єктивною уразливістю становища певних категорій населення або які мали місце у минулому стосовно певних категорій суспільства. Але водночас ЄСПЛ підкреслює, що ці заходи мають бути пропорційними і не повинні порушувати права інших осіб.

Позитивна дискримінація в контексті практики ЄСПЛ є виправданою лише тоді, коли її застосування відповідає принципам правової визначеності та рівності, а також коли вона є необхідною для забезпечення загального блага. ЄСПЛ визнає необхідність використання позитивної дискримінації в конкретних ситуаціях для коригування соціальної нерівності і забезпечення рівноправності в різних сферах життя.

Рішення ЄСПЛ по справі *Thlimmenos v. Greece* (2000) відкрило шлях до більш детального тлумачення дискримінації, визнавши, що формальна рівність не обов'язково веде до рівності по суті. Однак ЄСПЛ зберігає певні обмеження щодо заходів позитивної дискримінації. Такі заходи повинні бути тимчасовими, пропорційними, і не повинні призводити до необґрунтованих привілеїв груп населення. Позитивна дискримінація повинна служити засобом досягнення реальної рівності, а не закріплення відмінностей.

У своїй практиці ЄСПЛ визначає межі позитивної дискримінації за низкою критеріїв: 1) Легітимна мета: Чи спрямовані заходи на досягнення суспільно важливої мети?; 2) Пропорційність: Чи не є ці заходи надмірними щодо осіб, які не входять до групи, що отримує переваги?; 3) Необхідність у демократичному суспільстві: Чи є позитивна дискримінація єдиним способом досягнення мети?

Таким чином, практика ЄСПЛ демонструє, що позитивна дискримінація може бути виправданою та необхідною для забезпечення принципу рівності серед всіх осіб, адже фактична нерівність може вимагати застосування спеціальних заходів (позитивних дій) на користь вразливих груп населення, які зазнають дискримінації або перебували у пригніченому стані у минулому.

Ключові слова: права людини, рівність, позитивна дискримінація, практика Європейського суду з прав людини.

Malyshev B.V. Positive discrimination in the case law of the European Court of Human Rights.

The study of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) has shown that, in general, the ECtHR's practice demonstrates its cautious approach to positive discrimination measures

as a controversial, ambiguous issue, and one that to some extent contradicts the fundamental principle of the universality of human rights. This is the reason why the ECtHR considers positive discrimination measures primarily as a discretion of national governments, and not as a separate object of protection by the ECtHR.

The ECtHR's case law on affirmative action is based on an attempt to strike a balance between achieving social justice and preventing new forms of discrimination. The Court recognizes the importance of affirmative action measures to remedy injustice or restrictions that are caused by the objective vulnerability of certain categories of the population or that have occurred in the past in relation to certain categories of society. At the same time, the ECtHR emphasizes that these measures must be proportionate and must not violate the rights of others.

Positive discrimination in the context of the ECtHR case law is justified only when its application is consistent with the principles of legal certainty and equality, and when it is necessary to ensure the common good. The ECtHR recognizes the need to use positive discrimination in specific situations to correct social inequality and ensure equality in various spheres of life.

The ECtHR judgment in *Thlimmenos v. Greece* (2000) paved the way for a more detailed interpretation of discrimination, recognizing that formal equality does not necessarily lead to substantive equality. However, the ECtHR retains certain restrictions on positive discrimination measures. Such measures must be temporary, proportionate, and should not lead to unjustified privileges for groups of the population. Positive discrimination should serve as a means of achieving real equality, not perpetuating differences.

In its case law, the ECtHR defines the limits of positive discrimination by a number of criteria: 1) Legitimate aim: Are the measures aimed at achieving a socially important goal? 2) Proportionality: Are the measures not excessive in relation to persons outside the group receiving the benefits? 3) Necessity in a democratic society: Is positive discrimination the only way to achieve the goal?

Thus, the ECtHR case law demonstrates that positive discrimination may be justified and necessary to ensure the principle of equality among all persons, as actual inequality may require the application of special measures (positive action) in favor of vulnerable groups who are discriminated against or have been oppressed in the past.

Key words: human rights, equality, positive discrimination, case law of the European Court of Human Rights.

Постанова проблеми. Позитивна дискримінація є важливим інструментом для забезпечення рівних можливостей для груп, які мають уразливе становище або історично зазнавали тривалої дискримінації або соціальної ізоляції. Як правило, вона передбачає вжиття спеціальних заходів (наприклад, пільги, привілеї, квоти чи програми підтримки, для осіб, які належать до меншості або мають інші вразливі характеристики). Проте юридичний зміст даного інструменту одночасно містить і суперечність принципу рівності, до сфери дії якого він відноситься. У зв'язку з цим важливим є вивчення ставлення Європейського суду з прав людини до заходів позитивної дискримінації та оцінка ним відповідності цих заходів вимогам статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка передбачає заборону всіх форм дискримінації.

Метою статті є аналіз основних положень практики Європейського суду з прав людини (далі за текстом – ЄСПЛ) стосовно тематики заходів позитивної дискримінації та узагальнений аналіз змісту таких рішень ЄСПЛ, для кращого розуміння вітчизняною теорією права і юридичною практикою всіх вимірів принципу рівності.

Стан опрацювання проблематики. Практика ЄСПЛ з питань позитивної дискримінації ставали об'єктом дослідження таких вчених як, Цебенко С.М., Андрушко С.В. [1], Байрачна Л.К., Лисенко Д.А. [2], Янковець І.В. [3], Фрінберг Е. [4] тощо.

Виклад основного матеріалу. Концепція «позитивних дій» в 1984 році була рекомендована Радою міністрів Європейських співтовариств для поліпшення професійного становища та активної участі жінок у суспільному житті. У 1997 році до Амстердамської Угоди, яка набула чинності 1 травня 1999 року, були внесені зміни, що забезпечили правову основу для законодавства щодо рівності жінок і чоловіків у сфері зайнятості та включили нові положення стосовно позитивної дискримінації. Зокрема, стаття 141 Амстердамського договору дозволила державам-членам ЄС приймати «заходи, що передбачають особливі переваги, щоб допомогти недостатньо представле-

ним групам продовжувати професійну діяльність та запобігти або компенсувати недоліки у їхній кар'єрі» [5].

Це положення мало на меті забезпечити не лише рівні можливості для чоловіків і жінок, але й дозволити вжити заходи для зменшення структурних відмінностей у їхньому становищі. Такі дії були визнані необхідними для того, щоб вразливі групи могли конкурувати на всіх рівнях ринку праці. Концепція «позитивних дій» також знайшла відображення в Директиві ЄС 2000/43/ЄС, яка запроваджує принцип рівного ставлення до осіб незалежно від їх расового чи етнічного походження. У 2005 році звіт Мережі незалежних експертів ЄС з основних прав розглядав позитивні дії з боку держави в контексті інтеграції мігрантів, зазначивши, що для ромської меншини в ЄС необхідно вжити заходів для їх залучення в сфері зайнятості, освіти та житла, що є єдиною відповідною реакцією на структурну дискримінацію та сегрегацію, з якою історично і зараз стикається ця група населення [6].

Позитивна дискримінація передбачає можливість впровадження спеціальних правових заходів, які направлені на зменшення дисбалансу між можливостями різних груп людей користуватися рівними правами, що виникає через об'єктивно існуючі стереотипи, традиції чи практики в суспільстві. Такі заходи використовуються для компенсації прав певних категорій осіб і для якнайшвидшого усунення наслідків проявів соціальної нерівності. Багатьом практикам та науковцям позитивна дискримінація видається надто суперечливим явищем з огляду на те, що вона входить у конфлікт із основоположним принципом універсальності прав людини. Легітимізація з боку ЄСПЛ державного втручання на користь тієї чи іншої групи населення може відкрити шлях для надто масштабного розвитку тенденції позитивної дискримінації («утверджувальної дії»), яка змусить держави визнавати все нові і нові привілеї та пільги на користь меншин чи інших уразливих груп населення. Тому ЄСПЛ демонструє обережність у питаннях обов'язку щодо застосування національними урядами позитивних дій. Однак разом з тим визнає таке право в межах свободи розсуду держав.

Незважаючи на відсутність у статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод згадки про позитивну дискримінацію, Протокол № 12 до Конвенції (ETS № 177) від 04.11.2000 № 12 у Преамбулі підтверджує, «що принцип недискримінації не стоїть на заваді Державам-учасникам уживати заходів для сприяння повній та реальній рівності, якщо ці заходи є об'єктивно й обґрунтовано виправданими». Ці обидва підходи (запровадження «спеціальних правових статусів», які гарантують відмінне ставлення до тих, хто об'єктивно перебувають у неординарних умовах, та вживання «тимчасових спеціальних заходів (позитивних дій)» для усунення фактичної нерівності, що пов'язана з суспільними упередженнями та стереотипами) розглядаються ЄСПЛ у рамках відповідних справ про позитивну дискримінацію. [7, с. 77].

Застосування заходів позитивної дискримінації не завжди є безумовно дозволеним і тому вимагає ретельного балансу між досягненням справедливості та недопущенням аби ці заходи стали необґрунтованою дискримінацією всіх інших членів суспільства з боку певних категорій, на користь яких вживаються ці заходи. ЄСПЛ, розглядаючи випадки, коли національні уряди вдаються до позитивної дискримінації, аналізує відповідні заходи з позиції пропорційності та доцільності, оскільки позитивна дискримінація, незважаючи на свою мету виправлення соціальної нерівності, може викликати суперечливі наслідки як для суспільства, так і для демократичних засад.

Розвиток сучасного розуміння ЄСПЛ заходів позитивної дискримінації розпочався із рішення по справі *Thlimmenos v. Greece* (2000) [8]. У ній заявник оскаржив обмеження на отримання кваліфікації професійного бухгалтера у зв'язку із судимістю за непокору у вигляді відмови носити військову форму під час проходження військової служби з релігійних переконань. Позиція ЄСПЛ у цьому рішенні заснована на констатуванні порушення ст. 14 та ст. 9 Конвенції і необхідності вжиття саме позитивних дій у даному випадку, так як позивач відносився до релігійної меншини, що мало передбачати застосування спеціальних дій органами держави. ЄСПЛ акцентував увагу на фактичну нерівність позивача, що проявилось у дискримінації його у аспекті права вільного вибору професії, що по суті є наслідком факту його попередньої дискримінації на релігійній основі. Саме така фактична нерівність і може слугувати приводом для вжиття позитивних дій, що складають позитивну дискримінацію у подібних випадках.

У рішенні по справі *Willis v. the United Kingdom* (2002) [9] заявник стверджував, що він та його покійна дружина зазнали дискримінації у зв'язку з рішенням відмовити йому в праві одержувати соціальну допомогу вдовам та соціальну допомогу, яка сплачується овдовілій матері, а також у

зв'язку з подальшим позбавленням його права на пенсійне забезпечення, яке сплачується вдовам, незважаючи на внески із соціального забезпечення, які його дружина сплачувала протягом свого життя. Він стверджував, що законодавство Сполученого Королівства із соціального забезпечення є дискримінаційним за ознакою статі. Суд у рішенні визнав, що різниця в підходах у наданні права чоловікам та жінкам на одержання соціальної допомоги вдовам та овдовілим матерям не мала будь-якого об'єктивного й розумного обґрунтування, а отже, було допущено порушення статті 14 Конвенції, взятої у поєднанні зі статтею 1 Протоколу N 1. Разом з тим, Суд дійшов висновку, що, оскільки заявник не зазнав поводження, відмінного від того, якого б зазнала жінка в аналогічному становищі, жодного питання про дискримінацію, на порушення статті 14, стосовно його права на пенсію вдови не постає. Отже, Суд визнав, що порушення статті 14, взятої у поєднанні зі статтею 1 Протоколу N 1, допущено не було.

У справі *Andrle v. the Czech Republic* (2011) [10] позивач, батько двох дітей, скаржився на те, що чоловіки, які виховують дітей, не мають права на зниження пенсійного віку, на відміну від жінок. ЄСПЛ погодився, що це правило національного законодавства переслідувало законну мету – компенсувати жінкам нерівність, викликану історичними умовами колишньої Чехословаччини, де жінки були змушені поєднувати догляд за дітьми, ведення домашнього господарства та повноцінну працю. У таких умовах національні органи влади мають визначати, коли несправедливе ставлення до чоловіків починає переважати потребу в застосуванні заходів позитивної дискримінації для виправлення становища жінок.

У справі *D.H. and Others v. Czech Republic* (2007) [11] суд розглядав систему освіти Чехії, яка направляла дітей ромської національності до спеціальних шкіл для дітей з інтелектуальними порушеннями. Ця практика була оскаржена як форма непрямой дискримінації, оскільки вона призводила до сегрегації ромських дітей та обмежувала їх можливості отримати освіту на рівних умовах з іншими дітьми. ЄСПЛ визнав, що така політика порушує антидискримінаційні норми, оскільки не враховує соціально-економічні та історичні обставини, які визначають становище ромської меншини. Суд підкреслив важливість застосування позитивних дій, таких як програми інтеграції та підтримки, для виправлення цієї історичної нерівності та забезпечення рівного доступу до освіти для всіх дітей.

Справа *Taddeucci and McCall v. Italy* (2016) [12] стосувалася ситуації, коли громадянин однієї з країн ЄС був позбавлений права на соціальну допомогу в Італії через обмеження, що стосуються його громадянства. Суд визнав, що це порушує принцип рівності, оскільки ставить громадян інших країн ЄС в нерівні умови порівняно з громадянами Італії. Однак ЄСПЛ також визнав, що застосування позитивної дискримінації у вигляді особливих заходів для підтримки інтеграції мігрантів є виправданим, оскільки це сприяє забезпеченню соціальної рівності. Суд підкреслив важливість створення умов для рівного доступу до соціальних благ і послуг для всіх осіб, незалежно від їх громадянства чи етнічної приналежності.

Окремої уваги заслуговує рішення ЄСПЛ у справі «Поповіч та інші проти Сербії». Заявники стверджували, що за національним законодавством існує несправедлива різниця у правовому статусі цивільних осіб з інвалідністю та особами, віднесеним до категорії інвалідів війни, яким призначається більша кількість переваг та пільг від держави, незважаючи на відсутність значної фактичної різниці у фізичному стані цих двох соціальних груп. ЄСПЛ погодився з аргументом Уряду стосовно різниці у ставленні у зв'язку з тим, яким чином обидві групи отримали ушкодження. Так, ЄСПЛ акцентує увагу саме на умовах та обставинах, за яких особи отримали шкоду своєму здоров'ю, і вже від цього аргументує логічність застосування урядом позитивної дискримінації. Тому у даній справі ЄСПЛ висунув рішення про відсутність порушення статті 14 Конвенції з огляду на підкріплення вибору національного законодавця достатніми підставами для позитивної дискримінації та відповідних позитивних дій [2, с. 362-363].

Вартує уваги справа *Zarb Adami v. Malta* (2006) [13], де заявника було викликано до суду як присяжного засідателя. На виклик він не з'явився. Його було зобов'язано сплатити штраф у розмірі 240 євро, а також згодом його притягнули до кримінальної відповідальності за відмову добровільної сплати штрафу. Заявник вказав, що застосування штрафу було незаконним, оскільки порушувало Конституцію Мальти, а також статтю 14 Конвенції. Відповідно до законодавства Мальти, окремі категорії громадян (наприклад, жінки) не зобов'язані брати обов'язкову участь у роботі журі присяжних. ЄСПЛ погодився з аргументами і визнав порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 4.

У рішенні по справі *Pretty v. United Kingdom* (2002) [14] заявниця оскаржувала відмову генерального прокурора звільнити її чоловіка від притягнення до кримінальної відповідальності за дії з допомоги їй вчинити суїцид. ЄСПЛ не заперечував того, що заявниця перебувала в нерівному становищі через хворобу (за нормами Закону від 1961 р. про виключення суїциду із числа злочинів). Проте Суд відмовив в наданні «імунітету від притягнення до відповідальності», оскільки прецедент застосування очевидного в цьому випадку спеціального тимчасового заходу зумовив би зростання загрози для суспільства загалом.

Це рішення демонструє, що при визначенні доцільності застосування особливих правових заходів позитивної дискримінації, які компенсують фактичну нерівність осіб, слід звертати увагу не лише на сам факт нерівності, а й також на можливі негативні наслідки вжиття відповідних правових заходів, а також на їхню сумісність із моральними засадами, загальноправовими принципами та інтересами суспільства.

Позитивна дискримінація також проявлялась у законодавстві Боснії та Герцеговини стосовно деяких корінних народів, щодо цього є справа «*Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*» (2009) [15]. Конституція Боснії та Герцеговини дозволяла лише представникам трьох корінних народів (боснійців, сербів, хорватів) балотуватися до парламенту, що виключало відповідне право представників етнічних меншин, таких як наприклад роми, євреї тощо. Проте ЄСПЛ визнав таку систему дискримінаційною та такою, що порушує статтю 14 Конвенції та Протокол № 12. Позиція ЄСПЛ по цій справі наголошує, що позитивна дискримінація повинна бути строго пропорційною та не повинна створювати нових форм нерівності або несправедливості.

Висновки. Загалом практика ЄСПЛ демонструє обережний підхід до заходів позитивної дискримінації як до питання, яке є дискусійним, неоднозначним, і таким, що в певній мірі суперечить основоположному принципу універсальності прав людини. Цим зумовлюється те, що ЄСПЛ розглядає заходи позитивної дискримінації передусім в якості розсуду національних урядів, а не як окремого об'єкту захисту з боку ЄСПЛ.

Практика ЄСПЛ у питаннях позитивної дискримінації базується на намаганні знайти баланс між досягненням соціальної справедливості та недопущенням нових форм дискримінації. Суд визнає важливість заходів позитивної дискримінації для виправлення несправедливості чи обмежень, які обумовлені об'єктивною уразливістю становища певних категорій населення або які мали місце у минулому стосовно певних категорій суспільства. Але водночас ЄСПЛ підкреслює, що ці заходи мають бути пропорційними і не повинні порушувати права інших осіб.

Позитивна дискримінація в контексті практики ЄСПЛ є виправданою лише тоді, коли її застосування відповідає принципам правової визначеності та рівності, а також коли вона є необхідною для забезпечення загального блага. ЄСПЛ визнає необхідність використання позитивної дискримінації в конкретних ситуаціях для коригування соціальної нерівності і забезпечення рівноправності в різних сферах життя.

Рішення ЄСПЛ по справі *Thlimmenos v. Greece* (2000) [8] відкрило шлях до більш детального тлумачення дискримінації, визнавши, що формальна рівність не обов'язково веде до рівності по суті. Однак ЄСПЛ зберігає певні обмеження щодо заходів позитивної дискримінації. Такі заходи повинні бути тимчасовими, пропорційними, і не повинні призводити до необґрунтованих привілеїв для певних груп населення. Позитивна дискримінація повинна служити засобом досягнення реальної рівності, а не закріплення відмінностей.

У своїй практиці ЄСПЛ визначає межі позитивної дискримінації за низкою критеріїв: 1) Легітимна мета: Чи спрямовані заходи на досягнення суспільно важливої мети?; 2) Пропорційність: Чи не є ці заходи надмірними щодо осіб, які не входять до групи, що отримує переваги?; 3) Необхідність у демократичному суспільстві: Чи є заходи позитивної дискримінації єдиним способом досягнення мети?

Таким чином, практика ЄСПЛ демонструє, що позитивна дискримінація може бути виправданою та необхідною для забезпечення принципу рівності серед всіх осіб, адже фактична нерівність може вимагати застосування спеціальних заходів (позитивних дій) на користь вразливих груп населення, які зазнають дискримінації або перебували у пригніченому стані у минулому.

Подальший аналіз практики ЄСПЛ по цьому досить дискусійному питанню, у свою чергу, є важливим для розуміння меж припустимості позитивної дискримінації та її відповідності принципам рівності та недискримінації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цебенко С.М., Андрушко С.В. Заборона дискримінації у практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні питання у сучасній науці*. № 12(18). 2023. С. 696–705.
2. Байрачна Л.К., Лисенко Д.А. Співвідношення принципу рівності та позитивної дискримінації в практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2021. С. 361–364.
3. Янковець І.В. Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування позитивних дій. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 2(27). 2019. С. 196–202.
4. Фрінберг Е. Посібник європейського антидискримінаційного права / Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав; Європейський суд з прав людини. ТОВ «К.І.С.», 2013. 193 с.
5. Treaty of Amsterdam. Режим доступу: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_of_amsterdam_en.pdf.
6. EU Network of Independent Experts on Fundamental Rights. Thematic Comment N° 3: The Protection of Minorities in the European Union. Brussels : European Commission, 2005. 109 p.
7. Христова Г.О. Питання заборони та протидії дискримінації: методичні рекомендації для юристів. Київ: Рада Європи, 2015. 112 с.
8. Thlimmenos v. Greece, 2000. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561>.
9. Willis v. the United Kingdom (2002). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60499>.
10. Andriele v. the Czech Republic (2011). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-103548>.
11. D.H. and Others v. the Czech Republic (2007). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-83256>.
12. Taddeucci and McCall v. Italy, (2016). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-164715>.
13. Zarb Adami v. Malta (2006). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-75934>.
14. Рішення ЄСПЛ у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» (“Case of Pretty v. The United Kingdom”). Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_210.
15. Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina» (2009). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-96491>.

УДК 340.12:342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.13>

ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Матвій Р.І.,

*аспірант Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: 0000-0003-1280-6776

e-mail: martinty@ukr.net

Матвій Р.І. Перспективи удосконалення правового регулювання сфери доброчесності у судовій системі України.

Стаття присвячена визначенню основних аспектів удосконалення правового регулювання сфери доброчесності у судовій системі України з метою адаптації її до європейських стандартів.

Умотивовано, що принцип доброчесності судді первинно сприймається як необхідний еталон, що вміщений у правовому регулюванні сфери судової системи у правовій державі, проте це юридичне поняття, слід сприймати розширено, оскільки він втілює ідеологію правової реальності сучасності. Суддя репрезентує захисну функцію держави, в сприйнятті широкомасштабності його діяльність спрямована на формування справедливості та верховенства права через здійснення судочинства. Тому такі вимоги до судді як доброчесність виступають необхідним елементом досягнення найвищих стандартів державотворення.

Доведено, що доброчесність суддів є вагомим чинником трансформації правової системи України до європейських стандартів судочинства, виступаючи унікальною праксіологічною та філософсько-правовою затребуваною характеристикою представників суддівського корпусу, що формує повагу до судової системи з боку громадськості, визначає довіру суспільства до держави загалом та репрезентує ефективність судочинства і його відповідність високим еталонам справедливості й верховенства права.

Розглянувши розуміння доброчесності, практику функціонування суддів різних гілок та іноземну зразкову практику європейських держав у цій сфері запропоновано удосконалення правового регулювання для імплементації принципу доброчесності в національну практику. Доведено, що комплексного розуміння доброчесності, нормативно виведеного понятійно-категоріального апарату не існує, окрім того невизначеними та далі дискутованими є елементи доброчесності судді. Тому негайного нормативного удосконалення потребує визначена проблема. Також умотивовано, що затребуваним є нормативне встановлення та попередня узгодженість між всіма інституціями єдиних показників (критерії, індикатори) визначення доброчесності / недоброчесності суддів та кандидатів на цю посаду, котрі б відображали принципи правової визначеності, верховенства права та справедливості.

Ключові слова: доброчесність, судова влада, судочинство, морально-етичні принципи, критерії, правове регулювання, судова реформа.

Matviyiv R.I. Prospects for improving the legal regulation of the sphere of integrity in the judicial system of Ukraine.

The article is devoted to determining the main aspects of improving the legal regulation of the sphere of integrity in the judicial system of Ukraine in order to adapt it to European standards.

It is motivated that the principle of integrity of a judge is initially perceived as a necessary standard, which is included in the legal regulation of the sphere of the judicial system in a legal state, however, this legal concept should be perceived broadly, since it embodies the ideology of the legal reality of modernity. The judge represents the protective function of the state, in the perception of the large-scale nature of his activities are aimed at the formation of justice and the rule of law through the implementation of judicial proceedings. Therefore, such requirements for a judge as integrity are a necessary element of achieving the highest standards of state-building.

It is proven that the integrity of judges is a significant factor in the transformation of the legal system of Ukraine to European standards of justice, acting as a unique praxeological and philosophical-legal demanded characteristic of the representatives of the judicial corps, which forms respect for the judicial system from the public, determines the trust of society in the state as a whole and represents the effectiveness of the judiciary and its compliance with high standards of justice and the rule of law.

Having considered the understanding of integrity, the practice of functioning of judges of various branches and foreign exemplary practice of European states in this area, it is proposed to improve legal regulation for the implementation of the principle of integrity in national practice. It is proven that a comprehensive understanding of integrity, a normatively derived conceptual and categorical apparatus does not exist, in addition, the elements of the integrity of a judge are uncertain and further discussed. Therefore, the identified problem requires immediate normative improvement. It is also motivated that the normative establishment and preliminary coordination between all institutions of uniform indicators (criteria, indicators) for determining the integrity / dishonesty of judges and candidates for this position, which would reflect the principles of legal certainty, the rule of law and justice, is in demand.

Key words: integrity, judiciary, judicial proceedings, moral and ethical principles, criteria, legal regulation, judicial reform.

Постановка проблеми. Добросесність суддів виступає професійним та морально-етичним імперативом, що характеризує суддю як представника правосуддя у правовій державі. Судочинство відповідно до узгоджених міжнародних стандартів здійснюється незалежно та неупереджено, що становить основу права людини на справедливий суд. Варто погодитися з провідним європейським науковцем Паулом Кахном (Paul W. Kahn) в тому, що судова система має бути незалежною від сторін конфлікту, незалежною від політичних інститутів уряду та незалежною від суперечливих політичних ідеологій. Незалежність – це інституційна або структурна умова нейтральності у прийнятті судових рішень [1]. Однак тільки характеристики незалежності та неупередженості є замало для того, щоб вказане право було реалізовано належним чином. На перший план сучасної судової ідеології виходить така категорія як добросесність, що вміщує в собі всі професійні та етичні стандарти поведінки суддів.

Добросесність як затребувана модерністська характеристика виокремлена такими ключовими елементами як фінансова чесність, незалежність, неупередженість, сумлінність та законність (перелік можна продовжувати ще довго), що репрезентує поведінку судді як в професійній так і позапрофесійній сфері, у тому числі його поведінку у віртуальному середовищі та інших групах суспільних відносин.

Принцип добросесності нині поставлений як один з вагомим стандартів трансформації судової влади України, оновлення суддівського корпусу та встановлення справедливих відносин у суспільній комунікації. Таким чином потребує доктринального аналізу питання розуміння добросесності судді та питання досягнення належного рівня такої добросесності в сучасній українській державі.

Метою дослідження є визначення основних аспектів удосконалення правового регулювання сфери добросесності у судовій системі України з метою адаптації її до європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Питання реформування судової влади, оновлення принципів судочинства ставало предметом уваги науковців різного галузевого, теоретико-правового та філософсько-правового спрямування. Зокрема вагомими у цій сфері є доробки І. Жаровської, В. Ковальчука, Н. Ортинської, Н. Бортник, Ю. Бисаги, І. Личенко та інших. Проблеми принципу добросесності розглядали В. Бігун, А. Кулібаба, Р. Козяр, Н. Гураленко та інші.

Проте на сьогодні немає сформованого розуміння сутності принципу добросесності та особливо затребуваним є аналіз перспектив удосконалення правового регулювання судової влади шляхом адаптації позитивних європейських стандартів у сфері добросесності суддів.

Виклад основного матеріалу. Добросесність як ключова якість суддів та загалом характеристика суддівського корпусу розкриває можливість реального забезпечення справедливості реалізуючи судочинство. Добросесність тягне за собою ряд позитивних трансформацій, і, одною з найсуттєвіших, є збільшення рівня довіри громадськості до судової влади. Така затребувана характеристика відображає ефективність не тільки судової системи, а всіх публічних інститутів, демократизує владу та формує демократичні відносини між нею та громадянським суспільством. Отож добросесність представників суддівського корпусу є основою державно-владних інститутів, що відстоюють доктрину верховенства права.

Принцип доброчесності судді первинно сприймається як необхідний еталон, що вміщений у правовому регулюванні сфери судової системи у правовій державі, проте це юридичне поняття, на нашу думку слід сприймати розширено, оскільки він втілює ідеологію правової реальності сучасності. Суддя репрезентує захисну функцію держави, в сприйнятті широкомаштабності його діяльність спрямована на формування справедливості та верховенства права через здійснення судочинства. Тому такі вимоги до судді як доброчесність виступають необхідним елементом досягнення найвищих стандартів державотворення.

Нині нам доречно вказати про поступову позитивну трансформацію сучасної судової системи. По-перше, необхідно згадати довготривалу судову реформу, яка рухається хоча й доволі повільно та з тривалими зупинками, але є особливо затребуваною в суспільстві. По-друге, активізація уваги судових інституцій з приводу самоочищення влади та допуск громадськості до процесу кваліфікованого добру суддів, хоча з певними дискусіями, проте приносить позитивні наслідки для сучасної реальності.

Як ми вже зазначали проблема є вагомою, оскільки недоброчесність судового корпусу спричиняють громадську недовіру до судової системи. Вказане демонструє соціологія. Дослідження Центру Разумкова чітко зафіксували падіння рівня довіри до судів саме у травні 2023 року (16,8%). До цього показник поступово зростав (жовтень 2017 – 9,3%; лютий 2019 – 11,4%; жовтень 2020 – 13%; серпень 2021 – 15,5%; грудень 2022 – 23,3%; березень 2023 – 24,8%) [2].

Вказане демонструє, що бажаного результату, що визначений як на нормативному рівні так й позанормативно затребуваний представниками громадянського суспільства досі не досягнений. Особливо такий досконалий результат, а саме функціонування доброчесного суддівського корпусу, затребуваний в контексті євроінтеграційних прагнень України та потреби адаптації правової практики до високих стандартів судочинства.

Розглянувши розуміння доброчесності, практику функціонування суддів різних гілок, іноземну зразкову практику європейських держав у цій сфері видається доречним в межах цього дослідження репрезентувати тільки деякі ключові затребувані трансформації заради адаптації принципу доброчесності в реальну практику сучасної України.

В першу чергу, проблемою, яка досі не є вирішеною є невизначеність розуміння доброчесності на нормативному та доктринальному зрізі.

Доброчесність часто розуміють як морально-етичну характеристику чесності людини. Така складова є дуже вагомою, тому не варто її недооцінювати. Провідні науковці вказують, що люди, які вірять у загальну мораль і правила мають нижчий намір поводитися неетично або проявляти порушення пов'язані з нечесністю. Отже, важливість загальної суспільної моралі не повинна ставитися під сумнів, оскільки вона допомагає підвищити рівень чесності співробітника та підвищить ефективність роботи [3]. Але чесність не єдина складова доброчесності як професійної та позапрофесійної категорії.

Експерти акцентують на багатотлумачності поняття й виокремлюють чотири основні його розуміння. Багато бачать доброчесність як цілісність або послідовність: роби те, що кажеш, і говори те, що думаєш. Інші вважають доброчесність синонімом конкретних цінностей, таких як чесність, надійність або непідкупність. Третя точка зору наголошує на законності: діяти відповідно до правил і норм закону. Четвертий погляд – доброчесність це «діяльність відповідно до відповідних моральних і правових цінностей і норм» [4]. Саме останнє розуміння найбільш репрезентовано в доктринальних зарубіжних та національних джерелах.

Згадане невизначеність існує також в законодавстві. В поєднанні з судовою системою доброчесність висвітлюється вперше в Кодексі суддівської етики (2013 р.) [5], проте з єдиною згадкою в ст 3 в контексті такої поведінки судді, щоб не було сумнівів у доброчесності, дещо предметніше увагу цьому принципу здійснено в ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» у 2016 році. Попри те, що вказане чинне законодавство не містить бажаної дефініції, проте використовуючи логічне та семантичне тлумачення ми можемо зрозуміти, що законодавець під доброчесністю розуміє виключно фінансовий критерій доброчесності.

В подальшому у ЗУ «Про Вищу раду правосуддя» від 2017 року поняття «доброчесність» згадується 32 рази, проте без жодного тлумачення та виокремлення складових елементів, а сам змістовий контекст зводиться до основного зобов'язання ВРП сформувати доброчесний, висококваліфікований суддівський корпус.

Насправді комплексного розуміння доброчесності, нормативно виведеного понятійно-категоріального апарату не існує, окрім того, невизначеними та далі дискутованими є елементи доброчесності судді. Тому негайного нормативного удосконалення потребує визначена проблема.

Другою проблемою, що потребує негайного удосконалення є узгодженість між всіма інституціями єдиних показників (критерії, індикатори) визначення доброчесності / недоброчесності суддів та кандидатів на цю посаду.

Попередньо визначався певний прогрес (зокрема члени ВККС і члени ГРД дійшли згоди щодо спільних індикаторів для визначення невідповідності критеріям доброчесності та професійної етики [6]), що відбувся минулого року в цьому напрямку, проте нині все ще ВРП, ВККС, ГРД, Громадська рада міжнародних експертів застосовують різні, не погоджені між собою кластери доброчесності, що первинно вносить дисонанс та юридичну невизначеність, є приводом до оспорування рішення та вказує на відсутність чіткості в цій системі.

На сьогодні діє наступна доктринальна позиція, що висловлена нормотворцем у ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри» [7] де повноваженням ВРП встановлено, що таку діяльність як затвердження єдиних показників доброчесності та професійної етики суддів. Але це здійснюється після узгодженої консультації зі всіма інституціями, кі залучені до суддівської кар'єри [8, п. 56].

Попри те, що на базі ВРП була створена група для визначення цих єдиних стандартів, репрезентованих індикаторів поки не існує. Затягування цього процесу негативно впливає на судову реформу та є перешкодою адаптування системи правосуддя до європейських стандартів.

В сучасних умовах судова система функціонує в тріаді викликів політико-суспільної реальності: повномасштабна війна в Україні; незавершеність та політична варіативність судової реформи; соціальна нестабільність та демографічно-ментальні виклики глобального та інформаційного характеру. Тому доброчесність як принцип судової влади формується в нестабільному соціально-правовому та політико-суспільному просторі, відповідно синергетичність змін доволі важко передбачити. Попри зовнішні чинники, доброчесність має залишатися ціннісним, незмінним показником функціонування системи правосуддя, оскільки основна мета – реалізація права людини на справедливий суд є імперативом, який не підлягає загальній видозміні навіть в умовах кризових явищ.

Висновок. Доброчесність суддів є вагомим чинником трансформації правової системи України до європейських стандартів судочинства, виступаючи унікальною праксіологічною та філософсько-правовою затребуваною характеристикою представників суддівського корпусу, що формує повагу до судової системи з боку громадськості, визначає довіру суспільства до держави загалом та репрезентує ефективність судочинства і його відповідність високим еталонам справедливості й верховенства права.

Запропоновано два обов'язкових нагальних удосконалення для імплементації принципу доброчесності в національну практику:

- розроблення чіткого понятійно-категоріального апарату тлумачення поняття «доброчесність» та визначення його складових;
- нормативне встановлення та попередня узгодженість між всіма інституціями єдиних показників (критерії, індикатори) визначення доброчесності / недоброчесності суддів та кандидатів на цю посаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kahn B. W. Independence and Responsibility in the Judicial Role Transition to Democracy in Latin America: The Role of the Judiciary Edition 1st Edition Imprint Routledge. 1993. 15 p.
2. Центр Разумкова. Соціологічні дослідження. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>.
3. Peterson D. Perceived leader integrity and ethical intentions of subordinates, *Leadership & Organization Development Journal*, 2004. Vol. 25, No. 1, P. 7–23
4. Huberts L., Van Montfort A. Ethics, corruption and integrity of governance: What it is and what helps. In *Oxford Research Encyclopedia, Politics* [Subject: Policy, administration, and bureaucracy]. New York: Oxford University Press. 2020.
5. Кодекс суддівської етики: затв. XI черговий з'їзд суддів України від 22.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.
6. ВККСУ та ГРД погодили список спільних індикаторів для визначення невідповідності критеріям доброчесності та професійної етики. Громадська рада доброчесності. 2023.

URL: <https://grd.gov.ua/news/vkksu-ta-hrd-pohodyly-spysok-spilnykh-indykatoriv-dlia-vyznachennia-nevidpovidnost/>.

7. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри: Закон України від 09.12.2023 № 3511-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3511-20#Text>.
8. Щорічна доповідь за 2023 рік «Про стан забезпечення незалежності судів в Україні»: затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 27 червня 2024 року № 1999/0/15-24. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichna_dopovid_za_2023_rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini.pdf.

УДК 340.0

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.14>

ВИКЛИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПРАВОУТВОРЕННІ УКРАЇНИ

Осауленко В.Т.,

здобувач третього освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»

Приватного вищого навчального закладу

«Європейський університет»

ORCID: 0009-0001-9985-9442

Осауленко В.Т. Виклики та тенденції в сучасному правоутворенні України.

Автором в статті відзначено актуальність наукового пізнання питань місця особливостей сучасного правоутворення, які запропоновано узагальнити в межах відповідних викликів та тенденцій розвитку. Тому мету дослідження визначено як виокремлення та характеристика викликів, які сьогодні існують в механізмі правоутворення в Україні, а також встановлення тенденцій розвитку правоутворення.

Відзначено, що актуальність наукового дослідження наявних викликів та тенденцій в сучасному правоутворенні в Україні обумовлюється низкою важливих чинників, які впливають на вітчизняну правову систему, суспільство і державу. Основні аспекти, що підкреслюють актуальність досліджень у сфері правоутворення, а отже підкреслюють актуальність цієї теми наукової роботи наступні. Наукові дослідження особливостей сучасного правоутворення в Україні потенційно націлені на забезпечення ефективності та дієвості правової системи. Якість і ефективність правової системи прямо залежать від механізму правоутворення, який визначає, наскільки швидко та адекватно закони відповідають потребам суспільства та викликам сучасності. Дослідження правоутворення допомагають створювати дієвіші правові акти, що можуть швидше адаптуватися до змін у суспільстві, а вивчення його викликів та тенденцій, які визначають правоутворення – потенційно спроможне посилити практику творення права, його відповідність сучасним потребам суспільного життя.

На підставі аналізу доктринальних уявлень на питання особливостей сучасного правоутворення в Україні, з'ясовано, що сучасні виклики та тенденції у механізмі правотворення в Україні відображають вплив як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, які можливо узагальнити в межах наступних блоків: 1) євроінтеграція та гармонізація законодавства України; 2) децентралізація влади та розвиток місцевого самоврядування; 3) цифровізація правотворчості, що супроводжується необхідністю захисту персональних даних, кібербезпеки та регулювання цифрових послуг, що потребує швидкої адаптації правової системи до нових технологій; 4) підвищення ролі громадянського суспільства у правотворчості; 5) мінімізація впливу корупційних факторів на процес підготовки та ухвалення правотворчих актів; 6) підвищення ефективності та прозорості правотворчого процесу; 7) посилення міжнародного співробітництва та імплементація міжнародних зобов'язань; 8) врахування судової практики у правотворчості, що супроводжується необхідністю узгодження правотворчості з існуючими прецедентами та рішеннями Європейського суду з прав людини, що сприяє єдності правової практики.

Підсумовано, що сучасне правотворення в Україні відзначається необхідністю поєднувати європейські стандарти, цифрові технології та забезпечувати більшу прозорість і участь громадськості у правовому процесі.

Ключові слова: правотворчість, нормотворчість, держава, сучасні виклики, тенденції розвитку правотворчості.

Osaulenko V.T. Challenges and trends in Ukrainian modern law-formation.

In the article, the author noted the relevance of scientific knowledge of the issues of the location of the peculiarities of modern law-making, which are proposed to be summarized within the limits of the relevant challenges and development trends. Therefore, the purpose of the study is defined as identifying

and characterizing the challenges that exist today in the mechanism of law-making in Ukraine, as well as establishing trends in the development of law-making.

It is noted that the relevance of the scientific study of existing challenges and trends in modern law-making in Ukraine is determined by a number of important factors that affect the domestic legal system, society and the state. The main aspects that emphasize the relevance of research in the field of law-making, and therefore emphasize the relevance of this topic of scientific work, are as follows. Scientific studies of the peculiarities of modern law-making in Ukraine are potentially aimed at ensuring the efficiency and effectiveness of the legal system. The quality and effectiveness of the legal system directly depend on the law-making mechanism, which determines how quickly and adequately laws respond to the needs of society and the challenges of modern times. Research on law-making helps to create more effective legal acts that can adapt more quickly to changes in society, and the study of its challenges and trends that determine law-making is potentially capable of strengthening the practice of law-making, its compliance with the modern needs of social life.

Based on the analysis of doctrinal ideas on the specifics of modern law-making in Ukraine, it was found that modern challenges and trends in the mechanism of law-making in Ukraine reflect the influence of both internal and external factors, which can be summarized within the following blocks: 1) European integration and harmonization legislation of Ukraine; 2) decentralization of power and development of local self-government; 3) digitalization of law-making, which is accompanied by the need to protect personal data, cyber security and regulation of digital services, which requires rapid adaptation of the legal system to new technologies; 4) increasing the role of civil society in law-making; 5) minimization of the influence of corruption-inducing factors on the process of preparation and adoption of law-making acts; 6) increasing the efficiency and transparency of the law-making process; 7) strengthening of international cooperation and implementation of international obligations; 8) consideration of judicial practice in law-making, which is accompanied by the need to harmonize law-making with existing precedents and decisions of the European Court of Human Rights, which contributes to the unity of legal practice.

It was concluded that modern law-making in Ukraine is marked by the need to combine European standards, digital technologies and ensure greater transparency and public participation in the legal process.

Key words: law-making, rule-making, the state, modern challenges, trends in the development of law-making.

Постановка проблеми. Актуальність наукового дослідження наявних викликів та тенденцій в сучасному правоутворенні України обумовлюється низкою важливих чинників, які впливають на вітчизняну правову систему, суспільство і державу. Основні аспекти, що підкреслюють актуальність досліджень у сфері правоутворення, а отже підкреслюють актуальність цієї теми наукової роботи, наведені.

По-перше, наукові дослідження особливостей сучасного правоутворення в Україні потенційно націлені на забезпечення ефективності та дієвості правової системи. Якість і ефективність правової системи прямо залежать від механізму правоутворення, який визначає, наскільки адекватно закони відповідають потребам суспільства та викликам сучасності. Дослідження правоутворення допомагають створювати дієвіші правові акти, що можуть швидше адаптуватися до змін у суспільстві, а вивчення його викликів та тенденцій, які визначають правоутворення – потенційно спроможне посилити практику творення права, його відповідність сучасним потребам суспільного життя.

По-друге, вивчення викликів та тенденцій сучасного правоутворення відбуватиметься в розрізі особливостей наявних глобальних викликів та інтеграційних процесів. Процеси глобалізації, інтеграція до міжнародних структур, зокрема Європейського Союзу, вимагають гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Дослідження у сфері правоутворення допомагають виявити і врахувати кращі світові практики, сприяти правовій інтеграції та забезпечити відповідність українських норм міжнародним стандартам.

По-третє, розвиток правової держави та верховенства права неможливі без ґрунтовних досліджень різних аспектів правоутворення, особливо викликів, котрі на нього впливають та тенденцій розвитку. Актуальність тематики цієї наукової роботи визначається потребою забезпечення верховенства права, справедливості та правової безпеки. Наукові розробки допомагають вибудувати

ефективну модель, в якій закони реально здатні захистити права громадян, встановити справедливий порядок і зміцнити правові інститути.

По-четверте, правоутворення є важливим інструментом для захисту прав і свобод людини, тому наукові дослідження правоутворення дозволяють створювати такі правові механізми, які враховують інтереси громадян, забезпечують їхню правову захищеність і можливість для реалізації прав на справедливий суд, захист від дискримінації тощо.

По-п'яте, сучасні особливості функціонування правоутворення зумовлюють необхідність більш активного залучення громадянського суспільства до механізмів правоутворення. Тому актуальним є дослідження шляхів підвищення рівня активності участі громадян і громадських організацій у правотворчому процесі, що сприятиме демократизації законодавства та правової системи в цілому. Завдяки науковим підходам можна розробити методи, які дозволяють громадськості бути активними учасниками правотворчого процесу, що підвищує рівень довіри до влади.

По-шосте, розвиток цифрових та інноваційних технологій у правотворенні вимагає адаптації правової системи до нових реалій. Дослідження правоутворення у сфері цифровізації допомагають створювати правові рамки для таких нових сфер, як електронні послуги, цифровий захист даних, кібербезпека та інші.

По-сьоме, тематика цієї наукової роботи є важливою з огляду на практичну потребу істотного підвищення якості правотворчих актів в Україні. Сучасне суспільство потребує зрозумілих, стабільних і справедливих законів, які були б зрозумілими для громадян та зручними для виконання. Дослідження механізмів правоутворення дозволяють вдосконалити якість нормативних актів, уникати юридичних колізій і зробити законодавство більш структурованим та ефективним.

Таким чином, актуальність наукового дослідження правоутворення обумовлена потребою адаптації до сучасних викликів, забезпечення захисту прав людини, ефективності правової системи, підвищення якості законодавства та демократизації правотворчого процесу. Тому вважаємо важливим та витребуваним дослідження сучасних викликів та тенденцій, які стоять перед вітчизняним механізмом правоутворення.

Стан наукової розробки теми наукової роботи. В юридичній доктрині питання специфіки сучасного правоутворення в Україні становили предмет наукового пошуку насамперед представників теорії права, а саме: Т. Дідича Ж. Дзейко, М. Козюбри, Н. Пархоменко, О. Петришина, З. Порорелової та інших. Проте динаміка розвитку правоутворення та викликів, з якими воно стикається змінюють досить швидко, що потребує як оновлення таких наукових досліджень, так і ґрунтовного переосмислення наявних.

З урахуванням вищезазначеного, **метою цієї наукової роботи** є виокремлення та характеристика викликів, які сьогодні існують в механізмі правоутворення в Україні, а також встановлення тенденцій розвитку правоутворення.

Виклад основного матеріалу. Питання сучасного правоутворення досліджували як українські, так і зарубіжні вчені, враховуючи швидкі зміни у правовій сфері, пов'язані з глобалізацією, цифровізацією, інтеграційними процесами та реформуванням правової системи. Варто відзначити, що такі особливості сучасного правоутворення вченими розкривають епізодично, переважно акцентується увага на деяких з них та не проводиться їх широке узагальнення та аналіз. На переконання Н. Оніщенко, сучасні виклики, які стоять перед вітчизняним правоутворенням зводяться до проблем забезпечення верховенства права, адаптації законодавства до міжнародних стандартів і викликів, пов'язаних з євроінтеграцією [1, с. 320-321]. В свою чергу, В. Тернавська фокусує увагу на проблемах трансформації правотворчого процесу під впливом глобалізації та міжнародного права. Вчена досліджує, як сучасне правоутворення реагує на глобальні виклики та як інтеграційні процеси змінюють національне законодавство [2, с. 96-97]. В свою чергу, Ю. Шемшученко в своїх наукових дослідженнях аналізує особливості української правотворчості на етапі реформування державного апарату, характеризує роль антикорупційного законодавства як фактору правоутворення, децентралізацію та механізми громадського контролю у формуванні нормативних актів [3, с. 7]. На переконання О. Кібенко, до сучасних викликів вітчизняного правоутворення належить зміна ролі форм правоутворення, особливо в частині посилення ролі судової правотворчості, яка поступово стає важливим елементом правової системи [4].

Варто згадати і погляди О. Ющика, який один з перших у вітчизняній юридичній науці поставив питання наявності викликів правотворчості, до яких відносив посилення полісуб'єктності правотворчості, трансформацію ролі громадянського суспільства у правотворчості, а також де-

тально аналізує особливості правотворення в умовах сучасних соціальних змін та демократизації [5, с. 18–20]. Заслужують на окремий аналіз і погляди Т. Дідича, який аналізує основи правотворення і відзначає особливості трансформації ролі держави в забезпеченні верховенства права та захисті прав людини. Його роботи також розглядають важливість громадської участі та прозорості у правотворчому процесі [6, с. 29]. Також М. Козюбра звертає увагу на роль судової влади у правотворчому процесі, акцентуючи увагу на значенні судових рішень і принципів прецедентного права. Він також аналізує європейські стандарти і їх вплив на українське законодавство [7, с. 8-9]. В свою чергу, П. Клімушин досліджує вплив цифрових технологій на процеси правотворення та правозастосування, аналізує розвиток електронного врядування та цифрової участі громадян у правотворчому процесі [8, с. 34–36].

Вказані дослідники та їхні праці охоплюють широкий спектр проблем сучасного правоутворення, зокрема адаптацію законодавства до міжнародних норм, децентралізацію, цифровізацію, роль громадянського суспільства та судової правотворчості. Їхні роботи мають значний вплив на розвиток правової науки та слугують основою для подальших реформ у сфері правотворення. Проте до проблематики, що піднята в цій науковій статті, важливо підійти комплексно та узагальнити виклики, з якими сього стикається вітчизняний механізм правоутворення та тенденції розвитку правоутворення, яке адаптовується під відповідні запити, сформовані у суспільстві.

Висновки. Сучасні виклики та тенденції в механізмі правотворення України відображають вплив як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, які можливо узагальнити в межах наступних блоків:

- 1) євроінтеграція та гармонізація законодавства України, що зумовлює необхідність адаптувати українське законодавство до стандартів Європейського Союзу вимагає швидкого і системного оновлення нормативної бази. Це включає не тільки формальне узгодження норм, але й реальне впровадження європейських стандартів. Тому тенденцією розвитку правоутворення є утворення правових інституцій та прийняття законів, які відповідають вимогам ЄС, зокрема у сфері захисту прав людини, антикорупційної політики, екологічного законодавства. Зростає кількість актів, розроблених у співпраці з європейськими партнерами, які підсилюють інтеграційні процеси;
- 2) децентралізація влади та розвиток місцевого самоврядування. Зокрема посилення децентралізації передбачає передачу повноважень на місця, що вимагає ефективного правового регулювання нових органів влади, їхніх повноважень та відповідальності. Тому тенденцією сучасного механізму правоутворення є активний розвиток місцевої та муніципальної нормотворчості, створення правових актів, що регулюють діяльність громад. Це включає зміцнення автономії місцевого самоврядування, що робить правотворчість більш гнучкою і адаптованою до потреб громадян на місцевому рівні.
- 3) цифровізація правотворчості, що супроводжується необхідністю захисту персональних даних, кібербезпеки та регулювання цифрових послуг, що потребує швидкої адаптації правової системи до нових технологій. Тому ще одною тенденцією розвитку механізму сучасного правоутворення є впровадження електронного врядування та цифрових сервісів, які роблять доступ до законодавства та участь у правотворчому процесі більш доступними для громадян; розвиток електронних систем подачі законодавчих ініціатив, які прискорюють процес нормотворення;
- 4) підвищення ролі громадянського суспільства у правотворчості, зокрема громадські організації та суспільство загалом вимагають більшої прозорості та участі у правотворчості, що потребує вдосконалення механізмів громадського контролю. Тому сьогодні ми спостерігаємо збільшення кількості громадських обговорень, консультацій, відкритих слухань, а також впровадження механізмів електронного врядування, що дозволяє громадянам активніше долучатися до правотворчого процесу.
- 5) мінімізація впливу корупційних факторів на процес підготовки та ухвалення правотворчих актів. Сьогодні корупція залишається суттєвою проблемою, що вимагає ефективних правових інструментів для її подолання;
- 6) підвищення ефективності та прозорості правотворчого процесу. Наявні бюрократизм, недосконалість правотворчих процедур, обмеження доступу громадян до правотворчої інформації. Все це зумовлює доцільність впровадження автоматизованих систем у правотворчій діяльності, що робить процес правотворення більш прозорим та доступним для громадськості;

- 7) посилення міжнародного співробітництва та імплементація міжнародних зобов'язань. Ключовим викликом механізму сучасного правоутворення є війна та воєнний стан в нашій країні. Тому сьогодні ключовою тенденцією розвитку правоутворення є націленість на посилення правового захисту прав людини в контексті конфліктів, прийняття правотворчих актів, спрямованих на захист прав внутрішньо переміщених осіб, осіб, що постраждали від військових дій, а також реалізація зобов'язань перед міжнародними партнерами щодо проведення реформ;
- 8) врахування судової практики у правотворчості, що супроводжується необхідністю узгодження правотворчості з існуючими прецедентами та рішеннями Європейського суду з прав людини, що сприяє єдності правової практики. Тому сьогодні важливо поступово інтегрувати прецедентне право у правову систему, коли практика судів стає важливим джерелом для формування нових норм і змін у законодавстві.

Таким чином, сучасне правотворення в Україні відзначається необхідністю поєднувати європейські стандарти, цифрові технології та забезпечувати більшу прозорість і участь громадськості у правовому процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оніщенко Н. Правотворчість: від методологічних засад до практичного призначення. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 150. С. 318–325. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2992>.
2. Тернавська В.М. Пправотворчість держави в умовах глобалізації та глокалізації як основних тенденцій у праві. *Нове українське право*. 2024. № 2. С. 95–101.
3. Шемшученко Ю.С. Теоретичні проблеми державознавства і правознавства в умовах глобалізації. Національна держава і право в умовах глобалізації: зб. наук. ст. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 3–8.
4. Кібенко О. «Перспективна дія правового висновку (позиції) Верховного Суду: чи доцільно запровадити в Україні». *Судово-юридична газета*, 3 березня 2020 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/162411-perspektivna-diya-pravovogo-visnovku-pozitsiyi-verkhovnogo-sudu-chi-dotsilno-zaprovaditi-v-ukrayini> (дата звернення: 18.04.2024).
5. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні: монографія. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 190 с.
6. Дідич Т.О. Розвиток правоутворення в Україні як основа реформування правової системи. *Актуальні питання реформування правової системи*: зб. матер. XIV Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 27–29.
7. Козюбра М.І. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 193. С. 3–11.
8. Клімушин П.С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: монографія. Харків: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2010. 312 с.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.15>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У СФЕРІ ОБОРОНИ

Остапенко А.І.,

ад'юнкт,

Національний університет оборони України

ORCID: 0000-0002-3545-3283

Остапенко А.І. Теоретико-правові засади оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів у сфері оборони.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних і правових аспектів оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів як основи для її застосування у сфері оборони. Розкрито сутність та відмінності основних суміжних понять: “ефективність реалізації законодавства”, “ефективність права”, “ефективність закону”, “ефективний закон”.

Визначено, що реалізація права є складовою дії права, що безпосередньо впливає на ступінь ефективності нормативно-правового акта. Розглянуто умови, чинники та фактори, які впливають на ефективність реалізації нормативно-правових актів.

Визначено, що найбільшого поширення в теорії правового моніторингу набули ідеї оцінки саме соціальної ефективності законодавства з огляду на основну мету нормативно-правового акта – забезпечення соціальних потреб суспільства. Тому ключовим фактором в ній визначено встановлення соціального ефекту від введення закону в дію, можливості його удосконалення і закріплення досягнутого позитивного ефекту правовими засобами.

Розглянуто юридичну категорію “оцінка ефективності реалізації нормативно-правових актів” як стадію та інструмент правового моніторингу.

Проаналізовано нормативно-правові засади здійснення правового моніторингу в Україні в цілому та оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів, зокрема. Здійснено огляд основних підходів щодо провадження правового моніторингу, які можуть базуватися як на попередньо спланованому загальному моніторингу, так і на проблемах, що виникли у практиці і потребують вирішення.

Окреслено загальну проблематику здійснення правового моніторингу органами виконавчої влади, у тому числі Міністерством оборони України, яке є головним суб'єктом правотворчої діяльності у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва. Як підсумок, зазначено про необхідність удосконалення інституційних та правових спроможностей державних інституцій, основною функцією яких буде організація та здійснення правового моніторингу у відповідній сфері, у тому числі у сфері оборони.

Ключові слова: оцінка ефективності реалізації нормативно-правових актів, законодавство, законодавство у сфері оборони, Міністерство оборони України, удосконалення законодавства, правовий моніторинг, ефективність законодавства, військове законодавство.

Ostapenko A.I. Theoretical and legal bases for assessing the effectiveness of implementation of legal acts in the defence sector.

The article is devoted to the study of theoretical and legal aspects of assessing the effectiveness of the implementation of regulatory legal acts as a basis for its application in the field of defense. The essence and differences of the main related concepts are revealed: “effectiveness of the implementation of legislation”, “effectiveness of law”, “effectiveness of legal act”, “effective law”.

It is determined that the implementation of law is a component of the action of law, which directly affects the degree of effectiveness of a regulatory legal act. The conditions, factors and factors that affect the effectiveness of the implementation of regulatory legal acts are considered.

It is determined that the most widespread in the theory of legal monitoring are the ideas of assessing the social effectiveness of legislation, given the main goal of the regulatory legal act - ensuring the social needs of society. Therefore, the key factor in it is the establishment of the social effect of the introduction of the law into force, the possibility of its improvement and consolidation of the achieved positive effect by legal means.

The legal category “assessment of the effectiveness of the implementation of regulatory legal acts” is considered as a stage and tool of legal monitoring.

The regulatory and legal framework for implementing legal monitoring in Ukraine in general and assessing the effectiveness of the implementation of regulatory and legal acts, in particular, are analyzed. The main approaches to implementing legal monitoring are reviewed, which can be based both on pre-planned general monitoring and on issues that have arisen in practice and require resolution. The general issues of implementing legal monitoring by executive authorities, including the Ministry of Defense of Ukraine, which is the main subject of law-making activity in the military sphere, defense and military construction, are outlined. As a conclusion, the need to improve the institutional and legal capabilities of state institutions, the main function of which will be the organization and implementation of legal monitoring in the relevant sphere, including the defense sphere, is noted.

Key words: assessment of the effectiveness of implementation of regulatory legal acts, legislation, legislation in the defence sector, Ministry of Defence of Ukraine, improvement of legislation, legal monitoring, law-making activity, effectiveness of legislation, military legislation.

Постановка проблеми. Законодавство у сфері оборони України є системою законів та інших підзаконних нормативно-правових актів, що призначені для врегулювання суспільних відносин, які виникають щодо організації оборони держави та забезпечення національної безпеки у воєнній сфері. Від того, наскільки ефективним виявиться чинне оборонне законодавство, особливо в умовах реального збройного конфлікту, залежить не тільки підтримання оптимального рівня обороноздатності, але й подальша доля України як суверенної незалежної держави та рівноправного учасника міжнародних відносин. Передумовою для досягнення мети та цілей прийнятих законодавчих актів, належної їх реалізації, виступає саме така властивість законодавства як його ефективність.

Водночас, особливостями системи нормативно-правових актів у сфері оборони України є її мультиплікативність та значна розпорошеність по законодавству, що негативно впливає на його ефективність в цілому. Проблеми чинного законодавства у сфері оборони, що стали перешкодою для швидкої відповіді держави на виклики у безпековому середовищі як у 2014 році, так і на початку широкомасштабного вторгнення військ РФ на територію України у 2022 році, зумовили стрімку активізацію нормотворчої діяльності в Україні задля негайного заповнення прогалин законодавства та врегулювання проблемних питань. Така тенденція вказує на неповноту та недостатню дієвість законодавства, його неготовність відповідати потребам суспільства і держави в умовах реальної воєнної експансії. Крім того, багаторічні безрезультатні процеси підготовки законопроектів, спрямованих на врегулювання деяких питань оборони, свідчать про існування недосконалих норм, низку певних неточностей та прогалин у законодавстві, які потребували усунення вже довгий час. Всі ці аспекти обумовлюють необхідність здійснення комплексної оцінки законодавства у сфері оборони України на предмет його ефективності, повноти, вичерпності та спроможності механізмів правового регулювання сфери оборони досягати мети, з якою ці акти були прийняті.

Мета дослідження – визначити загальні засади здійснення оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів та обґрунтувати необхідність впровадження цього механізму у сферу оборони.

Стан опрацювання проблематики. Беззаперечним є факт, що лише ефективне законодавство здатне забезпечити як стабільне функціонування відповідних сфер суспільних відносин, так і безперешкодну роботу правової системи держави в цілому. Однак закон, що створений бути надійним регулятором суспільних відносин, під час його реалізації часто виявляється недостатньо дієвим або зовсім нежиттєздатним. Пошук способів визначення ефективності закону потрапив у поле наукових інтересів багатьох учених. Такі категорії як “ефективність права”, “ефективність закону”, “ефективність реалізації закону” розглядали, зокрема, Кіндрат П.В., Колодій А.М., Купіна Л.Ф., Мазурик К.З., Матвеева Ю.І., Онишук І.І., Страшинський Б.Р., Тернавська В.М., Тимчен-

ко Г.В. та ін. Питанням ефективності нормативно-правових актів у сфері оборони присвячували свої праці, зокрема, Коропатнік І.М., Котляренко О.П., Шульгін В.В. Загально-теоретичний здобуток цих вчених з порушеного у статті питання можуть стати науковою основою для впровадження механізму оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів у сфері оборони.

На теперішньому етапі розвитку юридичної науки оцінка ефективності нормативно-правових актів здебільшого досліджується як елемент та головний інструмент здійснення правового моніторингу, що спрямований на проведення аналізу всіх проблем, пов'язаних зі станом чинного законодавства, виявлення суперечностей, прогалин, застарілих норм та формулювання рекомендацій, які спроможні зробити національне законодавство більш дієвим. Питання впровадження правового моніторингу в Україні з теоретичної площини перейшло на законодавчий рівень та набуло практичного втілення в положеннях Закону України “Про правотворчу діяльність” [1], що безумовно стало визначальною подією в межах загальнодержавного мейнстріму на підвищення ефективності національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. З метою з'ясування, який саме сенс вкладається у поняття “ефективність реалізації законодавства”, варто розглянути значення таких суміжних понять, як “ефективність”, “ефективність законодавства”, “ефективність закону”, “ефективний закон”, та визначити, яким чином вимірюється ефективність.

Тлумачний словник слово “ефективний” визначає як такий, що призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект або викликає ефект, тобто результативний, дієвий, здатний створити цей результат (якісна характеристика); “ефективність” – це характеристика якогось об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості (кількісна характеристика) [2, с. 358].

Категорія “ефективність” використовується в різноманітних комбінаціях та поєднаннях, застосовується до різних явищ, в різних галузях науки та практики, та особливо широко в економіці. В науковій літературі з економічної теорії наводяться різноманітні підходи до визначення характеристики, способів та методів відображення терміну “ефективність” в показниках і критеріях. Деякі вчені під економічною ефективністю розуміють співвідношення результату до витрат на його досягнення. Низка фахівців вважають ефективність в значній мірі суб'єктивною оціночною категорією, оскільки ефективність будь-якого процесу може змінюватися при зміні оцінок та набувати особистого характеру. Інші фахівці розглядають ефективність як характеристику якості системи з точки зору співвідношення витрат та результатів функціонування (отримання максимуму можливих благ від ресурсів, що є в наявності). Ефективність нерідко пов'язують із характеристикою ступені досягнення поставленої мети наявними ресурсами за певний проміжок часу [3].

Повертаючись до юридичної науки, поняття “ефективність реалізації нормативно-правових актів” варто відрізнити від таких суміжних понять як “ефективний закон (нормативно-правовий акт, норма права, законодавство)” та “ефективність права (закону, нормативно-правового акта, норми права, законодавства)”.

Тимченко Г.В. під “ефективним законодавством” розуміє таке законодавство, що здатне привести до потрібних результатів, викликати найбільший ефект, при цьому “ефективність законодавства” автор визначає як рівень досягнення потрібного ефекту, результату [4, с. 42].

Розглядаючи співвідношення понять “ефективності правової норми” та “ефективності дії правової норми”, тобто ефективність правової норми у статичі (нормативному вимірі) та динаміці (соціальному вимірі), варто зважати, що для нормального, ефективного функціонування правової системи у динаміці, де норма права виступає регулятором суспільних відносин, необхідно, щоб статична правова система відповідала вимогам функціональної системи. При цьому оцінити якість правових норм можна тільки в процесі переведення системи в цілому або окремих її елементів зі стану статичності у стан динаміки. Ознакою, яка характеризує правову норму у статичі, буде її оптимальність, яка включає організаційну досконалість системи правових норм, внутрішню узгодженість та збалансованість всіх її елементів, можливість відображення в них політичних та соціально-економічних потреб суспільства, достатній ступінь нормативної узагальненості, зв'язок цієї норми з іншими нормами та інститутами тощо. Натомість ознакою, яка характеризує правову норму у динаміці, є її ефективність. На основі цього робиться висновок про розрізнення понять оптимальності норми та ефективності діяльності з її застосування [4, с. 41]. Тобто, визначити (виміряти) ефективність правової норми можливо лише за результатами її дії, ця категорія може застосовуватися лише до тих нормативно-правових актів, які набрали чинності та пройшли

апробацію в реальних умовах протягом деякого часу. На стадії розробки проєкту нормативно-правового акта як оптимального регулятора суспільних відносин можливо лише спрогнозувати характер його дії та поставити певні цілі (заплановані, бажані результати).

Варто зазначити, що більшість науковців підтримують саме соціоцентричний підхід в питанні визначення ефективності законодавства. Так, під “ефективністю законодавства” Штефан А.С. розуміє його здатність викликати для учасників суспільних відносин очікувані наслідки, зумовлені метою правових норм, у тому числі здатність задовольняти інтереси учасників цих відносин [5, с. 6]. Тимченко Г.В. під “ефективністю законодавства” розуміє рівень задоволення інтересів суб’єктів правових відносин відповідно до загальних принципів права і правової держави. Автор пояснює це тим, що ефективність правового регулювання може корелюватися тільки із соціально корисними цілями, адже само по собі правове регулювання може мати лише так звану інституційну ефективність, коли закони працюють, але не на користь суспільства. При цьому ефективним автор визнає лише таке законодавство, котре відповідає інтересам усього суспільства, у якому закріплене правильне поєднання суспільних, колективних та особистих інтересів суб’єктів права [4, с. 43-44]. Матвєєва Ю.І. “ефективність законодавства” розуміє як ступінь внеску сукупності правових норм (законодавчих актів) у досягнення соціально корисної мети, яка є головним змістом регульованих законодавчими актами суспільних відносин [6, с. 55].

На погляд Мазурик К.З., умовами ефективності закону слід вважати: соціальну цінність закону, ефективність нормативно-правового регулювання в цілому, юридично-технічну досконалість законодавства, належний рівень реалізації закону, ступінь інформованості адресатів про його зміст, а також, рівень їх правосвідомості і правової культури. [7, с. 67, 71].

Онищук І.І. вбачає за доцільне всі умови ефективності норм права поділити на: 1) чинники, які стосуються внутрішньої сукупності соціальних та юридичних властивостей притаманних формі та змісту норм права; 2) фактори, що лежать за межами норм права. Соціальний аспект якості норм права, на думку автора, пов’язаний зі змістом, а юридичний – з формою. В контексті досліджуваної проблематики Онищук І.І. під поняттям “ефективність права” розуміє у тому числі корисність, економічність та оптимальність дії нормативно-правового акта, оскільки метою прийняття норми права є досягнення позитивного для розвитку суспільства результату. Реалізацію права автор виділяє як окрему стадію дії права, яка безпосередньо впливає на ступінь ефективності нормативно-правового акта, поряд із двома іншими стадіями дії права: нормою права та правосвідомістю і правовою культурою [8, с. 272, 281].

До схожих висновків в питанні дослідження феномену “ефективності права” приходять Страшинський Б.Р., визначаючи її як комплексне поняття, а саме співвідношення між фактичними та бажаними результатами дії правових норм, рівень досягнення мети їх прийняття, який залежить від взаємодії суб’єктів правотворчої діяльності, якості нормативно-правових актів, дієвості реалізації та застосування норм права, рівня правосвідомості та правової культури суспільства [9, с. 249].

На думку Волохова О.С., “ефективність правових норм” є результатом досягнення цілей правотворчості, встановлених в рамках положень нормативно-правових актів і націлених на врегулювання суспільних відносин з орієнтиром на основні принципи права, та виступає показником якості правотворчості і суспільно значущої корисності [10, с. 113].

При цьому під “ефективною дією нормативно-правових актів” Колодій А.М. та Тернавська В.М. розуміють процес їх результативної реалізації, що відображається у якісному та ефективному врегулюванні та охороні правовими нормами суспільних відносин, фактів, подій, явищ, які відносяться до сфери життєдіяльності суспільства, держави та окремої особи [11, с. 101].

Матвєєва Ю.І. урахування потреб населення і контроль за виконанням прийнятого закону розглядала в діалектичній взаємодії початкового і кінцевого процесів діяльності законодавчого органу, продовженням якого є дієвість або ефективність законодавства в цілому. Тобто “ефективність дії закону”, на переконання фахівчині, це передусім відповідність його змісту і цілей потребам населення і реальній обстановці під час законопроектної роботи. Авторка велику увагу приділяла саме прогнозуванню ефективності закону, так званому перспективному правовому моніторингу, сьогодні цей процес має офіційну назву – “оцінка впливу”. Матвєєва Ю.І. зазначала, що оцінка ефективності законодавства має здійснюватися не за результатом законотворчої діяльності, а за результатом дії самого закону. Тобто оцінка ефективності закону за результатом його дії є головним, а надалі – вихідним моментом зворотної дії на законотворчий процес [6, с. 54].

Оцінюючи результат дії правової норми, слід не лише виходити з цільового контексту, але і співрозмірності цілі правової норми та тих засобів (правових і не правових), які були застосовані для одержаного результату. Повинно бути позитивне співвідношення між спрогнозованим і фактичним результатом дії правової норми у конкретних правовідносинах [12, с. 181].

Оцінювання ефективності дії нормативно-правового акта Колодій А.М. і Тернавська В.М. виділяють як стадію моніторингового процесу, поряд із стадіями підготовки, збору інформації, моніторингової експертизи, прогнозування потреби у подальшому правовому регулюванні та кінцевою стадією. Стадія оцінювання ефективності дії нормативно-правового акта, на думку вчених, повинна включати у себе: а) визначення цілей аналізованих норм права; б) застосування методів збору й обробки інформації про дію норм права; в) встановлення співвідношення фактичного та запланованого результату дії норм права, а також цілей правового регулювання; г) змістовне тлумачення результатів проведеної оцінки. За кінцевим результатом правового моніторингу, за задумкою правників, має відбуватися моделювання майбутнього або майбутніх нормативно-правових актів, окремих правових інститутів та норм права, створюватися концепції нормативно-правових актів [11, с. 101-102].

У колективній монографії “Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності” наголошується на необхідності застосування комплексного підходу до визначення ефективності нормативно-правових актів та викладених у них норм права. Зокрема, звертається увага на залежність якості та ефективності нормативно-правових актів від низки таких соціальних та юридичних факторів, а саме: вивчення та правового закріплення домінуючих потреб суспільства; предметної визначеності діяльності правотворчого органу; визначеності меж правового регулювання; зумовленості правотворчої діяльності об’єктивними умовами розвитку суспільства; зміни сфери та типу правового регулювання; особливостей правотворчості як результату творчого процесу; системності нормативно-правових актів; реальності нормативно-правових актів; досконалості юридичної техніки; чіткого визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації; наукової обґрунтованості нормативно-правових актів; рівня політичної та правової культури їх розробників; відповідності положень нормативно-правових актів Конституції України, міжнародно-правовим актам та законодавству ЄС; мови документа, його доступності для населення; лаконічності, чіткості формулювань [12, с. 169, 181].

Як вже зазначалося вище, оцінка ефективності дії нормативно-правових актів як у науковій, так і в практичній площині є складовою правового моніторингу. За останні роки питання впровадження правового моніторингу в Україні на рівні Верховної Ради України та всіх державних інституцій, які беруть участь у правотворчій діяльності, нарешті вийшло за межі теоретико-правових досліджень та набуло практичного втілення в положеннях Закону України “Про правотворчу діяльність” (далі – Закон) [1]. Правовий моніторинг в тексті Закону визначає як систематична комплексна контрольна діяльність, спрямована на відстеження, аналіз та оцінку реалізації прийнятих нормативно-правових актів. Відповідно до Закону порядок здійснення правового моніторингу включає оцінку ефективності реалізації нормативно-правових актів.

Оцінка ефективності реалізації нормативно-правового акта на рівні Закону визначається як спосіб здійснення правового моніторингу, за допомогою якого можна: а) встановити рівень досягнення цілей нормативно-правового регулювання, їх впливу на суспільство, окремі соціальні групи, сектори чи галузі; б) визначити соціальні, правові, політичні, економічні, екологічні, адміністративні та інші можливі заплановані чи незаплановані наслідки. Знання про реальний стан правової урегульованості суспільних відносин, наявність актуальних проблем в усіх сферах життя суспільства і держави загалом дають можливість оперативно та дієво покращити якість та ефективність національного законодавства.

Оцінка ефективності реалізації нормативно-правового акта, за загальним правилом, здійснюється через три роки з дня набрання нормативно-правовим актом чинності та включає здійснення аналізу щодо: встановлення стадії реалізації нормативно-правового акта; ефективності і результативності нормативно-правового акта та прийнятих на його виконання підзаконних нормативно-правових актів; запланованого та незапланованого впливу на учасників суспільних відносин, на яких поширюється його дія; інших чинників, що впливають на його реалізацію та досягнення мети його прийняття (видання). Більш ранній строк здійснення оцінки ефективності реалізації можливий у разі виявлення непередбачуваних негативних наслідків реалізації нормативно-право-

вого акта або якщо більш ранній строк не встановлено самим нормативно-правовим актом у раз прийняття нормативно-правового акта за скороченою чи спрощеною процедурою чи набрання чинності нормативно-правовим актом негайно після дня його опублікування. За результатами такої оцінки має визначатися ступінь впливу нормативно-правового акта на суспільні відносини у кількісних та якісних показниках (у тому числі, порівняно з показниками, зазначеними в оцінці впливу, яка викладається у пояснювальній записці). Отже, саме інформація, закладена в “оцінці впливу”, є безпосередньою основою для подальшого здійснення правового моніторингу. За результатами моніторингу складається звіт та надаються конкретні пропозиції щодо удосконалення законодавства.

Законом визначено загальний порядок проведення правового моніторингу законів України. Порядок здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів затверджено постановою Кабінету Міністрів України 17 травня 2024 року № 574 [13], який здебільшого дублює положення Закону та майже не містить нових норм права. Порядок, зрештою, містить додаток, в якому закріпленні загальні вимоги до змісту звіту, який готується за результатами правового моніторингу підзаконних нормативно-правових актів. Варто зауважити, що не зважаючи на те, що суб’єктом здійснення правового моніторингу законів є Верховна Рада України та її органи, у разі якщо розробником закону є інший суб’єкт правотворчої діяльності, то саме на нього покладається обов’язок в межах “оцінки впливу” визначити основні критерії і показники для подальшої оцінки ефективності реалізації у разі прийняття запропонованого законопроекту.

За результатами аналізу норм Закону та постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів” можна зробити висновок, що процес правового моніторингу є по своїй суті безперервним, систематичним, послідовно перетікаючим від етапу планування відповідного нормативно-правового акта до оцінки його фактичної дії після прийняття та зворотнього прогнозування подальшої його дії з конкретними пропозиціями щодо необхідності удосконалення його положень. Варто зауважити, що із аналізу положень Закону слідує, що процес моніторингу ототожнюється з процесом здійснення оцінки. На противагу думкам Колодія А.М. і Тернавської В.М. [11, с. 101], у розумінні Закону оцінка ефективності реалізації нормативно-правових актів не є окремою стадією правового моніторингу, але є його змістовною складовою спільно з юридичною оцінкою, або, як зазначається у Додатку до Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів, оцінка є “способом” здійснення моніторингу [13]. Закон передбачає п’ять етапів проведення правового моніторингу, з яких сама “оцінка” здійснюється безпосередньо на етапі аналізу зібраної інформації та даних, інші етапи мають здебільшого процедурний, організаційний, технічний та забезпечувальний характер. Якщо згадувати алгоритм проведення правового моніторингу, запропонований Оніщуком І.І., то запропонований ним “третій етап” (етап безпосередньої моніторингової експертизи нормативно-правових актів на предмет відповідності їхніх норм положенням Конституції, загальноновизаним принципам, міжнародно-правовим актам та правилам юридичної техніки) можна співставити з юридичною оцінкою, запропонованою Законом, а “четвертий етап” (етап оцінки ефективності дії нормативно-правових актів (норм права), що базується на аналітико-оціночній діяльності та ґрунтується на системі показників різного роду інформації та можливості застосування різноманітних методів дослідження) – з оцінкою ефективності реалізації нормативно-правових актів [14, с. 111]. З огляду на зазначене можна стверджувати, що поняття правового моніторингу не можна ототожнювати з поняттям оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів, оскільки остання є окремим етапом (стадією, способом, методом, інструментом) його здійснення. Водночас, вона не може розглядатися відокремлено від інших етапів, оскільки вони існують у діалектичній взаємодії.

Досвід проведення правового моніторингу не є новим в практиці державного управління. Зокрема, ще у 2020 році, до прийняття Закону України “Про правотворчу діяльність”, запровадження такого моніторингового механізму впровадження та аналізу ефективності прийнятих нормативно-правових актів спостерігалось у сферах правового регулювання банкрутства, виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), судово-експертної діяльності, судоустрою та судочинства, кримінальної юстиції, адвокатури та адвокатської діяльності, безоплатної правової допомоги (наказ Міністерства юстиції України від 24 грудня 2020 року № 666/5) [15] (наразі Порядок приведено у відповідність із Законом та затверджено в новій редакції наказом Міністерства юстиції України від 29.04.2024 року № 1261/5 “Про затвердження Порядку

здійснення правового моніторингу у сферах судоустрою та судочинства, кримінальної юстиції, доступу громадян до правосуддя та безоплатної правничої допомоги, здійснення адвокатської діяльності, судово-експертної діяльності, організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) та банкрутства” [16]). Відмінною ознакою правового моніторингу, який здійснюється Міністерством юстиції України, є його орієнтація на конкретну проблему правового регулювання, яка виникає в процесі реалізації норм права, на відміну від простого планового моніторингу певного нормативно-правового акта в цілому, що на нашу думку, є більш доцільним та ефективним.

Ще однією спробою розробити робочий механізм здійснення правового моніторингу було зроблено Дослідницькою службою Верховної Ради України. В межах запропонованої нею Концепції розвитку законодавчого регулювання діяльності Верховної Ради України [17] (далі – Концепція) зазначається, що запровадження дієвої парламентської процедури моніторингу законодавства передбачає систематичну, комплексну діяльність органів державної влади, наукових установ, інститутів громадянського суспільства з оцінки, аналізу, узагальнення результатів дії норм права та прогнозування розвитку законодавства. Як об’єктивне явище, основне призначення правового моніторингу відповідно до Концепції, визначається саме оцінка ефективності системи законодавства та виявлення прогалин, суперечностей, корупційності положень правових актів, дефектності, дублювання та інших характеристик нормативного масиву.

Концепція передбачає проведення моніторингу законодавчих актів за такими напрямками:

оцінка “внутрішньої” якості правових норм (обґрунтованість, гарантованість, зрозумілість, кількість та періодичність внесених змін, наявність правових колізій та прогалин, наявність оцінних понять, кількість актів тлумачень правових норм тощо);

оцінка практики реалізації закону (аналіз діяльності правозастосовчих органів, вивчення статистичних даних виконання закону, пропозицій щодо удосконалення правових норм, оцінка корупційних та інших ризиків правозастосування);

оцінка оптимальності витрат на досягнення мети законодавчого регулювання (фінансово-економічні затрати, кадрове забезпечення, потреба перекваліфікації (реорганізації) суб’єктів правозастосування) [17, с. 22].

Методологію моніторингу законодавства пропонується розглядати як сукупність способів, методів і засобів, що забезпечують раціональну та ефективну організацію діяльності суб’єктів моніторингу під час здійснення інвентаризації, прогнозу, оцінки стану урегульованості суспільних відносин [17, с. 22].

З огляду на зазначене, наразі на загальнодержавному рівні не вирішено питання щодо затвердження типової (примірної) методології/методики здійснення правового моніторингу та оцінки ефективності реалізації нормативно-правових актів, зокрема. Вирішення цього питання досі знаходиться на рівні наукових розробок.

Враховуючи, що правове регулювання сферою оборони України за останні роки піддавалося значному реформуванню та модернізації, при чому процес внесення змін часто відбувався в авральному режимі, без дотримання правил підготовки нормативно-правових актів, впровадження правового моніторингу у сферу оборони вже сьогодні, не чекаючи введення в дію Закону України “Про правотворчу діяльність”, є не просто рекомендацією, а виправданою необхідністю. Закони та інші нормативно-правові акти, прийняті під час дії правового режиму воєнного стану, потребують особливої уваги та контролю за їх якістю, дієвістю та ефективністю. Важко об’єктивно оцінювати ефективність законодавства у сфері оборони, не провівши комплексного вивчення всіх результатів його дії, адже тільки з огляду на загальну суспільну думку, деякі питання потребують суттєвого доопрацювання вже зараз.

Разом з тим, загальні моніторингові механізми, розроблені як інструменти контролю певних напрямів функціонування сфери оборони України, існують вже сьогодні. Вони формалізовані, зокрема, в таких нормативно-правових актах: Порядку проведення моніторингу діяльності суб’єктів господарювання, що належать до сфери управління Міністерства оборони України, та господарських товариств, функції з управління корпоративними правами держави щодо яких здійснює Міністерство оборони України, затвердженому наказом Міністерства оборони України від 26 грудня 2022 року № 449 (у редакції наказу Міністерства оборони України від 14 лютого 2024 року № 110), Порядку реалізації видів санкцій та моніторингу їх ефективності в системі Міністерства оборони України, затвердженому наказом Міністерства оборони України від 11 травня 2023

року № 275, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 25 травня 2023 р. за № 871/39927, Положенні про Департамент моніторингу додержання прав у секторі оборони та прав ветеранів і військовослужбовців, полонених та членів їх родин Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 15 серпня 2022 року, затвердженого Керівником Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Висновки. Результати дослідження наукових підходів до визначення поняття та сутності ефективності дії нормативно-правових актів дають підстави вважати, що найбільшого поширення в теорії правового моніторингу набули ідеї оцінки саме соціальної ефективності законодавства. Підставою для виокремлення такого виду вважається теза, що будь-яке законодавство, в першу чергу, спрямоване на забезпечення соціальних потреб суспільства. Тому ключовим фактором в ній визначено встановлення соціального ефекту від введення закону в дію, можливості його удосконалення і закріплення досягнутого позитивного ефекту правовими засобами.

У найближчому майбутньому прогнозується значне підвищення навантаження у сфері правотворчості та правового моніторингу саме для органів виконавчої влади, на яких лежить найбільший тягар правотворчої роботи. Міністерство оборони України як центральний орган виконавчої влади відповідає за забезпечення нормативно-правового регулювання у війсьній сфері, сферах оборони і військового будівництва та узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проєктів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України. Вочевидь, що заходи в межах здійснення правового моніторингу законів України, який уповноважена здійснювати Верховна Рада України, більшою мірою будуть покладені на органи виконавчої влади, які реалізують державну політику у визначених сферах суспільних відносин, зокрема і на Міністерство оборони України.

Такий стан справ обумовлює необхідність створення відповідних структурних підрозділів у складі державних інституцій, основною функцією яких буде організація та здійснення правового моніторингу у відповідній сфері. Окрім того, порядок реалізації такої складної, багаторівневої функції держави як проведення правового моніторингу, зокрема, на рівні суб'єктів правотворчої діяльності, уповноважених приймати підзаконні нормативно-правові акти, потребує детальної його регламентації та затвердження на відомчому рівні. За таких обставин напрацювання організаційно-правового механізму здійснення правового моніторингу реалізації нормативно-правових актів у сфері оборони України набуває особливої актуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 30.11.2024).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. 1736 с.
3. Рибчук Н.В., Журко Т.О., Ганзієнко Ю.І. Концептуальні аспекти оцінки діяльності підприємства: ефективність та результативність. *Ефективна економіка* № 4. 2015. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3977>.
4. Тимченко Г.В. Розмежування понять ефективність законодавства та ефективне законодавство. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 9-2. Т. 1. С. 41–44.
5. Штефан А.С. Законодавство у сфері авторського права: оцінка ефективності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 4. С. 5–14.
6. Матвєєва Ю.І. Деякі питання методики оцінки ефективності законодавства. *Наукові записки*. 2005. Том 38. С. 52–56.
7. Мазурик К.З. Ефективність закону та критерії її оцінки. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/159/146> (дата звернення: 25.11.2024).
8. Онищук І.І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ, Дрогобич: Коло. 2017. 512 с.
9. Страшинський Б.Р. Правовий моніторинг та ефективність права. *Альманах права*. 2019. Випуск 10. С. 247–251.

10. Волохов О. Окремі підходи до визначення поняття ефективності правових норм. *Публічне право*. 2023. № 2 (50). С. 109–116.
11. Колодій А.М., Тернавська В.М. Правовий моніторинг – засіб забезпечення конституційно-правової політики в Україні. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 95–104.
12. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2023. 268 с.
13. Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.05.2024 р. № 574. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.12.2024).
14. Онищук І. І. Технологічний алгоритм правового моніторингу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. 2014. Вип. 2. Т. 1. С. 108–113.
15. Порядок моніторингу впровадження та аналізу ефективності прийнятих нормативно-правових актів у сферах правового регулювання банкрутства, виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), судово-експертної діяльності, судоустрою та судочинства, кримінальної юстиції, адвокатури та адвокатської діяльності, безоплатної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 24.12.2020 р. № 666/5. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/01/19/20210119145117-81.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
16. Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу у сферах судоустрою та судочинства, кримінальної юстиції, доступу громадян до правосуддя та безоплатної правничої допомоги, здійснення адвокатської діяльності, судово-експертної діяльності, організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) та банкрутства: Наказ Міністерства юстиції України від 29.04.2024 р. № 1261/5. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2024/04/30/20240430145037-63.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).

УДК 342.72:811.111(477) (091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.16>

ЗУ «ПРО ЗАСТОСУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ»: ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ПРИЙНЯТТЯ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Павлусенко О.В.,
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Університету «КРОК»,
ст. викладачка англійської мови кафедри іноземних мов
ЗВО «Національний транспортний університет»
ORCID: 0000-0003-4350-0147
e-mail: elenapavlusenko2018@gmail.com

Павлусенко О.В. ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні»: юридичні наслідки прийняття для суб'єктів освітнього процесу.

Освіта – один з основоположних факторів розвитку та розширення можливостей громадян у всьому світі. Освіта надає можливість отримати знання, інформацію, формує почуття самоповаги і впевненості в собі, допомагає в реалізації власного потенціалу. Забезпечення права на освіту гарантується Конституцією України, як основним законом та захищається державою. Освічена нація – це сильна держава та запорука успіху цілої країни.

Діти – це найцінніше для держави. Гарантія та захист прав дітей є одним з найважливіших завдань держави, оскільки молоде покоління – це основа для побудови майбутнього кожної держави світу. Освічені діти сьогодні – запорука успішної країни завтра. Тому, правова підтримка дитинства є пріоритетним напрямом у досягненні поставлених державою цілей. Право на освіту є основоположним соціально-культурним правом, що забезпечує стабільний розвиток молодого покоління.

Враховуючи все вище сказане, варто зазначити, що право дітей на освіту є одним із основоположних прав, яке забезпечується та регламентується всіма державами.

Не можна не звернути увагу на те, що сфера освіти, як і всі сфери життя суспільства, зазнала сильних змін в умовах воєнного стану. Усі ми вчилися та продовжуємо вчитися жити в цих нових умовах: хтось – продовжувати здобувати освіту, а хтось працювати.

Частина учасників освітнього процесу внаслідок загрози життю, бойових дій та тимчасову окупацію окремих територій вимушено перемістилася в межах України або за кордон. Багато педагогів та здобувачів освіти все ще залишаються на тимчасово окупованих територіях та потребують особливої підтримки держави. Деякі заклади освіти були фізично зруйновані.

І під час війни, і після її завершення головним завданням освітньої галузі є і буде забезпечення якості освіти на всіх рівнях. Система освіти в Україні зараз переживає процес реформування. Зі змінами умов життя суспільства, вимушено змінюється та адаптується до Європейських стандартів законодавча база країни.

Ключові слова: інститут, англійська мова, право, освіта, освітній процес, законодавство, Україна, захист, діти, закон, історія.

Pavlusenko O.V. Law of Ukraine “On the use of the english language in Ukraine”: legal consequences of the adoption for educational entities.

Education is a fundamental factor in the development and empowerment of citizens worldwide. Education provides the opportunity to gain knowledge and information, fosters self-esteem and confidence, and helps individuals realize their potential. The right to education is guaranteed by the Constitution of Ukraine, as the supreme law, and is protected by the state. An educated nation is a strong state and the key to the success of the entire country.

Children are the asset of the state. Guaranty and protecting children's rights is one of the most important tasks of the government, as the younger generation is the foundation for creating the future of

every country in the world. Educated children today are the guarantee of a successful country tomorrow. Therefore, the legal protection of childhood is a priority in achieving the goals set by the state. The right to education is a fundamental socio-cultural right that ensures the stable development of the younger generation.

Children's right to education is one of the fundamental rights guaranteed and regulated by all states. The education sector, like all areas of society, has undergone significant changes in the context of martial law. We have all had to learn and continue learning to live in these new conditions: some continue to pursue education, while others continue to work.

Part of the participants in the educational process, due to life-threatening conditions, military actions, and the temporary occupation of certain territories, have been forced to relocate within Ukraine or abroad. Many teachers and students still live in temporarily occupied territories and require special state support. Some educational institutions have been physically destroyed.

During the war and after it ends, the primary task of the education sector is and will be to ensure the quality of education at all levels. The education system in Ukraine is currently undergoing a process of reform. With changes in social living conditions, the legal framework of the country is being forced to change and adapt to European standards.

Key words: institute, English language, law, educational process, legislation, education, Ukraine, protection, children, law, history.

Постановка проблеми. Особливу увагу варто зосередити на питанні законодавчих змін та їх юридичних наслідків для освітнього сектору, гарантій забезпечення надання рівня знань Європейського рівня у реаліях сьогодення. В умовах законодавчих змін важлива своєчасна й ефективна підтримка всіх суб'єктів освітнього процесу. Виклики, які ставить перед собою держава реформуючи освітній сектор в умовах військової агресії Росії проти України, вимагають злагодженої роботи та координації всіх причетних до даного процесу представників державних органів, громадських та міжнародних, організацій, всієї демократичної спільноти.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку англійської мови в Україні та світі, набуття нею статусу мови міжнародного спілкування досліджували такі вчені: Н.П. Пожидаєва, О.О. Першукова, М.Г. Прадівлянний, В.А. Гаманюк, Л.П. Пуховська, В.Г. Редько, Н.Д. Гальскова та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У зв'язку з прийняттям ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні» та ряду законодавчих змін, які він передбачає для освітнього сектору, правова система має розглянути і забезпечити вирішення певних юридичних питань та наслідків, які пов'язані з вищезазначеними змінами та гарантувати забезпечення права на Європейський формат освіти всім суб'єктам освітнього процесу.

Метою статті є розкриття особливостей законодавчих змін, які передбачає ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні» до нормативно-правової бази, яка забезпечує функціонування освітнього сектору у розділі мовних питань. Для реалізації цієї мети необхідно дослідити та проаналізувати відповідність запропонованих змін та доповнень вимогам суспільної моралі, критеріям справедливості, свободи, рівності і гуманізму; розглянути цю проблематику не лише крізь призму якості формалізації права, але й крізь призму міжнародних стандартів, принципів права, які мають, з одного боку, мету права, а з іншого – є критерієм відповідності права вказаним стандартам.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дане питання, важливо зазначити, що право дитини на освіту відіграє важливу роль у формуванні суспільства, адже, діти – майбутнє України. Їм обов'язково доведеться брати участь у діяльності та розвитку держави. Освічені діти сьогодні – запорука успішної країни завтра. Тому соціальна та правова підтримка дитинства є пріоритетним напрямом у досягненні поставлених державою цілей.

Право на освіту є основоположним соціально-культурним правом, що забезпечує стабільний розвиток молодого покоління. Всебічний розвиток дитини, як члена суспільства повністю залежить від можливості повною мірою реалізовувати свої права. Якісна початкова освіта надає дітям рівні вихідні шанси і дозволяє досягнути успіху на наступних етапах навчання. Вони мають право на повноцінну освіту з раннього віку. Основою реалізації прав дітей на освіту є велика кількість нормативних актів як в Україні, так і у світі.

Отже, статтею 53 Конституції України кожному гарантовано право на освіту. Визначено, що повна загальна середня освіта є обов'язковою [1]. В ст. 19 ЗУ «Про охорону дитинства» також зазначено, що кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безоплатність

дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти [2]. Ст.ст. 2, 6. ЗУ «Про загальну середню освіту» визначено, що основними завданнями законодавства України про загальну середню освіту є передусім забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти, а також зазначено, що громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, особливостей інтелектуального, соціального і фізичного розвитку особистості, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах [3].

В Законі України «Про дошкільну освіту», статтями 2 та 6 закріплено забезпечення права дитини на доступність і безоплатність здобуття дошкільної освіти. Чітко зазначено, що принципами дошкільної освіти є: доступність для кожного громадянина освітніх послуг, що надаються системою дошкільної освіти; рівність умов для реалізації задатків, нахилів, здібностей, обдарувань, різнобічного розвитку кожної дитини [4]. Право громадян України на доступну освіту також передбачено ст.ст. 3, 6 ЗУ «Про освіту» [5].

Рішенням Конституційного Суду України від 04.03.2004 № 5-рп/2004 визначено, що доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України (254к/96-ВР), означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права. Ця сама норма відображена статтею 2 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав і основних свобод людини [6].

Конвенція про права дитини, яка ратифікована постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991 та набула чинності для України 27 вересня 1991 статтею 18, визначає, що держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами й установами по догляду за дітьми, а статтею 28: держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: а) вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту [7]. Ст. 26 Загальної декларації прав людини визначено, що кожна людина має право на освіту. Початкова освіта повинна бути обов'язковою [8]. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ст. 13 визначає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту: а) початкова освіта повинна бути обов'язковою б) середня освіта повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів [9].

Враховуючи все вище сказане, варто зазначити, що право дітей на освіту – є одним із основоположних прав, яке забезпечується та регламентується всіма державами.

Не можна не звернути увагу на те, що сфера освіти, як і всі сфери життя суспільства, зазнала сильних змін в умовах воєнного стану. Усі ми вчилися та продовжуємо вчитися жити в цих нових умовах: хтось – продовжувати здобувати освіту, а хтось працювати.

Освіта є надзвичайно важливою для суспільства та кожного з його членів. Адже за допомогою освітнього процесу, суспільство передає акумульовані та збережені знання, вміння та цінності від покоління до покоління.

Очевидним є той факт, що освічені громадяни – це окраса батьківщини! Поняття «людина освічена» (лат. homo educatus) – поняття для позначення нового еволюційного типу людини [10]. Воно було введено до філософського дискурсу професором Віктором Огнев'юком у 2003 р. На думку науковця – це особистість, яка сформувалася за рахунок природно-біологічного, соціального, інтелектуального та духовного розвитку та володіє системними знаннями. Така людина має власну систему цінностей, є самостійністю у думках та вчинках, відкритою до діалогу та творення культури шляхом діалогічного спілкування, обміну смислами культурного саморозвитку. Ми вважаємо, що вчений надзвичайно правильно охарактеризував дане поняття.

Але, крім усіх вище згаданих характеристик, на нашу думку, варто було б додати наявність лінгвістичних здібностей. Адже в умовах світової глобалізації, це є надзвичайно актуальним та затребуваним. Крім того, вивчення іноземної мови розвиває здатність до багатозадачності. Той, хто володіє декількома мовами, може виконувати декілька задач одночасно, легше перемикається між різнотипними завданнями та легко визначає пріоритетність, ігноруючи умови та чинники, здатні відвертати увагу. Така людина є більш адаптивною, по причині психологічної гнучкості.

Обраний Україною проєвропейський напрямок розвитку країни, зумовлює модернізацію всіх галузей, зокрема і освітньої сфери. Заклади освіти, які активно дотримуються вимог сьогодення, імплементуючи у свою діяльність останні досягнення науки, є рушійною силою для суттєвих перетворень в умовах найшвидшого просування нашої держави на світовий Зеніт.

Високий мовний потенціал українського суспільства є однією з ключових умов, для достойного представлення держави на всесвітній арені.

Володіння іноземною мовою дає можливість співпрацювати з іноземними партнерами та розуміти нюанси іншої культури, що сприяє вдосконаленню навичок у процесі вирішення проблем, завдань та прийняття рішень. Знання іноземної мови розширює горизонти та відкриває нові перспективи для самовдосконалення. Адже людина, яка володіє іноземними мовами, – різнобічно розвинута особистість, володіє кращими здібностями до вивчення нового, вільна та впевнена у спілкуванні з людьми. Це людина без кордонів, ніщо не може її зупинити в досягненні поставлених цілей. Усі світові двері перед нею відкриті, адже вона має ключ – досконале володіння мовою міжнародного спілкування.

Наша країна має надзвичайний людський потенціал. Україна подарувала світові величезну кількість талановитих людей. Серед них – видатні вчені, винахідники, Нобелівські лауреати, герої війни, громадські діячі, письменники, музиканти, обдаровані викладачі, лікарі та спортсмени. Відомі українці прославили український народ та продовжують це робити в різних кутках світу. Саме ці громадяни є тими, хто пише історію, та змінює світ. Адже дякуючи їхній кропіткій роботі, винаходам, досягненням та перемогам світ дізнавався про таку державу як Україна.

На підтвердження вищезазначеного, варто звернути увагу на те, що про вагомий освітній потенціал нашої країни свідчать дані про достатньо високі її позиції у світових рейтингах. Так, саме завдяки значному внеску освітнього складника забезпечуються високі рейтингові позиції України ще до початку війни, за індексом людського розвитку (83 позиція в Доповіді про людський розвиток 2014 р.) [11]. Відносно високий рейтинг України (43 місце) за загальним Індексом глобального таланту (Global Talent Index) також свідчить про існування резервів для забезпечення інноваційного розвитку країни у перспективі. У світовому рейтингу Universitas 21 (єдиному у світі рейтингу національних систем вищої освіти) Україна зайняла у 2015 році 41 місце, зокрема увійшла до ТОП-10 країн за видатками на вищу освіту у відсотках від ВВП. Україна посідає 30 позицію за якістю математичної та наукової освіти (Quality of math and science education), випереджуючи такі економічно розвинені країни, – Австрію (37 місце), Швецію (49 місце) та Польщу (50 місце) [11].

До того ж, за результатами опитування Центру Разумкова 43,8% українців зовсім не знають англійської мови, а вільно нею володіє лише 1,1%. Водночас 19,2% українців можуть трохи читати, писати або говорити англійською [12].

Враховуючи вимоги сьогодення стимулювання інтелектуальної та мовної активності громадян України, розширення їх світогляду, 4 червня 2024 року Верховна Рада України прийняла у другому читанні та в цілому Закон України «Про застосування англійської мови в Україні». Це є надзвичайно важливим кроком для нашої держави та всіх її громадян, на шляху здобуття членства в Європейській політичній родині. Але ми все ще залишається відокремленою від ЄС мовним бар'єром. Порівняно з іншими країнами Європи, Україна відстає в готовності громадян спілкуватися іноземною мовою, зокрема англійською.

Згідно з даними за 2021 рік щорічного дослідження EF «English Proficiency Index» щодо визначення рівня володіння англійською мовою в різних країнах світу, Україна належить до країн із середнім рівнем володіння англійською мовою та займає 40-ву позицію в рейтингу зі 112 країн світу [13].

Процес глобалізації на мовному рівні вніс зміни в поширення та відносини національних мов. Англійська мова надшвидкими темпами завойовує світ. У мультилінгвальному просторі ця мова виконує не тільки функції засобу міжнародного спілкування, а й виступає мовою-посередником, мовою глобального зв'язку. Наразі зростає зацікавленість до вивчення англійської мови і в Україні. Паралельно з цим зростають і вимоги до рівня володіння цією мовою.

ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні», основною метою якого є сприяння забезпеченню застосування англійської мови в Україні, передбачає ряд змін до законодавчих актів освітньої сфери, як однієї з фундаментальних в країні.

Законом визначається, зокрема:

– перелік осіб, які зобов'язані володіти англійською мовою (ст. 3);

– статус англійської мови у сфері освіти (ст. 8) [14].

Закон передбачає також ряд **змін та доповнень до законодавчих актів освітньої сфери**.

Передбачається, що заклади дошкільної освіти забезпечуватимуть застосування англійської мови в освітньому процесі для дітей раннього, молодшого дошкільного та середнього дошкільного віку. Також ініціюється обов'язкове вивчення англійської мови дітьми старшого дошкільного віку.

Вище зазначений Закон також вносить зміни до статті 10 ЗУ «Про дошкільну освіту». Дану статтю викладено в новій редакції, а саме:

1. Мовою дошкільної освіти є державна мова.

2. Застосування мови (мов) у дошкільній освіті визначається законами України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про застосування англійської мови в Україні» та «Про освіту».

3. У закладах дошкільної освіти забезпечується обов'язкове вивчення англійської мови дітьми старшого дошкільного віку.

4. Заклади дошкільної освіти забезпечують обов'язкове використання англійської мови в освітньому процесі для дітей раннього, молодшого дошкільного та середнього дошкільного віку [14].

Отже, аналізуючи вище зазначене, ми можемо зробити висновки, що англійська стає обов'язковою для вивчення з дитячого садочку. Як зазначено в Перехідних положеннях ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні» дані зміни вступлять в силу не відразу, а з вересня 2026 року.

Це є надзвичайно позитивним кроком на шляху до досконалого володіння англійською нашими громадянами. Адже діти, які починають вивчати англійську мову з раннього віку, легше засвоюють граматичні структури та вимову, мають кращу мовну пам'ять, краще адаптуються до нових середовищ.

Звичайно ж, що такі законодавчі зміни не буде можливо впровадити без підготовленої команди педагогів. Очевидно, що на сьогоднішній момент, не всі з вихователів, які через 2 роки змінять свій статус та стануть вихователями-вчителями англійської, мають достатній для викладання, навіть таким маленьким учням, рівень англійської мови.

Заступниця Міністра освіти Євгенія Смірнова з цього приводу стверджує, що якщо вихователі взагалі не знають англійської мови або ж мають мінімальний рівень володіння мовою, для них проводитимуть на безоплатній основі спеціальні курси. Також вона уточнила, що спільно з партнерами організовано курси з методики навчання англійської мови дітей дошкільного віку; підготовлено репозитарій матеріалів, які вихователі зможуть використовувати на заняттях із дошкільнятами, а також методичний poradnik для вихователів із рекомендаціями щодо організації та проведення занять, – заявила посадовиця [15].

Але, ми вважаємо, що під час впровадження таких законодавчих новацій, держава може зіштовхнутися з дефіцитом висококваліфікованих кадрів, які зможуть їх забезпечити. Адже, процес вивчення мови може бути складним як для дитини, так і для батьків. Тому, важливо підходити до цього питання з розумом, залучаючи виключно професіоналів, які володіють сучасними методичними методиками та зможуть створити сприятливе мовне середовище.

Зміни передбачені і для загальної середньої освіти. Заклади загальної середньої освіти, забезпечуватимуть обов'язкове вивчення англійської мови (у статусі першої або другої іноземної мови) як то передбачено освітньою програмою, відповідно до якої заклад освіти провадить освітню діяльність.

Новоприйнятий закон, який змінює статус англійської мови в Україні, вносить зміни і до Закону України «Про повну загальну середню освіту». Частину 5 ст. 17 вище згаданого закону, яка регулює питання оцінювання результатів навчання учнів та їх атестації, доповнено трьома новими абзацами такого змісту:

Кожний учень має пройти державну підсумкову атестацію з англійської мови:

– у закладах освіти, освітня програма яких передбачає вивчення англійської мови як першої іноземної мови, – за кожний рівень загальної середньої освіти;

– у закладах освіти, освітня програма яких передбачає вивчення англійської мови як другої іноземної мови, – за другий і третій рівні загальної середньої освіти [14].

Варто зазначити, що ст. 4 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» зазначає, що у закладах освіти:

- початкова освіта здобувається протягом чотирьох років;
- базова середня освіта здобувається протягом п'яти років;
- профільна середня освіта здобувається протягом трьох років [16].

Отже, якщо учні вчитимуть англійську як першу іноземну мову з 1 класу, як то передбачено освітньою програмою, проходитимуть державний контроль знань після 4, 9 та 12 років навчання. В той же час, якщо вивчатимуть англійську, як 2-гу іноземну – після здобуття базової середньої та профільної освіти, відповідно після 9 та 12 років навчання.

Також п. 5.1 ст. 17 ЗУ «Про повну загальну середню освіту» визначає 2 предмети, за якими повинна проводитись державна підсумкова атестація після проходження певних освітніх рівнів. Цими предметами є державна мова та математика. Перелік інших навчальних курсів визначався центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки. Англійська стає третьою обов'язковою навчальною дисципліною, рівень знань якої контролюватиметься державою.

Такі вимоги є результатом того, що англійська в Україні стала мовою офіційного спілкування, а отже фактично стала другою мовою в Україні, який юридично надано статус обов'язкового засобу спілкування.

Отже, якщо змінився статус, англійська прирівнялась до державної, то, як наслідок, повинен змінитись і рівень володіння громадянами. А для цього повинен бути обов'язковий контроль знань.

Ми вважаємо, що всі вище зазначені законодавчі зміни є правильними, але злегка запізнілими. Але, краще пізно, ніж ніколи. Нам хотілось би наголосити на тому, що якщо держава вводить обов'язкове вивчення англійської для дітей старшого дошкільного віку, то повинен бути і контроль з боку держави у вигляді перевірки набутих знань на цьому освітньому рівні також. На жаль, таких законодавчих ініціатив поки передбачено не було.

Висновки. Підсумовуючи все сказане вище, ми можемо зробити висновки, що основним завданням держави є захист наших дітей від війни та забезпечення доступу до всіх Європейських можливостей, включаючи отримання знань належного рівня, які відповідатимуть останнім світовим вимогам. Це, насамперед, стосується володіння мовою міжнародного спілкування. Адже мова є важливим елементом культурної та національної свідомості людини.

Варто акцентувати увагу на тому, що Україна, на значній території якої відбуваються повномасштабні воєнні дії, не тільки не припинила, а ще пришвидшила процес реформування освітньої галузі. У нинішніх умовах економічного стану країни, надзвичайно важливим, на нашу думку, є те, щоб більша кількість громадян отримала державну підтримку у процесі вивчення англійської мови. Якщо держава підвищує вимоги до рівня володіння, то повинна забезпечувати можливості для вдосконалення, звичайно ж на безоплатній основі, а не за рахунок батьків, які повинні наймати репетиторів.

Останнім часом якість освіти значно погіршилася. Школа не може забезпечити належного рівня знань. Очевидним є той факт, що прогалини у знаннях учнів сьогодні можуть стати причиною довгострокових економічних втрат вже завтра. На даний момент це є нагальним питанням не тільки для суб'єктів освітнього процесу, а й всього громадянського суспільства.

Вирішення цієї проблеми має бути основним політичним завданням для уряду, якщо він ставить собі за мету підвищення кваліфікації людського капіталу для довгострокового економічного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
3. Закон України «Про загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
4. Закон України «Про дошкільну освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>.
5. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 № 5-пп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text>.

7. Конвенція про права дитини, ратифікована постановою Верховної Ради України № 789XII (78912) від 27 лютого 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
8. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
10. Огнев'юк В. Homo educatus. – Філософія. Політологія / Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, 2003. – Випуск 49-51. – С. 126–134.
11. Вища освіта в Україні: Наші позиції в світі. NV.ua. 08.07.2015. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/-58044.html>.
12. Майже 44 % українців не знають англійської мови – Центр Разумкова. Suspilne. (n. d.). URL: <https://suspilne.media/537123-majze-44-ukrainsiv-ne-znaut-anglijskoi-movi-centr-razumkova>.
13. EF English Proficiency Index 2022 EF Education First. 2022. URL: <https://www.ef.com/assetscdn/WIBIwq6RdJvcD9bc8RMd/cefcom-epi-site/reports/2022/ef-epi-2022-english.pdf>.
14. Закон України «Про застосування англійської мови в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-20#Text>.
15. Чи усі дошкільнята вивчатимуть англійську мову у садку, 24 Освіта. URL: https://24tv.ua/education/angliyska-mova-ditsadkah-ukrayini-vikladatimut-angliysku-dlya_n2652699.
16. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.17>

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ І ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Парута О.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5452-0560*

Парута О.В. Амбівалентність сучасної цивілізації і правова соціалізація: теоретико-правовий аспект.

У статті розглядаємо амбівалентність сучасної цивілізації як фактор впливу на правову соціалізацію.

Глобалізація і локалізація, індивідуалізм і колективізм, одночасне прагнення до прогресу і намагання зберегти традиції створюють подвійність, конфліктність соціалізаційних умов, у яких перебуває сучасна людина. Зазначена двоїстість створює як можливості для індивідуального розвитку людини, так і нові ризики для формування її правової свідомості.

Динамічні зміни культурно-правового, соціального, економічного становища, сприяють прийняттю людиною швидких, необдуманих рішень заради її виживання і власної адаптації. Виникає ризик формування хибних уявлень про право, справедливість, силу і призначення закону.

Масова, глобальна культура змінює умови правової соціалізації, додаючи в них компонент ризику і невизначеності. Встановлено, що мультикультурність, сприяючи розвитку міжнародного права, інтегруючи різні правові традиції у глобальну систему права, породжує нові суперечності в суспільстві, посилює соціальну напругу, призводить до виникнення так званих «паралельних правових світів». Секулярна державна політика з одночасним зростанням культурного і релігійного різноманіття, ускладнює правову соціалізацію через ризики фрагментації правової системи. Невідповідність між традиційними цінностями певних соціальних груп і нормами права, має наслідком недотримання законів.

Наголошено, що криза демократії супроводжується зменшенням довіри до політичних і правових інституцій, зростанням авторитарних тенденцій і послабленням механізмів верховенства права. Відсутність ефективного правового захисту у період кризи, сприяє поширенню правового нігілізму, що ускладнює пошук консенсусу між державою і її народом. Для зменшення негативних наслідків і зняття суспільної напруги необхідна ефективна, злагоджена міжнародна і національна правова політика. Спільні зусилля мають спрямовуватися на інтеграцію різних культур на правових засадах, з яких найперше принципи рівності і верховенства права. У складних політико-правових та полікультурних умовах це дозволить захистити права кожної людини, незалежно від її походження, соціального становища, віросповідання тощо.

Ключові слова: амбівалентність, правова соціалізація, сучасна цивілізація, глобалізація, мультикультуралізм, культурні цінності, конфлікти.

Paruta O.V. Ambivalence of modern civilization and legal socialization: theoretical and legal aspect.

The article examines the ambivalence of modern civilization as a factor influencing legal socialization.

Globalization and localization, individualism and collectivism, and the simultaneous pursuit of progress while striving to preserve traditions create duality and conflict in the socialization conditions experienced by modern individuals. This duality presents both opportunities for personal development and new risks for the formation of legal consciousness.

Dynamic changes in cultural, legal, social, and economic contexts compel individuals to make rapid, often unconsidered decisions aimed at survival and adaptation. This fosters the risk of forming distorted perceptions of law, justice, the authority of the law, and its intended purpose.

Mass global culture has reshaped the conditions of legal socialization by introducing elements of risk and uncertainty. Multiculturalism, while promoting the development of international law and integrating diverse legal traditions into a global system, generates new societal contradictions, heightens social tensions, and leads to the emergence of so-called «parallel legal worlds.» Secular state policies, combined with increasing cultural and religious diversity, complicate legal socialization by raising the risk of fragmenting legal systems. The mismatch between the traditional values of certain social groups and legal norms often results in non-compliance with the law.

It is emphasized that the crisis of democracy is marked by declining trust in political and legal institutions, the rise of authoritarian tendencies, and the weakening of rule-of-law mechanisms. The absence of effective legal protections during times of crisis fosters the spread of legal nihilism, further complicating the search for consensus between the state and its people. To mitigate negative consequences and ease societal tensions, a coordinated and effective international and national legal policy is essential. Joint efforts should focus on integrating diverse cultures on the basis of legal principles, primarily emphasizing equality and the rule of law. In complex political, legal, and multicultural conditions, this approach will safeguard individual rights regardless of origin, social status, religion, or other factors.

Key words: ambivalence, legal socialization, modern civilization, globalization, multiculturalism, cultural values, conflicts.

Постановка проблеми. Багатополарний і швидкозмінний світ породжує велику кількість конфліктів, розв'язати які неможливо інакше, ніж через дослідження людини, її особливостей та цивілізаційної ролі. Зіткнення протилежностей руйнує соціально-психологічну стійкість людини, послаблює здатність до соціальної адаптації і взаємодії, змінює її просоціальну природу. Внутрішньо особистісні виміри людини, її характеристики важливі з огляду на те, що вони визначають суспільний розвиток. У ХХІ столітті потребуємо збільшення уваги науковців до правосоціалізаційних процесів, які дозволяють людині мобілізувати її внутрішні ресурси для правильного сприйняття динаміки сучасного світу, прийняти мультикультуралізм, пристосуватися до реальних умов життя з можливістю індивідуального розвитку. Чимало питань, пов'язаних із з'ясуванням проблем правової соціалізації, залишаються недостатньо дослідженими в теорії права, що актуалізує наукові розвідки на сучасному етапі державотворення.

Метою статті є дослідження правової соціалізації з огляду на суперечливі фактори, які на неї впливають. Шляхом аналізу окремих чинників, таких як мультикультуралізм, цифровізація суспільного життя, обмеженість ресурсів для індивідуального та соціального розвитку особи – показати проблеми правової соціалізації, без розв'язання яких неможливе формування громадянського суспільства.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Впродовж останніх років феномен соціалізації досліджується переважно як міждисциплінарна проблема. У межах теоретичної юриспруденції окремим аспектам правової соціалізації присвячено праці таких науковців як: Ю. Бисага, С. Бостан, Т. Гарасимів, І. Жаровська, М. Кельман, М. Козловець, Р. Матяшовська, М. Панфьорова, М. Сірант, О. Тарабукін та інші. Разом з тим, науковцям варто звертати більше уваги конфліктності умов, у яких відбувається особистісне становлення сучасної людини. Дослідження амбівалентності сучасної цивілізації піднімає питання ефективності традиційних механізмів правової соціалізації, наголошує на важливості правильної оцінки зовнішніх детермінант, які визначають хід правосоціалізаційного процесу.

Виклад основного матеріалу. Кожна з епох характеризується власними цивілізаційними здобутками. Сучасний світ має чимало досягнень у різних сферах життя людини, які стали наслідком суттєвого прогресу науки, технологій, соціального і культурного розвитку. Водночас, новації принесли й справжні виклики для правових систем держав, які в силу своєї природи повинні своєчасно реагувати на зміни, які відбуваються в суспільстві. Ба більше, задля захисту прав людини і громадянина, через необхідність збереження інтересів держави, право має випереджати зміни, реагуючи на появу сталих тенденцій.

Серйозними викликами сьогодення стали глобалізація, стрімкий розвиток інформаційної і медичної сфер, технологічний прогрес. Попри їхню беззаперечну користь, ці процеси породжують

низку загроз для людства. Гостро постають проблеми «технологічної» безпеки та етики, насамперед через зловживання у сфері застосування інформаційних технологій і штучного інтелекту. Досягнення медичної науки і біології, такі як можливість трансплантації органів, зміни статі, штучного створення життя, гена інженерія, розвиток вірусології, потребують належного правового регулювання, однак їх правове визначення часто ускладнене соціальними, насамперед моральними та релігійними нормами. Космічний, енергетичний і військовий розвиток держав, в тому числі реалізація ракетних програм, розвиток та розповсюдження ядерних енергетичних потужностей і зброї послаблюють демократії і зміцнюють сучасні недемократичні режими, створюючи фактичні передумови для краху не тільки деяких незалежних держав, але й також системи міжнародного права в цілому.

В планетарному вимірі початок XXI століття характеризується тим, що на заміщення позицій права намагається повернутися так зване «право сили». Ф. Шульженко вважає, що стрімке поширення в сучасному світі ідеології права сили, відвертого свавілля у міжнародних відносинах і криза демократії, формування у західних країнах світогляду державного егоїзму, порушили світовий порядок стабільності та рівноваги, призвели до знецінення принципів гуманізму й перетворення глобалізованого світу на дуальну, антагоністичну форму, у якій тоталітаризм жорстко протистоїть ідеалу людиноцентризму, рівності і свободи, природним правам людини, націй і народів на самовизначення і вільний розвиток. Ми вважаємо, що правова соціалізація, як процес формування уявлень про право, правових цінностей і моделей правомірної поведінки, ускладнена в умовах кризи демократії. Підрив довіри до демократичних структур веде до зростання авторитарних тенденцій. Люди починають сприймати право не інакше, аніж інструмент маніпуляцій чи вияв інтересів влади. Шириться правовий нігілізм, як відмова визнавати закони і дотримуватися їхніх приписів.

Довіра до права і правових інститутів зменшується також через брак відкритості роботи державних органів і проблеми з доступом до важливої правової інформації. Люди, які не мають доступу до державних послуг чи рівних правових можливостей, втрачають віру у право як справедливий механізм захисту власних прав та інтересів. Нерівність сприяє радикалізації і неправовим формам протесту збоку особи.

У складних умовах життя люди поступово адаптуються до позаправових способів вирішення конфліктів, відбувається приріст корупції, частішають випадки задоволення власних потреб через неформальні домовленості. В умовах кризи демократії, коли громадянське суспільство потерпає від обмежень і може піддаватися репресіям, особливо важливо налагодити процеси соціалізації з акцентом на правове виховання молодого покоління українців, що стане запорукою розбудови сильної, незалежної, демократичної української держави.

Мультикультурність сучасного світу, на перший погляд, сприяє формуванню толерантності людини з визнанням нових правових цінностей. Водночас, конфлікти між традиційними цінностями і сучасними правовими нормами, які виникають внаслідок культурного різноманіття, створюють плутанину у свідомості людей. Вагомі розбіжності виникають, коли право суперечить укоріненним етичним, релігійним, культурним чи іншим соціальним нормам. Так, наприклад, сучасне право вирівнює у правах чоловіків і жінок, забороняє дискримінацію і забезпечує рівні можливості для кожної статі. Проте у багатьох, насамперед мусульманських суспільствах жінки й надалі поступаються у правах чоловікам, особливо стосовно можливості їхнього соціального розвитку.

Суперечливою вважаємо ситуацію, яка складається щодо правового регулювання відносин, які стосуються права на життя людини. Посилення захисту життя є запорукою сталого розвитку цивілізації. На перший погляд, щодо цінності життя людини, міжнародна спільнота давно віднайшла консенсус. Створено багато міжнародних нормативних документів, які захищають життя людини, засновано низку правозахисних організацій. Дедалі більше державних ресурсів скеровується на розвиток медицини. Проводиться політика стримування збройних конфліктів тощо. У більшості демократичних країн відбулася гуманізація кримінальних покарань в частині відмови від смертної кари. Ці, та багато інших кроків, свідчать про визнання безумовної цінності життя людини. Разом з тим, для більшості суспільств залишається конфліктним питання заперечення так званої «пренатальної правосуб'єктності». Чимало сучасних держав, законодавчо закріпили перевагу права на репродуктивний вибір матері над правом на життя ненародженого, тобто легалізували право на аборт. Для окремих народів залишається традиційно неприйнятною толерантність до права на штучне переривання вагітності, права на евтаназію, права на сурогатне материнство та деякі інші новації правового життя суспільства.

Новітні тенденції суспільного розвитку часто ускладнюють правову соціалізацію, викликаючи дисонанс між офіційним правом і «моральним кодексом» людини. Збільшується ризик фрагментації правової соціалізації, коли окремі елементи правової системи ігноруються або сприймаються вибірково.

Відчутним залишається супротив частини суспільства щодо законів, які легалізують права ЛГБТ спільнот (зокрема одностатевий шлюб, можливість усиновлення дітей та ін.). Громади переважно релігійно-консервативних регіонів продовжують сприймати гомосексуальність як табу, залишаються радикальними до так званих «прайд-парадів» та інших проявів популяризації такого роду інакомислення. Правова соціалізація у глобальному світі ускладнена особливостями різних культур.

В способі життя, характері політичного правління, способі світорозуміння, є такі сутнісні риси, які дозволяють дослідникам і зараз розділяти всі країни поняттями «Схід» та «Захід», де східний тип культури більше схильний до збереження традицій як вищої цінності. Він орієнтує людину на пасивність, пропагує перевагу колективного над індивідуальним, розвиває першочергово почуття обов'язку. На Заході більше цінується оптимістична активність особистості, прагнення змінювати дійсність, відданість новаціям [1, с. 20]. У Східних суспільствах (наприклад, в Китаї, Індії, Японії) правова система базується на морально-етичних цінностях, таких як гармонія, повага до старших, ідея загального благополуччя. Це знижує сприйняття права як інструменту захисту індивідуальних інтересів. Ієрархічність і традиціоналізм обмежують здатність людини критично оцінювати діяльність держави і закони, які від неї виходять. Виховання громадян відбувається в контексті підпорядкування і дисципліни. Діти змалку навчаються поважати суспільні правила, навіть якщо ці правила здаються надто суворими. Право виступає тут насамперед як інструмент підтримки порядку.

Люди на Заході з раннього віку виховуються із розумінням того, що їм належать права, і ці права гарантовані законом. Індивідуалізм, раціональність і гуманізм закладається в основу правового виховання. Індивідуальна автономія і соціальна відповідальність у їх взаємозв'язку, враховуються на усіх етапах правової соціалізації. Західні суспільства заохочують людину аналізувати закони і оцінювати їхню справедливість. Навчання спрямовується на розвиток навичок, в тому числі соціально-правової взаємодії, усіляко заохочується толерантність до інакомислення, а правова соціалізація відбувається не інакше як через усвідомлення цінності прав інших людей.

М. Козловець до особливостей правової соціалізації у перехідному суспільстві відносить амбівалентність правосвідомості людей. Її причини, як вважає автор, криються в інертності свідомості особи, її нездатності відразу звільнитися від системи ціннісно-правових встановлень попередньої епохи, яка може відкидатися особистістю декларативно, однак продовжує існувати на рівні підсвідомості людини. Як приклад автором наводиться незастосування вищої міри покарання (смертної кари) проти убивць і гвалтівників, що розцінюється частиною українців як м'якотілість і небажання боротися з тяжкими злочинами. Водночас наголошено, що застосування такого виду покарання також сприймається як надмірна жорстокість, порушення принципів гуманізму і норм міжнародного права. Часто, носіями цих взаємовиключних точок зору виступають одні й ті самі люди, - підкреслює науковець [2, с. 69].

Наукова оцінка глобалізації і її впливу на сучасну людину є неоднозначною. Частина науковців вважає, що глобалізація має низку позитивних впливів на правові системи сучасності, адже сприяє їх поступовій адаптації до викликів сучасного світу. В цьому сенсі В. Власенко підкреслює, що зближення і взаємодія правових систем сучасності через гармонізацію законодавства та уніфікацію норм права, є глобальним явищем, яке характерне для розвитку права у ХХІ столітті [3, с. 13]. Позитивним розцінюється імплементація норм міжнародного права в національне законодавство окремих держав.

І. Жаровська і Р. Матяшовська підкреслили, що сучасна держава не існує ізольовано від інших держав у міжнародному просторі і повинна адекватно і миттєво реагувати на характер змін у суспільстві або на певні геополітичні коливання. В широкому розумінні – держава має ставити перед собою не тільки внутрішньодержавні цілі, але й знаходити консенсус із загально-людським соціумом. Водночас, науковці наголошують також на тому, що сучасна глобалізація є глобалізацією ризиків, соціально-політичних конфліктів, екологічної кризи, тероризму і організованої злочинності; вона загострює колишні проблеми, роблячи їх загальними і всеохопними [4, с. 9–11].

Цифрова ера принесла фундаментальні зміни в житті людини. Наше життя в епоху тотальної цифровізації має значні переваги, такі як швидкий доступ до інформації, нові способи комунікації, можливість швидкої соціальної взаємодії. Водночас, таке життя сповнене ризиками, з-поміж яких: ризик порушення приватності та безпеки, в тому числі можливість витоку особистої інформації, ризик крадіжки особистих даних задля вчинення корисливих злочинів; розвиток залежності (в тому числі психологічної) від технологій і послаблення навичок соціальної взаємодії через скорочення «живого спілкування»; дезінформація і маніпуляція даними тощо.

Інформаційні війни і маніпуляції породжують хаос інформаційного середовища. Шириться пропаганда і дезінформація. В умовах, коли держава не спроможна належним чином боротися з розповсюдженням неправдивої інформації, громадяни приймаючи її як достовірну, формують хибні уявлення про державне життя і право зокрема.

Бідність як деструктивне явище була і залишається одним із чинників, які найбільш негативно впливають на правову соціалізацію. За даними Світового банку [5] лише сім відсотків людей на планеті проживає у країнах з так званою «низькою нерівністю». Відповідно, переважна більшість населення планети стали заручниками бідності внаслідок полікризи. Експерти Світового банку вважають, що за нинішніх низьких темпів боротьби з бідністю, для її усунення може знадобитися більше століття. Низький рівень життя суттєво впливає на процес правової соціалізації, ускладнюючи інтеграцію людей з бідних верств населення в правове суспільство, суттєво зменшуючи рівень правосвідомості громадян. Люди, які проживають життя у бідності, обмежені в доступі до якісної освіти. Це понижує розуміння ними своїх прав і можливості скористатися правовим захистом держави. Як наслідок, розвивається недовіра до держави, правової системи в цілому. Правова система сприймається насамперед як інструмент, створений для захисту інтересів політичних еліт і заможних людей.

Бідність породжує ще одну складну проблему – неналежну правову соціалізацію дітей. Вона є одним із ключових факторів, які негативно впливають на правове виховання. Діти не отримують належного правового виховання, не мають можливості відвідувати школи з якісними освітніми програмами, відповідно їм складно інтегруватися в правове життя суспільства. Діти у малозабезпечених сім'ях частіше за інших формують хибне уявлення про те, що порушення законів є прийнятним задля досягнення мети. Не менш небезпечним ефектом бідності вважаємо порушення ментального здоров'я дитини, адже індивідуальність дитини формується у постійно стресовому середовищі. Як наслідок, фінансові труднощі родини негативно позначаються на емоційному і психологічному стані дитини.

Діти з бідних сімей часто змушені працювати. Правові системи деяких країн – переважно Азії, Африки та Латинської Америки, до нашого часу не виробили дієвих механізмів із запобігання експлуатації праці дітей. Окремі народи допускають жорстке виховання дітей з використанням дитячої праці, тоді як право країн демократичного світу захищає дітей від насильства і трудової експлуатації, забезпечує їм право на освіту та індивідуальний розвиток.

За даними UNICEF станом на початок 2020 року приблизно 160 мільйонів дітей були піддані дитячій праці [6]. Згідно статистики, це майже кожна десята дитина у світі. Половина працюючих дітей займається шкідливою роботою, яка безпосередньо загрожує їхньому здоров'ю та індивідуальному розвитку.

Бідність обмежує можливість отримати юридичну консультацію чи іншу допомогу у разі якщо права дитини порушені. Як наслідок, діти залишаються беззахисними у складних ситуаціях, що призводить до стигматизації і соціальної ізоляції. Ми переконані, що відсутність правової грамотності ускладнює вихід з бідності для наступних поколінь, тому увага світової спільноти має бути спрямована на одночасне подолання бідності і створення належних умов для правової соціалізації дітей. Особлива увага має приділятися розробці та реалізації спеціальних міжнародних та національних всеохопних програм з правового виховання.

Висновки. Право постійно змінюється і еволюціонує. Правова система здатна швидко адаптуватися до змін у суспільстві. Разом з тим, амбівалентність сучасної цивілізації, її суперечливий характер, має глибокий вплив на право, на людину і процес її правової соціалізації. Цей вплив ми визначаємо як суперечливий.

Глобалізація стирає межі між Західним і Східним світом. На Заході поступово зростає увага до східної концепції гармонійності і соціальної відповідальності. Водночас, Східний світ усе більше усвідомлює важливу роль індивідуальних прав і свобод людини.

Нерівність доступу до правосуддя, медицини, освіти чи інших базових прав створюють розрив у правовій соціалізації між різними соціальними групами. Політична і соціальна поляризація породжують конфлікти між людьми, у яких відмінні уявлення про норми, цінності чи сутність правового порядку. Неповага до інакомислення переростає у зневагу до права, як універсального регулятора суспільних відносин.

Амбівалентність (суперечливість, двоїстість і нестабільність) сучасного світу стає на заваді правосоціалізаційним процесам, дезорієнтуючи людину у правовому просторі. У швидкозмінних умовах важко змінювати власне правове становище, сповна використовувати права та юридичні можливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панфьорова М. Цивілізаційний вибір України через призму правових цінностей. *Law. State. Technology*. 2024. № 3, р. 18–23. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/621/551>.
2. Козловець М.А. Правова соціалізація особистості в умовах транзитивності українського соціуму. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 22 травня 2020 р.). Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 65-70.
3. Власенко В.В. Вплив процесів глобалізації на правові системи сучасності. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. №1. 2022. С. 9-13. URL: chrome-extension://efaidnbmnnpibprcjpcglclefindmkaj/http://apnl.dnu.in.ua/1_2022/2.pdf.
4. Жаровська І.М., Матяшовська Р.Ю. Глобальні виклики у праві (на прикладі статусу дітей дошкільного віку): монографія. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 140 с.
5. Офіційний сайт Світового банку. Електронний ресурс. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>
6. Офіційний сайт Агентства Організації Об'єднаних Націй у справах дітей (UNICEF). Електронний ресурс. URL: <https://www.unicef.org/protection/child-labour>.

RETROSPECTIVE OF HUMAN RIGHTS ACTIVITIES OF THE WORLD FEDERATION OF UKRAINIAN WOMEN'S ORGANIZATIONS

Periv I.V.,

*assistant of the Department of Theory of Law and Constitutionalism,
Institute of Law, Psychology and Innovative Education,
Lviv Polytechnic National University
ORCID: 0000-0002-0746-4815
e-mail: iryna.v.periv@lpnu.ua*

Periv I.V. Retrospective of Human Rights Activities of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations.

The article provides a retrospective analysis of the human rights activities of the World Federation of Ukrainian Organizations (WFUO), which unites Ukrainian diaspora structures in the struggle for the rights of Ukrainians in the world. The main directions of the Federation's work are disclosed, in particular the protection of human rights, support of political and public initiatives aimed at preserving national identity, the fight against repression and discrimination. Emphasis is placed on the main areas of activity of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations (WFUHO), which are aimed at protecting the rights and freedoms of Ukrainian women, strengthening their social status and participation in public and political life. Special attention is paid to the struggle for the rights of women who have suffered from gender discrimination, violence or repression, particularly in the context of military conflicts, migration and other crisis situations. One of the important areas of work of SFUZHO is the preservation of national identity among the Ukrainian diaspora. The organization contributes to the development of Ukrainian culture, language, traditions and the education of future generations in the spirit of respect for the national heritage. This activity includes supporting Ukrainian schools abroad, holding cultural events, publishing literature in the Ukrainian language, and organizing international forums. In addition, SFUZHO actively draws the attention of the world community to human rights violations in Ukraine. The organization acts as an initiator and participant of international conferences, protest actions, publications in international media and advocacy campaigns in leading world institutions. Their activities gained special importance during periods of political crises in Ukraine, such as the Revolution of Dignity and Russia's military aggression. Thus, SFUZHO plays an important role both in the struggle for the rights of Ukrainian women and in maintaining national identity and raising the awareness of the world community about human rights issues in Ukraine.

Key words: women's movement, gender equality, emancipation, national identity, diaspora, women's rights.

Перів І.В. Ретроспектива правозахисної діяльності Світової Федерації Жіночих Українських Організацій.

У статті здійснено ретроспективний аналіз правозахисної діяльності Світової Федерації Українських Організацій (СФУО), яка об'єднує українські діаспорні структури у боротьбі за права українців у світі. Розкрито основні напрями роботи Федерації, зокрема захист прав людини, підтримку політичних і громадських ініціатив, спрямованих на збереження національної ідентичності, боротьбу проти репресій та дискримінації. Закцентовано на основних напрямках діяльності Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), які спрямовані на захист прав і свобод українських жінок, зміцнення їхнього соціального статусу та участі в громадському й політичному житті. Особливу увагу приділено боротьбі за права жінок, які постраждали від гендерної дискримінації, насильства або репресій, зокрема у контексті воєнних конфліктів, міграції та інших кризових ситуацій. Одним із важливих напрямів роботи СФУЖО є збереження

національної ідентичності серед української діаспори. Організація сприяє розвитку української культури, мови, традицій та вихованню наступних поколінь у дусі поваги до національної спадщини. Ця діяльність включає підтримку українських шкіл за кордоном, проведення культурних заходів, видання літератури українською мовою та організацію міжнародних форумів. Крім того, СФУЖО активно привертає увагу світової спільноти до порушень прав людини в Україні. Організація виступає ініціатором і учасником міжнародних конференцій, акцій протесту, публікацій у міжнародних ЗМІ та адвокаційних кампаній у провідних світових інституціях. Особливої ваги набула їхня діяльність у періоди політичних криз в Україні, таких як Революція Гідності та військова агресія росії. Таким чином, СФУЖО відіграє важливу роль як у боротьбі за права українських жінок, так і у підтримці національної ідентичності та підвищенні обізнаності світової спільноти про проблеми прав людини в Україні.

Key words: жіночий рух, гендерна рівність, емансипація, національна ідея, діаспора, права жінок.

Formulation of the problem. Historical retrospectives demonstrate that the Ukrainian women's movement plays a significant role in social life, preserving national identity, and defending women's rights. However, the human rights activities of organizations such as the World Federation of Ukrainian Women's Organizations (WFUWO) remain insufficiently studied, complicating analysis of their influence on the representation of the Ukrainian women's movement in the free world and the human rights work of organizations within its management.

Analysis of the study of the problem. The human rights activities of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations from a historical perspective have been studied by M. Bohachevska-Chomiak, M. Kebalo, S. Stechyshyn, O. Sokolyk, and I. Andrusiak.

The article aims to provide a retrospective on the human rights activities of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations.

Presenting main material. After 60 years of women's movement work, the World Federation of Ukrainian Women's Organizations was founded at the World Congress of Ukrainian Women in Philadelphia in 1948. Initially, it united ten organizations, including openly pro-nationalist and conservative groups, such as the Olga Basarab Ukrainian Women's Organization and the Ukrainian Catholic Women's League of Canada (later joined by the Olena Teliha Women's Society in England and the Association of Ukrainian Orthodox Sisterhoods in America).

Dr. Marta Kebalo noted that the Congress aligned feminist and nationalist slogans to further the Ukrainian women's movement and influence public opinion on Ukraine within international women's organizations, aiming to exert pressure on the communist authorities of the Soviet Union [1].

The WFUWO was led by Olena Kysilevska, a writer, editor of the «Zhynocha Dolia» magazine, and a senator in the Polish Sejm. Primarily, this movement sought to elevate the cultural and economic status of Ukrainian women, secure civil rights for them, and engage them in the nation's liberation efforts. The educational sector, particularly early childhood education, became an area heavily supported by women's organizations. Women of various ages of different faiths, from different parts of Ukraine and different political orientations, were concerned about the fate of political prisoners, took care of children, and brought the Ukrainian name to the world stage [2, p. 4].

Among the initiatives of the WFUWO were internal and external tasks. Internal tasks included: one of the main activities was the unification of national forces. And if we analyze the political or public activities of the board, we can clearly see the focus on uniting national and diaspora women's organizations [2, p. 7].

The next task was to represent women and the activities of the women's movement in society. To accomplish this task, many events and commemorations were organized, as well as publications and periodicals that helped to overcome stereotypes in the public mind about the value and importance of women in public life. For example, in 1952, a radio broadcast in Rome made it possible to speak to Ukraine, and soon afterwards, Ukrainian women received news about the work of Ukrainian women's organizations in the free world through the Voice of America and Canada.

In 1925–1956, the world learned about the deaths of 500 Ukrainian women in Kazakhstan [3]. They died during an uprising against bolshevik tanks. This crime, like thousands of others, could have been concealed by the communist regime, but thanks to the WFUWO, a majestic demonstration began. In February-March 1956, members of the federation disseminated information to all Ukrainian

settlements. This manifestation of protest can also be attributed to the external activities of the WFUWO [2, p. 6].

One of the most real needs at that time was the resettlement of mothers with children. There were quite a few of them in the camps, and their resettlement was difficult. The Ukrainian Women's Union of America responded to the WFUWO initiative and, by creating the Mother and Child Foundation, took over the resettlement. The action of resettlement of widows (about 100 families) [2, p. 7].

External tasks are divided into 2 areas: cooperation with women's organizations and speeches in defense of the Motherland, appeals to the Western world's politicians. Cooperation with women's organizations in the free world was already traditional, and by partnering with the International Women's Union, the central WFUWO set out to establish contacts with the Afro-Asian women's world. Relations with the International Women's Council, the World Mothers' Movement, and the Union of Catholic Women's Organizations have developed [2, p. 8].

The speeches in defense of the Motherland were human rights-based, caused by the facts of terror and enslavement in the USSR. The Federation drew the attention of the free world to the disenfranchisement of Ukrainians and contradictions with Soviet propaganda.

The following can be named:

a) Resolutions against the guidelines of upbringing in the USSR, put forward in our essays, at the congresses of the World Mothers' Movement in Paris (1950) and Brussels (1953).

b) On the occasion of the 20th anniversary of the famine in Ukraine, protests were organized and materials for publications were collected.

c) A memorial on the occasion of the 300th anniversary of the Pereyaslav Agreement was sent to all the central offices of international women's organizations in the world.

d) A protest against the resettlement of Ukrainian youth to virgin lands, prepared for the Congress in Colombo and sent out in a similar way to the above.

e) Critical commentary on the review of the situation of the Soviet woman, published on the occasion of a seminar on public work in Moscow in 1956.

Sent to the same addresses as the above.

f) Overview of Ukrainian women with higher education, prepared for the Congress of Women Universities (Paris, 1957), sent to the above addresses.

g) Essay on a woman prisoner in the USSR, prepared for the Congress of the Union of Catholic Women in Rome [4, p. 38].

Throughout these years, the leadership and all components of the organization have been working intensively. In the 60s and 70s, there was a particular influx of younger members into the organization. The WFUWO develops important international ties. As a member of the United Nations in the charter of the NGO (non-governmental 148 Nations), the WFUWO is the first Ukrainian organization to become a member of the United Nations.

In the international arena, it reveals all the horrors of the Soviet-Moscow Union, defends political prisoners, the Sixties, and condemns the Holodomor. The international conference in 1975 in Mexico City, where our delegates went on hunger strike under the auspices of Dr. Marusya Beck in defense of Ukraine's human rights, was propagandistically successful. Similar conferences were held in Copenhagen (1980) and in Kenya - Nairobi (1985) [5, p. 113-114].

The quarterly «Ukrainian Woman in the World» began publishing in 1963; it contained programmatic and ideological articles that also illustrated the struggle of Ukrainian women in the Soviet Union. Numerous articles and research on the life and work of prominent individuals were published [6].

Among the publications: «On the Public Path» by I. Pavlykovska, «Educator of Generations» by Konstantyna Malyska, monograph «Olena Zalizniak», «Kholmshchyna and Podlasie», bilingual edition of «Ukrainian Folk Clothing», «Hunger through My Eyes», «Black Pain of Chernobyl», «From East to East» and many others. Financial committees in the United States and Canada work to obtain funds.

Archival documents show that for Ukrainian women abroad, the year 1975 was extremely busy with various activities aimed at defending Ukrainian political prisoners. This year was proclaimed by the UN as the International Year of Women, and in this regard, women's organizations abroad conducted a large-scale human rights campaign [7, p. 292].

On the pages of the WFUWO's publication «Ukrainian Woman in the World», part 2 (46) of April 1975, it was announced that in September 1975 the Day of the Political Prisoner of War would be held in order to achieve amnesty for Ukrainian women repressed by the Soviet government. The program of the

event included a demonstration involving members of many women's organizations. It was also planned to collect signatures in defense of women political prisoners and draw up petitions to be submitted to the Human Rights Commission of the Ukrainian World Congress and later to the UN [7, p. 292].

Ukrainian women's organizations in South America also joined human rights activities. For example, the Central State Archives of Ukrainian Studies Abroad has a letter from the Ukrainian Women's Organization «Renaissance» in Argentina, headed by Halyna Zinko, to the UWA dated September 28, 1976 (Buenos Aires). According to the document, the organization held a Women's Heroine Day celebration dedicated to women political prisoners. They sent the amount of \$25 to the Ukrainian Golden Cross [7].

The document of another organization, the Ukrainian Women's Union of America, namely the report on work for December 1974-July 1978, also informs about women's activities in this area. At the World Conference of the International Year of Women, held in Mexico City in 1975, representatives of the UNWLA addressed the world community with statements about Ukrainian political prisoners.

Publicizing the problem of persecution and human rights violations by the totalitarian regime of the Soviet Union was an effective tool for Ukrainian women abroad. The UNWLA report identified the dissemination of information about Ukraine's problems as one of the organization's priorities.

The document emphasizes: «In order to spread the truth, one must know it, and in this direction the UNWLA acts through cultural and educational references, through its magazine OUR LIFE, exhibitions, meetings, and contacts. There was a very good opportunity for this - the celebration of the 200th anniversary of America in 1976, in which our organization joined and, through its diverse participation, brought the news of our culture and art to all corners of America» [8, p. 101-102].

It should be noted that members of the Ukrainian Golden Cross represented Ukrainian women at the International Conference of the Women's Decade as part of the WFUWO delegation. Detailed information about the mission of the WFUWO delegation in Denmark is contained in the article «Ukrainian women in Copenhagen» by Natalia Pazuniak, which is stored in the Central State Archives as an appendix to the CSAFAU letter of October 1, 1980, addressed to the President of the Ukrainian World Congress Mykola Plavyuk [9].

The article was supposed to be published in the UWC Bulletin. The document states that in addition to members of the WFUWO, patriotic human rights activists Nina Strokata-Karavanska and Nadiya Svitlychna, who had emigrated to the United States, joined the preparation of participation in the Conference. The former prepared material on the health and hygiene of women political prisoners in the Soviet Union. The second worked on the topic of working conditions for women prisoners [10].

In addition, the article clarifies the issue of WFUWO representation at the Conference. According to the document, the delegation was represented by the following Ukrainian women's organizations: Ukrainian Women's Union of America, Ukrainian Golden Cross, Women's Union for the Defense of the Four Freedoms of Ukraine (USA); Women's Union of the Ukrainian Liberation League (Canada); Association of Ukrainian Women in Germany, Union of Ukrainian Women of France, Organization of Ukrainian Women in the UK, O. Teliga Society in England [7, p. 295]. Such a broad representation allowed Ukrainian delegates to present to the international community «the life of a woman of an enslaved nation.»

The constituent organizations of the WFUWO work in various areas: social, religious, cultural, educational, emigration, and humanitarian. The UWUWO reflects the activities of local Ukrainian communities around the world and represents them in the international arena at the United Nations (UN). In 1990, WFUWO was accredited by the United Nations Department of Public Information (UN-DPI), in 1993, consultative status in the UN Economic and Social Council (UN-ECOSOC) and in 1997, membership in the Committee on UNICEF (NGO Committee on UNICEF). The main task of the WFUWO is to defend the dignity and human rights of women in Ukraine and in the diaspora based on international principles.

The WFUWO makes every effort to preserve the Ukrainian language, culture, and identity, to strengthen knowledge of Ukrainian history and social tradition, and to support the development of a stable democratic, law-based system in an independent Ukraine.

The main task of the WFUWO is to uphold the dignity and human rights of women in Ukraine and in the diaspora based on international principles. The WFUWO makes every effort to preserve the Ukrainian language, culture, and identity, to strengthen knowledge of Ukrainian history and social tradition, and to support the development of a stable democratic, law-based system in an independent Ukraine.

Today, the main office of the WFUWO is located in Toronto, Canada, where other global NGOs have offices. The WFUWO has spread its wings on five continents of the globe in 25 organizations. Each of them is governed by its own charter, in accordance with the requirements of the country in question. Their goals and attention are primarily focused on the Motherland.

Conclusions. It should be emphasized that Ukrainian women abroad saw one of the important tasks of their activities as protecting the rights of persecuted and political prisoners in Soviet Ukraine. In order to achieve their goal, the Board of the World Federation of Ukrainian Organizations set the following objectives: to inform the world community about the existing resistance movement in Ukraine and the crimes of the Soviet government against Ukrainians; to express solidarity with the activities of dissidents; to provide financial and material assistance to political prisoners and their families.

The realization of these tasks became possible through the participation of Ukrainian women in international conferences, preparation of exhibitions on this topic, organization of demonstrations, and fundraising, which later bought food and daily necessities for political prisoners and their families. It would have been difficult for individual women's organizations to convince the international community and confront the communist regime, so it was only by uniting that the Ukrainian women's movement was able to conduct human rights and representational activities.

REFERENCES:

1. Martha Kichorowska Kebalo. Exploring Continuities and Reconciling Ruptures. URL: https://www.researchgate.net/publication/233662882_Exploring_Continuities_and_Reconciling_Ruptures_Nationalism_Feminism_and_the_Ukrainian_Women%27s_Movement.
2. Ukrainka u vilnomu sviti. Zbirnyk vydanyi u 75-littia ukrainskoho zhinochoho rukhu i 10-littia Svitovoi Federatsii Ukrainskykh Zhinochykh Orhanizatsii. 24–27 chervnia. [Ukrainian woman in the free world. The collection was published on the 75th anniversary of the Ukrainian women's movement and the 10th anniversary of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations. June 24–27]. Niu-York, 1959 r. 170 s. [in Ukrainian].
3. 42 dni Kenhirs'koho povstannia [42 days of the Kengir uprising]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/42-dni-kengirskogo-povstannia>.
4. Yuvileina knyha Svitovoi Federatsii Ukrainskykh Zhinochykh Orhanizatsii 1948–1998 roky. 10 richnytsia SFUZhO. [Anniversary book of the World Federation of Ukrainian Women's Organizations 1948–1998. 10th anniversary of WFUWO]. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24756/file.pdf>.
5. Iryna Koshulap. Women, nation, and the generation gap: diasporic activism of the Ukrainian national women's league of America in the post-cold war era. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.etc.edu/2013/koshulap_iryna.pdf&ved=2ahUKEwi1opDqg8WJAXZBdSEHWvuKKAQFnoECB8QAQ&usg=AOvVaw3LWFx0yiwJ84l7NS2ytS5p.
6. Kvartalnyk «Ukrainka v sviti» 1983 roku. [The quarterly «Ukrainian in the World» in 1983]. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4366/file.pdf&ved=2ahUKEwi00t6i_caJAXUaQfEDHTIKCTYQFnoECBwQAQ&usg=AOvVaw0iijPhNiyzeMsBeCtVEmZO.
7. Liudmyla Vashchuk. Pravozakhysna diialnist ukrainskykh zhinochykh orhanizatsii za kordonom (1960–1980-i rr.): dzhereloznavchy aspekt. [Liudmyla Vashchuk. Human Rights Activities of Ukrainian Women's Organizations Abroad (1960s–1980s): Source Studies Aspect]. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/ucrmag_2017_2_19.pdf&ved=2ahUKEwifw4_k_sAJAXV6A9sEHEhHD7oQFnoECBcQAQ&usg=AOvVaw3uiwbJXynlviXZnD-rTGOG.
8. TSDAZU. [CSFAFU]. f. 36, op. 1, spr. 26, ark. 101–102.
9. TSDAZU. [CSFAFU]. f. 41, op. 1, spr. 47, ark. 24.
10. TSDAZU. [CSFAFU]. ark. 77.

УДК 342.14: 347.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.19>

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЯРМАРКИ ШАМΠΑНСЬКОГО У ФРАНЦІЇ І СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ: УРОК ІСТОРІЇ ДЛЯ ЗАКОНОДАВЦЯ

Тарнавська М.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ІППО Національного університету
«Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-0637-1147
e-mail: mariana.i.tarnavska@lpnu.ua*

Тарнавська М.І. Ярмарки шампанського у Франції і сучасне правове регулювання бізнесу в Україні: урок історії для законодавця.

Публікація присвячена цікавому історичному феномену – середньовічним ярмаркам в регіоні Шампань у Франції. Ці ярмарки цікаві не лише з точки зору власне історії, а й з точки зору правового регулювання бізнесу. Уже тоді було запроваджено чимало прогресивних юридичних інструментів.

Констатовано, що чимало з того, що враховувалось в Середньовіччі, на жаль, не враховується сучасним законодавством. Так, відомий протягом тисячоліть поділ на торгівців і ремісників має під собою важливу економічну закономірність – ручна праця має обмеження, яких, як правило, не має торгівля. Торгівець, купуючи партію товару з метою подальшого перепродажу, обмежений лише наявними у нього коштами, у той час як ремісник може зробити лише певну граничну кількість виробів за одиницю часу, і не може зробити їх більше навіть при більших капіталовкладеннях.

Хоча раніше законодавство передбачало окремий податок на промисел, втім сьогодні і ремісники, і торгівці фактично поставлені в однакові умови, що не є ні справедливим, ні економічно доцільним.

Акцентовано, що сьогодні законодавство також не враховує економічні інтереси і специфіку праці тих, хто працюючи на основній роботі, лише час від часу займається ремеслом чи має інший підріботок. Для подібного виду діяльності повинен бути запроваджений окремий податковий режим з максимально простим і прозорим адмініструванням, щоб сприяти виходу потенційних платників податків з тіні.

Крім того, законодавство не дає пільгового стартового періоду підприємцям, які тільки розпочали свій бізнес тощо.

Підсумовано, що і в часи Середньовіччя і зараз запорукою ефективності правового регулювання була і є його відповідність економічній природі і закономірностям, а також поміркованість, справедливість, врахування особливостей бізнесу, розуміння потреб підприємців, формування у них довіри і лояльності до державних регуляторів. З аспектів, які варто було б врахувати і в сучасному законодавстві, виділено зокрема такі: оподаткування торгівлі і власноруч вироблених виробів (промисли і ремесла) повинні відбуватись за різними системами; слід уникати надмірності в оподаткуванні; варто запровадити пільговий період в оподаткуванні малого бізнесу, що тільки розпочав свою діяльність.

Крім того, запропоновано передбачити особливий, спрощений режим оподаткування для осіб, які здійснюють той чи інший вид економічної діяльності нерівномірно, як доповнення чи підріботок до основної роботи. Це не лише сприятиме зменшенню тіньового сектору економіки, а й заповнить прогалину у чинному правовому регулюванні.

Ключові слова: історія права, правове регулювання бізнесу, середньовічні ярмарки, Франція, оподаткування промислів на сучасному етапі в Україні, вдосконалення правового регулювання економіки.

Tarnavska M.I. Champagne fairs in France and modern legal regulation of business in Ukraine: a history lesson for the legislator.

The publication is devoted to an interesting historical phenomenon – medieval fairs in the Champagne region in France. These fairs are interesting not only from the point of view of history itself, but also from the point of view of legal regulation of business. Even then, many progressive legal instruments were introduced.

It is stated that much of what was taken into account in the Middle Ages, unfortunately, is not taken into account by modern legislation. Thus, the division into merchants and artisans, known for millennia, has an important economic law behind it – manual labor has limitations that, as a rule, trade does not have. A merchant, buying a batch of goods for the purpose of further resale, is limited only by the funds available to him, while an artisan can make only a certain limit number of products per unit of time, and cannot make more of them even with greater capital investments.

Although the legislation previously provided for a separate tax on fishing, today both artisans and traders are actually placed in the same conditions, which is neither fair nor economically expedient.

It is emphasized that today's legislation also does not take into account the economic interests and specifics of the work of those who, while working at their main job, only occasionally engage in craft or have other side jobs. A separate tax regime with the simplest and most transparent administration should be introduced for such an activity in order to facilitate the exit of potential taxpayers from the shadows.

In addition, the legislation does not provide a preferential start-up period for entrepreneurs who have just started their business, etc.

It is summarized that both in the Middle Ages and now, the key to the effectiveness of legal regulation was and is its compliance with the economic nature and laws, as well as moderation, fairness, taking into account the peculiarities of business, understanding the needs of entrepreneurs, and building their trust and loyalty to state regulators. Among the aspects that should be taken into account in modern legislation, the following are highlighted: taxation of trade and self-produced products (trades and crafts) should be carried out according to different systems; excessive taxation should be avoided; a grace period should be introduced in the taxation of small businesses that have just started their activities. In addition, it is proposed to provide for a special, simplified taxation regime for persons who carry out one or another type of economic activity unevenly, as a supplement or part-time job to their main job. This will not only contribute to the reduction of the shadow economy, but also fill the gap in the current legal regulation.

Key words: history of law, legal regulation of business, medieval fairs, France, taxation of industries at the modern stage in Ukraine, improvement of legal regulation of the economy.

Постановка проблеми. Ярмарки шампанського і сиру брі в місті Труа (Франція) точно не є серед активно досліджуваних тем історико-правової науки, це доволі вузька і навіть, на перший погляд, ексцентрична тема. Але ж насправді ці ярмарки – один з найуспішніших економічних проєктів середньовіччя. Вони відігравали настільки важливу роль, що за твердженням історика Нормана Дейвіса, «були осердям європейської, якщо не загальноєвропейської економічної системи» [1, с. 384]. Світова економіка і сьогодні зберігає в собі нагадування про ці ярмарки – трійська унія, сучасна міра ваги дорогоцінних металів названа саме на честь Труа, місця їх проведення.

Однак дослідження цих ярмарок не є для нас самоціллю, насамперед, **метою дослідження** є визначити чинники, що зумовили успішність цього економічного проєкту, зокрема, в специфіці правового регулювання, проаналізувати прогалини в сучасному правовому регулюванні бізнесу в Україні та відшукати в історичному досвіді те, що може бути корисним нам і сьогодні.

Стан опрацювання проблематики. За наслідками контент-аналізу наукових публікацій підсумовуємо, що в україномовних джерелах досліджень ярмарок в Труа на даний час немає. Втім, ярмарковий рух в Україні, звісно, має ширше висвітлення в науковій літературі. Так, В. Берковський зосередив свою увагу на ярмарках Волині середини XVI – першої половини XVII ст. як на осередках внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України [2, с. 121, 129]. Р. Міговк дослідив ярмарки Березького комітату, зокрема в аспекті стягнення різного роду мита: внутрішнього, зовнішнього, мостового, гребельного тощо [3, с. 5]. Привілеєм на ярмарки і їх періодичності та структурі присвячені дослідження А. Фелонюка і В. Юрченко [4; 5]. Не можна не згадати також книгу «Доба постів і карнавалів» Стефанії Демчук [6]. Ця дослідниця має доробок як, власне, у науковій сфері, так і у сфері популярної медієвістики. Середньовічні ярмарки як історичний феномен побіжно описані в «Історії Європи» Нормана Дейвіса [1] і масштабному

дослідженні колективу італійських авторів під редакцією Умберто Еко (підрозділ «Торговельна революція» авторства Вальдо Д'Арієнцо) [8, с. 166–168]. Втім, ідея цієї статті виникла після прочитання невеличкої праці з колекції університету Торонто, яка має назву «Чого можуть нас навчити ярмарки XIII століття в Труа і Шампані» [7]. Власне, і сьогодні в правовому регулюванні бізнесу в Україні є певні прогалини чи інші проблеми, які знаходили своє вирішення ще в Середньовіччі, оскільки і тоді правове регулювання економіки не було позбавлене врахування природи економічних явищ і закономірностей. Водночас сьогодні подекуди окремі нюанси залишаються поза увагою законодавця, можливо через їх, здавалось би, малозначність. Втім, у справі виведення економіки з тіні, як видається, дрібниць бути не може.

Так чого ж можуть навчити нас ярмарки шампанського і сиру брі в місті Труа?

Виклад основного матеріалу. Про ярмарки галлів згадував ще історик, географ і мандрівник Страбон, що жив в I столітті до нашої ери. За його свідченнями, їх відвідували германські племена, які продаючи там худобу, намагались впливати на ціни харчів [7, р. 30]. Вже в V столітті нашої ери в тогочасному листуванні йде мова саме про ярмарки, що відбуваються в місті Труа [7, р. 31]. Втім, більшого статусу ці ярмарки набувають в часи перших Капетингів (як відомо, дружиною онука Гуго Капета, родоначальника династії, була Анна Ярославна, донька Ярослава Мудрого).

З часів Середньовіччя ярмарки проводились періодично кілька разів на рік і присвячувались тому чи іншому святому покровителю, адже Середньовічний ритм життя – це постійні, ритмічні чергування постів і свят [6, с. 227]. В XII столітті було вже шість ярмарок шампанського і сиру брі, що відбувались в місті Труа чи його околицях. Ці ярмарки здобули прихильність торгівців по усій комерційній Європі – фламандців, італійців, іспанців, провансальців та ін. і це завдяки низці чинників: 1) організатори забезпечували безпеку учасників ярмарок не лише в місці їх проведення, а й навіть під час подорожі; 2) діяла справедлива система адміністрування і справляння митних зборів [7, р. 32]. Окремо зверталась увага на не надмірність вказаних платежів, і саме в забезпеченні цього принципу дослідники вбачають одну з причин успішності феномену Тройських ярмарок.

Незважаючи на назву, на ярмарках в Труа продавалось не лише шампанське і сир. Серед товарів, що були у продажі, хліб зі спеціями з Парижу (*pain d'épice* можна перекласти і як пряник, але ні – це саме хліб або кекс з додатком спецій, його випікають і сьогодні). Тканинами торгували торговці з численних міст - Арраса, Гента, Турне, Ліля, Дуе, Камбре, Валансьєна, Сен-Кантена, Лув'є, Руана, Сенса, Мехелена, Брюгге, Брюсселя, Сен-Дені, Парижу, Реймсу, Шартра, Шалона, Ам'єна та інших. Купці з Монпельє, що продавали шкіру іспанського виробництва, користувались захистом капітана, що обирався консулами цього міста. Підприємці з Валенсії, Барселони, Леріди торгували марокканськими товарами. Руанські торговці привозили розкішні тканини. Німецькі купці прибували в супроводі «привілейованих компаньйонів», які «захищали їх від розбійників або лордів, що хотіли збирати непомірні мита» [7, р. 33].

На ярмарках торгували також кіньми, продавали полотно, вовну, простирадла, нитки, спеції (корицю, імбир, мускатний горіх, аніс, гвоздику, перець).

З точки зору історії права цікаві локальні норми і правила, що діяли на ярмарках в Труа і сприяли їх популярності: 1) ярмарка не відкривалась, поки всі купці не прибули і належно не підготувались – на це виділялось вісім днів. Це правило забезпечувало рівні стартові можливості для усіх купців, а також давало час на певну «розкрутку» торгівлі. Потім тривали продажі, приблизно десять днів, аж до церемоніального вигуку спеціального службовця – сержанта. Від цього моменту торговцям надавалось два тижні на те, щоб впорядкувати товарні залишки і сплатити мито за продані товари. Графи Шампані (регіону, до якого належало місто Труа) призначали спеціальних чиновників, які мали повноваження проводити ярмарки, вести під час них судові процеси в торговельних спорах, стежити за дорогами, захищати купців від шахрайств і обману, посвідчувати контракти, вимагати сплати боргів і представляти графів [7, р. 35]. З середини XIII століття їм на допомогу призначався лейтенант або писар. Важливою особою був також канцлер, що скріплював печаткою договори, що укладались на ярмарках [7, р. 35]. Функції сучасної поліції виконували сержанти, їх чисельність доходила до ста осіб. Чіткі правила сприяють виникненню довірливих стосунків, на відміну від практики попередніх століть [8, с. 166–167].

Уже в ті часи був режим, схожий на намагання сучасних держав залучити іноземних інвесторів – іноземні торговці користувались певними привілеями, втім це не означало для них повної відсутності обмежень на торгівлю [7, р. 36].

Цікаво, що у згадуваній старовинній публікації [7] йде мова про середньовічного підприємця – можна сказати, тодішнього фоба, який опинився в ситуації вибору в своєму особистому житті. Звісно, це для нього була непроста ситуація, але врешті між двома жінками він обирає ту, яка згодна нести ризик його можливого банкрутства і розділити тягар відповідальності за зобов'язаннями чоловіка. І досі такий принцип збережено в законодавстві, адже фізична особа підприємець, яка перебуває в шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 52 ЦК України) [9]. Однак, чимало з того, що враховувалось в Середньовіччі, на жаль, не враховується сучасним законодавством. Так, відомий протягом тисячоліть поділ на торгівців і ремісників має під собою важливу економічну закономірність – ручна праця має обмеження, яких, як правило, не має торгівля. Так, торгівець, купуючи партію товару з метою його подальшого перепродажу, обмежений лише наявними у нього коштами, у той час як ремісник, що виготовляє свій товар власноруч, може зробити тільки певну граничну кількість виробів за одиницю часу, і не може зробити їх більше навіть при більших капіталовкладеннях.

Хоча раніше законодавство передбачало окремий податок на промисел, втім сьогодні і ремісники, і торгівці фактично поставлені в однакові умови, що не є справедливим.

Ніяк не враховано економічні інтереси і специфіку праці тих, хто працюючи на основній роботі, лише час від часу займається ремеслом чи має інший підробіток. Реєструватись фобом для таких осіб вкрай не вигідно, адже вони не мають стійкого доходу від цієї діяльності, хоча й за принципом «три і більше» підпадають під визначення регулярної підприємницької діяльності.

Для подібного виду діяльності повинен бути запроваджений окремий податковий режим з максимально простим і прозорим адмініструванням, щоб сприяти виходу потенційних платників податків з тіні.

Крім того, законодавство не дає пільгового стартового періоду підприємцям, які тільки розпочали свій бізнес, хоча така норма довела свою ефективність в багатьох країнах світу.

Висновки. Таким чином, середньовічні ярмарки в місті Труа і околицях – історичний феномен лише на перший погляд ніяк не пов'язаний з правом. Насправді, це один з перших прикладів правопорядку, що забезпечував гармонійний розвиток економіки і торгівлі, правову визначеність, дотримання і виконання договорів, справедливе судочинство в господарських спорах. Саме на цих ярмарках відбувалось зародження нотаріату, господарського судочинства, правил міжнародної торгівлі, правових режимів найбільшого сприяння для іноземних інвесторів та інших відомих нам сьогодні правових інститутів, які дотичні до регулювання економіки. Однак, не слід сприймати середньовічні ярмарки лише як історичний факт. Глибший погляд допомагає побачити те, що не лежить на поверхні – зокрема, філософію правового регулювання, яка і визначає його ефективність або неефективність. Так, і в часи Середньовіччя, і зараз запорукою ефективності правового регулювання була і є його відповідність економічній природі і закономірностям, поміркованість, справедливість, врахування значимих особливостей бізнесу, розуміння потреб підприємців. Натомість їх ігнорування призводить до виникнення та існування тіньового сектору економіки, до зниження рівня правової свідомості громадян, розбалансування економіки. Особлива успішність ярмарок в Труа пояснюється, зокрема і тим, що в існуючому на той час правовому регулюванні бізнес-процесів, первинним і визначальним були саме економічні закономірності. Фактично, правове регулювання здійснювалось таким чином, щоб не перешкоджати розвитку економічних зв'язків і ділової активності. З аспектів, які варто було б врахувати і в сучасному законодавстві, зокрема такі: оподаткування торгівлі і власноруч вироблених виробів (промисли і ремесла) повинні відбуватись за різними системами; слід уникати надмірності в оподаткуванні; варто запровадити пільговий період в оподаткуванні малого бізнесу, що тільки розпочав свою діяльність.

Крім того, слід передбачити особливий, спрощений режим оподаткування для осіб, які здійснюють той чи інший вид економічної діяльності нерівномірно, як доповнення чи підробіток до основної роботи. Це не лише сприятиме зменшенню тіньового сектору економіки, а й заповнить прогалину у чинному правовому регулюванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Норман Дейвіс. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 1464 с.

2. Владислав Берковський. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2003. Вип. 7. С. 121–129.
3. Міговк Р. Ю. Середньовічні ярмарки і митниці та їх роль у розвитку Березького комітату. *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», 2013. Вип. 2 (31). С. 3–6.
4. Фелонюк А. Привілей на ярмарки містечку Стремільче 1716 р. Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2015. Вип. 36: Історія. С. 84–92.
5. Віталіна Юрченко. Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 101–110.
6. Стефанія Демчук. Доба постів і карнавалів. К.: Віхола, 2024. 336 с.
7. Alexander Assier, Jean le Galois d'Aubepierre Ce qu'on apprenait aux foires de Troyes et de la Champagne au 13e siècle, suivi d'une notice historique sur les foires de la Champagne et de la Brie. Seconde édition revue et augmentée par Alexander Assier. Paris, 1875. Колекція Університету Торонто. URL: <https://archive.org/details/cequonapprenaita00assiuoft/page/n6/mode/1up>.
8. Історія європейської цивілізації. Середновіччя. Замки. Торговці. Поети. За ред. Умберто Еко. Харків: Фоліо, 2018. – 763 с.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

УДК 340.12:[342.72/.73:316.3]+342.56]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.20>

КОМУНІКАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА Й СУДОВОЇ ВЛАДИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Удовика Л.,

*доктор юридичних наук, професор,
Запорізький національний університет
ORCID: 0000-0001-9260-4474*

Черповицька І.,

*аспірантка кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-3036-5011*

Удовика Л., Черповицька І. Комунікація громадянського суспільства й судової влади: методологічні підходи дослідження.

У статті здійснюється обґрунтування філософсько-світоглядних підходів у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади, таких як : цивілізаційний, діалектичний, аксіологічний, антропологічний, комунікативний, у межах яких осмислення комунікації громадянського суспільства й судової влади здійснюється у безпосередньому зв'язку з цивілізаційною приналежністю країни, її культурою, людиною, її сутністю, потребами, цінностями та іманентно пов'язано з конструктивно-ціннісною, інтерпретаторською та критичною функціями. Доведено, що відображенням філософсько-світоглядного підходу у праві є певний тип праворозуміння, який спрямовує на тлумачення функціонування громадянського суспільства як сфери культури та реалізації потреб людини, важливого критерію цивілізаційного розвитку, а діяльність судової влади у нерозривному зв'язку з правосуддям, справедливістю, правами людини. Цивілізаційний підхід дозволяє враховувати різноманіття культур, їх самобутність і унікальність, які впливають на зміст і особливості комунікації громадянського суспільства й судової влади; діалектичний підхід спрямовує на дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади крізь призму законів і категорій діалектики (таких, як: закон єдності й боротьби протилежностей, категорій: «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність» та ін.); аксіологічний і антропологічний підходи закладають підґрунтя для розуміння природи, змісту, ролі й значення комунікації для людини, її цінності та співвідношенням з іншими цінностями та сутнісними елементами життєдіяльності людини, без яких її існування та розвиток є неможливими; комунікативний, який спрямовує на взаємне визнання суб'єктів, які здійснюють правову комунікацію і в ході подібного визнання конституують правовий статус один одного. Наголошується, що обґрунтовані світоглядно-методологічні підходи не є вичерпними і поряд із ними методологія дослідження охоплює предметно обумовлені загальнонаукові, конкретно-наукові підходи, методи і засоби пізнання, які у своїй сукупності та взаємодоповнюваності забезпечують комплексний загальнотеоретичний характер дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади в Україні, що й стане предметом подальшого дослідження.

Ключові слова: громадянське суспільство, судова влада, комунікація, праворозуміння, філософсько-світоглядні підходи.

Udovyka L., Cherpovyt'ska I. Communication of civil society and the judiciary: methodological research approaches.

The article substantiates philosophical and worldview approaches in the study of communication between civil society and the judiciary, such as: civilizational, dialectical, axiological, anthropological, communicative, within which the understanding of communication between civil society and the judiciary is carried out in direct connection with the civilizational affiliation of the country, its culture,

a person, his essence, needs, values and immanently connected with constructive-value, interpretive and critical functions. It is proved that a certain type of legal understanding is a reflection of the philosophical and worldview approach in law, which leads to the interpretation of the functioning of civil society as a sphere of culture and realization of human needs, an important criterion of civilizational development, and the activity of the judiciary is inextricably linked with justice, fairness, and human rights. The civilizational approach allows us to take into account the diversity of cultures, their originality and uniqueness, which affect the content and features of communication between civil society and the judiciary; the dialectical approach aims to study the communication of civil society and the judiciary through the prism of the laws and categories of dialectics (such as: the law of unity and struggle of opposites, categories: «essence and phenomenon», «content and form», «possibility and reality», etc.); the axiological and anthropological approaches lay the foundation for understanding the nature, content, role and meaning of communication for a person, its value and correlation with other values and essential elements of human life, without which its existence and development are impossible; the communicative approach, which aims at mutual recognition of subjects who carry out legal communication and in the course of such recognition constitute the legal status of each other. It is emphasized that the substantiated worldview and methodological approaches are not exhaustive and, along with them, the research methodology includes subject-specific general scientific, specific scientific approaches, methods and means of cognition, which in their totality and complementarity provide a comprehensive general theoretical nature of the study of the communication of civil society and the judiciary in Ukraine, which will become the subject of further research.

Key words: civil society, judiciary, communication, legal understanding, philosophical and worldview approaches.

Актуальність дослідження. Однією з важливих ознак правової держави є судова влада, яка здатна виступити незалежним і безстороннім посередником між різними суб'єктами політичної системи і суспільства, забезпечити досягнення компромісу у відстоюванні різновекторних інтересів, а отже, гарантувати дотримання і реалізацію основних прав і свобод людини і громадянина. Належне функціонування судової гілки влади не тільки характеризує рівень демократії, а й виступає маркером життєздатності держави, її спроможності реально позитивно впливати на суспільні відносини.

Основною передумовою та одночасно фактором формування судової системи є наявність громадянського суспільства. Громадянське суспільство і незалежний, самостійний, безсторонній суд є взаємодетермінованими, необхідними системними компонентами правової держави, поступальний розвиток яких без удосконалення один одного неможливий. Розвинене і активне громадянське суспільство виступає запорукою збереження і укріплення конституційно-правових принципів організації і діяльності органів судової влади, служить гарантом ефективного судового захисту інтересів суспільства і окремих індивідів від зловживань з боку будь-яких суб'єктів правової системи, в т.ч. держави, і забезпечення правопорядку.

Постановка проблеми. Важливу роль у розумінні змісту й особливостей комунікації громадянського суспільства й судової влади в Україні, а відтак і обґрунтування напрямів її оптимізації, відіграє методологія дослідження, яка є предметно обумовленою. Загальнотеоретична спрямованість дослідження передбачає комплексний підхід до методології дослідження. Першочерговим у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади є визначення домінуючого типу праворозуміння та світоглядно-методологічних підходів, оскільки саме вони закладають підґрунтя як для обґрунтування загальнонаукових і спеціально наукових методів і засобів пізнання, так і для тлумачення змісту, ролі й значення комунікації громадянського суспільства й судової влади.

Підтвердженням зазначеного є сучасні реалії політичного й правового розвитку країн, які переконливо свідчать, що саме цивілізаційні відмінності, особливості світогляду, цінностей, культури, правової ідеології (які власне і формують світоглядно-методологічні підходи) закладають спільне і відмінне як між країнами та їх правовими системами, так між різними моделями комунікації громадянського суспільства й судової влади, змісті й обсязі такої комунікації.

Стан опрацювання проблеми. Аналіз наукових джерел свідчить, що впродовж останнього десятиліття проблематика функціонування громадянського суспільства й судової влади в Україні та їх взаємодії привертає увагу відомих українських та зарубіжних учених, насамперед таких, як:

В. Городовенко, С. Головатий, А. Демічев, С. Іваницький, П. Каблак, Л. Карназова, В. Кравчук, І. Марочкін, І. Назаров, В. Олійник, Ю. Потапов, С. Прилуцький, Я. Романюк, С. Шевчук та інші. Крім того, окремі аспекти взаємодії громадянського суспільства і судової влади у зарубіжних країнах знайшли відображення у наукових працях таких вчених, як В. Безчасний, С. Бхатачар'я, М. Веліконья, П. Вінк, І. Гриценко, А. Йованович, Н. Йованович, Г. Єфремова, Р. Мак Грегор, О. Овсяннікова, Н. Торхова, П. Фернандо, М. Хельман та інші. Водночас, попри підвищення дослідницького інтересу до функціонування громадянського суспільства й судової влади, проблематика методології дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади залишається недостатньо дослідженою, а обґрунтування філософсько-світоглядних методів дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади залишається поза увагою дослідників.

Саме тому **метою роботи** є обґрунтування світоглядно-методологічних підходів у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз джерел свідчить, що у сучасній юридичній науці існують численні дефініції поняття «методологія» як системи взаємопов'язаних підходів, принципів, методів, засобів пізнання процесів і явищ. При цьому слушними є міркування вчених про важливість розмежування методології правознавства та методології права на підґрунті уявлення про правознавство як науку з характерними особливими методами пізнання та про право як систему правового регулювання. Так М. Кельман під методологією правознавства пропонує розуміти «систему принципів та способів організації теоретико-пізнавальної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності» [1, с. 35], чи «вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ» [1, с. 42]. Поділяючи в цілому міркування вченого про методологію правознавства слід зауважити, що в методології будь-якої науки загалом, юридичної науки зокрема, чільне місце посідають методологічні підходи, які власне й визначають вибір відповідних методів і засобів пізнання. Йдеться про філософсько-світоглядні підходи, такі як: матеріалістичний та ідеалістичний, діалектичний і метафізичний, синергетичний, аксіологічний, антропологічний та ін. Визначальна роль філософсько-світоглядних підходів зумовлена, насамперед, тим, що осмислення процесів і явищ здійснюється у безпосередньому зв'язку з людиною, її сутністю, потребами, цінностями. Філософсько-світоглядні підходи іманентно пов'язані з конструктивно-ціннісною, інтерпретаторською та критичною функціями. Крім того, світоглядно-методологічні підходи у дослідженні державних і правових процесів і явищ безпосередньо пов'язані з певним типом праворозуміння.

При цьому, на методологію дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади впливає кілька чинників, серед яких чільне місце посідає його комплексний характер, взаємна пов'язаність із суміжними категоріями. Правова комунікація загалом, та комунікація громадянського суспільства й судової влади зокрема є багатоаспектною, інтегративною категорією, яка охоплює політичні, соціальні, правові, психологічні, етичні, культурні складники. Методологія загальнотеоретичного правового дослідження визначається предметом науки – виявленням загальних закономірностей становлення, розвитку, функціонування і вдосконалення комунікативних зв'язків громадянського суспільства й судової влади; необхідності забезпечення обґрунтованості результатів дослідження і можливостей використання його висновків і пропозицій як у теорії держави та права, так і в галузевих юридичних науках та юридичній практиці. Крім того, на методологію дослідження впливає міждисциплінарний характер феномену комунікації, який є предметом розгляду не тільки юридичних, а й низки соціогуманітарних наук (філософії, соціології, психології, культурології, антропології).

Ураховуючи зазначене методологію дослідження теоретико-правових засад комунікації громадянського суспільства й судової влади складає система предметно зумовлених філософсько-світоглядних, загальнонаукових і конкретно-наукових підходів, методів і засобів пізнання, які у своїй сукупності та взаємодоповнюваності забезпечують комплексний загальнотеоретичний характер дослідження. Разом з тим, слід наголосити, що методологія не зводиться до математичної суми певних методів, способів і прийомів пізнання, а є цілісним, внутрішньо узгодженим «апаратом» пізнання політико-юридичних реалій [2, с. 37].

Початковим у методології дослідження правових явищ і процесів є певний тип праворозуміння, як «обумовлений світоглядною позицією суб'єкта, який його пізнає, образ права, що відображає найбільш суттєві відповідно до цієї позиції ознаки права» [3, с. 33], який власне і спрямовує на вибір відповідних методологічних підходів і методів. Як відомо, у сучасній юридичній науці

панує плюралізм праворозуміння, і як слушно наголошує М. Козюбра, «у праві, очевидно, завжди будуть залишатися аспекти, сторони, сфери буття, які з тих чи інших причин знаходитимуться за межами цієї типології; розвиток міжнародних інтеграційних процесів неминуче призведе до виникнення нових наукових напрямів, що впливатимуть на праворозуміння» [3, с. 33].

В узагальненому вигляді вчені виокремлюють такі типи праворозуміння, як: матеріалістичний та ідеалістичний; європейський (християнський), мусульманський (ісламський), індо-буддистський, китайсько-конфуціанський, японський; колективістський та індивідуалістський; природно-правовий і позитивно-правовий; феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний, комунікативний та ін. Наведена типологія праворозуміння не є вичерпною і відображає розмаїття пануючих у юридичній науці теорій, шкіл, наукових напрямів. Не вдаючись у характеристики зазначених вище типів, що є предметом окремого наукового дослідження, відзначимо, що у контексті предмету дослідження домінуючим є природно-правовий тип праворозуміння. Водночас, наукову цінність та евристичний потенціал мають і позитивно-правовий та соціологічний типи праворозуміння, кожний з яких має свої переваги й вразливі аспекти.

Природно-правовий тип праворозуміння (представлений поглядами Сократа, Платона, Аристотеля, Г. Гроція, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Р. Алексі та ін.), який ґрунтується на положеннях доктрини природного права, закладених моральних і ціннісних засадах (насамперед, таких як справедливість, рівність, свобода), обумовлених природою людини та незалежними від держави, спрямовує дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади крізь призму природних, невідчужуваних прав людини, які належать їй від природи. Згідно з концептуальними підходами природно-правової доктрини діяльність судової влади тісно пов'язана з правосуддям, справедливістю, рівністю, свободою. У свою чергу, комунікація громадянського суспільства й судової влади обумовлена реалізацією прав людини, насамперед таких, як: право на судовий захист, право на доступ до публічної інформації, право брати участь в управлінні державними справами та ін., а зміст комунікації визначається нормами права, які закріплюють справедливість, рівність, свободу.

Наукова доцільність звернення до позитивно-правового типу праворозуміння (представлений у поглядах Дж. Остіна, К. Бергбома, Г. Харта, Г. Кельзена та ін.) зумовлена тим, що він акцентує увагу на нормативності права, без якої неможливі правова визначеність, правова передбачуваність, чіткість, логічність права, які знаходяться в основі правових засад комунікації громадянського суспільства й судової влади. У розумінні правових засад комунікації громадянського суспільства й судової влади важливу роль відіграє і розуміння систематизації, класифікації нормативних актів, які визначають зміст, обсяг комунікації громадянського суспільства й судової влади, підстави етичної та юридичної відповідальності суб'єктів комунікації, які ґрунтуються на положеннях і висновках позитивно-правового праворозуміння.

Важливість звернення до соціологічного праворозуміння (представленого такими вченими, як Л. Дюгі, Є. Ерліх, Р. Паунд, К. Ллевелін та ін.) в дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади зумовлена, насамперед, тим, що його прихильники обстоювали першочерговість «живого права», тобто реальних суспільних відносин, у тому числі відносин, що складаються в процесі комунікації громадянського суспільства й судової влади та наголошували на важливості динамічного, конкретного функціонування права. Ґрунтуючись на положеннях соціологічного праворозуміння комунікація громадянського суспільства й судової влади відображає «життя права», його глибинне коріння; суспільство й судова влада є взаємопов'язаними явищами; комунікація громадянського суспільства й судової влади відображає прагнення суспільства до соціального впливу й досягнення соціальної рівноваги. На особливу увагу заслуговує обґрунтоване в межах соціологічного праворозуміння положення щодо «підвищення ролі суду не тільки, і навіть не стільки як «вуст закону», а й як інструменту правотворення» [3, с. 37].

В осмисленні та обґрунтуванні типу праворозуміння в контексті предмету дослідження до уваги необхідно взяти те, що в юридичній науці з кінця ХХ ст. почав формуватися новий тип наукового світогляду загалом і правового зокрема, який прагне до інтеграції певних концепцій і методологічних підходів. У концептуальному аспекті це виявилось у формуванні певних інтегральних концепцій праворозуміння, а в методологічному аспекті – у трансформації існуючих та появі нового підходу до обґрунтування права – інтерсуб'єктивного. Так, поряд із природно-правовим і позитивно-правовим типами праворозуміння, набувають поширення й інші концепції праворозуміння, у межах яких увага акцентується на певних аспектах права, а саме: 1) правовий

об'єктивізм – на соціальній зумовленості права, його вкоріненості в житті; 2) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, – на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 3) правова інтерсуб'єктивність, або неklasичні концепції природного права, – на тій смисловій стороні права, яка виявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їхній комунікації та інтерпретації позиції іншого [4, с. 36]. Зазначене свідчить про перманентний процес осмислення права, його природи, сутності, змісту, ролі й значення в житті людини, суспільства, держави та наукову доцільність їх використання у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади.

Таким чином, визначальну роль у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади відіграє природний тип праворозуміння. Водночас, урахувавши дуальність права, яка втілюється у поєднання ідеального й реального, синтезі абстрактного й конкретного, теоретичного й практичного, раціонального й ірраціонального у праві у дослідженні окремих аспектів комунікації доцільним є використання положень позитивного і соціологічного типів праворозуміння.

Поряд із типом праворозуміння, важливу роль у методології дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади відіграють філософсько-світоглядні підходи, які визначають загальну стратегію і спрямованість дослідження, зумовлюють його комплексний характер, накопичення, відбір і аналіз фактів, детермінують оціночну інтерпретацію результатів дослідження. У дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади визначальну роль відіграють цивілізаційний, діалектичний, аксіологічний, антропологічний та комунікативний підходи.

Цивілізаційний підхід представлений такими вченими, як Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, М. Данилевський, О. Шпенглер, А.Дж. Тойнбі та ін. У його основі знаходяться ідеї циклічності, локальності та самотності цивілізацій, яка впливає на функціонування суспільних і державних інститутів. Так, наприклад, С. Хантінгтон розглядає цивілізацію як найвище культурне об'єднання, яке охоплює людей із власною культурною самотністю. На його думку, цивілізацію визначають як загальні об'єктивні елементи (мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути), «суть, зерно кожної культури полягає у мові, релігії, цінностях, звичаях та традиціях» так і суб'єктивна самоідентифікація людей. За такого підходу прогнозується, що цивілізаційна ідентичність і цивілізаційні відмінності в майбутньому будуть відігравати все більшу роль та спричинять найбільш значні суспільні конфлікти. На його думку у світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка. Найбільш важливі кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів [5]. В узагальненому вигляді, згідно цивілізаційного підходу, всесвітньо-історичний процес є цілісним, об'єктивно зумовленим, поступовим розвитком різних унікальних цивілізацій, які проходять у своєму існуванні декілька стадій та створюють унікальні за змістом і формою моделі соціальної організації. Кожна стадія характеризується своїми особливостями та відмінностями, і водночас спільними рисами, характерними для всіх сфер суспільно-історичного буття.

Наукова доцільність використання цивілізаційного підходу зумовлена його комплексним характером, універсальністю і гнучкістю, яка дозволяє враховувати різноманіття світу, багатоаспектність його розвитку, самотність і унікальність окремих культур, які впливають на зміст і особливості комунікації громадянського суспільства й судової влади. З позицій даного підходу правова комунікація, в т.ч. у судовій владі, має свою специфіку в кожному конкретному суспільстві, ґрунтується на духовних і культурних особливостях, менталітеті; іманентно пов'язана з особливостями правової культури, правової свідомості, правового менталітету конкретного соціуму.

При дослідженні теоретико-правових засад комунікації судової влади із суспільством визначальним стало використання основних положень діалектики як системи, підходу й методу, а також принципів, законів і категорій діалектики. У філософії діалектичне протиріччя тлумачиться як взаємодія протилежностей, сторін і тенденцій предмету чи явища, які виключають один одного, і перебувають у внутрішній єдності та взаємопроникненні, виступають джерелом саморозвитку та розвитку. Ґрунтуючись на законі єдності і боротьби протилежностей, комунікація судової влади та її відсутність виступає фундаментальною протилежністю, яка впливає на судову владу,

спонукає її до розвитку в напрямі забезпечення ефективного, справедливого та неупередженого правосуддя. Більше того, зважаючи на те, що згідно із фундаментальним законом заперечення заперечення (діалектичного синтезу), який визначає, що в процесі прогресивного розвитку кожний шабель є результатом подвійного заперечення – зняття, синтезу попередніх шаблів і, як наслідок, відтворює на більш високій основі характерні риси, структуру вихідного шабля розвитку, можна стверджувати, що комунікація судової влади із суспільством відображає рівень взаємодії на попередньому шаблі (етапі) суспільного розвитку та закладає її підґрунтя на подальших шаблях (етапах).

Особливе значення у контексті предмету дослідження має закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, який відображає таку взаємозалежність характеристик матеріальної системи, при якій кількісні зміни на певному етапі приводять до якісних, а нова якість породжує нові можливості й інтервали кількісних змін. Ефективна та адекватна існуючим реаліям суспільного розвитку комунікація громадянського суспільства й судової влади забезпечує використання судового захисту порушених прав як окремою особою, так і спільнотами осіб, належне виконання рішень судів, обумовлює високий рівень довіри до судової та державної влади у цілому, їх авторитет і повагу. Крім того, належний рівень комунікації має і опосередкований економічний ефект, оскільки сприяє спрощенню судових процедур і, відповідно, скороченню витрат на забезпечення судової діяльності.

Поряд із законами діалектики, теоретико-правове дослідження комунікації судової влади ґрунтується на використанні таких категорій діалектики, як «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність», «ймовірність», «закономірність», «абстрактне» й «конкретне», «причина і наслідок» тощо. Використання зазначених категорій уможливорює комплексний аналіз комунікації громадянського суспільства і судової влади та формулювання на цій основі правових засад її формування.

Під сутністю у філософії розуміють головне, основне, визначальне в змісті системи, закладене в предметі підґрунтя усіх змін, які відбуваються з ним при взаємодії з іншими предметами. У найзагальнішому вигляді категорія сутності слугує для виокремлення в системі таких її властивостей і відносин, які зумовлюють інші властивості й відносини. Натомість явище виражає лише одну зі сторін сутності, а не збігається з нею. У свою чергу, сутність ніколи повністю не збігається зі своїм явищем, ні взятим окремо, ні в сукупності, оскільки у структурі явища, крім необхідного, загального й суттєвого, є також низка випадкових, індивідуальних, часових моментів. Розглядаючи співвідношення сутності та явища можна стверджувати, що явище є більш обширним, має більше властивостей, ніж сутність, але за глибиною є меншим. Сутність відображає глибину явища. З огляду на зазначене, сутність комунікації громадянського суспільства і судової влади розкривається у багатьох явищах, зокрема, довірі і повазі до судової влади та судової системи, а також до судів і суддів; гласності та відкритості судового процесу; інформаційній взаємодії та обміну. Лише у своїй сукупності та взаємодоповнюваності ці явища розкривають зміст комунікації судової влади. Саме тому всі ці явища необхідно враховувати в процесі встановлення та вдосконалення комунікації судової влади із громадянським суспільством.

Важливим у дослідженні комунікації судової влади є також використання категорій «зміст» і «форма». Під змістом традиційно розуміють усе, що міститься в системі, при цьому сюди входять не лише елементи, а й відносини, зв'язки, процеси, тенденції розвитку. Натомість формою виступає спосіб зовнішнього вираження змісту, його проекція на навколишнє середовище, зовнішня конфігурація відповідної системи. Крім того, поняття форми характеризує також особливості внутрішньої організації, спосіб зв'язків елементів всередині самої системи. За своєю суттю форма є змістовною, а зміст – оформленим. Зазначені вище методологічно вагомі положення щодо змісту й форми є вкрай важливими для дослідження змісту і проявів комунікації судової влади, її встановлення і належного функціонування.

Суттєвим у дослідженні стало звернення до категорій «загальне», «особливе», «дійсність», «можливість», «ймовірність». У розумінні категорій цих категорій до уваги необхідно взяти міркування Гегеля, на думку якого «У громадянському суспільстві загальність виступає тільки необхідністю: відносно потреб лише право як таке постійне. ...загальне яке спочатку виступає тільки правом, має розширитись на всю царину особливості. Справедливість – це щось велике у громадянському суспільстві: хороші закони дають державі квітнути» [6, с. 199]. На думку Гегеля, дійсністю є безпосередня єдність сутності та існування. У широкому сенсі дійсність тлумачиться

як весь об'єктивно існуючий світ, об'єктивна реальність у всій її конкретності, вся сукупність наявно існуючих явищ, узятих у єдності з їх сутністю. Натомість можливість розглядають як стан, коли наявною є одна сукупність детермінант, але немає інших їх частин. Можливістю є також те, тенденції виникнення і розвитку чого уже існують у дійсності, але не є достатніми. У співвідношенні цих категорій дійсність виступає актуальним буттям, а можливість – потенційним. Перехід дійсності в можливість визначається ймовірністю як кількісною мірою можливості, яка характеризує ті межі, у яких існує можливість; саме вона визначає ступінь наближеності переходу можливості до дійсності. Необхідність використання категорій «дійсність» і «можливість» зумовлена також і тим, що ці категорії відображають, з одного боку, діалектичну концепцію розвитку, а з іншого – принцип детермінізму.

Грунтуючись на категоріях дійсності та можливості, комунікацію громадянського суспільства й судової влади можна охарактеризувати як такий наявний («дійсний») стан, який, завдяки наявності певних чинників, може змінитися, досягти нових можливостей, більш високого рівня й стати новою дійсністю. Для переходу «дійсної» комунікації судової влади до «можливої» визначальними є наявність сукупності чинників, які роблять такий перехід реальним. Саме тому використання категорій «можливість і дійсність» важливо для обґрунтування перспектив оптимізації комунікації громадянського суспільства і судової влади.

Важливу роль у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади відіграють категорії «абстрактне» і «конкретне». Поділяємо поширену в науці думку, що абстрактне є суб'єктивним відображенням дійсного, яке було ізольовано, відірвано від процесу його реального руху. Будучи суб'єктивним у цій своїй якості, абстрактне разом з тим є об'єктивним, оскільки виступає як момент, ланцюг цього руху, а юридична абстракція стає логічною основою конкретного, своєрідним вузловим пунктом, у якому об'єднуються у суворій логічній системі загальні, найбільш характерні, суттєві, головні ознаки й специфічні особливості правових явищ і процесів. Конкретне ж як безпосередня давність, «єдність у багатоманітті», як реально існуюче дається в безпосередньому сприйнятті. Кожне конкретне правове явище чи процес постійно змінюється, набуває нових рис, ознак, властивостей. Пізнання правових явищ розпочинається з конкретного. Сходження від конкретного до абстрактного виявляє спільність відповідних правових явищ у «чистому» вигляді, без урахування своєрідності кожного окремого правового явища. Через певний проміжок часу мислення знову повертається до тих конкретних явищ, які в своєму розвитку зазнали змін і, в силу цього, уже можуть не відповідати їх первинному узагальненню в правових абстракціях. Звернення від абстрактного до конкретного в правовому дослідженні дозволяє показати конкретні правові явища й процеси в дійсності, об'єктивності, у всій повноті та багатоманітності. Кінцевим циклом пізнання є постійний перехід конкретного в абстрактне, і навпаки – абстрактного в конкретне. Дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади є постійним рухом від конкретних проявів комунікації до загального поняття, і навпаки – від абстрактного теоретичного поняття «комунікація судової влади» до його конкретних проявів і форм. Лише завдяки такому руху стає можливим розуміння сутності комунікації судової влади як явища, що постійно змінюється, трансформується, набуває нових рис і проявів.

Поряд із цивілізаційним і діалектичними підходами, важливу роль у визначенні сутності та значення комунікації судової влади і суспільства відіграє аксіологічний підхід, який визначає загальну стратегію дослідження, що полягає у сприйнятті права крізь призму його зв'язку і відповідності необхідним цінностям, які, в свою чергу, виступають основою права і забезпечуються ним [7, с. 12]. Аксіологічний підхід є узагальнюючим, інтегрувальним та імпліцитно наявним в інших дослідницьких методах і практиках, виступає фундаментальною базою для їх розробки та практичної реалізації. Як слушно наголошує М. Орзіх, його ціннісна характеристика доповнює сутнісно-змістовну характеристику обґрунтуванням значущості, корисності, придатності, «утилітарності» права. Вона забезпечує можливість інструментальної оцінки правових явищ, встановлення критеріїв оцінки і на цій основі визначення ефективності права, розмежування корисності й ефективності правових норм» [8, с. 84].

Слід зауважити, що право за своєю суттю завжди є зовнішнім виразом панівних у суспільстві та державі, побудованих на його основі, цінностей, які за допомогою нього знаходять нормативне закріплення та захист. Право, що ігнорує загальноприйняті морально-етичні норми та принципи, не тільки не здатне ефективно регулювати суспільні відносини, а й у кінцевому підсумку має наслідком деформацію правосвідомості та деградацію суспільного устрою в цілому.

Аксіологічний підхід нерозривно пов'язаний із оцінкою, яка в його контексті визначається як порівняння, визначення відповідності явища, процесу певним цінностям. У свою чергу, оцінка визначає практику в її широкому розумінні, яка опосередковується через потреби, інтереси, цілі людини. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що критерієм оцінки правової діяльності є її спрямованість на захист правопорядку, а також невідчужуваних та невід'ємних прав людини. При цьому ціннісний порядок упорядкований таким чином, що нижчі цінності визнаються в рамках тієї чи тієї культури тимчасовими, плінними, «допоміжними» щодо вищих, які наближаються до «вічних» цінностей за своїм значенням. Як зазначає В. Завальнюк: «Етнічна правова культура і правова свідомість кожного народу, нації в аксіологічному вимірі є особливим чином вираженою ієрархією правових цінностей» [9, с. 86].

Наукова доцільність використання аксіологічного підходу зумовлена, насамперед, тим, що саме у втраті моральних орієнтирів кореняться головні загрози для правового регулювання суспільних відносин та правового захисту на всіх рівнях (особистості, суспільства, держави), і насамперед судового захисту як головного з наявних в арсеналі державно-правових засобів та найбільш ефективного зі всіх вироблених світовою практикою способів охорони права і свободи людини і громадянина, законних інтересів суспільства та держави. Справедливе й неупереджене правосуддя можливе лише за умови утвердження моральних імперативів як важливого першоджерела правотворення. Йдеться не про ототожнення чи поглинання правовими імперативами моральних, а в сенсі їх органічного зв'язку. Окрім того, використання аксіологічного підходу у дослідженні комунікації судової влади і суспільства спричинене й тим, що він уможливило виокремлення інструментальної, власної та соціальної цінності комунікації як соціально-правового явища.

У межах пропонованого дослідження комунікації судової влади і суспільства аксіологічний підхід тісно пов'язаний із антропологічним підходом, оскільки важливим складником процесу комунікації є сприйняття іншої людини (суб'єкта комунікації) як особистості, яка здатна на розуміння та взаємодію, адже за відомим висловлюванням засновника сучасної філософської антропології М. Шелера, всяке предметне буття як внутрішнього, так і зовнішнього світу потрібно спочатку співвіднести з людиною. Усі форми буття залежать від буття людини. Весь предметний світ і способи його буття не є «буттям у собі», а є зустрічними нотатками, «зрізом» цього буття в собі, відповідним загальній духовній і тілесній організації людини», а тому «Для нас основне відношення людини до світової основи полягає в тому, що ця основа безпосередньо досягає і здійснює себе в самій людині, яка як такої і як духовного, і в якості живої істоти є щоразу лише частковий центр духу і пориву «через себе сущого» [10]. У цьому сенсі комунікація є відображенням певного «зрізу» людського буття. На інституційному рівні така взаємодія постає у якості необхідної умови існування людської особистості у сфері права.

У контексті зазначеного дослідження комунікації громадянського суспільства й судової іманентно пов'язане з антропологічним підходом, який постає у якості фундаменту та закладає підґрунтя для розуміння природи, змісту, ролі й значення комунікації для людини, її цінністю та співвідношенням з іншими цінностями та сутнісними елементами життєдіяльності людини, без яких її існування та розвиток є неможливими. На увагу заслуговують міркування Л. Петрової, яка наголошує, що сутність права має метафізичну природу і його можна пізнати лише розкривши філософське його джерело, а воно в природі людської особистості, в її духові, субстанцією якої є свобода... Таким чином, осмислення права як елементу людського буття в його цілісності й граничності, атрибуту людського духу, вказує на підставу більш глибокого розуміння предмета, ніж в позитивно-аналітичній юриспруденції. Під цим кутом зору дослідження проблем права здійснюються в більш первинний і фундаментальний спосіб, а відтак воно є парадигматичним і постає оновленим методологічним обґрунтуванням новітніх концепцій праворозуміння, нормотворення і нормозастосування, новітньої доктрини і практики українського права [11, с. 401-402].

Ураховуючи соціальний характер комунікації та її нерозривний зв'язок з людиною, у контексті предмету дослідження антропологічний підхід означає переміщення кута зору на комунікацію громадянського суспільства й судової крізь призму самої людини (як члена громадянського суспільства, з одного боку та суб'єкта судової влади, з іншого боку), її правової культури, правової свідомості, правового менталітету. Водночас, комунікація громадянського суспільства й судової влади пов'язана як із властивостями й здатностями людини, так і з діяльністю судової влади як соціального інституту, її здатністю оперативно і ефективно взаємодіяти з різними соціальними акторами, вирішувати проблемні питання, які виникають в ході реалізації не тільки судових по-

вноважень, а й функцій суду як соціального інституту, що, в свою чергу, виступає підґрунтям формування довіри і конструктивної взаємної співпраці.

Таким чином, антропологічний підхід спрямований на виявлення закономірностей у комунікації громадянського суспільства й судової влади, які спричинені суперечливою сутністю людини, з певною правовою свідомістю, правовою культурою, з одного боку, так і складною й багатоаспектною природою соціальної комунікації. Антропологічний підхід є значно ширшим, ніж застосування конкретно-антропологічних методів, потребує застосування методологічного потенціалу й інших методів та методологічних підходів, забезпечуючи структурування напрямів дослідження за відповідним колом аспектів та рівнів. Слід зауважити, обґрунтування антропологічного підходу здійснюється, насамперед, у межах правової антропології та юридичної антропології [12]. Як слушно зазначає Ю. Оборотов, за допомогою юридичної антропології розкривається правове різноманіття, цінність традицій, правових менталітетів, убачається фундаментальне значення зв'язку права і моралі, специфіки їх взаємодії в різних правових системах [13, с. 129].

Поряд із антропологічним, важливу роль у дослідженні відіграє комунікативний підхід, обґрунтований у поглядах Ю. Хабермаса і Н. Лумана та ін. Так Ю. Хабермас, запозичивши у Вебера поняття «соціальна дія», надає йому комунікативного тлумачення крізь призму соціокультурного життєвого світу та уважає, що соціальна дія виявляється у слідуванні нормам. Норми, що визначають дії, – це колективні очікування поведінки; останні становлять для інституціоналізованих дій релевантну частину культурних традицій. Традиції являють собою взаємозв'язок символів, який визначає артикульовану соціальною групою в повсякденному мовному спілкуванні картину світу і тим самим рамки можливих комунікацій у цій групі. На його думку «Комунікативна дія відбувається у живій та нормативно забезпеченій мовній грі, в ході якої висловлювання усіх трьох категорій не лише утворюються за правилами, але й є пов'язаними між собою за правилом доповнення та підстановки. Консенсус, що супроводжує діяльність людей, стосується як запропонованого змісту висловлювань, так і думок, намірів; як інтерсуб'єктивно значущих взаємно очікуваних вчинків, що супроводжують наші висловлювання, так і норм. Наївно прийняті в процесі комунікативної дії спільні сенси можна поділити на чотири сфери. А мовна гра відбувається нормально, коли діючий та промовляючий суб'єкт будує свої висловлювання так, що він: а) може інтенціонально повідомляти і відповідно розуміти прагматичний сенс міжособових відносин (які можна вербалізувати у мовних актах); б) може інтенціонально повідомляти і відповідно розуміти значення, сенс об'єктивованих у реченнях змістів висловлювань; в) не ставить під сумнів претензії на значущість тих думок, що перебувають у процесі комунікації; г) може визнавати претензії на значущість кожної норми дії, що виникає залежно від обставин. [14, с. 85-86].

У розумінні комунікативного підходу в праві варто також звернутися до міркувань О. Стовби, який аналізує його особливості, переваги й недоліки. Вчений зауважує, що на думку прихильників комунікативної концепції право існує як таке, що перебуває в постійній динаміці текстурально-інформаційного і енергійно-поведінкового взаємообміну. Правова комунікація розуміється максимально широко, включаючи в себе будь-яку взаємодію людей із приводу права, в ході якої право збувається, «стає». Специфікою подібної взаємодії є взаємне визнання суб'єктів, які здійснюють право і в ході подібного визнання конституують правовий статус один одного. При комунікативному підході право розуміється не як абстрактний припис (воля, наказ, норма), а як феномен, який виникає лише через процедуру погодження та розуміння з «узагальненим Іншим». Це співпозгодження слід розуміти як системне узгодження, а не як особисте волевиявлення у всій його довільності. Укоріненість правового буття в Іншому і є основна передумова права. Людина є основним суб'єктом права не сама по собі, а через своє ставлення до іншої людини, тобто спочатку саме як суб'єкт правової комунікації. Таким чином, право існує як процес комунікації. Під комунікацією розуміється взаємодія людей із приводу права [15, с. 514-515]. Отже, правова комунікація – це не просто взаємодія між людьми в рамках юридичних інститутів. Її характерною ознакою є імплікація правових текстів, визнання яких є детермінантою правового статусу комунікації. Водночас, ані правові тексти, ані правові цінності, ані суб'єктивна правосвідомість, ані індивідуальні правові вимоги як розрізнені елементи не утворюють право. Те, що їх об'єднує — це правова комунікація, що виникає як інтерсуб'єктивна реальність, сполучною ланкою якої виступають взаємодіючі суб'єкти [15, с. 515–517]. Підбиваючи підсумки, О. Стовба слушно зауважує, що ігнорування темпорального виміру права не дає йому змоги досягти цілісного осмислення феномену права та його онтологічних засад [15, с. 517]. Поділяємо думку вченого

про те, що комунікативний підхід унеможливорює цілісне осмислення права та, водночас, він допомагає відповісти на багато запитань, що досі залишалися нерозв'язаними, зокрема існування права, дихотомії позитивного та природного права, питання про механізм правової ідентифікації феноменів. Зазначене спрямовує на використання комунікативного підходу в поєднанні з іншими, зокрема антропологічним, діалектичним, аксіологічним та ін.

Слід зауважити, що у вітчизняній юридичній науці набуває поширення антрополого-комунікативний підхід (парадигми дослідження правових явищ), зокрема у поглядах С. Бобровник, Д. Гудими, Ю. Оборотова, П. Рабіновича та інших. Так, на думку С. Бобровник, значущість і доцільність використання антрополого-комунікативного підходу обумовлена потребою в модернізації трьохвимірної системи соціальних координат «людина – суспільство – держава», необхідністю відходу від етатистських та юснатуралістських уявлень, на зміну яким «має прийти пізнання того, що зазначені суб'єкти є, насамперед, партнерами, які функціонують у людському середовищі і разом вирішують загальні завдання» [16, с. 32]. Комунікативна складова частина є необхідною умовою політичних процесів, правового регулювання, зрештою подолання соціальних конфліктів, досягнення компромісу, функціонування й розвитку громадянського суспільства [17, с. 91-92].

Таким чином, звернення до комунікативного підходу у поєднанні з антропологічним спонукає до визнання комунікативних та антропологічних аспектів у комунікації громадянського суспільства й судової влади. Крім того, їх використання спрямовує на використання методів, прийомів і засобів пізнання, які сформувалися у їх межах, що уможливорює поєднання елементів індивідуального (суб'єктивного), що відображає антропологічний аспект, і соціального (об'єктивного), що відображає власне сам комунікативний аспект.

Предметна обумовленість використання комунікативно-антропологічного підходу дає підстави сформулювати низку вихідних методологічних положень у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади, а саме: 1) визначити модель динамічної взаємодії суб'єктів громадянського суспільства й судової влади (тобто суб'єктів комунікації), яка ґрунтується на певних загальнообов'язкових, процесуально-процедурних і формалізованих засадах; 2) розкрити характер і зміст взаємозв'язку між суб'єктами, що вступають у комунікацію, які розрізняються за своєю природою, змістом і спрямованістю (громадяни, учасники судових процесів, судді, державні службовці); 3) врахувати множинність суб'єктів комунікації, їх цілі, завдання, потенційно конфліктні відносини між окремими суб'єктами; 4) з'ясувати комунікативні здібності кожного з суб'єктів комунікації, які обумовлені їх цінностями, інтересами, потребами, правами.

Висновки. Важливу роль у дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади відіграє методологія дослідження, яка визначається комплексним характером дослідження; міждисциплінарним, багатоаспектним та інтегративним характером комунікації, яка охоплює політичні, соціальні, правові, психологічні, етичні, культурні складники; предметом загальнотеоретичного дослідження – виявленням загальних закономірностей становлення, розвитку, функціонування і вдосконалення комунікативних зв'язків громадянського суспільства й судової влади; необхідністю забезпечення обґрунтованості результатів дослідження і можливостей використання його висновків і пропозицій як у теорії держави та права, так і в галузевих юридичних науках та юридичній практиці.

Ураховуючи зазначене, методологія дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади визначається, насамперед, філософсько-світоглядними підходами, у межах яких осмислення комунікації громадянського суспільства й судової влади здійснюється у безпосередньому зв'язку з цивілізаційною приналежністю країни, її культурою, людиною, її сутністю, потребами, цінностями та іманентно пов'язана з конструктивно-ціннісною, інтерпретаторською та критичною функціями. Відображенням філософсько-світоглядного підходу у праві є певний тип праворозуміння. У дослідженні комунікації громадянського суспільства й судової влади домінуючим є природно-правовий тип праворозуміння, який спрямовує на тлумачення функціонування громадянського суспільства як сфери культури та реалізації потреб людини, критерію цивілізаційного розвитку, а діяльність судової влади у нерозривному зв'язку з правосуддям, справедливістю, правами людини. Чільне місце у методології дослідження посідають такі філософсько-світоглядні підходи, як: цивілізаційний, який дозволяє враховувати різноманіття культур, їх самобутність і унікальність, які впливають на зміст і особливості комунікації громадянського суспільства й судової влади; діалектичний, який спрямовує на дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади крізь призму законів і категорій діалектики (таких, як: закон

єдності й боротьби протилежностей, категорій: «сутність і явище», «зміст і форма», «можливість і дійсність», «ймовірність», «причина і наслідок та ін.); аксіологічний і антропологічний, які закладають підґрунтя для розуміння природи, змісту, ролі й значення комунікації для людини, її цінністю та співвідношенням з іншими цінностями та сутнісними елементами життєдіяльності людини, без яких її існування та розвиток є неможливими; комунікативний, який спрямовує на взаємне визнання суб'єктів, які здійснюють правову комунікацію і в ході подібного визнання конституують правовий статус один одного. Обґрунтовані світоглядно-методологічні підходи не є вичерпними і, поряд із ними, методологія дослідження охоплює предметно обумовлені загальнонаукові, конкретно-наукові підходи, методи і засоби пізнання, які у своїй сукупності та взаємодоповнюваності забезпечують комплексний загальнотеоретичний характер дослідження комунікації громадянського суспільства й судової влади в Україні, що й стане предметом подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кельман М. (2015). Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
2. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
3. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред.. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2026. 392 с.
4. Удовика Л.Г. (2014). Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації. Дис. ...д.ю.н., 12.00.01. Київ, 2014. 460 с.
5. Гангтінтон С. Зіткнення цивілізацій та межа світу; пер. Францішек Площанський. *Ї. Число 14*. 1998. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n14texts/hanting.htm>.
6. Гегель Г.В.Ф. (2000). Основи філософії права, або природне право і державознавство; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Коптілова. Київ: Юніверс. 2000. 330 с.
7. Фальковський А.О. (2011). Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.12. Одеса, 2011. 19 с.
8. Орзих М.Ф. (2005). Личность и право: монографія. Одесса: Юрид. лит., 2005. 312 с.
9. Завальнюк В.В. (2016). Методологія юридичної антропології: пошуки ефективної дослідницької програми. *Молодий вчений*. 2016. № 8 (35). С. 84–88. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/8/19.pdf>.
10. Шелер М. Положення людини в Космосі / Чумаков А.Н. Хрестоматія з філософії. 2015. URL: https://stud.com.ua/42184/filosofiya/hrestomatiya_z_filosofiyi.
11. Петрова Л.В. (1998). Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс). Харків: Право, 1998. С. 401-402.
12. Удовика Л.Г. (2004). Юридична антропологія в системі соціальних наук. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2004. № 2(27). С. 8–17.
13. Оборотов Ю.М. (2000). Герменевтичний метод у правознавстві. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 1. С. 19–21.
14. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс; пер. Л. Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. Київ: Либідь, 1996. С. 84–90. URL: [efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf).
15. Стовба О.В. (2014). Феноменолого-комунікативний підхід А.В. Полякова: право «по той бік» класичного праворозуміння. *Філософія права і загальна теорія права*. № 1–2/2014. С. 513–518.
16. Бобровник С.В. (2011). Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. 384 с.
17. Оніщенко Н.М. (2015). Формування громадянського суспільства: комунікативно-правовий чинник. *Вісник Конституційного Суду України: загальнодержавне періодичне видання*. 2015. № 5. С. 88–96.

УДК [342:378.4.096.011.3-057.875](477.83-25)»19»(09)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.21>

ВПЛИВ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ НА КАФЕДРІ ДЕРЖАВНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Шпак Н. Р.,
*аспірант, асистент кафедри адміністративного
та фінансового права юридичного факультету,
Львівський національний університет імені Івана Франка*
ORCID: 0000-0002-4767-3283
e-mail: nazar.shpak@lnu.edu.ua

Шпак Н.Р. Вплив студентської молоді на формування та розвиток освіти на кафедрі державного та адміністративного права у Львівському університеті в післявоєнний період.

У статті простежено вплив студентів на освітній процес кафедри державного та адміністративного права юридичного факультету Львівського університету в досить складний історичний період, а саме повоєнний період, коли території Західної України увійшли до складу Радянського Союзу та зазнали значного впливу марксистсько-ленінської ідеології. У зв'язку з цим, освітній процес зазнав значних змін, як в організаційних питаннях, так і в розвитку та формуванні юридичної науки.

Дослідження ґрунтується на основі архівних джерел, які зберігаються в Архіві Львівського національного університету імені Івана Франка, це зокрема протоколи засідань кафедри, план і звіт про роботу кафедри, плани і звіти про науково-дослідну роботу, навчально-виховну роботу факультету. Аналізуючи окремі чинники впливу на освітній процес, ми розкриваємо проблематику формування адміністративної науки та освіти загалом. Варто відзначити, що тема є актуальною, адже відсутні окремі дослідження стосовно цієї проблематики. Переважно трапляються дотичні матеріали або короткі згадки у працях викладачів юридичного та історичного факультетів Львівського університету.

Розглянуто студентські об'єднання та органи самоврядування, такі як, студентська рада, студентський науковий гурток, громадський деканат. За допомогою цих об'єднань, студенти брали участь у науково-дослідному житті університету, участь у засіданнях кафедри та факультету, мали прямий зв'язок з адміністрацією, викладачами тощо. Окремо розглянуто теми наукових досліджень студентів, які вони проводили на кафедрі та представляли на студентських конференціях як у Львівському університеті, так і поза його межами. Виробнича практика студентів, їхня військова підготовка, військово-патріотичне виховання, а також викладацький контроль та вплив на їхню діяльність.

Зроблено висновки, що студентська молодь мала лише формальний вплив на освітній процес, уся їхня діяльність була обмежена та контролювалася викладачами й деканатом, наукова діяльність була у штучно створених рамках ідеології. Це вплинуло на уповільнений розвиток освіти та науки у радянський період.

Ключові слова: юридичний факультет, адміністративно-правова наука, становище освіти, освітній процес, радянська ідеологія, студентська діяльність, історія університету.

Shpak N.R. Influence of student youth on the formation and development of education at the department of state and administrative law at Lviv university in the postwar period.

The article traces the impact of students on the educational process of the Department of State and Administrative Law of the Law Faculty of Lviv University in a rather difficult historical period, namely, the post-war period when the territories of Western Ukraine became part of the Soviet Union and were

significantly influenced by the Marxist-Leninist ideology. In this regard, the educational process has undergone significant changes, both in organisational matters and in the development and shaping of legal science.

The research is based on archival sources stored in the Archives of the Ivan Franko National University of Lviv, including minutes of the Department's meetings, the plan and report on the work of the Department, plans and reports on research work, and the educational work of the Faculty. By analysing certain factors influencing the educational process, we reveal the problems of the formation of administrative science and education in general. It is worth noting that the topic is relevant because there are no separate studies on this issue. Mostly, there are tangential materials or brief mentions in the works of teachers of the Law and History faculties of Lviv University.

Student associations and self-government bodies, such as the student council, student scientific circle, and public dean's office, are considered. With the help of these associations, students participated in the research life of the university, attended meetings of the department and faculty, had direct contact with the administration, teachers, etc. The topics of students' research, which they conducted at the department and presented at student conferences both at Lviv University and beyond, are discussed separately. The article also examines students' internships, military training, military-patriotic education, as well as teacher supervision and influence on their activities.

It is concluded that student youth had only a formal influence on the educational process, all their activities were limited and controlled by teachers and the dean's office, and their scientific activities were within the artificially created framework of ideology. This contributed to the slow development of education and science in the Soviet period.

Key words: law faculty, administrative and legal science, situation of education, educational process, Soviet ideology, student activity, university history.

Постановка проблеми. Студентська молодь – це той актив, який формує суспільно-політичне життя будь якої держави та є рушійною силою змін, а університетський період – це етап їхньої активної соціалізації й професійного становлення. Ключовим завданням радянської системи освіти було забезпечити ідеологічне виховання та підготувати кадри для потреб держави, стандартизувати мислення і здійснювати контроль за відхиленнями від ідеології. Проблема полягає в недостатньому вивченні студентів як учасників освітнього процесу, які впливають на формування та розвиток науки, здійснюють активну організаційну, наукову діяльність, формують наступне покоління науковців та громадських діячів. А також відсутності систематизованих матеріалів та узагальнених, комплексних наукових праць.

Актуальність дослідження полягає в розкритті історичних аспектів даного періоду та структуризації інформації щодо таких питань: труднощі з якими зіткнулася наука та освіта в Львівському університеті в повоєнний період, характер радянської освітньої системи, механізм її функціонування та вплив студентів на ці процеси.

Мета дослідження – визначити, чи були студенти активними учасниками освітнього процесу, яким чином проявляли ініціативу в студентських організаціях, чи мало це якийсь вплив на освіту та як долучалися до науково-дослідного розвитку в умовах радянської системи.

Стан опрацювання проблематики. Окремих досліджень про вплив студентської молоді на освітній процес юридичного факультету у Львівському університеті немає. Викладачі та науковці дотично розглядають це питання у своїх доробках, саме тому основою цієї статті є архівні матеріали. Окремі дослідження висвітлюють науковці історичного факультету, які розглядають ці питання на прикладі історичного факультету, це В. Качмар, М. Крикун, О. Сухий, О. Целуйко, О. Вінниченко та інші. Щодо юридичного факультету дотично згадується вплив студентів у працях В. Кахничка, І. Бойка, Б. Тищика, М. Кобилицького, В. Нора.

Виклад основного матеріалу. Львівський університет упродовж століть пережив різні періоди розвитку та занепаду, змінювався і розвивався, на сьогоднішній день це один із найпрестижніших навчальних закладів в Україні. Єдиною важливою складовою, що залишалася сталою, були студенти, які формували запити, були включені у всі процеси та утворювали наступне покоління науковців. У радянській період адміністративно-правова наука була уповільнена [6, с. 58] та контролювалася ідеологічною системою, що відбилося на усьому навчальному процесі, зокрема на студентах.

Структура університету, навчальні програми були адаптовані до радянської системи освіти. У 1939 році ліквідовано богословський факультет, медичну академію відокремили від університету,

створивши Львівський медичний інститут, гуманітарний факультет розділили на факультет філології та історії. Що стосується юридичного факультету, були ліквідовані кафедри римського права, церковного права, комерційного права, статистики та приватного міжнародного права, натомість були створені кафедра колгоспного права, історії права радянських націй, відділ медичного права.

Студентський актив об'єднувався і створював органи самоврядування, такі як студентські ради. Їхня роль була обмеженою, оскільки їхню діяльність контролювала адміністрація університету, але в цих спільнотах студенти могли організовувати культурні заходи, проводити та долучатися до університетських подій, вирішувати організаційні питання, вносити пропозиції для вдосконалення навчального процесу тощо.

На розвиток адміністративної науки та освітнього процесу мали вплив науково-дослідні роботи студентів. Кафедра державного та адміністративного права була однією з тих, при якій діяв студентський науковий гурток радянського державного та адміністративного права. Членами гуртка могли стати студенти II–V курсів (1971 рік у гуртку налічувалося 12 студентів [2, с. 22], 1973 рік – 23 студенти [3, с. 92]), студенти, які туди потрапляли, працювали там по декілька років, упродовж року у них відбувалося близько 10–15 засідань. У їхню діяльність входили випуск бюлетеня гуртка, участь у наукових студентських конференціях університету та виступи з доповідями у різних університетах країни, де отримували почесні грамоти і подарунки. Наприклад, студент Л. Алексейчик за доповідь на тему «Актуальні проблеми вдосконалення законодавчого процесу в СРСР» здобула другу грошову премію на республіканському огляді студентських наукових праць [2, с. 22].

Викладацький склад кафедри брав активну участь у допомозі студентам в підготовці наукових доповідей, на засіданнях їх заслуховували, вносили свої правки та методичні рекомендації. Для заохочення студентів до наукових досліджень робота гуртка неодноразово висвітлювалася в університетській багатотиражці та настінній пресі факультету, на кафедрі оформляли стенд, присвячений роботі наукового гуртка. Студенти досліджували такі теми: «Ленінські принципи організації та діяльності» студентка II курсу Н. Федіна, «Ленінський принцип участі мас у діяльності місцевих рад» студент IV курсу І. Заплотинський, «Організація роботи виконкомів місцевих Рад з розгляду листів, скарг та заяв громадян» студент IV курсу Г. Чередарик, «Конституційні принципи освіти представницьких органів державної влади у соціалістичних країнах» студент IV курсу вечірнього відділення В. Мишенський, «Адміністративно-правова боротьба з дрібним хуліганством та пияцтвом» студентка IV курсу М. Селіверстова [2, с. 23].

Тематика доповідей студентів на університетській конференції по секції державного та адміністративного права: «Поняття і суть радянського громадянства» студент 2 курсу М. Сидорова, «Правове становище постійних комісій Верховної Ради СРСР» студент 2 курсу Д. Бишко, «Основні гарантії діяльності радянського депутата» студент 4 курсу Г. Волянська, «Правове становище радянського депутата» студент 2 курсу М. Турок, «Правове становище виконавчо-розпорядчих органів місцевих Рад в радянському державному апараті» студент 2 курсу С. Мартянов, «Наукова організація управлінської праці у виконавчо-розпорядчому апараті місцевих Рад» студент 4 курсу О. Борисенко, «Гласність в роботі місцевих Рад» студент 4 курсу А. Ракович, «Діяльність місцевих Рад по охороні соціалістичної законності і правопорядку» студент 4 курсу Я. Гольдберг, «Ради депутатів трудящих і комсомол» студент 3 курсу В. Дембицький, «Організація роботи депутатів місцевих Рад у виборчому окрузі» студент 4 курсу А. Нікітенко, «Організація роботи місцевих по розгляду заяв і скарг громадян» студент 4 курсу Г. Степаненко, «Поняття договору по міжнародному праву» студент 3 курсу А. Недбайло, «Міжнародно-правові форми політичної співдружності соціалістичних держав» студент 5 курсу В. Білоус, «Мирні засоби – єдиний правомірний спосіб розв'язання спорів між державами» студент 5 курсу Лесечко, «Соціальна суть радянського адміністративного права» студент 3 курсу Л. Микитич, «Роль молоді в діяльності громадських організацій і органів громадської самодіяльності» студент 2 курсу В. Дроботя [3, с. 105–107]. Як бачимо на конференціях виступали студенти 2–5 курсів. Теми були різносторонні, але в межах радянської ідеології. Затверджував їх завідувач кафедри державного та адміністративного права, доцент В. І. Чушенко.

У наукових працях студенти використовували керівну та спеціальну літературу, а також давали аналіз загальносоюзного та республіканського законодавства, узагальнювали практичну роботу державних органів. Якщо підсумувати вищевказані теми, то їх можна згрупувати в таку тематику: «Адміністративна відповідальність», «Поняття і стадії законодавчого процесу СРСР», «Адмі-

ністративно-правова охорона природи в ССРСР», «Адміністративно-правова охорона колгоспної власності», «Правовий статус радянського депутата», «Правові аспекти управління» [4, с. 38]. У доповідях містилися конкретні висновки, що мали самостійний характер, студенти висловлювали свою думку щодо дискусійних питань, вносили обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення радянського законодавства та практики роботи державних органів, що свідчить про належний науковий рівень досліджень. Робота в науковому гуртку позитивно впливала на якість підготовки студентів, давала їм певний досвід та допомагала в подальшому розвиватися як спеціалісти у цій галузі, а головне була формою поповнення аспірантського та викладацького складу факультету.

Крім того, актив студентського наукового гуртка та практичних працівників запрошували на засідання кафедри щодо наукової роботи [1, с. 29]. Це було важливим засобом ідейно-політичного виховання і однією з форм індивідуальної роботи зі студентами, кожен викладач зобов'язувався здійснювати керівництво науковою роботою 4–5 студентів [4, с. 4]. А також там систематично аналізували нові монографічні дослідження, підручники, законодавчі акти, розглядали актуальні проблеми правової науки, відповідно студенти мали змогу долучатися до обговорення.

Студентів залучали до ідейно-виховної роботи і таким чином: до 50-річчя утворення Союзу РСР вони допомагали працівникам факультету прикрашати аудиторії плакатами та ювілейними стінгазетами, готували наукову студентську конференцію, оформляли стенд літератури, викладачі готували статті, переглядали тематику дипломних та курсових робіт студентів [5, с. 35].

Відбувався контроль за самостійною роботою студентів, проводилися колоквіуми, обов'язкові консультації та співбесіди, а також здійснювалися відробки по темах семінарських і практичних занять, з яких студенти отримали незадовільні оцінки. На засіданнях кафедри здійснювалося обговорення успішності студентів, підсумки залікової екзаменаційної сесії, рівень дисципліни студентів. Для ідейного впливу студенти проходили виробничу практику на підставі наказу ректора (у 1973 році, наприклад, було 48 студентів [3, с. 32]) у виконках місцевих рад, в органах суду, прокуратури, адвокатури, МВС від 2 до 3 тижнів, після чого захищали її [4, с. 23]. Направляли студентів на практику як у місті Львові, так і по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Житомирській, Хмельницькій, Закарпатській, Чернівецькій областях. Керівники практики регулювали відвідуваність студентів, їхню роботу, ведення щоденників, проводили наради із практикантами, давали консультації. На місцях виробничої практики студентами керували кваліфіковані працівники відповідних установ. Практика проходила на підставі виробничої програми, яку затверджували Вченою Радою факультету. Для проведення захисту деканат створював комісії, захист відбувався на підставі тих щоденників, які вели студенти, їхніх звітів, характеристик, відповідей студентів та ознайомлення з відповідною документацією.

Окремо здійснювався контроль за військовою підготовкою, зі студентами займалися військово-патріотичним вихованням [5, с. 64-65]. Викладачі військової кафедри читали лекції на військово-патріотичні теми: «Броньовий щит Батьківщини», «Роль освіти в зміцненні оборонної могутності Батьківщини», «Захист Батьківщини – священний обов'язок кожного громадянина», «На варті Батьківщини»; разом зі студентами відвідували музей військ ПрикВО та Залізної дивізії; організовували зустрічі студентів з учасниками війни; проводились екскурсії по місцях бойової слави; студенти брали участь в оформленні фотовітрин та іншої наочної агітації щодо патріотичного виховання, їх залучали до проведення змагань військово-прикладних видів спорту [5, с. 67]. Студентів юридичного факультету залучались до військово-патріотичного виховання студентів інших факультетів: студент Рум'янцев провів бесіду на тему «Законодавство про військові злочини», студент Кириєв – «Пільги для сімей військовослужбовців», студент Лизун – «Посилення боротьби з алкоголізмом», студент Філатова організовувала екскурсії по місцях бойової слави [5, с. 67].

Для впливу на студентів за академічною групою закріплювалися агітатори кафедри, які брали до уваги індивідуальні особливості, нахили, інтереси кожного студента та формували їхній політичний світогляд. В центр пропаганди ставили пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, виховання студентів на революційних та бойових традиціях радянського народу, глибокого усвідомлення студентами приналежності до єдиної соціалістичної батьківщини, поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до проявів буржуазної ідеології антикомунізму, сіонізму [4, с. 2]. Агітатори зобов'язувалися відповідати за рівень та результативність пропаганди, тому вони окремо виділяли студентів, які проживали на квартирах та у гуртожитку, звертали увагу на їхні побутові умови, цікавились батьками [5, с. 91]. Серед молоді намагалися

посилити роль комсомольських груп, звертаючи увагу на піднесення їх громадсько-політичної активності. Крім того намагалися докорінно поліпшити профспілкову роботу в первинних комсомольських організаціях.

Діяльністю студентів розширювалася із функціями Громадського деканату. У 1972 році його склад нараховував 5 осіб, який формувався з представників п'яти курсів денного навчання [5, с. 33]. Він працював на підставі Положення про нього, яке затверджувала Рада факультету [5, с. 37]. Мета цього деканату полягала у покращенні організації і дисципліни студентів у навчальному процесі. Він планував свою роботу кожного місяця і згідно з планом проводив перевірку відвідування лекцій студентами, з'ясовував причини пропусків лекцій окремими студентами, інформував про це деканат факультету, вносив пропозиції в справі стягнення на студентів, які мали багато пропусків лекцій без поважних причин. Окрім того, представники громадського деканату брали участь у комісії деканату щодо надання студентам стипендії та доводив результати перевірок відвідування лекцій до відома партбюро, комсомольського бюро та профбюро факультету. Регулярно публікували матеріали «Ганьба прогульникам!» [5, с. 37]. Деканат юридичного факультету прагнув розширити їхню компетенцію, включити в план роботи питання підготовки до семінарських та практичних занять, до екзаменів, перевіряти довідки про поважні причини пропуску на ознаки підробки, вивчати запити студентів у навчальному процесі, забезпечити студентів літературою, підтримувати зв'язок зі старшими агітаторами кафедри і старостами.

Висновки. Отже, ми можемо побачити, що вплив студентів на кафедрі державного та адміністративного права в Львівському університеті в радянський період був більш формальний, ніж реальний. Студенти брали активну участь в окремих аспектах організації навчального процесу, але їхній реальний вплив був обмежений та контролювався викладачами й адміністрацією. Основна роль студентів полягала у тому, щоб долучатися до наукової та навчальної діяльності, представляти університет на конференціях, брати участь у практичних навчаннях та участь у суспільних роботах, але під чітким ідеологічним спрямуванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 1. 75 арк.
2. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 2. 40 арк.
3. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 30. 114 арк.
4. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 33. 41 арк.
5. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 15. 104 арк.
6. Кахнич В.С. Основи розвитку адміністративного права у Львівському університеті. *Вроцлаво-Львівський юридичний збірник*. 2022. № 13. С. 53–63.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 352.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.22>

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Владовська К.П.,
*докторка філософії з права,
старша викладачка кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова*

Мельник С.Р.,
*ЮФ ПК 27, 2 курс, денна форма навчання,
юридичний факультет,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова*

Владовська К.П., Мельник С.Р. Взаємодія державної влади і місцевого самоврядування в Україні: проблеми становлення та напрямки вдосконалення.

В останні десятиліття в Україні відбуваються значні зміни в системі управління, спрямовані на підвищення ефективності органів влади та зміцнення ролі місцевих громад. В статті ґрунтовно досліджено історичну еволюцію взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні, приділяючи особливу увагу сучасним процесам децентралізації, які розпочалися після Революції Гідності 2014 року. Децентралізація стала однією з ключових реформ спрямованих на модернізацію системи управління, оптимізацію розподілу ресурсів та повноважень, а також на зміцнення ролі місцевих громад. Це великий крок на шляху до демократичного розвитку та модернізації державного управління. Однак, аналіз свідчить, що реалізація цієї реформи супроводжується численними проблемами. Для пошуку ефективних рішень розв'язання визначених проблем здійснюється порівняльний аналіз українського та канадського досвіду. Канада, маючи довготривалу історію місцевого самоврядування, стала прикладом ефективної децентралізованої моделі управління.

Український досвід децентралізації, попри певні досягнення, залишається на етапі формування. Значні успіхи включають створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), передачу фінансових ресурсів на місцевий рівень та покращення інфраструктури в окремих регіонах. Водночас виявлені недоліки свідчать про необхідність вдосконалення законодавчої бази, посилення прозорості розподілу ресурсів, а також активізації залучення громадян до процесів управління. Одним із ключових аспектів є розвиток інституту місцевого самоврядування, що потребує не тільки законодавчих змін, а й зміцнення кадрового потенціалу на місцевому рівні, незалежно від того, необхідно сприяти розвитку партнерських відносин між центральною та місцевою владою для забезпечення більш ефективного управління ресурсами та підвищення якості надання публічних послуг.

Сучасні процеси децентралізації стали поверненням до традицій місцевого самоврядування, адаптованих до потреб незалежної України. Вони враховують історичний досвід та міжнародну практику, що дозволяє створювати більш гнучку та ефективну систему управління, яка здатна реагувати на виклики сьогодення.

Ключові слова: взаємодія державної влади, місцеве самоврядування, децентралізація, реформи, місцеве управління, досвід Канади, органи державної влади, державний устрій, принцип субсидіарності.

Vladovska K.P., Melnyk S.R. Interaction between state power and local self-government in Ukraine: problems of formation and directions of improvement.

In recent decades, significant changes have been taking place in the governance system in Ukraine, aimed at increasing the efficiency of government bodies and strengthening the role of local communities. The article thoroughly examines the historical evolution of interaction between state authorities and local self-government in Ukraine, paying special attention to modern decentralization processes that began after the Revolution of Dignity in 2014. Decentralization has become one of the key reforms aimed at modernizing the governance system, optimizing the distribution of resources and powers, and strengthening the role of local communities. This is a major step towards democratic development and modernization of public administration. However, the analysis shows that the implementation of this reform is accompanied by numerous problems. To find effective solutions to the identified problems, a comparative analysis of the Ukrainian and Canadian experiences is carried out. Canada, with a long history of local self-government, has become an example of an effective decentralized management model.

The Ukrainian experience of decentralization, despite certain achievements, remains at the formation stage. Significant successes include the creation of united territorial communities (UTCs), the transfer of financial resources to the local level, and the improvement of infrastructure in certain regions. At the same time, the identified shortcomings indicate the need to improve the legislative framework, increase the transparency of resource allocation, and increase citizen involvement in management processes. To enhance local self-government, we need to strengthen local capacities and foster partnerships between central and local authorities to improve resource management and public service quality.

Modern decentralization in Ukraine is a revival of local self-government, adapted to contemporary needs and drawing on historical and international experience. It aims to create a more agile and efficient management system capable of addressing current challenges.

Key words: interaction of state authorities, local self-government, decentralization, reforms, local governance, Canadian experience, state authorities, state structure, subsidiarity principle.

Постановка проблеми. Взаємодія державної влади та місцевого самоврядування є однією з ключових складових державного устрою, що безпосередньо впливає на ефективність управління, розвиток громадянського суспільства та якість життя людей. В Україні, як демократичній республіці, ця взаємодія ґрунтується на конституційних принципах, що визначають баланс повноважень між органами влади різних рівнів. Попри успіхи децентралізаційної реформи, запровадженої з 2014 року, залишається чимало проблем, пов'язаних із розподілом фінансових ресурсів, підготовкою управлінців та забезпеченням прозорості й підзвітності. Важливим залишається питання адаптації найкращих міжнародних практик, таких як досвід Канади, для вдосконалення механізмів управління в умовах українських реалій.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану взаємодії державної влади та місцевого самоврядування в Україні, виявлення ключових проблем, які заважають ефективній децентралізації, та розробка пропозицій щодо вдосконалення цієї взаємодії. Особливу увагу приділено порівнянню українського досвіду з канадською моделлю місцевого самоврядування, що дозволяє враховувати регіональні особливості та забезпечувати баланс між централізацією й автономією.

Стан опрацювання проблематики. Тема децентралізації та взаємодії між органами державної влади і місцевим самоврядуванням активно досліджується як в Україні, так і за її межами. Вітчизняні науковці зосереджуються на аналізі законодавчих змін, що супроводжують процес децентралізації, а також на практичних аспектах функціонування об'єднаних територіальних громад. Разом з тим, закордонний досвід, зокрема канадська модель, демонструє успішні приклади адаптації управлінських рішень до місцевих потреб, використання механізмів фінансової підтримки громад і забезпечення принципу субсидіарності. Проблема залишається актуальною через необхідність синхронізації реформ із реаліями українського суспільства та усунення структурних бар'єрів на шляху до ефективного місцевого самоврядування. Питання реформування місцевого самоврядування та фінансової стабільності об'єднаних територіальних громад

є предметом дискусій таких науковців: Муртіщева А., Жук П., Калиновський Б., Кравченко В., Молодожен Ю., Саханенка С., Батанов О. та ін.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія державної влади і місцевого самоврядування є однією з найважливіших складових державного устрою будь-якої країни, і Україна не є винятком. Ця взаємодія визначає ефективність управління державними справами, рівень самоорганізації громадянського суспільства та загалом якість життя людей.

Відповідно до ч. 1 ст. 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює свою владу через різні органи, які відповідно представляють інтереси [1]. Представницька функція народу – це фундаментальний принцип демократичного суспільства, який передбачає, що народ здійснює свою владу не безпосередньо, а через обраних представників.

Такими представниками є органи державної влади, органи місцевого самоврядування та ряд їх повноважень передбачених Законом.

Державна влада в Україні є складним і багатограним механізмом, який покликаний забезпечити функціонування держави на всіх рівнях, яка відповідно до Конституції України розподілена між законодавчою, виконавчою та судовою гілками, що має забезпечити баланс інтересів та ефективне управління в інтересах усього суспільства. Основною особливістю державної влади є забезпечення стабільного розвитку держави, утримання прав і свобод громадян, а також створення умов для процвітання суспільства.

Україна, як демократична республіка, має парламентсько-президентську систему управління, в якій повноваження влади чітко визначені.

Одним із головних викликів для державної влади в Україні є досягнення ефективності та подолання корупції. Прозорість у прийнятті рішень, підзвітність перед громадянами та реальна відповідальність за зловживання владою є ключовими вимогами сучасного суспільства.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади, відповідно жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста самостійно або під відповідальність органів, посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [2].

Проаналізувавши, можна констатувати існування двох відносно відокремлених та самостійних систем органів публічної влади, а саме: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які покликані спільно здійснювати відповідні управлінські функції в межах повноважень, визначених Конституцією та законами України [3].

Місцеве самоврядування реалізується через систему органів, до яких належать сільські, селищні, міські ради, їх виконавчі комітети, а також обласні та районні ради. Однією з ключових реформ, що впроваджена в систему місцевого управління, стала реформа децентралізації, запроваджена у 2014 році. Ця реформа спрямована на передачу більшої частини повноважень і ресурсів центрального рівня на місцевий. Вона дозволила громадам розпоряджатися фінансами, вирішувати питання розвитку інфраструктури, освіти, медицини та соціальної політики більш незалежним методом.

Протягом більшої частини своєї історії Україна була централізованою державою. Радянський період характеризувався надмірною концентрацією влади на центральному рівні. Після здобуття незалежності, хоча й були спроби децентралізації, значних змін не відбувалося. Лише з 2014 року розпочалася масштабна реформа, яка була спрямована на радикальну зміну системи місцевого самоврядування.

Відповідно, взаємодія між державною владою та місцевим самоврядуванням базується на певних принципах, які забезпечують баланс: розподіл повноважень – чітке визначення того, які питання вирішуються на державному рівні, а які на місцевому, що запобігає дублюванню функцій та забезпечує ефективне управління; самостійність місцевого самоврядування, де органи місцевого самоврядування мають право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах законів, тому громади можуть розробляти свої програми розвитку, приймати місцеві бюджети; підтримка державою місцевого самоврядування, тим що створює умови для ефективного функці-

онування органів місцевого самоврядування, зокрема, забезпечує фінансову підтримку та надає методичну допомогу; демократизм, який проявляється в участі громадян у вирішенні місцевих питань через вибори, референдуми та інші форми прямої демократії; верховенство права, де всі суб'єкти владних відносин підкоряються Конституції України та законам. Аналізуючи, можна узагальнити, що як державна влада, так і органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти в межах закону та опиратися на принцип субсидіарності.

Відносини між державною владою та місцевим самоврядуванням пройшли довгий і складний шлях еволюції, від відносної автономії громад, централізованого контролю і зрештою, до сучасного прагнення до децентралізації та розширення прав місцевих органів. Історія цих відносин в Україні показує, як змінювалися погляди на роль місцевого самоврядування залежно від політичних, економічних та соціальних умов, переконань. Перший вигляд місцевого самоврядування почав формуватися на українських землях ще в середньовіччі. У XIV–XVI століттях українські міста, такі як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, отримували магдебурзьке право, що давало їм певну автономію від центральної влади. Вільні міста підпорядковувалися міським радам, які самостійно вирішували питання внутрішнього життя. Ця автономія дозволяла громадам не лише самостійно встановлювати правила життя, а й розвивати економіку та культуру, виховуючи відчуття відповідальності у громадян. Проте цей період був обмежений постійним тиском з боку монархій, які прагнули зберегти контроль. Наступним етапом стала централізація місцевого самоврядування в рамках імперських держав. Із входженням українських земель до складу Російської та Австрійської імперій у XVIII–XIX століттях, місцеве самоврядування було суттєво обмежене. Імперська влада поступово скасувала магдебурзьке право і замінила його системою жорсткої централізації. Хоча на початку XIX століття в Російській імперії з'явилася система земств, яка передбачала певний рівень місцевого самоврядування, вона була значною мірою підконтрольною центральним органам. Земства відповідали за освіту, охорону здоров'я, дороги, але центральна влада обмежувала їхні фінанси і повноваження. Це призвело до того, що місцеві органи не мали реальної влади і могли діяти лише в рамках дозволеного верхівкою. Короткий період відродження місцевого самоврядування відбувся під час української революції 1917–1920 років, коли були проголошені Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Ці новоутворення намагалися запровадити власну систему місцевого самоврядування, надавши громадам широку автономію. Однак через політичну нестабільність і воєнні конфлікти, ці спроби не мали змоги закріпитися надовго.

У період Радянського Союзу (1922–1991) в Україні було запроваджено жорстку централізовану систему управління, яка охоплювала як державні органи, так і місцеві ради. Хоча формально радянська модель передбачала існування місцевого самоврядування, у дійсності всі місцеві органи перебували під повним контролем Комуністичної партії, яка реалізовувала свої рішення через партійні структури на всіх рівнях влади. Внаслідок цього місцеві ради мали обмежену автономію і фактично слугували інструментом реалізації політики центрального керівництва, а не відображенням інтересів місцевих громад. Суть радянської централізації полягала в тому, що всі владні рішення, ресурси і політика визначалися «згори» на центральному рівні, а місцеве самоврядування було лише формальністю. Місцеві органи влади виконували функції державного управління, спрямованого на задоволення потреб держави, а не місцевих громад. Рішення приймалися згідно з директивами центрального керівництва, а місцеві органи не мали можливості впливати на пріоритети чи розподіл ресурсів. Проблематика радянської централізації полягала у відсутності гнучкості, відповідальності та реальної участі місцевих громад у вирішенні своїх власних питань. Жорстка централізація призвела до того, що реальні потреби громад залишалися незадоволеними, оскільки пріоритет надавався загальносоюзним завданням. Відсутність стимулів для розвитку на місцях, брак фінансових і кадрових ресурсів, бюрократичність системи, а також залежність місцевих рад від партійного керівництва призвели до значної пасивності та деградації місцевої ініціативи. Така система породжувала проблеми, пов'язані з неефективністю, відсутністю прозорості, корупцією та загальною байдужістю місцевих органів до проблем людей. Місцеві ради не мали належних повноважень для розв'язання соціальних та економічних питань на своїх територіях, що призвело до низької якості послуг і нестачі інфраструктурного розвитку на місцях.

Радянська централізація залишила глибокий слід у політичній культурі України, і викорінення її наслідків триває й сьогодні. Пострадянські реформи, зокрема децентралізація, спрямовані на відновлення довіри між владою та громадянами і надання місцевим органам реальних повноважень.

В Україні реформа децентралізації є однією з найважливіших у сучасній історії, адже вона спрямована на зміцнення місцевого самоврядування, надання реальних повноважень громадам і забезпечення їх ресурсами для самостійного управління розвитком територій. Децентралізація, розпочата після Революції Гідності у 2014 році, є відповіддю на надмірну централізацію влади, яка залишилася з радянських часів і стримувала розвиток регіонів. Законодавче підґрунтя для реформи децентралізації було закладене Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015), а також внесенням змін до Бюджетного та Податкового кодексів України. Ці зміни забезпечили громадам фінансову автономію та доступ до власних ресурсів. Згодом, у 2020 році, завершальним етапом стала нова адміністративно-територіальна реформа, яка чітко визначила структуру об'єднаних територіальних громад (ОТГ), районів та регіонів. Важливими кроками стало також затвердження Конституцією України положень щодо повноважень місцевого самоврядування, які наразі продовжують адаптуватися до змін. Попри очевидні досягнення, як і будь-яка система, вона передбачає виклики та недоліки.

Хоча реформа децентралізації надала громадам більшу частину податкових надходжень, питання справедливого розподілу фінансових ресурсів залишається актуальним. Місцеві бюджети в деяких випадках не можуть забезпечити належне фінансування для основних соціальних послуг, таких як освіта, медицина та інфраструктура, що обмежує потенціал для розвитку. Можна припустити, виходячи з цього, що ще одним викликом є недостатня підготовка місцевих чиновників та управлінців для ефективного здійснення повноважень, які були передані на місця. Ефективне управління на місцевому рівні є основою сталого розвитку територій. Проте в багатьох громадах України бракує досвіду управління та спроможності реалізовувати складні проекти, спрямовані на розвиток інфраструктури, соціальної сфери та економіки. Ця проблема набуває ще більшої актуальності в умовах воєнного стану, який створює нові виклики та загрози.

Важливою складовою децентралізаційної реформи є принцип субсидіарності – це ключове поняття, яке визначає розподіл повноважень між рівнями влади. Принцип субсидіарності передбачає, що кожне завдання або повноваження повинно виконуватися на тому рівні, де це можна зробити найбільш ефективно і найближче до громадян. Відповідно до цього принципу, центральна влада втручається лише тоді, коли завдання неможливо виконати на місцевому рівні. Ідея субсидіарності виникла в Європі і знайшла своє застосування в Європейському Союзі, де вона використовується для врегулювання взаємодії між національними урядами та інституціями ЄС. У контексті української реформи цей принцип дозволяє громадам самостійно вирішувати питання, які стосуються їхнього розвитку, освіти, охорони здоров'я, місцевої інфраструктури[4] тощо. Важливим фактором удосконалення є досвід інших країн, що є важливим для розвитку національних систем управління, зокрема в контексті взаємодії. Вивчення успішних практик дозволяє адаптувати найбільш ефективні моделі до місцевих умов, сприяючи вдосконаленню інституційних механізмів, підвищенню якості управління та забезпеченню сталого розвитку. Це допомагає уникнути помилок, зроблених іншими країнами, та прискорити процес реформ, використовуючи вже перевірені на практиці рішення. Цікавим досвідом може стати для України позиція Канади. В Україні, як і в Канаді, існує велика різноманітність адміністративно-територіальних одиниць, кожна з яких має свої особливості, що потребують індивідуального підходу в управлінні. У Канаді місцеве самоврядування регулюється провінційним законодавством, що дає змогу враховувати специфіку кожної території. Відповідно, це може бути ефективним рішенням і для України, оскільки кожен регіон має свої економічні, соціальні та культурні характеристики, які потребують гнучкого підходу. Запровадження детальної законодавчої бази для регулювання діяльності місцевих органів влади з урахуванням регіональних особливостей дозволить більш точно вирішувати проблеми на місцях та забезпечить сталий розвиток територіальних громад. Цей підхід можна адаптувати й в Україні для підвищення ефективності взаємодії між державною владою та місцевим самоврядуванням [5].

Висновки. Взаємодія державної влади та місцевого самоврядування є ключовою умовою для сталого розвитку України як демократичної держави. Незважаючи на значні досягнення в рамках реформи децентралізації, зокрема, передачу повноважень і ресурсів громадам, залишається низка проблем, які вимагають уваги. Основними викликами є недосконалість законодавчої бази, нерівномірність фінансових можливостей громад, недостатня підготовка місцевих управлінців і неефективне використання ресурсів.

Історичний розвиток відносин між центральною владою і громадами, від магдебурзького права до радянської централізації, показує, як змінювалися моделі управління залежно від політичних та економічних умов. Сучасний етап характеризується прагненням до більшої автономії місцевого самоврядування за принципом субсидіарності, який передбачає вирішення питань на найближчому до громадян рівні.

Реформа децентралізації стала важливим кроком для посилення самоврядування в Україні, проте її реалізація потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, необхідно створити справедливую систему розподілу фінансових ресурсів, запровадити ефективні механізми контролю за їх використанням, а також інвестувати в підготовку місцевих управлінців. Вивчення успішних практик інших країн, таких як Канада, може стати важливим джерелом ідей для подальшого розвитку української моделі взаємодії між державою і місцевим самоврядуванням.

Забезпечення балансу між централізацією та автономією, прозорість у прийнятті рішень, підзвітність і залучення громадян до управлінських процесів є необхідними умовами для досягнення якісного рівня публічного управління. Лише через гармонізацію цих аспектів Україна зможе забезпечити сталий розвиток своїх регіонів та реалізацію інтересів громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 08.11.2024).
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.11.2024).
3. Міщук І.В. Взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2023 № 61. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc61/4.pdf> (дата звернення 08.11.2024).
4. Погорілко В. Ф.І, за ред. Баймуратова М.О. Муніципальне право України. Навчальний посібник. К: Правова єдність, 2009. 720 с. URL: http://megalib.com.ua/book/114_Municipalne_pravo_Ukraini.html (дата звернення 08.11.2024).
5. Овчар Н.П. Особливості здійснення публічного управління в Канаді URL: <https://pag-journal.iei.od.ua/archives/2020/17-2020/24.pdf> (дата звернення 08.11.2024).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.23>

ПРАВОВА ПРИРОДА ПОСАДИ УПОВНОВАЖЕНОГО У СПРАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Герасименко Є. С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
кафедра адміністративного права та процесу
навчально-наукового інституту права
Київський національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-5625-5622*

Герасименко Є.С. Правова природа посади Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

Стаття присвячена правовій природі посади Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини як фактору визначення його правового статусу, у тому числі порядку призначення кандидатів на цю посаду. Актуальність дослідження пов'язана, головним чином, із відображенням у законодавстві України неправильним підходом до розуміння природи посади Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини та визначення його правового статусу. За підсумками дослідження обґрунтовано, що посада Уповноваженого у справах ЄСПЛ має бути на рівні законодавства України визначена як посада державної служби з огляду на те, що Уповноважений у справах ЄСПЛ у межах його компетенції, що встановлена положеннями законодавства, самостійно виконує владні управлінські функції, пов'язані з реалізацією вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та інших нормативно-правових актів, якими Уповноважений у справах ЄСПЛ керується у його діяльності. Одночасно з цим, мають бути встановлені вимоги до кандидатів на посаду Уповноваженого у справах ЄСПЛ та конкурсний порядок його призначення із закріпленням за міністром юстиції можливості вибору з-поміж трьох відібраних конкурсною комісією кандидатів на посаду Уповноваженого у справах ЄСПЛ з урахуванням особливого характеру його владно-управлінських та представницьких функцій для подальшого подання відповідного кандидата Кабінету Міністрів України для призначення. Натомість, Уповноважений у справах ЄСПЛ за притаманною цій посаді природі, завданням та повноваженням не може визнаватись працівником патронатної служби міністра юстиції, оскільки патронатна служба не супроводжується особистим виконанням функцій держави та місцевого самоврядування працівниками патронатної служби, а радше наданням допомоги консультативно-дорадчого, інформаційно-комунікаційного та іншого характеру політичним діячам та державним службовцям, які можуть формувати патронатну службу. Так само, виключає віднесення посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ до політичних посад те, що ця посадова особа не формує державну політику у тій чи іншій сфері суспільних відносин, не є виборною посадовою особою, а її управлінський розсуд за основними напрямками її діяльності є незначним.

Ключові слова: державний службовець, патронатна служба, процедура призначення Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини, статус урядового уповноваженого.

Herasymenko Ye.S. Legal nature of the position of Commissioner for the European Court Of Human Rights.

The article is devoted to the legal nature of the position of the Commissioner for the European Court of Human Rights as a factor in determining its legal status, including the procedure for appointing candidates to this position. The relevance of the study is mainly due to the incorrect approach reflected in the legislation of Ukraine to understanding the nature of the position of the Commissioner for the European Court of Human Rights and determining its legal status. The results of the study substantiate that the position of the Commissioner for the ECHR should be defined at the level of the legislation

of Ukraine as a civil service position, given that the Commissioner for the ECHR, within the limits of his competence established by the provisions of the legislation, independently performs administrative functions related to the implementation of the requirements of the Law of Ukraine “On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights” and other regulatory legal acts by which the Commissioner for the ECHR is guided in his activities. At the same time, requirements for candidates for the position of the Commissioner for the ECHR and the competitive procedure for his appointment should be established, with the Minister of Justice being given the opportunity to choose from among the three candidates selected by the competition commission for the position of the Commissioner for the ECHR, taking into account the special nature of his power-management and representative functions for further submission of the appropriate candidate to the Cabinet of Ministers of Ukraine for appointment. However, the Commissioner for the ECHR, due to the nature, tasks and powers inherent to this position, cannot be recognized as an employee of the patronage service of the Minister of Justice, since the patronage service is not accompanied by the personal performance of state and local government functions by employees of the patronage service, but rather by the provision of advisory, informational, communication and other assistance to political figures and civil servants who may form the patronage service. Similarly, the fact that the position of Commissioner for the ECHR is not classified as a political position excludes the fact that this official does not form state policy in a particular area of public relations, is not an elected official, and his or her managerial discretion in the main areas of his or her activity is insignificant.

Key words: commissioner for the European Court of Human Rights, civil servant, patronage service, procedure for appointing the Commissioner for the European Court of Human Rights, status of government commissioner.

Постановка проблеми. Подання пропозицій щодо забезпечення формування та реалізація державної політики за деякими її напрямками не вимагає утворення для цього окремого центрального органу виконавчої влади. Одночасно з цим оптимальним організаційним рішенням щодо забезпечення належного виконання відповідного завдання з тих чи інших причин не є доповнення відповідною функцією ті, що закріплені за державними органами або їх структурними підрозділами, які вже діють у системі органів виконавчої влади. Причинами того можуть бути, зокрема, необхідність відособлення від апаратів органів виконавчої влади групи посадових осіб, які наділяються спеціальними повноваженнями у рамках системи органів виконавчої влади та спеціальним статусом, що може включати особливу довіру до них з боку уряду та їх безпосереднє підпорядкування й підзвітність його вищому керівництву, особливості призначення та звільнення з посад, спрощений порядок виділення бюджетних коштів та інші спеціальні умови для здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю органів виконавчої влади або реалізації напряму державної політики іншого пріоритетного значення, яке має особливо важливий характер, але, з огляду на складність й характер відповідного завдання та інші його особливості, не потребує утворення окремого міністерства або його структурного підрозділу. Усталена практика публічного адміністрування показує, що за цих обставин в Україні прийнято запроваджувати посаду урядового уповноваженого у структурі Кабінету Міністрів України або міністерства з відповідним предметом відання. Суміжними інститутами відносно урядового уповноваженого можуть вважатись посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та уповноважених Президента України. Однак, тоді як правовий статус цих осіб є визначеним з достатньою повнотою, цілісного та єдиного правового підґрунтя організації та діяльності уповноважених системи органів виконавчої влади в Україні немає. Насамперед, йдеться про Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини (далі – Уповноважений у справах ЄСПЛ), належна діяльність якого значною мірою впливає на рівень дотримання прав людини та основоположних свобод в Україні та її ефективне представництво у ЄСПЛ, яке сприяє справедливому вирішенню цією міжнародною судовою установою справ за участю України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового статусу Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини досліджується у все більшій кількості наукових праць, насамперед, під кутом визначення природи посади урядового уповноваженого шляхом її зіставлення з посадами державних службовців, працівників патронатної служби та політичними посадами.

Зокрема, М.А. Баламуш та М.І. Лазарева звертають увагу на те, що у жодній із запропонованих в наукових джерелах класифікаціях публічних службовців не згадується посада Уповноваженого

у справах ЄСПЛ, так само як й викладені у законодавстві України критерії поділу публічної служби на види не дають відповіді щодо її місця в системі органів виконавчої влади. Виконаний вченими аналіз положень законодавства про публічну службу показав, що цей посада цього урядового уповноваженого відноситься до політичних посад в системі органів виконавчої влади. Обумовлено це, за твердженням вчених, такими чинниками: 1) правовий статус Уповноваженого у справах ЄСПЛ не відповідає ознакам та вимогам, що притаманні і висуваються до державних службовців, осіб патронатної служби та професійної служби; 2) законодавець неодноразово прирівнював статус Уповноваженого у справах ЄСПЛ зі статусом заступника Міністра юстиції України, який визнається Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» політичним службовцем в системі органів виконавчої влади [1, с. 45].

Натомість, С.А. Федчишин указав на те, що для посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ характерні ознаки як адміністративних посад (зокрема, посад державної служби), так і посад політичних. Вчений підкреслив, що діяльність Уповноваженого у справах ЄСПЛ формально-юридично не виведена із предмету регулювання Закону України «Про державну службу». При цьому, нормативно встановлюється, що Уповноважений у справах ЄСПЛ є посадовою особою Міністерства юстиції України, в якому згідно із законодавством України політичні посади займають лише Міністр юстиції України, а також його перший заступник та заступники. У світлі цього, С.А. Федчишин пропонує сприймати Уповноваженого у справах ЄСПЛ як державного службовця. Одночасно з цим, вчений підкреслив, що вимоги до претендентів на зайняття цієї посади загалом відповідають нормативно встановленим вимогам претендентів на зайняття посад державної служби категорії «А» (громадянство України, вища юридична освіта, стаж роботи в галузі права не менш як 3 роки, володіння однією з офіційних мов Ради Європи) [2, с. 454].

З іншого боку, за справедливим зауваженням С.А. Федчишина, посада Уповноваженого у справах ЄСПЛ має й ознаки, які не характерні для державних службовців, а властиві для політичних посад (політичних діячів). Серед іншого, це позаконкурсний порядок призначення на посаду, що не виключає політичне рішення. Політично мотивованим може бути і звільнення особи з посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ [2, с. 455]. Можливість у будь-який час бути звільненим (відкликаним) з посади (у ряді випадків з дотримання певної процедури) вважається ознакою політичних посад [3, с. 132-133].

У підсумку, у науковій літературі наголошується на тому, що чітке законодавче віднесення посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ до державних посад певного типу, що неодмінно потребує вироблення виважених підходів до врегулювання правового статусу Уповноваженого у справах ЄСПЛ, вирішення питань стосовно зайняття цієї посади, реалізації повноважень за посадою та звільнення з посади [2, с. 455].

Приєднуючись до вищевикладених міркувань наукового співтовариства, зазначимо, що подальший поступ до визначеності щодо правового статусу Уповноваженого у справах ЄСПЛ потребує більш повного осмислення його особливостей завдань та повноважень.

Метою статті є визначення правової природи посади Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи основні завдання та контури правового статусу Уповноваженого у справах ЄСПЛ як основоположного чинника визначення вимог до кандидатів на цю посаду, насамперед, звернемось до Положення про Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 84. Цей нормативно-правовий документ покладає на Уповноваженого у справах ЄСПЛ, насамперед, здійснення представництва України в ЄСПЛ, координацію підготовки матеріалів для розгляду справ та виконання його рішень, співпраця з цією метою з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також координацію виконання рішень ЄСПЛ у справах, в яких Україна є стороною (п. 4 Положення про Уповноваженого у справах ЄСПЛ) [4]. Для виконання цих завдань Уповноважений у справах ЄСПЛ правовою основою його діяльності наділений широким обсягом повноважень публічно-владного характеру, реалізація яких прямо або опосередковано породжує юридичні обов'язки у адресатів рішень та дій Уповноваженого у справах ЄСПЛ. Зокрема, ця посадова особа:

– надсилає до Державної казначейської служби України (протягом 1 місяця від дня відкриття виконавчого провадження) постанову про відкриття виконавчого провадження та деякі інші документи, яка протягом 10 днів від дня надходження цих документів здійснює списання на

вказаний стягувачем банківський рахунок (ч. 4 ст. 8 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»);

– повідомляє органам, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні ЄСПЛ додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів, а також звертається до цих органів із запитами про інформацію про перебіг і наслідки виконання додаткових заходів індивідуального характеру (п. «б» ч. 1 ст. 11, ч. 3 ст. 11 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») [5].

Таким чином, очевидним є те, що Уповноважений у справах ЄСПЛ у межах його компетенції, що встановлена положеннями законодавства, самостійно виконує владні управлінські функції, пов'язані з реалізацією вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та інших нормативно-правових актів, якими Уповноважений у справах ЄСПЛ керується у його діяльності. Не може ця посадова особа бути й працівником патронатної служби міністра юстиції, оскільки патронатна служба не супроводжується особистим виконанням функцій держави та місцевого самоврядування працівниками патронатної служби, а радше наданням допомоги консультативно-дорадчого, інформаційно-комунікаційного та іншого характеру політичним діячам та державним службовцям, які можуть формувати патронатну службу. Уповноважений у справах ЄСПЛ не формує державну політику у тій чи іншій сфері суспільних відносин, а його управлінський розсуд за основними напрямками його діяльності є незначним, що виключає віднесення цієї посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ за її природою до політичних посад.

Натомість, природа, завдання та повноваження Уповноваженого у справах ЄСПЛ вказують на їх близькість до тих, що притаманні державній службі. Так, за змістом ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну службу» державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо забезпечення реалізації державної політики, виконання законів та інших нормативно-правових актів. Державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в державному органі, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу»). Вступ на державну службу здійснюється шляхом призначення громадянина України на посаду державної служби за результатами конкурсу (ч. 1 ст. 21 Закону України «Про державну службу») [6].

Однак, за змістом п. 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 84 Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Міністра юстиції. За умовами оплати праці, матеріально-побутового та іншого забезпечення Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини прирівнюється до посади Урядового уповноваженого. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2016 р. № 304, яка визначає розміри посадових окладів посадових осіб, керівників, керівних працівників окремих державних органів, на яких не поширюється дія Закону України «Про державну службу» встановлений місячний посадовий оклад урядового уповноваженого на рівні 14 000 гривень [7]. Таким чином, незважаючи на функціональне призначення та характер повноважень Уповноваженого у справах ЄСПЛ, на нього не поширюється законодавство про державну службу, одним з проявів чого є позаконкурсний порядок призначення на цю посаду.

Принагідно зауважимо, що критичне ставлення у науковій та експертній спільноті висловлюється й до виключення зі сфери дії законодавства про державну службу Уповноваженого із захисту державної мови, який наділений ще більш широким колом повноважень, які включають ті, які мають юрисдикційний характер та реалізація яких супроводжується втручанням у конституційні права та свободи громадян. Як зауважило з цього приводу Головне юридичне управління апарату Верховної Ради України, Уповноважений із захисту державної мови є посадовою особою, статус якої визначається Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Порядок його призначення на посаду та звільнення з посади, а також повноваження свідчать про тісну взаємодію з органами виконавчої влади, інші повноваження пов'язані з притягненням до відповідальності за порушення вимог закону різноманітних суб'єктів. При цьому, однак, уповноважений не є державним службовцем та закон не відносить зазначену посадову

особу (існування якої не передбачено Конституцією України) до жодної з гілок влади. Відтак, правовий статус цієї посадової особи в системі органів влади України з огляду на принцип поділу влади є незрозумілим [8].

Висновки і пропозиції. Осмисливши вищевикладене у контексті відшукування місця Уповноваженого у справах ЄСПЛ у класифікаційній моделі посад публічних службовців, маємо підстави констатувати, що посада Уповноваженого у справах ЄСПЛ має бути на рівні законодавства України визначена як посада державної служби з огляду на те, що Уповноважений у справах ЄСПЛ у межах його компетенції, що встановлена положеннями законодавства, самостійно виконує владні управлінські функції, пов'язані з реалізацією вимог Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та інших нормативно-правових актів, якими Уповноважений у справах ЄСПЛ керується у його діяльності. Одночасно з цим, мають бути встановлені вимоги до кандидатів на посаду Уповноваженого у справах ЄСПЛ та конкурсний порядок його призначення із закріпленням за міністром юстиції можливості вибору з-поміж трьох відібраних конкурсною комісією кандидатів на посаду Уповноваженого у справах ЄСПЛ з урахуванням особливого характеру його владно-управлінських та представницьких функцій для подальшого подання відповідного кандидата Кабінету Міністрів України для призначення. Натомість, Уповноважений у справах ЄСПЛ за притаманною цій посаді природі, завданням та повноваженням не може визнаватись працівником патронатної служби міністра юстиції, оскільки патронатна служба не супроводжується особистим виконанням функцій держави та місцевого самоврядування працівниками патронатної служби, а радше наданням допомоги консультативно-дорадчого, інформаційно-комунікаційного та іншого характеру політичним діячам та державним службовцям, які можуть формувати патронатну службу. Так само, виключає віднесення посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ до політичних посад те, що ця посадова особа не формує державну політику у тій чи іншій сфері суспільних відносин, не є виборною посадовою особою, а її управлінський розсуд за основними напрямками її діяльності є незначним

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баламуш М.А., Лазарева М.І. Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини як суб'єкт публічної служби. *Правова держава*. 2023. Вип. 49. С. 39–48. DOI: 10.18524/2411-2054.2023.49.276020.
2. Федчишин С.А. Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини: деякі особливості посади у світлі реформування законодавства України про публічну службу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 451–455. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.74.
3. Битяк Ю.П., Матюхіна Н.П., Федчишин С.А. Публічна служба / за заг. ред. Н.П. Матюхіної. Харків: Право, 2018. 260 с.
4. Положення про Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 84. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF#Text>.
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. Дата оновлення: 2 грудня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15/conv#o81>.
6. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Дата оновлення: 30 червня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19/conv#n938>.
7. Розміри посадових окладів посадових осіб, керівників, керівних працівників окремих державних органів, на яких не поширюється дія Закону України «Про державну службу»: додаток 1 до постанови Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2016 року № 304. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/304-2016-%D0%BF#Text>.
8. Зауваження Головного юридичного управління апарату Верховної Ради України від 26 лютого 2019 року до проекту Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 № 5670-д. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=61994&pf35401=477708>.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.24>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ ЯК ОДНА З ФОРМ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ

Голуб В.К.,
*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
адвокат*
ORCID: 0009-0001-0327-992X
e-mail: Golubvk@ukr.net

Голуб В.К. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу як одна з форм виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни.

У статті на основі аналізу низки наукових позицій та нормативної бази у сфері надання громадянину права на відмову від несення військової служби за переконаннями, розглянуті проблемні правові питання щодо здійснення цього права як однієї з форм виконання конституційного обов'язку громадян щодо захисту Вітчизни.

Конституційний обов'язок громадян щодо захисту Вітчизни, передбачає декілька форм виконання: виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі реалізації права на спротив недемократичному правлінню, яке посягає на засади конституційної демократії; виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі проходження військової служби за призовом; виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі проходження альтернативної цивільної (невійськової) служби.

Звернуто увагу, що доцільно та логічно, розглядати частину 4 статті 35 Конституції України, яка говорить про те, що «у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою», як один із форм виконання конституційного обов'язку громадянина щодо захисту Вітчизни. Тобто, альтернативна цивільна служба має в собі ознаки або властивості двох різних правових конструкцій, як, з одного боку, суб'єктивного права, а з іншого - юридичного обов'язку громадянина. Обов'язок проходження альтернативної цивільної служби можна порівняти з обов'язком щодо виконання військового обов'язку. Кожен з обов'язків є вимогою, які пред'являються до людини і громадянина і пов'язані з необхідністю її участі в забезпеченні інтересів суспільства, держави.

Акцентовано, що право на альтернативну цивільну службу є конституційне право на заміну одного з конституційних обов'язків іншим конституційним обов'язком. Іншими словами, право людини полягає у виборі між обов'язками, без яких не можливе функціонування в тому числі права на альтернативну (невійськову) службу. Реалізація цього права передбачає можливість вибору виконання громадянами обов'язку перед державою в тому числі і щодо захисту Вітчизни, але у сферах, не пов'язаних з армією, прийняттям присяги та використання зброї.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що реалізація громадянином права на альтернативну цивільну службу, дозволяє з одного боку виконувати громадянину свій обов'язок перед державою, перед суспільством, іншими (невійськовими) видами суспільно-корисної діяльності, а з іншого, дозволяє вповні реалізувати свободу совісті, віросповідання, переконань індивіда в суспільстві, що є базовими елементами для вільного розвитку її особистості. Утверджуючи та забезпечуючи право на альтернативну службу, держава тим самим проявляє повагу до прав та свобод громадян, не змушуючи йти їх проти своєї совісті.

Ключові слова: реалізація громадянином права на альтернативну цивільну службу, виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі проходження альтернативної цивільної (невійськової) служби.

Holub V.K. Realisation of the right to alternative (non-military) service as a form of performing of the constitutional duty to defend the Fatherland.

Based on the analysis of a number of scientific positions and the regulatory framework in the area of granting a citizen the right to conscientious objection to military service, the article examines the problematic legal issues relating to the exercise of this right as one of the forms of performing of the constitutional duty of citizens to defend the Motherland.

The constitutional duty of citizens to defend the Fatherland envisages several forms of performing: performing of the duty to defend the Fatherland in the form of exercising the right to resist undemocratic rule which encroaches on the principles of constitutional democracy; performing of the duty to defend the Fatherland in the form of military service under conscription; performing of the duty to defend the Fatherland in the form of alternative civilian (non-military) service.

The author notes that it is expedient and logical to consider part 4 of Article 35 of the Constitution of Ukraine, which states that ‘if the performance of military duty contradicts the religious beliefs of a citizen, the performance of this duty should be replaced by alternative (non-military) service’, as one of the forms of performing of the constitutional duty of a citizen to protect the Motherland. In other words, alternative civilian service has features or properties of two different legal constructs, on the one hand, as a subjective right and, on the other hand, as a legal obligation of a citizen. The obligation to perform alternative civilian service can be compared to the obligation to perform military duty. Each of the duties is a requirement imposed on a person and a citizen and is related to the need for his/her participation in ensuring the interests of society and the state.

Based on the results of the study, it is concluded that the exercise by a citizen of the right to alternative civilian service allows, on the one hand, a citizen to fulfill his/her duty to the State, to society, and to other (non-military) types of socially useful activities, and, on the other hand, allows for the full exercise of freedom of conscience, religion, and beliefs of an individual in society, which are the basic elements for the free development of his/her personality. By affirming and ensuring the right to alternative service, the State thereby shows respect for the rights and freedoms of citizens without forcing them to go against their conscience.

Key words: exercise of the right to alternative civilian service by a citizen, performing of the duty to defend the Motherland in the form of alternative civilian (non-military) service.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття значно розширився обсяг прав людини, який постійно наповнюється новим змістом і набуває більш вагомих механізмів захисту цих прав, зокрема й на національному рівні. Незважаючи на зміни, що відбулися, окремі права людини по-справді не отримують належної гарантії їх реалізації. Це стосується і права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, у разі, якщо її переконанням чи віросповіданням суперечить несення військової служби.

Основною метою наукової статті є теоретичне обґрунтування проблемних правових питань щодо здійснення цього права як однієї з форм виконання конституційного обов'язку громадян щодо захисту Вітчизни, а також розроблення відповідних пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Бедя, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Конституція України містить низку принципових положень, які мають слугувати основою законодавчого вирішення питання про права громадянина на заміну обов'язку проходити військову службу альтернативною цивільною службою.

Насамперед, це положення Розділу 1 Конституції України, що включає у свій зміст правові норми, які у своїй сукупності складають конституційно-правовий інститут основ конституційного ладу України, оскільки містять базові конституційні цінності, що перебувають під особливою правовою захистом [1, с. 48]. Україна є демократичною, правовою, соціальною (стаття 1) і світською (частина 3 статті 35) державою, в якій людина є найвищою цінністю, а її права і свободи (в тому числі і право громадянина, що розглядається) визнаються, гарантується та забезпечується з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування (у особі її посадових осіб), що є їх конституційним обов'язком. (стаття 3). Визнання пріоритету верховен-

ства права, тобто підпорядкованості держави та її органів і посадових осіб праву, а відтак домінування права над політикою, економікою та ідеологією держави (частина 1 статті 8). Обов'язок органів державної влади (у особі її посадових осіб) здійснювати свою загальнополітичну діяльність з урахуванням універсальних, загальновизнаних та загальнообов'язкових принципів і норм міжнародного права, що є складовою частиною в тому числі національної правової системи України (стаття 18) (зокрема і в сфері визнання, утвердження та захисту права на альтернативну (невійськову) службу) [2].

Конституція України має вищу юридичну силу, пряму дію і застосовується на всій території України. Закони та інші правові акти не повинні суперечити Конституції. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи, громадяни та їхні об'єднання повинні дотримуватися Конституції та законів, що їй відповідають (ст. 15) [2].

Завдяки цьому можливе звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції і воно належним чином гарантується навіть у разі відсутності інших нормативних правових актів [3, с. 41].

Тобто ті положення які закріплюють право людини, громадянина у Основному Законі, є прямою дією, і навіть за умови, якщо це право не передбачене відповідними законами України чи іншими правовими актами, особа не може бути обмежена у його реалізації (п. 4 мотивувальної частини [4].

Відтак у Розділі I «Загальні засади» Конституції України, закріплено основи конституційного ладу України, яким не можуть суперечити жодні інші положення Конституції.

На цій основі мають здійснюватися конституційні положення Розділу 2, в якому викладено основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Держава визнає і гарантує права та свободи людини, захищає її за межами держави. В свою чергу, громадянин має дотримуватися законів і приписів держави, виконувати встановлені обов'язки. Юридично закріплена система цих прав, обов'язків і законних інтересів, реалізацію і захист яких бере на себе держава, становить правовий статус громадянина, що відрізняє його від іноземців та осіб без громадянства [5, с. 18].

Тому, розглядаючи другий розділ Конституції України, необхідно акцентувати увагу не тільки на конституційних правах і свободах громадянина, а й на його конституційних обов'язках, тому що основу правового статусу особистості становлять її права, свободи та обов'язки, що закріплені в Конституції України та інших важливих законодавчих актах.

Дотримуючись їх положень, зокрема положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конституція України проголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». При цьому Конституція України, з одного боку, не передбачає поділу прав, свобод та обов'язків на більш чи менш значущі, тим самим підтверджуючи їх рівноцінність, а з іншого боку, конститує невичерпність закріплених нею прав, свобод людини і громадянина [1, с. 95-96].

Незважаючи на визначену широту категорії правового статусу особи, а так само конституційно-правового статусу людини і громадянина, базовими елементами, що й визначають їх зміст, постають права, свободи та обов'язки. З одного боку, права і свободи, а з іншого – обов'язки особи (людини і громадянина) демонструють водночас деяке протистояння одне з одним та взаємодоповнюваність. Загальноприйнятим є положення про неможливість функціонування прав і свобод без обов'язків, а обов'язків без прав і свобод. Визначені обов'язки особи забезпечують стримування в реалізації прав і свобод людини, не дають їм можливості перейти в стан свавілля. В свою чергу, права і свободи особи щодо обов'язків дозволяють вповні реалізувати свободу індивіда в суспільстві, можливості до самоствердження, суспільної та індивідуальної активності [6, с. 3].

Обов'язки мають таку саму цінність, як і права. Ш. Монтеск'є розглядав обов'язки як вищу чесноту, притаманну демократії: «Якби я міг зробити так, щоб люди отримали нові підстави полюбити свої обов'язки, свою вітчизну і свої закони, щоб вони відчували себе щасливішими в усякій країні... я вважав би себе найщасливішим зі смертних» [7, с. 160.]

В юридичній літературі також під правовим обов'язком розуміли закріплену в основному законі і гарантовану державою міру необхідної участі громадянина у створенні і примноженні соціальних благ [8, с. 53], або закріплену в нормах права вимогу до суб'єкта, яка виражає соціально зумовлену необхідність встановленої поведінки і забезпечену можливістю державного примусу щодо суб'єкта такої поведінки [9, с. 62].

Будь-який юридичний обов'язок продиктований державною й громадською необхідністю. Необхідність певної поведінки – це головна та вирішальна ознака будь-якого юридичного обов'язку. Вид та міра юридичного обов'язку залежать від державних і громадських потреб. Важлива потреба держави – це потреба у внутрішній та зовнішній безпеці. Суспільство також зацікавлене в безпеці держави та її захисті, так як держава є найдосконалішою формою організації і захисту суспільства [10, с. 254].

В свою чергу, змістом будь-якого обов'язку є поведінка особи, що визначена законодавцем необхідною для забезпечення, реалізації та розвитку інтересів суспільства, держави та інших осіб. Отже, обов'язок наділений соціальною функцією в сфері взаємовідносин держави і особи – скріплювати воедино, координувати, впорядковувати зв'язок різноманітних соціальних інтересів у процесі юридичного регулювання дій окремих індивідів, так і досить широких об'єднань, організацій громадян [11, с. 138]. Зокрема, Б. Семенко до числа невід'ємних елементів поняття юридичного обов'язку відніс: а) необхідність поведінки, що закріплена в законі (сутність); б) міру, вид, характер цієї поведінки (зміст); в) вказівку на опосередковуваний інтерес; г) метод забезпечення необхідних дій; д) спрямованість і зміст волі законодавця, вираженої в обов'язку. Виходячи з цього, він запропонував визначити юридичний обов'язок, як встановлені законом вид і міру необхідної поведінки (в рамках загальних чи конкретних правовідносин), що відповідає інтересам суспільства, вповноваженої, а також правозобов'язаної особи і такої, що забезпечується у випадку порушення можливістю державного примусу [12, с. 12].

Окремі науковці, які поняття та зміст конституційних обов'язків пов'язували з їх соціально-правовою природою, взаємодією моральних і правових факторів, зауважували, що це є “матеріально зумовлена і гарантована необхідність в поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання” [13, с. 147]. Таким чином, автор такого визначення розглядає обов'язок як частину механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства.

Узагальнюючи матеріал, що викладений у спеціальній юридичній літературі можна зазначити, що характерними рисами обов'язків є наступні: а) виконання обов'язків пов'язують із соціальним благом [13, с. 139–147]; б) обов'язки сприяють примноженню матеріальних і духовних благ народу, зміцненню законності і правопорядку [8, с. 52]; в) метою конституційних обов'язків є створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'яток, їх збереження для майбутніх поколінь [14, с. 92].

Визначені змістом розділу II Конституції України права, свободи та обов'язки людини і громадянина характеризуються рядом ознак: а) вони є основними; б) становлять юридичну базу всієї системи прав, свобод і обов'язків; в) мають найвищу юридичну силу; г) підлягають підвищеному захисту з боку держави і суспільства. Виступаючи центральним елементом, основою конституційно-правового статусу особи, вони юридично конституують стандарти поведінки особи, що визнаються і гарантуються державою. Неухильне дотримання прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, як правильно визначає уявлення про демократію, законність, справедливість, правопорядок [1, с. 95].

За своїм змістом конституційні обов'язки – це необхідність передбаченої Конституцією України поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб щодо створення і захисту суспільних і власних благ. За формою конституційні обов'язки людини і громадянина – це вид юридичних обов'язків, які являють собою необхідність поведінки людини і громадянина в межах і порядку, передбачених Конституцією України [15, с. 26].

Ознаками конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні є те, що вони: а) закріплені в конституції та законах України; б) встановлені державою в інтересах усіх членів суспільства; в) вид і міра необхідної поведінки людини і громадянина; г) обмежують права людини; г) є основою правового статусу; д) мають найвищий юридичний захист; е) рівні і невід'ємні; є) гарантовані щодо здійснення необхідності; ж) передбачають встановлення юридичної відповідальності за не виконання чи не належне виконання необхідної поведінки [16, с. 146].

Згідно із положеннями Загальної декларації прав людини 1948 р., а саме ч. 2 ст. 29, обов'язки встановлюються з метою забезпечення належного визнання і поваги громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [17].

Одним із важливих і невід’ємних елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина є її обов’язки, які вона несе перед суспільством, державою та іншими людьми. Про це прямо зазначено у п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. і ст. 23 Конституції України 1996 р.: “Кожна людина.... має обов’язки перед суспільством” [18; 19].

У другому розділі Конституції України, крім прав і свобод людини і громадянина, наведено основні конституційні обов’язки громадянина: обов’язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (стаття 65) та інші [2].

Також у цьому розділі зазначається, що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані (стаття 22).

Проте у першому розділі встановлюється обов’язок додержуватися Конституції України та законів України (стаття 19).

В Україні, Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (стаття 22).

Разом з тим, Конституція України дається конкретний перелік прав і свобод, які не підлягають обмеженню, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (частина 2 статті 64). До них відносяться, зокрема: право на життя (стаття 27); право на повагу до його гідності (стаття 28); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29). Втім до них не відноситься право на свободу світогляду і віросповідання (стаття 35).

При цьому в умовах воєнного або надзвичайного стану Конституція України дозволяє тільки окреме, а не повне, тотальне обмеження прав і свобод із обов’язковим зазначенням строку дії цих обмежень.

Розглянемо статтю 65 Конституції України у взаємозв’язку з правовими нормами, викладеними в Конституції.

Частина 1 статті 65, визначає один з основних конституційних обов’язків громадянина є «Захист Вітчизни».

Поняття “Вітчизна” і “Батьківщина” є тотожними; вони, з одного боку, належать до вічних цінностей, виявляють зв’язок кожної людини з її пращурами та їх справами, у них утілюється історія, культура і духовність народу, а з іншого – згідно з дефініцією, це країна, в якій народилася людина і до громадян якої вона належить [20, с. 86].

Конституційний Суд України (надалі – КСУ) вважає: «Захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов’язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у Збройних Силах України. Військовій службі передую необхідність виконання конституційного військового обов’язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом)» [21, п. 2.1(9)].

М. Савчин, аналізуючи дане рішення зауважує, що КСУ чогось зводить захист Вітчизни лише до захисту держави, що є звуженням розумінням цього поняття, оскільки виключає звідси захист конституційної демократії від деспотичного урядування. Очевидно, що таке трактування мислиме стосовно захисту Вітчизни у разі агресії, військового конфлікту із іншою державою або виконання військового обов’язку громадянами України [22, с. 248-249].

Захист Вітчизни передбачає обов’язок кожного військовозобов’язаного громадянина країни стати на її захист у випадку зовнішнього збройного нападу, офіційного оголошення війни чи загальної мобілізації. Але захист Вітчизни – це не лише її оборона. Це і стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав громадян від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, це відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури та ін. Усі ці аспекти захисту Вітчизни мають відстоюватись громадянами [19, с. 488].

Слід зазначити, що положення статей 17 і 65 Конституції України стосуються перш за все військового обов’язку, тобто здійснення захисту Вітчизни військовослужбовцем, тобто громадянином, який відповідає певним критеріям, зазначеним у законі [23, с. 199].

Як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України, будь-яка форма проходження військової служби є обов’язком громадян України щодо захисту держави [24].

В умовах сьогодення законотворець до певної міри нівелює колізію, притаманну довоєнному законодавству України, в основі якої лежить помилкове ототожнення військового обов'язку та обов'язку захисту Вітчизни, про що вже неодноразово зазначалося в національній правовій доктрині [25].

Л. Летнянчин зауважує, що конституційні обов'язки із захисту Вітчизни і щодо відбування військової служби є різними, оскільки вони здійснюються в різних правовідносинах. Військовий обов'язок громадян України реалізується в конкретних правовідносинах, а обов'язок щодо захисту Вітчизни, територіальної цілісності й незалежності держави – в загальних конституційних правовідносинах [26, с. 146]. Ми приєднуємося до точки зору Л. Летнянчина, що обов'язок відбувати військову службу стосується лише військовозобов'язаних, у той час як обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність, територіальну цілісність – є обов'язком усіх громадян України [26, с. 30].

Зміст та умови реалізації даного правообов'язку конкретизується у відповідних законодавчих актах держави, що регулюють суспільні відносини зі сфери безпеки та оборони. Водночас спільним для них усіх є те, що згадане право не підлягає обмеженню з боку влади, за виключенням тих, що стосуються забезпечення інтересів самої безпеки й оборони людини та держави. В основі цієї беззаперечності лежить саме право та воля конкретної людини, які корелюються з її обов'язком перед суспільством і державою реалізовувати означене право, а також з відповідальністю за його реалізацію [27, с. 96].

Водночас визначені в Законі «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» громадяни України при реалізації конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 65 Конституції України) можуть його не реалізовувати щодо відбування військової служби (ч. 2 ст. 65 Конституції України). Так, ст. 22 цього Закону окреслює обов'язки громадян під час мобілізації і встановлює їх як щодо громадян, які підлягають призову, так і стосовно тих, які призову не підлягають. Останні також виконують обов'язки із захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності (ч. 1 ст. 65 Конституції України), проте не відбувають військової служби (ч. 2 ст. 65). Викладене свідчить, що розглядувані конституційні обов'язки є різними за суб'єктним складом, що їх реалізує. Зазначені конституційні обов'язки є різними за своєю юридичною природою, але в той же час знаходяться в діалектичному взаємозв'язку й істотно впливають один на одного [25, с. 4-5, 7].

Військова служба є основою національної обороноздатності. Конституція не визначає модусу військової служби, тому Верховна Рада володіє свободою розсуду щодо визначення моделі проходження військової служби громадянами України. Лише стаття 35(4) Конституції містить застереження про можливість проходження альтернативної невійськової служби громадянам України, виконання військового обов'язку яких суперечило б їх релігійним переконанням [22, с. 249].

У сучасних умовах отримала свій розвиток ще одна форма захисту Вітчизни – проходження альтернативної (невійськової) служби в умовах особливого правового режиму. На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідні рішення [28, с. 255].

Альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством [29].

Проте з огляду на положення частини 4 статті 35 Конституції України норми якої мають найвищу юридичну силу, право на альтернативну службу може застосовуватись не лише для заміни проходження строкової військової служби, а й замість виконання інших видів військового обов'язку (військової служби), в тому числі і в умовах особливого періоду, задля здійснення свого громадянського обов'язку щодо захисту Вітчизни.

Як зауважує український економіст, фінансовий аналітик О. Куш, три людини не можуть забезпечити одного воїна. Це неможливо. На одного воїна потрібно 60 осіб у тилу. Оскільки, Утримання одного солдата – це 1 млн. грн. на рік (у середньому). Сюди входять грошове забезпечення, харчування, форма, засоби захисту й мінімальне обладнання [30].

Саме на практиці, осіб, які все-таки належать до певних релігійних громад і просто не можуть брати до рук зброю, будуть вкрай неефективними під час виконання бойових завдань, можуть мобілізувати до війська на відносно «мирні» посади – кухарі, водії, інженери. Тобто такі мобі-

лізовані можуть інакше послужити державі та народу України, виконуючи інші суспільно-корисні роботи та завдання [31].

Як свідчить історичний досвід, тилове забезпечення збройних сил є ключовою ланкою системи зміцнення обороноздатності та безпеки країни. Щодо тилового забезпечення збройних сил, як ключового елементу системи зміцнення обороноздатності країни, для чого необхідно оновити основні фонди оборонних та попутних підприємств для підвищення рівня їх рентабельності. Можливим напрямком вирішення соціальних проблем є збільшення заробітних плат та соціального статусу робітників сфери тилового забезпечення. Впровадження новітніх технологій у виробництво для цілій тилового забезпечення дозволить припинити накопичувати застарілу військову техніку та підвищити обороноздатність збройних сил України [32].

Закономірності збройної боротьби такі, що на одного того, хто б'ється зі зброєю в руках на лінії фронту залежно від рівня технічної оснащеності збройних сил у тилу повинні працювати багато осіб, які приносять реальну користь та підтримку обороноздатності держави, тим самим сприяють захисту Вітчизни.

У статті 29 Загальної декларації з прав людини визнано: «1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [17].

У своїй постанові у справі «Баятян проти Вірменії» Велика палата Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) вказала таке: «Заявник, будучи Свідком Єгови, намагався отримати звільнення від військової служби не заради своєї вигоди або зручності, а з огляду на свої ширі релігійні переконання» і призначення заявнику покарання без урахування його переконань і поглядів урахування його переконань і поглядів не може розглядатися як захід, необхідний у демократичному суспільстві». Крім цього, Велика палата відкинула заперечення уряду Вірменії про те, що звільнення осіб від призову на підставі їхніх переконань стало б різновидом позитивної дискримінації: визнала відмову від надання доступу до альтернативної служби у Вірменії неправомірним втручанням у права заявника.

«Повага до поглядів релігійних меншин - до однієї з яких належить заявник, – що виявляється державою у формі надання їм можливості служити суспільству відповідно до своїх переконань, може сприяти послідовному та сталому плюралізму, а також релігійній згоді та терпимості в суспільстві». [33].

Далі вона нагадала, що: «плюралізм, терпимість і свобода думки є визначальними ознаками «демократичного суспільства». Хоча в деяких випадках індивідуальні інтереси повинні підкорятися інтересам групи, демократія означає більше ніж те, що погляди більшості мають завжди переважати; необхідно досягати балансу, що забезпечує справедливе і належне поводження з представниками меншин і запобігає будь-яким зловживанням з боку домінуючої групи. Домінуючої групи. Отже, повага до поглядів релігійних меншин до однієї з яких належить заявник, що виявляється державою у формі надання їм можливості служити суспільству відповідно до їх можливості служити суспільству відповідно до своїх переконаннями, може сприяти послідовному та стійкому плюралізму. стійкому плюралізму, а також релігійній згоді та терпимості в суспільстві; і терпимості в суспільстві; і воно зовсім не породжує неправомірну нерівність або дискримінацію, як стверджував уряд» [34, с. 18].

У повідомленні Чен та ін. проти Республіки Корея Комітет з прав людини ООН заявив: «держави може, якщо забажає, зобов'язати відмовника проходити альтернативну цивільну службу, що не входить у військову сферу і не перебуває під військовим командуванням. Альтернативна служба не повинна носити каральний характер. Це має бути дійсна служба суспільству, сумісна з принципом поваги до прав людини» [35].

У справі «Ерчеп проти Туреччини» (скарга No 43965/04 від 22.11.2011), в якій в п. 61 зазначено: «заявитель, являючись Свідком Єгови, намагався отримати звільнення від військової служби не задля своєї вигоди чи зручності, а у зв'язку зі своїми невдаваними релігійними переконаннями. Європейський суд також відмічає, що заявитель ніколи не відмовлявся від виконання своїх громадянських обов'язків в цілому, а навпроти, відкрито просив владу надати йому можливість пройти альтернативну цивільну службу» [36].

Як зазначив Комітет з прав людини ООН, «повага державою до переконань совісті та їхніх проявів переконань совісті та їхніх проявів сама по собі є важливим фактором забезпечення згуртованого та стабільного плюралістичного суспільства [...] альтернативи обов'язковій військовій службі [...] не підривають основи принципу загального військового обов'язку, а приносять еквівалентну користь суспільству і пред'являють рівноцінні вимоги до кожної людини, ліквідуючи несправедливу нерівність між тими, хто проходить обов'язковий військову службу, і тими, хто проходить альтернативну службу» [37].

Висновки. Конституційний обов'язок громадян щодо захисту Вітчизни, передбачає декілька форм виконання.

По-перше: виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі реалізації права на спротив недемократичному правлінню, яке посягає на засади конституційної демократії.

По-друге: виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі проходження військової служби за призовом;

По-третє: виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни у формі проходження альтернативної цивільної (невійськової) служби.

Доцільно та логічно, розглядати частину 4 статті 35 Конституції України, яка говорить про те, що «у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою», як однією із форм виконання конституційного обов'язку громадянина щодо захисту Вітчизни.

Тобто, альтернативна цивільна служба має в собі ознаки або властивості двох різних правових конструкцій, як, з одного боку, суб'єктивного права, а з іншого – юридичного обов'язку громадянина. Обов'язок проходження альтернативної цивільної служби можна порівняти з обов'язком щодо виконання військового обов'язку. Кожен з обов'язків є вимогою, які пред'являються до людини і громадянина і пов'язані з необхідністю її участі в забезпеченні інтересів суспільства, держави.

Право на альтернативну цивільну службу не звільняє громадянина від виконання обов'язків перед державою, в тому числі обов'язку щодо захисту Вітчизни, а тільки надає можливість громадянину з огляду на міркування совісті змінити форму його виконання з військової на цивільну службу. У разі заміни військової служби альтернативною (невійськовою) службою змінюється лише зміст військового обов'язку, а не його суть, це можливість виконання військового обов'язку іншими видами суспільно корисної діяльності.

Право на альтернативну цивільну службу є конституційне право на заміну одного з конституційних обов'язків іншим конституційним обов'язком. Іншими словами, право людини полягає у виборі між обов'язками, без яких не можливе функціонування в тому числі права на альтернативну (невійськову) службу. Реалізація цього права передбачає можливість вибору виконання громадянами обов'язку перед державою в тому числі і щодо захисту Вітчизни, але у сферах, не пов'язаних з армією, прийняттям присяги та використання зброї.

Визнаючи право громадянина на альтернативну цивільну службу, держава встановлює гарантії його забезпечення та захисту виходячи з інтересів окремих громадян, а з іншого боку, реалізація такого права можлива тільки за наявності виконання обов'язку суб'єктом цього права. Тобто реалізація свободи совісті, віросповідання, переконань індивіда повинна узгоджуватись з правами й свободами інших членів суспільства, що в свою чергу, встановлює правовий зв'язок між реалізацією її власних прав і свобод та дотриманням нею обов'язків перед державою та суспільством.

Таким чином, реалізація громадянином права на альтернативну цивільну службу, дозволяє з одного боку виконувати громадянину свій обов'язок перед державою, перед суспільством іншими (невійськовими) видами суспільно-корисної діяльності, а з іншого, дозволяє вповні реалізувати свободу совісті, віросповідання, переконань індивіда в суспільстві, що є базовими елементами для вільного розвитку її особистості. Отже, утверджуючи та забезпечуючи право на альтернативну службу, держава тим самим проявляє повагу до прав та свобод громадян, не змушуючи йти їх проти своєї совісті, надаючи такому громадянину сповненому патріотичної енергії і готовності чесно і дисципліновано працювати, щоб принести користь своїй Вітчизні, і цивілізовано виконати свої громадянські обов'язки щодо держави, зокрема й конституційний обов'язок із захисту Вітчизни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України у судових рішеннях / М.П. Орзіх, А.А. Єзеров, Д.С. Терлецький. К.: Юрінком Інтер, 2011. 432 с.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30, ст. 141) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4331>.
3. Коментар до Конституції України / Ін-т законодавства Верховної Ради України. 2-ге вид., випр. й доп. К., 1996. 374 с.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. за № 23-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text>.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар [Текст]: станом на 20 трав. 2018 р. / Я.О. Берназюк, А.Г. Бірюкова, Ю.О. Буглак [та ін.]; за заг. ред. К.І. Чижмарь, О.В. Лавриновича. К.: Професіонал, 2018. 296 с.
6. Боярський О.О., Кофман Б.Я. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина як зміст її конституційно-правового статусу. *Соціальний калейдоскоп*. 2020. № 1. С.1–12.
7. Монтеск'є Ш. О духе законів. М. 1995. 274 с.
8. Федотов М.А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории) : [учеб. пособие]. М.: Всесоюз. юрид. заочн. ин-т, 1982. 71 с.
9. Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей. *Вестник Московского университета*. Серия 11: Право. 1981. № 1. С. 56–62.
10. Риндич Д.С. Сутність та зміст військового обов'язку: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2024. С. 253–556. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/64.pdf.
11. Коропечки О. Государство и личность в период построения и совершенствования развитого социализма (На опыте СССР и ЧССР): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1981. 199 с.
12. Семенко Б.М. Юридические обязанности граждан СРСР (вопросы теории): автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права”. Саратов, 1978. 21 с.
13. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М.: Наука, 1979. 229 с.
14. Социалистическая концепция прав человека / [отв. ред. В.М. Чхиквадзе, Е.А. Лукашева]. М.: Наука, 1986. 221 с.
15. Білоскурська О.В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України. Чернівці: Книги – XXI, 2011. 200 с.
16. Актуальні проблеми конституційного права України: *підручник* / за заг. ред. проф. Олійника А.Ю. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 554 с.
17. Загальна декларація прав людини / [М-во юстиції України]. К.: ЛОГОС, 1998. 8 с.
18. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. 2-ге вид. К., 1992. 199 с.
19. Конституція України. Науково-практичний коментар / Ред. кол.: В.Я. Тацій (голова ред. кол.), О.В. Петрішин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків, 2011. 1128 с.
20. Кириченко Ю.В. Конституційна практика нормативного регулювання обов'язку захищати вітчизну в Україні та державах континентальної Європи: порівняльний аналіз. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 84–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_1_21.
21. Рішення Конституційного Суду України № 1-п(II)/2019.
22. Савчин М. Право на захист вітчизни в. обов'язок захищати вітчизну. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 247–255.
23. Корж І.Ф. Право, обов'язок та мотивація громадян щодо захисту Вітчизни. *Інформація і право*. 2023. № 3 (46). С. 193–204.
24. Рішення Конституційного Суду України, 2-й Сенат, від 12.10.22 р. № 7-р(II)/2022 у справі № 3-102/2021(231/21, 415/21) (щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/7-rii2022>.

25. Григоренко Є.І., Передерій О.С. Критерії розмежування конституційних обов'язків щодо захисту Вітчизни та військового обов'язку за українським законодавством. *Часопис з юридичних наук*. 2014. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1679>.
26. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Х.: Вид. Вапнярчук Н.М., 2006. 256 с.
27. Марчук М.І., Белєвцова О.С. Захист Вітчизни: щодо питання про належне нормативне врегулювання «загальнообов'язковості» конституційного обов'язку. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. С. 95–98.
28. Риндич Д.С. Сутність та зміст військового обов'язку: адміністративно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2024. С. 253–556. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/64.pdf.
29. Про альтернативну (невійськову) службу. Закон України від 12 грудня 1991 року/ № 1975-ХІІ. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1992, № 15, ст. 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
30. Куш О. Принцип «один воює – троє в тилу» не працює. Одного воїна може забезпечити 60 тиловиків URL: <https://gordonua.com/ukr/blogs/kush/printsip-odin-vojuje-troje-v-tilu-ne-pratsjuje-odnoho-vojina-mozhe-zabezpechiti-60-tilovikiv-1717395.html>.
31. Гупалюк В. Чи існує альтернативна (невійськова) служба під час воєнного стану та хто має на неї право? URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/chi-issnue-alternativna-neviyskova-sluzhba-pid-chas-voennogo-stanu-ta-hto-mae-na-neyi-pravo.html>.
32. Тесніков, О., Фурсова, В. Проблемні аспекти управління системою забезпечення тилового забезпечення Збройних Сил України. *Економіка та суспільство* 26 / 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/352378614_PROBLEMNI_ASPEKTI_UPRAVLINNA_SISTEMOU_TILOVOGO_ZABEZPECENNA_ZBROJNIH_SIL_UKRAINI.
33. Европейский суд по правам человека, дело «Баятрян против Армении» (Bayatyan v. Armenia) (жалоба N. 23459/03, постановление от 7 июля 2011 г.).
34. Отказ от военной службы по убеждениям. HR/PUB/12/1 Нью-Йорк и Женева, 2012 год. 88 с.
35. Мин-Кю Чён и др. против Республики Корея (CCPR/C/101/D/1642-1741/2007).
36. Рішення ЄСПЛ у справі «Ерчеп проти Туреччини» (скарга № 43965/04 від 22.11.2011) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107532>.
37. Ё Бум Юн и Мюн Джин Чхве против Республики Корея (CCPR/C/88/D/1321-1322/2004).
38. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Белов Д.М. Щодо права адвоката на отримання від клієнта конфіденційної інформації та її захист в умовах глобалізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2023. С. 382–389.
39. Бисага Ю.М., Берч В.В., Белов Д.М. Конституційна скарга – механізм захисту конституційних прав громадян. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2023. С. 700–705.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.25>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПОТЕНЦІЙНІ ЗАГРОЗИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Гудзь Л.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
ORCID: 0000-0002-2064-014X
e-mail: l.v.gudz@karazin.ua*

Гудзь Л.В. Забезпечення права на приватність у контексті використання штучного інтелекту: потенційні загрози та шляхи їх подолання.

У статті проаналізовано потенційні загрози для права на приватність (privacy), що виникають у контексті використання штучного інтелекту, а також запропоновано шляхи їх подолання через удосконалення законодавчих механізмів захисту приватних даних в Україні.

Захист права на приватність набуває особливого значення через стрімкий розвиток технологій у світі. Масовий збір персональних даних через інтернет і мобільні додатки, аналіз даних із використанням ШІ, застосування біометричних технологій, а також зростання кіберзлочинності та незаконного стеження створюють серйозні ризики для приватності особи. Тому, виникає нагальна потреба в подальших наукових дослідженнях забезпечення права на приватність у контексті використання штучного інтелекту.

Право на приватність закріплено як в універсальних, так і в регіональних міжнародних угодах, таких як: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Хартія основних прав Європейського Союзу тощо.

Суспільство все більше усвідомлює значущість захисту конфіденційності (приватності) та потенційні ризики у разі її порушення. Використання персональних даних у державних чи комерційних цілях порушує етичні питання щодо меж допустимого та недоторканного.

Зростаюча глобалізація вимагає узгоджених підходів до захисту приватності на міжнародному рівні. Прийняття таких нормативних актів, як GDPR і Закон про штучний інтелект у Європі, а також CCPA та CPRA у Каліфорнії, свідчить про важливість захисту персональних даних і права на конфіденційність.

Безумовно, Закон України «Про захист персональних даних» не відповідає викликам сьогодення і потребує доповнень, а саме: визначення понять штучного інтелекту, прозорість алгоритмів ШІ, інформована згода громадян та механізми її відкликання, обмеження доступу до персональних даних громадян, гарантії прав громадян на корекцію й видалення даних, контроль автоматизованих рішень, створення органу нагляду за ШІ та санкцій за порушення.

Ключові слова: право на приватність, штучний інтелект, конфіденційність, персональні дані.

Gudz L.V. Ensuring the right to privacy in the context of artificial intelligence: potential threats and ways to overcome them.

The article analyzes the potential threats to the right to privacy arising in the context of artificial intelligence and suggests ways to overcome them by improving the legislative mechanisms for protecting private data in Ukraine.

The protection of the right to privacy is of particular importance due to the rapid development of technology in the world. Massive collection of personal data via the Internet and mobile applications,

data analysis using AI, the use of biometric technologies, as well as the growth of cybercrime and illegal surveillance pose serious privacy risks. Therefore, there is an urgent need for further research on ensuring the right to privacy in the context of the use of artificial intelligence.

The right to privacy is enshrined in both universal and regional international agreements, such as the following: Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Charter of Fundamental Rights of the European Union, etc.

Society is increasingly aware of the importance of protecting confidentiality (privacy) and the potential risks in case of its violation. The use of personal data for governmental or commercial purposes raises ethical questions about the limits of what is permissible and inviolable.

Increasing globalization requires coordinated approaches to privacy protection at the international level. The adoption of regulations such as the GDPR and the Artificial Intelligence Act in Europe, as well as the CCPA and CPRA in California, demonstrate the importance of protecting personal data and the right to privacy.

Undoubtedly, the Law of Ukraine “On Personal Data Protection” does not meet the challenges of today and needs to be supplemented, namely: definition of artificial intelligence, transparency of AI algorithms, informed consent of citizens and mechanisms for its withdrawal, restriction of access to personal data of citizens, guarantees of citizens’ rights to correct and delete data, control of automated decisions, creation of an AI supervisory body and sanctions for violations.

Key words: right to privacy, artificial intelligence, confidentiality, personal data.

Постановка проблеми. Захист права на приватність набуває особливої важливості в умовах сучасного технологічного розвитку, зростання кіберзагроз, появи нових законодавчих вимог та підвищення суспільної обізнаності про значення і охорону персональних даних. Забезпечення конфіденційності потребує постійного оновлення законодавчих норм, впровадження сучасних технологічних рішень і дотримання високих етичних стандартів.

Серед ключових причин актуальності захисту права на приватність можна виділити такі аспекти: по-перше, стрімке поширення інтернету, соціальних мереж і мобільних додатків сприяє масовому збору та обробці персональних даних; по-друге, розвиток штучного інтелекту (ШІ) дозволяє аналізувати великі масиви даних, створюючи детальні профілі користувачів, що може призводити до дискримінації та загроз приватності; по-третє, впровадження технологій розпізнавання облич і біометричних даних піднімає питання щодо безпеки та використання чутливої інформації; по-четверте, зростання кіберзлочинності, включаючи хакерські атаки, фішингові схеми, витоки інформації, а також незаконне стеження з боку державних і приватних структур, значно посилює необхідність захисту персональних даних.

Метою дослідження є аналіз потенційних загроз для права на приватність, що виникають у контексті використання штучного інтелекту, а також розробка рекомендацій та шляхів їх подолання через удосконалення законодавчих механізмів захисту приватних даних в Україні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідження права на недоторканність приватного життя (приватності) розпочалися наприкінці ХХ століття і пов’язані з іменами західних конституціоналістів і соціологів, зокрема А. Вестіна, А. Етціоні, Дж. Іннеса, Д. О’Брайєна, Д. Солова та інших. Питання тлумачення і забезпечення права на приватність (недоторканність приватного і сімейного життя) стало предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Н. Беляєва, Д. Гудима, Т. Дудаш, С. Ільченко, І. Касперський, А. Ковбан, А. Марущак, І. Михайленко, С. Мішуровська, Б. Неделек, М. Пальчик, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович, Ю. Разметаєва, М. де Сальвіа, В. Серьогін, Т. Фулей, Г. Христова, Ж. Чевичалова, С. Шевчук та інші. Проте, зважаючи на складність і багатогранність цих проблем, виникає нагальна потреба в подальших наукових дослідженнях забезпечення права на приватність у контексті використання штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Навіть після тридцяти трьох років незалежності Українська держава все ще стикається з тим, що поняття прайвесі (від англ. *privacy* – таємниця, усамітнення, приватне життя) як політичний і правовий феномен залишається в значній мірі незвіданим, своєрідною *terra incognita* (від лат. – невідома земля).

Згідно з думкою відомого українського дослідника В. Серьогіна, «все розмаїття існуючих концепцій прайвесі можна умовно поділити на дві групи в залежності від їхнього ставлення до цього

політико-правового феномену: ті, що визнають його самостійність (абстрактні), і ті, що заперечують його незалежність (редукціоністські)».

Серед різноманітних наукових концепцій, що визнають прайвесі як самостійний політико-правовий феномен, найбільш поширеними є такі підходи: 1) прайвесі як право на усамітнення (С. Уоррен, Л. Брандейс); 2) прайвесі як обмежений доступ до особистої інформації (Д. О'Брайєн, Е. Ван Ден Хааг, Р. Гавізон); 3) прайвесі як секретність (Р. Позер, С. Джерард, А. Етціоні); 4) прайвесі як контроль над персональними даними (А. Вестін, Р. Паркер, Р. Мерфі); 5) прайвесі як захищена індивідуальність (С. Бенн, Е. Блюштейн, Л. Хенкін); 6) прайвесі як інтимність (Т. Джереті, Д. Фарбер, Дж. Рейчелс). [1; с. 537].

Право на приватність було закріплене як в універсальних, так і в регіональних міжнародних договорах. Зокрема, відповідно до ст. 12 Загальної декларації прав людини, ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте та сімейне життя, посягань на недоторканність його житла, таємницю листування та кореспонденції, а також на його честь і репутацію. Кожна особа має право на захист від такого втручання або посягання відповідно до закону [2].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 17) проголошує: «1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного або незаконного втручання в його особисте та сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла, таємницю кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. 2. Кожна особа має право на захист від такого втручання чи посягань відповідно до закону» [3].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ) у статті 8 формулює право таким чином: «1. Кожна особа має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. 2. Органи державної влади не можуть втручатись у реалізацію цього права, за винятком випадків, коли втручання є законним і необхідним у демократичному суспільстві для забезпечення національної та громадської безпеки, економічного добробуту, запобігання зворушенням чи злочинам, захисту здоров'я або моралі, а також для захисту прав і свобод інших осіб» [4].

Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 року у ст. 7 проголошує право на повагу до приватного і сімейного життя, недоторканність житла і таємницю кореспонденції, що фактично збігається з формулюванням ст. 8 ЄКПЛ. Важливою новацією Хартії є стаття 8, яка конкретно захищає персональні дані, підтверджуючи, що основою права на приватність є питання здобуття та поширення інформації про особу [5].

У Конституції України право на приватність регулюється кількома статтями (28, 30–32). Зокрема, ст. 28 гарантує, що ніхто не може бути підданий медичним, науковим чи іншим експериментам без добровільної згоди, захищаючи фізичну приватність. Ст. 30 забезпечує недоторканність житла, що стосується територіальної приватності. Ст. 31 охороняє таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої комунікації, захищаючи комунікаційну приватність. А ст. 32 забороняє збір, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, охоплюючи інформаційну приватність [6].

Основною серед цих статей є ст. 32 Конституції України, яка в ч. 1 визначає, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте та сімейне життя, за винятком випадків, передбачених Конституцією. Друга частина цієї статті забороняє збір, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, за винятком ситуацій, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту або захисту прав людини.

У Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 зазначено, що «право на приватне та сімейне життя є основною цінністю, яка необхідна для повного розвитку особистості в демократичному суспільстві, і розглядається як право фізичної особи на незалежне існування, не залежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб» (п. 3.1) [7].

Варто зазначити, що в Національній стратегії у сфері прав людини (далі – Стратегія) право на приватність розглядається вужче, ніж це трактують Конституційний Суд України, Парламентська Асамблея Ради Європи та ЄСПЛ. Це суперечить заявленій стратегічній меті щодо «забезпечення встановлених стандартів захисту права на приватність», оскільки її формулювання не уточнює, хто саме визначає ці стандарти [8].

У зв'язку з розвитком технологій в Україні запроваджено заходи щодо захисту даних у кіберпросторі, зокрема контроль за діяльністю операторів мобільного зв'язку, інтернет-провайдерів та

соціальних платформ. З початком російської агресії питання захисту приватного життя в Україні набули нових аспектів.

В Україні запроваджуються нові програми моніторингу та безпеки, для захисту країни, які також потребують балансу між національною безпекою та правами громадян. Як приклад, можна навести створення Ситуаційного центру у місті Харкові, який був ініційований Харківською міською радою у співпраці з Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), а підтримку в його реалізації забезпечив Kharkiv IT Cluster. Це інноваційний проєкт, спрямований на модернізацію системи оповіщення та реагування у надзвичайних ситуаціях. В умовах постійних обстрілів міста Харкова швидке реагування на будь-які загрози набуває критичного значення. Ситуаційний центр працює цілодобово, забезпечуючи оперативне інформування населення про потенційні небезпеки. Він розпочав свою роботу навесні 2024 року і одним із головних елементів проєкту є комплексна модернізація системи оповіщення населення про потенційні ракетні удари, що включає технічне розмежування сигналів оповіщення і оптимізує роботу служб, скорочує кількість тривог у місті.

Ситуаційний центр, що займається моніторингом і реагуванням на надзвичайні ситуації теж може потенційно порушувати право на приватність. Наприклад, у разі недосконалості системи кібербезпеки або недбалого поводження з інформацією, конфіденційність особистих даних може бути порушена або якщо громадськість не має доступу до інформації про те, які дані збираються, як вони використовуються і хто має до них доступ, також підвищує ризик зловживань.

Для мінімізації цих ризиків, на нашу думку важливо, щоб діяльність Ситуаційного центру регулювалася прозорими нормативно-правовими актами, а доступ до даних був обмежений чіткими правилами, відповідно до законодавства про захист персональних даних, такого, наприклад, як GDPR у ЄС або Законом «Про захист персональних даних».

Інші країни теж сьогодні стикаються з такою проблематикою. У США такі технологічні гіганти, як Google та Facebook, активно застосовують штучний інтелект для обробки даних користувачів, що породжує дискусії про захист приватності та потребує регулювання як з боку самих компаній, так і державних органів. Суспільство дедалі більше усвідомлює важливість збереження конфіденційності та ризики, які виникають у разі її порушення. Використання персональних даних у комерційних чи державних цілях викликає етичні запитання щодо меж допустимого і не порушного.

У Китаї, на відміну від США, держава активно застосовує штучний інтелект для контролю за населенням, зокрема через систему соціального кредиту. У країні діють закони, що надають уряду широкі повноваження у зборі та обробці даних, часто без врахування принципів приватності. Яскравим прикладом є китайська компанія ByteDance, яка володіє соціальною мережею TikTok — однією з найпопулярніших платформ, зокрема і в Україні. TikTok активно використовує штучний інтелект для обробки даних користувачів, що створює загрози для приватності. Серед таких ризиків: аналіз переглядів, лайків, коментарів і пошукових запитів користувачів для створення персоналізованої стрічки відео; зберігання й обробка даних, зокрема місцезнаходження, контактів, інформації про пристрої та інших метаданих, які використовуються для формування детальних профілів користувачів; застосування технології розпізнавання облич для фільтрів та ефектів у відео, що надає доступ до біометричних даних користувачів.

24 квітня 2024 року президент США Джо Байден підписав законопроєкт, який зобов'язує китайську компанію ByteDance продати TikTok, інакше цю соціальну мережу буде заборонено на території США. Це рішення було ухвалене через побоювання щодо національної безпеки, захисту приватності користувачів, а також через політичні та економічні фактори. На нашу думку, Україні також варто обмежити використання TikTok, адже Китай є союзником держави, яка здійснює агресію проти України. Існує ризик, що приватна інформація українських користувачів цієї платформи може потрапити до рук держави-агресора.

Зростаюча глобалізація потребує гармонізованих підходів до захисту приватності на міжнародному рівні. Прийняття таких нормативних актів, як GDPR [9] і Закон про штучний інтелект [10] у Європі, а також CCPA і CPRA [11] у Каліфорнії, підкреслює значущість захисту персональних даних і права на конфіденційність.

GDPR визначає правила збору, обробки та зберігання персональних даних у країнах ЄС і встановлює високі стандарти захисту приватності. Наприклад, компанія Clearview AI, яка розробляє програмне забезпечення для розпізнавання облич, була оштрафована у п'яти країнах за використання персональних даних без згоди користувачів. Французький регулятор (CNIL) заявив, що дії

Clearview AI порушують GDPR, оскільки особиста інформація використовувалася без законних підстав і згоди осіб. GDPR забезпечує високий рівень захисту даних, які застосовуються в роботі штучного інтелекту. Для інтеграції ШІ із вимогами GDPR необхідно дотримуватися принципів законності, прозорості, отримання згоди, обмеження обробки даних та інших положень регламенту. Це вимагає розробки алгоритмів і технологій, що враховують ці принципи, та відповідального використання ШІ згідно з правилами GDPR.

13 березня 2024 року Європейський парламент ухвалив перший у світі Закон про штучний інтелект. Головна мета цього документа – забезпечити захист прав і свобод осіб, на яких впливають технології ШІ. Закон визначає принципи й правила обробки персональних даних, використання систем автоматизованого прийняття рішень та інших аспектів штучного інтелекту, наголошуючи на прозорості, справедливості та законності цих процесів. Особливий акцент зроблено на захисті приватності та персональних даних, включаючи заборону систем біометричної категоризації та розпізнавання емоцій. Закон також надає громадянам право подавати скарги на роботу систем ШІ та вимагати пояснень щодо рішень, які впливають на їхні права.

Ухвалення цього Закону матиме вплив і на регулювання штучного інтелекту в Україні, оскільки країни-кандидати на вступ до ЄС, включно з Україною, будуть зобов'язані адаптувати своє законодавство до цих норм. Україна вже розпочала підготовку до імплементації цього Закону. Зокрема, торік уряд України ухвалив рішення про створення регуляторної «пісочниці» (sandbox) для розробників штучного інтелекту. Це контрольоване середовище, у якому компанії-розробники зможуть створювати свої продукти відповідно до стандартів європейського законодавства.

2 грудня 2020 року була затверджена Концепція розвитку штучного інтелекту, в якій визначено ключові пріоритети, серед яких основним було створення національного Етичного кодексу для штучного інтелекту [12]. У вересні 2022 року Європейська комісія та Україна підписали угоду про приєднання до програми «Цифрова Європа», що відкриває можливості для отримання фінансування та підтримки з метою поширення використання технологій штучного інтелекту в різних сферах, зокрема в правозастосуванні.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що Закон України «Про захист персональних даних» потребує доповнення такими положеннями: чітке визначення штучного інтелекту, приватності персональних даних та інших ключових понять; вимоги щодо прозорості та підзвітності алгоритмів ШІ; забезпечення інформованої згоди користувачів на обробку їх персональних даних системами ШІ; механізми для відкликання згоди та видалення персональних даних; обмеження доступу до персональних даних і визначення чітких умов їх використання; гарантії прав громадян на доступ до своїх даних, їх корекцію, видалення та перенесення; право отримувати інформацію про автоматизовані рішення, прийняті за допомогою ШІ; створення спеціалізованого державного органу для нагляду за використанням ШІ та захистом приватності; відповідальність та санкції за порушення законодавства про захист приватності у контексті застосування ШІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Серьогін В.О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Х.: ФІНН, 2010. 608 с.
2. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення 12.12.2024).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043> (дата звернення 12.12.2024).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 12.12.2024).
5. Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення 12.12.2024).
6. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 12.12.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 9. Ст. 332.
8. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 160.

9. Загальний регламент про захист даних (GDPR). 10.01.2002. URL: <https://gdpr-text.com/uk/> (дата звернення 12.12.2024).
10. Artificial Intelligence Act. European Parliament legislative resolution of 13 March 2024 on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on laying down harmonized rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union Legislative Acts (COM(2021)0206 C9-0146/2021 2021/0106(COD)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.pdf (дата звернення 12.12.2024).
11. CALIFORNIA CONSUMER PRIVACY ACT OF 2018. effective 1/1/2024 – AB 947 and AB 1194 updates posted to cpra.ca.gov April 2024. URL: Law & Regulations – California Privacy Protection Agency (CPPA) (дата звернення 12.12.2024).
12. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 12.12.2024).

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.26>

ПОСИЛЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇХ АСОЦІАЦІЙ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Гурчумелія У.І.,
*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
начальник управління організаційного забезпечення
діяльності ради, міжнародних та регіональних зв'язків
виконавчого апарату Закарпатської обласної ради
ORCID: 0000-0002-4571-7844*

Гурчумелія У.І. Посилення спроможності органів місцевого самоврядування та їх асоціацій у сфері міжнародного територіального співробітництва на прикладі Закарпатської області.

Основою конституційного ладу в Україні та проявом демократичного суспільства визначено місце самоврядування, через яке реалізується право народу на владу. При цьому, конституційні засади діяльності органів місцевого самоврядування дають право територіальним громадам самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [1]. Зважаючи на це, здійснення міжнародної співпраці місцевих громад із іноземними партнерами є одним із пріоритетів діяльності органів місцевого самоврядування та їх асоціацій у сучасних умовах.

Міжнародне територіальне співробітництво проявляється через комунікацію і поглиблення контактів між органами місцевого самоврядування, органами влади та неурядовим сектором, взаємні візити офіційних делегацій та укладення партнерських угод з метою подальшого залучення інвестицій у соціально-економічний розвиток краю, поглиблення співпраці у гуманітарній сфері та сприяння вирішенню нагальних проблем регіонів, пов'язаних із російською військовою агресією проти України. При цьому важливу роль відіграють учасники міжнародного територіального співробітництва, якими є юридичні та фізичні особи, асоціації органів місцевого самоврядування, їх об'єднання, інші громадські об'єднання та особи, що беруть участь у міжнародному територіальному співробітництві в межах своїх інтересів та прав, визначених чинним національним законодавством.

Міжнародне територіальне співробітництво сьогодні дає змогу реалізувати спільні заходи у економічній та гуманітарній сферах, сприяють зміцненню зв'язків між культурними та освітніми установами, створенню стабільних відносин між громадами та посиленню їх стійкості в умовах воєнного стану. В той же час, транскордонне співробітництво, у своїй більшості, є локально сфокусованим, націленим на подолання природних та адміністративних кордонів між країнами з метою покращення якості життя місцевого населення та зменшення диспропорцій у розвитку прикордонних територій, порівняно з іншими регіонами держав - сусідів.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, територіальні громади, міжнародне територіальне співробітництво, посилення спроможності громад, міжнародна технічна допомога.

Gurchumeliia U.I. Strengthening the capacity of local self-government bodies and their associations in the field of international territorial cooperation on the example of Zakarpattia Region.

The foundation of the constitutional order in Ukraine and the manifestation of a democratic society is defined by local self-government, through which the people's right to power is realized. At the same time,

the constitutional principles of the activity of local self-government bodies grant territorial communities the right to independently address local matters within the framework of the Constitution and laws of Ukraine. In this context, the implementation of international cooperation between local communities and foreign partners is one of the priorities of the activities of local self-government bodies and their associations in the current conditions.

International territorial cooperation manifests itself through communication and the deepening of contacts between local self-government bodies, government authorities, and the non-governmental sector, mutual visits of official delegations, and the signing of partnership agreements aimed at further attracting investments into the socio-economic development of the region, enhancing cooperation in the humanitarian field, and helping to solve urgent problems of the regions related to the Russian military aggression against Ukraine. In this regard, an important role is played by the participants in international territorial cooperation, including legal and physical persons, associations of local self-government bodies, their unions, other public organizations, and individuals participating in international territorial cooperation within their interests and rights as defined by national legislation.

Today, international territorial cooperation allows for the implementation of joint activities in the economic and humanitarian sectors, contributing to strengthening ties between cultural and educational institutions, creating stable relations between communities, and enhancing their resilience in times of martial law. At the same time, cross-border cooperation is mostly locally focused, aimed at overcoming natural and administrative borders between countries to improve the quality of life for the local population and reduce disparities in the development of border areas compared to other regions of neighboring states.

Key words: local self-government bodies, territorial communities, international territorial cooperation, strengthening the capacity of communities, international technical assistance.

Постановка проблеми. Європейські посадовці наголошують, що сьогодні міжнародні програми розвитку повинні приділяти більшу увагу проектам із залученням місцевих громад та громадянське суспільство. При цьому міжнародна співпраця має залишатися інструментом солідарності та опиратись на ключові чинники розвитку – органи місцевого самоврядування та громадянське суспільство – одночасно компенсуючи нерівність, спричинену війнами, зміною клімату, нерівномірним розподілом промисловості і виробництва тощо. Будь-яке обговорення майбутнього Європи має ґрунтуватися на визнанні принципів місцевого самоврядування, субсидіарності, пропорційності та значимої ролі, яку відіграють місцеві та регіональні органи влади. Майбутня інституційна структура Європейського Союзу повинна мати відповідні та ефективні інструменти та структури управління, що базуються на існуючій системі, де місцеві та регіональні органи влади та їхні представницькі органи відіграють важливу роль у розробці, реалізації, моніторингу та оцінці політики і законодавства. Таким чином, Європа та Європейський Союз зможуть розробити значущу політику для громадян та оптимізувати шанси відновити їхню довіру та підтримку. Беручи до уваги перспективи членства України у ЄС необхідно на різних щаблях влади робити конструктивний внесок у дебати про майбутнє Європи, адже тільки спільна робота забезпечить найкращу основу для ефективного руху вперед, заважаючи на сучасні виклики, пов'язані із російською військовою агресією проти України.

Мета дослідження полягає у виявленні актуальних проблем розвитку міжнародного територіального співробітництва на місцевому і регіональному рівні та визначення ключових завдань і заходів, які необхідно здійснити органам місцевого самоврядування та їх асоціаціям із врахуванням сучасної геополітичної ситуації в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняні і зарубіжні вчені тематику міжнародного територіального співробітництва, особливості функціонування прикордонних територій сусідніх держав, роль і місце у цій сфері територіальних громад та органів місцевого самоврядування досліджують уже десятки років, починаючи з минулого століття. Зокрема, вивченню питання співробітництва територіальних громад, децентралізації влади приділяли значну увагу такі науковці, як Борденюк В.І., Бориславська О.М., Лазур Я.В., Лендшел М.О., Любченко П.М., Онішук М.В., Серьогіна С.Г. Серед іноземних вчених слід виділити Р. Ратті, Я. Броунлі, Ю. Тей, Д. Віллерс, Г. Клебес, М. Ілієва та інші. Більшість дослідників цієї тематики стверджують, що наповнення співробітництва територіальних громад конкретним змістом передбачає застосування кращих практик органів місцевого самоврядування європейських країн у становленні та розвитку між-

територіального і транскордонного співробітництва, використання у різних галузях суспільного життя усіх його потенційних можливостей.

Виклад основного матеріалу. Порівняльну характеристику розвитку міжнародного територіального співробітництва, як на місцевому, так і на регіональному рівні, можемо навести на прикладі Закарпатської області, яка розташована на західному кордоні України та межує з чотирма країнами – членами Європейського Союзу. Вже протягом багатьох років добросусідські відносини об'єднують Закарпаття і регіони Словацької Республіки, Угорщини, Румунії та Республіки Польща, а тому європейський вектор зовнішньої політики держави є надзвичайно важливим для регіону. Митно-прикордонна інфраструктура на території Закарпатської області уздовж кордону, протяжністю 467 км, включає 19 пунктів пропуску для пішохідного, автомобільного, залізничного та повітряного перетину кордону, 18 з яких розташовані на державному кордоні з суміжними державами (Угорщиною, Словаччиною, Румунією) та 1 пункт пропуску для повітряного сполучення – міжнародний аеропорт «Ужгород».

Враховуючи географічне розташування Закарпатської області та давні історичні зв'язки з країнами Європи, перед регіоном постають особливі завдання, як у питаннях забезпечення налагодження нових та поглиблення існуючих міжтериторіальних і транскордонних контактів з іноземними регіонами і громадами, організаціями та установами, так і щодо розбудови прикордонної інфраструктури з метою реалізації державної євроінтеграційної політики.

Міжнародне територіальне співробітництво може здійснюватися шляхом створення об'єднань та органів транскордонного співробітництва, зокрема об'єднань єврорегіонального співробітництва, європейських об'єднань територіального співробітництва, а також у межах створеного єврорегіону. Відповідно до законодавства України суб'єкти міжнародного територіального співробітництва України можуть обирати інші форми транскордонного співробітництва, не заборонені законодавством [2]. Варто нагадати, що суб'єктами міжнародного територіального співробітництва виступають місцеві органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування України та/або їх об'єднання, що взаємодіють з відповідними органами влади, органами місцевого самоврядування та/або їх об'єднаннями іноземних держав у межах своєї компетенції, встановленої законодавством України, відповідно до угоди про міжнародне територіальне співробітництво.

Таким чином, враховуючи норми Закону України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» на заміну визначення поняття «міжрегіональне співробітництво», яке застосовувалось до ідентифікації співпраці між регіонами різних держав, приходить визначення – «міжтериторіальне співробітництво», як вид міжнародного територіального співробітництва, крім відносин транскордонного співробітництва, між суб'єктами і учасниками таких відносин у межах територій України та відповідними суб'єктами і учасниками таких відносин в іноземних державах [2].

В той же час, органи місцевого самоврядування приділяють вагомому роль і співробітництву між регіонами в межах України. У цьому контексті, регіональне співробітництво передбачає налагодження взаємодії між обласними радами в межах держави з метою створення умов для динамічного, збалансованого розвитку регіонів, забезпечення їх соціальної та економічної єдності, підвищення рівня життя населення. У забезпеченні реалізації державної регіональної політики беруть участь асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання, агенції регіонального розвитку, громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи.

Упродовж останніх років реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, процеси децентралізації забезпечили формування дієздатних місцевих громад, посилення їх фінансової, майнової та регуляторної самостійності та призвели до розширення повноважень і можливостей для розвитку [3, 4].

Станом на сьогодні, на регіональному рівні укладено понад 40 партнерських угод про співпрацю між Закарпатською обласною радою, Закарпатською обласною державною адміністрацією – обласною військовою адміністрацією та відповідними суб'єктами іноземних держав, а також близько 400 договорів, угод, меморандумів про співробітництво між місцевими громадами, організаціями і установами Закарпатської області та їх закордонними партнерами. Реалізація положень цих партнерських угод наразі можлива, у тому числі, і шляхом використання такого інструменту, як залучення міжнародної технічної допомоги. Залучені грантові кошти є значним додатковим ресурсом для розвитку місцевих громад, підвищення їх конкурентоспроможності та є альтернативним джерелом позабюджетних надходжень.

За допомогою міжнародної технічної допомоги в області реалізуються проекти розвитку у сферах освіти, охорони здоров'я, культури та туризму, захисту навколишнього середовища та поводження з відходами, безпеки та розбудови прикордонної інфраструктури, розвитку громадянського суспільства, промоції місцевих виробництв тощо. Реалізація проектів міжнародної технічної допомоги здійснюється за допомогою спільної діяльності та партнерства між громадами, органами державної влади, інститутами громадянського суспільства, урядами та неурядовими організаціями іноземних країн, що сприяє сталому соціально-економічному розвитку та підтримці життєдіяльності регіону в умовах воєнного стану [5].

Сфокусуємо увагу на яскравих прикладах транскордонного співробітництва Закарпатської області, яка є учасником трьох програм транскордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства, Дунайської транснаціональної програми та інших, згаданих вище програм. Це дозволило за рахунок міжнародної територіальної співпраці залучити додаткові кошти у розвиток регіону у таких сферах, як охорона здоров'я, безпека, попередження надзвичайних ситуацій, охорона навколишнього середовища, покращення прикордонної інфраструктури, освіта, туризм, культура та збереження історичної спадщини.

Зокрема, у рамках програм «Румунія – Україна», «Польща – Україна», «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна» 2014–2020 рр. було реалізовано понад 100 транскордонних проектів на загальну суму близько 31 млн євро. Станом на 2024 рік за результатами конкурсів цих програм на період 2021–2027 років Закарпатська область здобула 49 грантових проектів із бюджетом для регіону на суму близько 24,9 млн євро.

З початку російського повномасштабного вторгнення в Україну міжнародні та іноземні організації, інституції, фонди, що надають міжнародну підтримку та технічну допомогу, продовжили існуючі грантові програми для України та затвердили нові, зокрема Європейський Союз (програми «Creative Europe», «Interreg Europe», «U-LEAD with Europe», програми Interreg NEXT 2021–2027 «Румунія – Україна», «Польща – Україна», «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна» та інші), Сполучені Штати Америки (програма USAID), Норвегія, Ісландія і Ліхтенштейн (програми Норвезького фінансового механізму та фінансового механізму Європейського економічного простору), а також посольства іноземних держав та різні фонди. Сприяють розвитку міжнародного територіального співробітництва також міжнародні організації, у яких Україна є повноправним членом, наприклад ООН, ОБСЄ та Рада Європи.

Разом з тим, незважаючи на досягнуті результати, залишаються актуальними проблеми в розвитку міжнародного територіального співробітництва:

- гуманітарна та безпекова криза, зумовлені негативним впливом російської збройної агресії;
- диспропорції у соціально-економічному розвитку місцевих громад Закарпатської області;
- недостатня конкретизація заходів щодо розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва в рамках укладених угод;
- низький рівень використання суб'єктами міжтериторіального і транскордонного співробітництва області різних форм транскордонного співробітництва, таких як об'єднання єврорегіонального співробітництва, європейські об'єднання територіального співробітництва, транскордонні кластери і парки;
- відсутність виробленого механізму координації, взаємодії та моніторингу міжнародного територіального співробітництва органів влади, громад, організацій та установ області;
- недостатній рівень активності суб'єктів та учасників міжнародного територіального співробітництва щодо залучення міжнародної технічної допомоги;
- низький рівень участі територіальних громад у конкурсах міжнародних грантових програм і проектах та недостатній рівень якості проектного менеджменту на рівні місцевої виконавчої влади й органів місцевого самоврядування;
- недостатній обсяг фінансового забезпечення реалізації заходів і проектів транскордонного співробітництва;
- відсутнє забезпечення співфінансування проектів міжнародної технічної допомоги з державного бюджету в рамках виконання грантових програм відповідно до умов міжнародних договорів України;
- недостатнє представлення потенціалу Закарпаття як серед країн – членів ЄС, так і у США, Канаді, Великобританії та інших іноземних державах.

Ефективність реалізації потенціалу міжнародного територіального співробітництва в регіоні безпосередньо залежить від рівня інституційної спроможності суб'єктів та учасників такої співп-

раці, а також рівня вмінь, знань і навичок посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, працівників установ та організацій, представників громадянського суспільства, які забезпечують реалізацію функцій та повноважень відповідних органів влади, органів місцевого самоврядування, інституцій та організацій у сфері міжтериторіального і транскордонного співробітництва [6, 7].

Це вимагає розробки конкретних заходів і механізмів у сфері міжнародного територіального співробітництва й визначає необхідність чіткої та послідовної реалізації плану дій, серед пріоритетів якого слід виділити наступні: створення сприятливих умов для ефективної та взаємовигідної співпраці суб'єктів та учасників міжтериторіального і транскордонного співробітництва, здійснення заходів із підвищення їх інституційної спроможності, за рахунок обміну досвідом з іноземними партнерами впровадження нових підходів до розвитку інфраструктури, медицини, посилення економічної співпраці й освітнього напрямку, підвищення транспортної та інформаційної доступності, що у результаті сприятиме стабілізації та покращенню соціально-економічної ситуації у Закарпатській області, підвищенню рівня життя населення.

Таким чином, вбачаємо можливість вирішення низки окреслених вище проблем галузі шляхом:

по-перше, через розвиток міжтериторіального і транскордонного співробітництва. Реалізація цього завдання здійснюється шляхом зміцнення існуючих партнерських зв'язків з регіонами Словаччини, Румунії, Угорщини та Польщі, проведення спільних транскордонних заходів та обміну досвідом у застосуванні кращих європейських практик; активізації діяльності суб'єктів транскордонного співробітництва області щодо пошуку нових партнерів серед місцевих громад, установ і організацій з сусідніх регіонів країн-членів ЄС з метою розширення сфери транскордонної співпраці та розроблення спільних грантових проєктів для участі у конкурсах програм Європейського Союзу; посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування у сфері транскордонного співробітництва; укладання угод про транскордонне співробітництво; участі у міжнародних зустрічах та засіданнях робочих груп з питань розвитку прикордонної інфраструктури та розбудови кордону з метою покращення доступності та мобільності у громадах.

Реалізація міжтериторіального співробітництва здійснюється шляхом активізації діяльності суб'єктів транскордонного співробітництва Закарпатської області щодо створення та розвитку різних форм міжнародного територіального співробітництва; розширення мережі іноземних регіонів-партнерів Закарпатської області; розширення географії міжнародних зв'язків та встановлення партнерства з регіонами і муніципалітетами іноземних країн, у тому числі Німеччини, Франції, Італії, Великобританії, США з метою сприяння розвитку міжтериторіального співробітництва в галузі охорони здоров'я, економіки, торгівлі, екологічної безпеки, культури, туризму, науки й освіти та інших сфер суспільного життя; організації взаємних візитів та проведення спільних зустрічей з представниками іноземних регіонів та муніципалітетів, міжнародних організацій та фондів, державних та неурядових установ іноземних країн; реалізації спільних міжнародних проєктів та програм; забезпечення діяльності Європейського об'єднання територіального співробітництва з обмеженою відповідальністю „ТИСА”, шляхом сприяння у реалізації транскордонних програм і проєктів та їх співфінансування, сплати членських внесків; участі представників органів місцевого самоврядування у заходах Інституту Регіонів Європи, Асоціації Європейських Регіонів, Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів, Комітету Регіонів ЄС та інших з метою залучення Закарпатської області до міжнародних програм, що фінансуються з фондів ЄС; утворення українсько-словацького європейського об'єднання територіального співробітництва спільно із Пряшівським і Кошицьким самоврядними краями Словацької Республіки;

по-друге, промоція та формування позитивного міжнародного іміджу Закарпатської області, здійснення заходів щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Реалізація цих завдань здійснюється шляхом виготовлення промоційних роликів та/або фільмів про Закарпатську область з метою поширення серед дипломатичних установ та за кордоном; організації заходів, спрямованих на підвищення обізнаності про Закарпатську область як регіону з високим інвестиційним, економічним, туристичним і рекреаційним потенціалом; розроблення та виготовлення презентаційних матеріалів (журнали, буклети, книги, банери та інше) для представлення під час міжнародних заходів в Україні та за кордоном; організації заходів та завдань у форматі онлайн із використанням сучасних цифрових технологій, що пов'язано із воєнним станом в Україні;

по-третє, посилення спроможності місцевих громад, асоціацій органів місцевого самоврядування, комунальних установ та організацій у сфері транскордонного та міжтериторіального

співробітництва, залученні міжнародної технічної допомоги та впровадженні грантових проєктів. Реалізація цього завдання здійснюється шляхом взаємодії органів місцевого самоврядування на місцевому та регіональному рівні з метою виявлення потреб та пріоритетів залучення міжнародної технічної допомоги; здійснення інформування реципієнтів щодо можливостей залучення міжнародної технічної допомоги та актуальних конкурсних програм; збір даних щодо поданих та профінансованих проєктів міжнародної технічної допомоги; проведення навчальних семінарів для територіальних громад та комунальних установ і організацій із залученням фахівців та експертів з проєктного менеджменту; надання допомоги у пошуку міжнародних партнерів; надання рекомендацій, листів – підтримки тощо; проведення спільних заходів (форумів, конференцій, круглих столів, семінарів) з організаціями, що надають міжнародну технічну допомогу; надання співфінансування проєктів міжнародної технічної допомоги.

Висновки. Отже, реалізація окреслених вище основних завдань та заходів дозволить забезпечити підвищення ролі органів місцевого самоврядування у здійсненні транскордонного співробітництва із суміжними регіонами країн-членів ЄС на регіональному та місцевому рівні, сприятиме успішній реалізації грантових програм і проєктів та збільшенню позабюджетних надходжень місцевих громад, унаслідок залучення коштів міжнародної технічної допомоги. Це, у свою чергу, сприятиме розбудові дорожньої інфраструктури, покращенню якості надання медичних послуг та безпеки життєдіяльності, охороні навколишнього середовища, збереженню та популяризації культурної та природної спадщини, розвитку туризму в області.

Разом з тим, впровадження результатів проведеного дослідження шляхом розроблення Програми міжтериторіального і транскордонного співробітництва органів місцевого самоврядування Закарпатської області на 2025-2027 роки та включення окреслених вище завдань і заходів до цієї програми дозволить підвищити рівень міжтериторіального, транскордонного, міжрегіонального та міжінституційного партнерства у сфері реалізації міжнародних програм та проєктів, сформувати позитивний міжнародний імідж Закарпатської області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Про міжнародне територіальне співробітництво України: Закон України від 24 квітня 2024 р. № 3668-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 22.11.2024).
4. Грушко Ж.В. Правова природа співробітництва територіальних громад в Україні. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. - Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 234 с. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/52314/4/Дисертація_Грушко.pdf (дата звернення: 3.12.2024).
5. Серьогіна С. Г. Удосконалення місцевого самоврядування в Україні в умовах демократизації та консолідації суспільства. *Право України*, 2014. № 4. С. 107–115.
6. Бориславська О.М. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад: монографія. Львів: ПАІС, 2005. 208 с., с. 21.
7. Прокопів, М.В. Зміст та вектори міжнародного співробітництва територіальних громад. *Академічні візії*. 2024. № 37. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1490> (дата звернення: 5.12.2024).

УДК 342.56:342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.27>

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРОКУРАТУРИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕХАНІЗМУ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ

Деяк І.М.,
здобувач юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Деяк І.М. Конституціоналізація правового статусу прокуратури: актуальні питання механізму стримувань та противаг.

Вказується, розвиток сучасної демократичної держави нерозривно пов'язаний із забезпеченням ефективного функціонування системи стримувань і противаг, яка виступає фундаментальним механізмом підтримання балансу державної влади. Особливе місце в цій системі посідають органи прокуратури, які в процесі конституційного реформування зазнали значних трансформацій та стали важливою інституційною гарантією забезпечення конституційної законності й захисту фундаментальних прав і свобод людини. Конституційні зміни 2016 року стали визначальним етапом у процесі конституціоналізації прокуратури в Україні, що зумовило переосмислення її інституційного статусу та функціонального призначення в механізмі державної влади. Внесені зміни не тільки запровадили оновлену модель організації прокуратури, але й суттєво модернізували її роль у системі стримувань і противаг, адаптувавши до європейських стандартів функціонування прокурорських інституцій.

У статті досліджено процес конституціоналізації правового статусу прокуратури в контексті механізму стримувань та противаг. Проаналізовано теоретичні та практичні аспекти трансформації конституційно-правового статусу прокуратури в умовах конституційної реформи правосуддя 2016 року та євроінтеграційних процесів в Україні. Визначено особливості функціонування прокуратури як елемента системи стримувань і противаг у механізмі державної влади. Досліджено наукові підходи до визначення місця прокуратури в системі державних органів та проаналізовано дискусійні питання щодо її інституційної приналежності. Встановлено, що сучасне розуміння концепції розподілу влади не передбачає обов'язкового віднесення органів держави до класичних гілок влади, а зосереджується на забезпеченні їх ефективної взаємодії. Обґрунтовано, що ключовим аспектом конституціоналізації статусу прокуратури є не стільки її формальне позиціонування в системі поділу влади, скільки забезпечення незалежності та ефективності у виконанні конституційних функцій. Проаналізовано проблемні аспекти функціонування прокуратури в умовах нового конституційного статусу, зокрема питання забезпечення її незалежності, взаємодії з іншими органами державної влади та реалізації конституційних функцій. Особливу увагу приділено дослідженню європейських стандартів організації та діяльності прокурорських органів та перспективам їх імплементації в національне законодавство. Розглянуто роль прокуратури в забезпеченні конституційної законності та захисту прав і свобод людини в контексті сучасних викликів, зокрема в умовах воєнного стану.

Ключові слова: прокуратура, конституціоналізація, механізм стримувань та противаг, поділ влади, конституційна реформа.

Deyak I.M. Constitutionalization of the legal status of the prosecutor's office: current issues of the mechanism of checks and balances.

It is indicated that the development of a modern democratic state is inextricably linked with ensuring the effective functioning of the system of checks and balances, which acts as a fundamental mechanism for maintaining the balance of state power. A special place in this system is occupied by the prosecutor's office, which in the process of constitutional reform has undergone significant transformations and has become an important institutional guarantee for ensuring constitutional legality and protecting fundamental human rights and freedoms. The constitutional changes of 2016 have become a defining

stage in the process of constitutionalization of the prosecutor's office in Ukraine, which has led to a rethinking of its institutional status and functional purpose in the mechanism of state power. The changes introduced not only introduced an updated model of the organization of the prosecutor's office, but also significantly modernized its role in the system of checks and balances, adapting it to European standards for the functioning of prosecutorial institutions.

The article examines the process of constitutionalization of the legal status of the prosecutor's office in the context of the mechanism of checks and balances. The theoretical and practical aspects of the transformation of the constitutional and legal status of the prosecutor's office in the context of the 2016 constitutional justice reform and European integration processes in Ukraine are analyzed. The peculiarities of the functioning of the prosecutor's office as an element of the system of checks and balances in the mechanism of state power are determined. Scientific approaches to determining the place of the prosecutor's office in the system of state bodies are studied and discussion issues regarding its institutional affiliation are analyzed. It has been established that the modern understanding of the concept of separation of powers does not require mandatory assignment of state bodies to classical branches of power, but focuses on ensuring their effective interaction. It is substantiated that the key aspect of constitutionalization of the prosecutor's office status is not so much its formal positioning in the system of separation of powers as ensuring independence and efficiency in performing constitutional functions. The problematic aspects of the functioning of the prosecutor's office under the new constitutional status are analyzed, in particular, the issues of ensuring its independence, interaction with other state authorities and implementation of constitutional functions. Special attention is paid to the study of European standards for the organization and activities of prosecutorial bodies and prospects for their implementation in national legislation. The role of the prosecutor's office in ensuring constitutional legality and protection of human rights and freedoms in the context of modern challenges, particularly under martial law, is considered.

Key words: prosecutor's office, constitutionalization, mechanism of checks and balances, separation of powers, constitutional reform.

Постановка проблеми. Дослідження конституціоналізації правового статусу прокуратури в контексті механізму стримувань та противаг набуває особливої актуальності в умовах сучасних процесів державотворення в Україні та євроінтеграційних прагнень держави.

По-перше, конституційна реформа правосуддя 2016 року суттєво змінила правовий статус прокуратури, позиціонуючи її як незалежний орган у системі правосуддя. Це зумовило необхідність переосмислення ролі та місця прокуратури в механізмі державної влади, особливо в контексті забезпечення принципу поділу влади та системи стримувань і противаг.

По-друге, європейський вектор розвитку України вимагає приведення організації та діяльності прокуратури у відповідність до міжнародних стандартів та рекомендацій Венеціанської комісії. Це актуалізує потребу в науковому аналізі процесу конституціоналізації статусу прокуратури через призму європейських цінностей та принципів верховенства права.

По-третє, практика функціонування прокуратури в умовах нового конституційного статусу виявила низку проблемних аспектів, пов'язаних із забезпеченням її незалежності, взаємодією з іншими органами державної влади та реалізацією конституційних функцій. Це зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування шляхів удосконалення конституційно-правового регулювання статусу прокуратури.

По-четверте, в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови України особливого значення набуває ефективне функціонування системи стримувань та противаг, де прокуратура відіграє важливу роль у забезпеченні законності та правопорядку. Це актуалізує дослідження механізмів взаємодії прокуратури з іншими органами державної влади в контексті забезпечення національної безпеки та захисту прав людини.

І, нарешті, по-п'яте, триваючі дискусії щодо оптимальної моделі організації прокуратури в демократичній державі, її функцій та повноважень потребують ґрунтовного наукового аналізу з урахуванням як національного досвіду, так і кращих міжнародних практик. Це має особливе значення для формування ефективної системи правосуддя в Україні.

Таким чином, комплексне дослідження процесу конституціоналізації правового статусу прокуратури та її місця в механізмі стримувань та противаг є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору, що зумовлено необхідністю вдосконалення конституційно-правового

регулювання статусу прокуратури в контексті європейської інтеграції України та забезпечення ефективного функціонування системи правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичну основу дослідження конституційно-правового статусу прокуратури складають праці провідних вітчизняних науковців, серед яких особливе значення мають роботи М. Баймуратова, О. Батанова, Ю. Барабаша, Д. Белова, М. Белової, О. Марцеляка, В. Погорілка, Ю. Тодики, В.Л. Федоренка, що присвячені загальним питанням конституційного права та організації державної влади. Значний внесок у розробку проблематики конституційно-правового статусу прокуратури зробили такі вчені як В. Долежан, П. Каркач, М. Косюта, І. Марочкін, М. Мичко, які досліджували питання організації та діяльності органів прокуратури в системі державної влади.

Окремі аспекти механізму стримувань та противаг у контексті діяльності прокуратури розглядалися в працях А. Колодія, О. Костенка, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, С. Прилуцького, П. Рабіновича. Важливе значення для розуміння місця прокуратури в системі поділу влади мають дослідження В. Бринцева, В. Городовенка, І. Залюбовської, В. Кравченка, які аналізували питання взаємодії органів державної влади та роль прокуратури у забезпеченні верховенства права.

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам функціонування прокуратури, питання конституціоналізації її правового статусу в контексті механізму стримувань та противаг залишається недостатньо дослідженим, особливо з урахуванням сучасних конституційних трансформацій та євроінтеграційних процесів в Україні. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-правового аналізу даної проблематики.

Метою дослідження є комплексний науково-теоретичний аналіз конституціоналізації правового статусу прокуратури в контексті механізму стримувань та противаг, визначення проблемних аспектів конституційно-правового регулювання статусу прокуратури та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення з урахуванням європейських стандартів та національних особливостей.

Виклад основного матеріалу. В умовах розвитку сучасної демократичної держави особливої актуальності набуває питання ефективного функціонування системи стримувань і противаг як важливого механізму забезпечення балансу державної влади. При цьому, на наш погляд, саме органи прокуратури, зазнаючи суттєвої трансформації у процесі конституційного реформування, відіграють значну роль у цій системі, виступаючи інституційною гарантією дотримання конституційної законності та захисту прав і свобод людини.

Процес конституціоналізації прокуратури в Україні характеризується поступовим переосмисленням її місця та ролі в механізмі державної влади, що особливо помітно у змінах до Конституції України 2016 року. Ці зміни не лише визначили нову інституційну модель прокуратури, але й суттєво вплинули на її функціональне призначення в системі стримувань і противаг, наблизивши її до європейських стандартів організації та діяльності прокурорських органів.

Дослідження конституціоналізації прокуратури як елемента системи стримувань і противаг має важливе теоретичне та практичне значення для розуміння сучасних тенденцій розвитку конституційного права та вдосконалення механізмів забезпечення конституційної демократії в Україні. Це питання набуває особливої гостроти в контексті європейської інтеграції України та необхідності подальшої гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу¹.

Проблематика держави, її концептуального розуміння, фундаментальних характеристик та суспільного призначення залишається однією з ключових та найбільш дискусійних у сучасній юридичній науці. Вчені пояснюють це комплексом факторів: по-перше, ці питання прямо стосуються інтересів різноманітних соціальних груп, політичних організацій та громадських рухів; по-друге, жодна інша інституція не може зрівнятися з державою за масштабом завдань, функціо-

¹ Хоча, як стверджують Є. Крапивін та Д. Писаренко, з реформою прокуратури в Україні склалася парадоксальна ситуація, оскільки фактично більшість європейських стандартів були імplementовані за останні дев'ять років реформ та навіть за період до 2014 року. Власне Євросоюз не озвучує чітких вимог чи побажань щодо того, в який бік має рухатись подальший розвиток прокуратури. Перш за все через те, що в самому ЄС принципи формування і поточної роботи прокуратури відмінні країна від країни; це значною мірою є питанням національних, а не загальних євросоюзівських стандартів. Для ЄС важливо, яким буде результат реформ: в європейській Україні, як і в усіх державах ЄС, прокуратура має бути незалежною, ефективною тощо, і саме ці загальні демократичні параметри перевірятимуть під час переговорів про вступ України до ЄС [1].

нальним навантаженням та впливом на суспільний розвиток; по-третє, держава є комплексним та діалектично суперечливим суспільно-політичним феноменом. Таким чином, виступаючи організаційною формою суспільного життя, що покликана гарантувати його єдність та впорядкованість, держава реалізує функції, що визначаються суспільними потребами, і тим самим діє в інтересах суспільства [Див. наприклад: 2, с. 68; 3, с. 89].

В контексті тематики нашого дослідження заслуговує на увагу позиція В. Волинця щодо того, що трансформація державно-владного механізму в Україні не обмежується лише структурно-організаційними змінами окремих державних органів, а передусім спрямована на створення та впровадження такої інституційної моделі, яка забезпечить найбільш ефективну реалізацію всього спектру функцій сучасної держави [4, с. 5]. Відтак, на думку академіка В. Скрипнюка, аналізуючи правоохоронну функцію та діяльність правоохоронних органів, основним призначенням яких є протидія злочинності, охорона законності та забезпечення правопорядку, необхідно зосереджуватись не на окремих інституційних змінах (на рівні конкретних державних органів чи установ), а на комплексному та системному підході до реалізації правоохоронної функції держави в цілому [5, с. 402-403]. При цьому, за твердженням О. Скрипнюка, всі державні функції перебувають у тісному взаємозв'язку, а їх системність визначається багатоманітністю напрямів державної діяльності, спрямованих на реалізацію соціального призначення держави [6, с. 143].

Відповідно до Конституції України (ст. 6) державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Закріпивши принцип поділу державної влади, Конституція встановила, що органи, які уособлюють кожну з гілок влади, мають здійснювати свої повноваження виключно у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ч. 2 ст. 6, ст. 19).

Послідовне дотримання конституційного принципу розподілу влади при збереженні соціально-політичної єдності її гілок, централізація виконавчої влади та чітке розмежування повноважень між державними органами та місцевим самоврядуванням запобігає як виникненню надпотужних органів із надмірними повноваженнями, так і розпорошенню владних функцій між численними владними структурами [7, с. 101]. Зважаючи на це, наше дослідження потребує критичного переосмислення та подальшого розвитку усталених теоретичних підходів щодо інституційного статусу прокуратури в системі державних органів, враховуючи сучасні напрацювання як вітчизняної, так і зарубіжної правової науки.

Представники західної політико-правової думки запропонували механізм реалізації принципу поділу влади, спрямований на запобігання кризовим явищам. Зокрема, А. Шлезінгер обґрунтував, що ефективне функціонування державного механізму забезпечується через балансування різних гілок влади за допомогою системи стримувань і противаг, доповненої конституційним контролем та тлумаченням Конституції органом конституційної юстиції. За такого підходу єдина державна влада розподіляється для забезпечення ефективності державного механізму, але при цьому зберігає свою цілісність [8, р. 9].

Ідея верховенства права та правового закону, посилення законності, захисту прав і свобод людини та громадянина безпосередньо спирається на принцип розподілу влади. Витоки цієї доктрини сягають античної філософської думки, де мислителі, аналізуючи тогочасні суспільні реалії, підкреслювали важливість розподілу обов'язків між різними верствами рабовласницького суспільства та необхідність функціонування окремих державних органів з їх специфічними завданнями, функціями та відповідними повноваженнями [9, с. 39].

Принцип поділу влади виступає конституційною моделлю організації державного механізму, згідно з якою владні повноваження розподіляються між законодавчими, виконавчими та судовими органами. При цьому кожна гілка влади функціонує автономно та незалежно від інших, що запобігає концентрації всієї державної влади в руках однієї особи чи органу¹. Таким чином, основне призначення цього принципу полягає у недопущенні створення такої державної інституції, яка могла б акумулювати надмірні повноваження різних гілок влади та здійснювати їх безконтрольно або зловживати ними [11, с. 8].

¹ Цікаво, що, наприклад, критикуючи пропозиції Ш. Монтеск'є щодо встановлення трьох влад – законодавчої, виконавчої та судової, Ф. Шершеневич, підкреслював, що вони «теоретично помилкові, а тому і практично непридатні. Трьох рівних за силою влад існувати не може; та, яка насправді виявиться найбільш сильною, і буде справжньою владою, а решта підкоряться їй мимоволі і перестануть бути самостійними владою. Єдність влади неминуче відновиться» [10].

Між тим, за спостереженням О. Козинця та В. Пророченка, які вивчали еволюцію теорії поділу влади в контексті світової політико-правової думки, різні історичні періоди розвитку суспільства характеризувались формуванням відмінних підходів та концепцій щодо оптимальної моделі розподілу державної влади [12, с. 168]. Класична теорія поділу влади на три гілки не охоплює всі конституційні органи у їх сучасному розумінні. Реальна практика державотворення свідчить про існування різноманітних форм здійснення публічної влади [13, с. 8].

За вірним твердженням Х. Кайдрович, в Україні існують органи державної влади, які не входять у жодну з трьох влад – законодавчу, виконавчу чи судову. Водночас ці органи створюються і діють відповідно до Конституції України та законів. За статусом є органами у структурі державної влади. Практика виконання переліченими органами державної влади не виключає не властивих з точки зору класичних уявлень про поділ влади окремих повноважень, що входять до компетенції інших підсистем влади. Так, Президент України, будучи главою держави, не входить до жодної гілки державної влади. Особливе місце у системі поділу влади займають конституційні органи: Рахункова палата України, Національний банк України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рада національної безпеки і оборони України, Офіс Президента України, які організаційно не входять до жодної з традиційних гілок влади [14, с. 25].

Н. Пелих, в свою чергу, пропонує поряд з існуючими гілками влади закріпити в статті 6 Конституції України президентську гілку, що повинна належати Президентові України та його представникові в АРК; контрольно-наглядову – прокуратурі, контрольно-ревізійній службі, Рахунковій палаті, уповноваженому ВРУ з прав людини та правоохоронну – органам, основне професійне завдання яких має правоохоронне спрямування [15, с. 69].

Отже, сучасне розуміння концепції розподілу влади зовсім передбачає обов'язкове віднесення органів держави до виконавчої, законодавчої чи судової влади, як це передбачалося на момент її формулювання авторами даної теорії. На перший план скоріше за все виходить їхня ефективна і збалансована взаємодія між собою з метою реалізації функцій держави. Будь-якій державі, якщо вона прагне бути суверенною та незалежною при здійсненні своєї зовнішньої політики та стабільною при вирішенні внутрішніх питань, властива особлива функція – забезпечення за допомогою своїх механізмів повного, одноманітного та безумовного виконання прийнятих нею законів.

При визначенні місця прокуратури в системі державних органів варто звернути увагу й на позиціонування правоохоронних органів у державному механізмі загалом. Вивчення наукових джерел свідчить, що питання правової природи правоохоронних органів у сучасній українській державі залишається дискусійним [7, с. 105]. При цьому, основні розбіжності полягають у тому, що одні дослідники розглядають правоохоронні органи як окремий елемент забезпечення функціонування державної влади, відокремлений від виконавчої гілки влади, тоді як інші науковці, орієнтуючись на чіткі юридичні конструкції, відносять їх або до виконавчої влади, або частково до виконавчої та судової гілок влади [16, с. 20].

Тут також варто підтримати й позицію І. Бондаренка, що відповідно до конституційного принципу поділу влади, зазначені державні органи належать до різних гілок влади. Вчений відзначає, що в нормативно-правових актах суди як органи правосуддя часто виокремлюються, що відображається у формулюванні «судові та правоохоронні органи». Більше того, правоохоронна діяльність характеризується суттєвою неоднорідністю за своїм змістом та характером [17, с. 20].

Цікаво, що, наприклад, В. Костицький, говорить про нову теорію розподілу влади, яка передбачає поділ на три рівні: влада народу, представницька влада та функціональна влада, а також визначено гілки влади представницької (законодавча, президентська та місцеве самоврядування) і функціональної (виконавча, судовою, контрольно-наглядова і атестаційна) [18].

Майже всі дослідники відзначають виняткову важливість оптимального вирішення цього питання з врахуванням конкретної ситуації в державах пострадянського простору, хоча висловлювалась і інша точка зору, яку наводить М. Косюта, що «всі суперечки про місце прокуратури в системі влади носять схоластичний характер і є безплідними. Є важливим лише чітко визначити функції прокуратури» [19, с. 29].

Висновки. На основі проведеного дослідження конституціоналізації правового статусу прокуратури в контексті механізму стримувань та противаг можна зробити наступні висновки.

По-перше, конституційна реформа правосуддя 2016 року та процес євроінтеграції України зумовили необхідність переосмислення ролі та місця прокуратури в механізмі державної влади.

Встановлено, що сучасне розуміння концепції розподілу влади не передбачає обов'язкового віднесення органів держави до виконавчої, законодавчої чи судової влади, натомість акцентується увага на їх ефективній і збалансованій взаємодії з метою реалізації функцій держави.

По-друге, аналіз наукових підходів до визначення місця прокуратури в системі державних органів свідчить про відсутність єдиної позиції щодо її інституційної приналежності. Деякі науковці розглядають прокуратуру як окремий елемент забезпечення функціонування державної влади, інші відносять її до виконавчої чи судової гілки влади, а окремі дослідники пропонують виділити контрольно-наглядову гілку влади, до якої мала б входити прокуратура.

По-третє, дослідження показало, що ефективне функціонування прокуратури в системі стримувань і противаг вимагає чіткого визначення її конституційно-правового статусу та функціонального призначення з урахуванням як національних особливостей, так і європейських стандартів організації та діяльності прокурорських органів. При цьому ключовим є не стільки формальне позиціонування прокуратури в системі поділу влади, скільки забезпечення її незалежності та ефективності у виконанні покладених на неї конституційних функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крапивін Є. та Писаренко Д. Прокуратура, як у Європі: чи є успіхи в Україні і де необхідні зміни. *Європейська правда*. 2023. 18 травня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/18/7161950>.
2. Белов Д.М., Перетворення конституції в умовах нової парадигми українського конституціоналізму: теоретичні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2. 2014 р. С. 67–69.
3. Швед І.І. Місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави: *Дис. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02*. Ужгород. 2018. 205 с.
4. Волинець В. Роль правоохоронної функції держави у державотворчому і правотворчому процесах в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 7. С. 4–10.
5. Скрипнюк В.М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : *монографія*. К.: Логос, 2010. 612 с.
6. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України. Академічне видання. Х.: Право, 2009. 411 с.
7. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Дис... канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право*. Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2016. 212 с.
8. Schlesinger, A. The imperial presidency. N.Y., 1974. 189 p.
9. Пехник А.В. Розподіл влади: сучасний погляд. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 60. С. 39–49.
10. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. М: Изд. бр. Башмаковых, 1911. 511 с.
11. Ніжник Н. Розподіл влади як основа сучасного парламентаризму. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2016. № 1 (33). С. 31–35.
12. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 165–169.
13. Кравців О.Р. Ідея поділу влади в українській політико-правовій думці XIX – поч. XXI ст.: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень* / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 24 с.
14. Кайдрович Х.І., Прокуратура у механізмі поділу влади в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». № 2(48). 2022. С. 22–29.
15. Пелих Н.А. Конституційні засади діяльності міліції України: *Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02*. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2002. 194 с.
16. Амелін О.Ю. Конституційна модель прокуратури в Україні. *Європейські перспективи*. № 3. 2021. С. 19–25.
17. Бондаренко І. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи: поняття та ознаки. *Право України*. 2003. № 4. С. 18–21.
18. Костицький В. Розподіл влади у правовій державі та соціальноноормативне закріплення ідеї свободи і демократії. URL: <http://www.kostytsky.com.ua>.

19. Косюта М.В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави: *дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.10. Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2002. 469 с.*
20. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 13–20.
21. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Реалізація органами прокуратури правоохоронної функції держави: механізм забезпечення конституційної безпеки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 74(6). Ч. 2. 2022. С. 192–195.

УДК 342.8 (324)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.28>

ОБМЕЖЕННЯ ПАСИВНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

Івасюк О.І.,
*аспірантка кафедри конституційного,
міжнародного та кримінального права
юридичного факультету
Донецького національного університету
імені Василя Стуса,
експерт з конституційного права
Центру політико-правових реформ
ORCID: 0000-0003-0263-2354
e-mail: o.ivasiuk@donnu.edu.ua*

Івасюк О.І. Обмеження пасивного виборчого права: міжнародні стандарти, європейський досвід та актуальність для України

Стаття присвячена аналізу правової природи встановлення обмежень пасивного виборчого права з точки зору міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини та їх актуальності для України. Розглянуто основні принципи міжнародного виборчого права, зокрема норми, закріплені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, резолюції ООН, документах Ради Європи та ОБСЄ, які пояснюють загальні межі встановлення обмежень права бути обраним та визнання його допустимим.

Особливу увагу приділено аналізу практики Європейського суду з прав людини, який завдяки визнанню Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод як гнучкого та живого інструменту може здійснювати динамічне, ефективне тлумачення її положень. Було розглянуто та виокремлено сукупність необхідних умов, які мають бути дотриманні для визнання встановленого обмеження пасивного виборчого права таким, що відповідає принципам верховенства права і Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в цілому. Проаналізовано значення історичних, політичних та інших обставин, притаманних конкретній державі, які можуть слугувати обґрунтуванням застосування обмежувачих заходів, однак які мають бути предметом періодичного перегляду державою на предмет їх актуальності.

Окремий розділ статті присвячений аналізу суспільно-політичної ситуації України сьогодні, який актуалізує питання обмеження пасивного виборчого права не лише на підставі загальнопоширених виборчих цензів, але і з метою захисту національного суверенітету, територіальної цілісності держави та її демократичного порядку. Коротко проаналізовано та зазначено недоліки підходу обмеження права балотуватись на виборах, викладеного в законопроекті № 9081, зокрема його невідповідності частинам другій та третій статті 76 Конституції України, що містять вичерпні вимоги до кандидатів у народні депутати України, які не можуть бути розширені законодавством. Окреслено спільну позицію Європейської комісії «За демократію через право» та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДІПЛ) викладену у висновку щодо законопроекту № 9081.

Ключові слова: вибори, виборче законодавство, виборчі права, пасивне виборче право, міжнародні стандарти, обмеження, демократичні вибори, демократія.

Ivasiuk O.I. Restrictions on passive suffrage: international standards, European experience and relevance for Ukraine.

The article analyses the legal nature of restrictions on passive suffrage from the perspective of international standards, the case law of the European Court of Human Rights and their relevance for

Ukraine. The author examines the basic principles of international electoral law, in particular, the rules enshrined in the International Covenant on Civil and Political Rights, UN resolutions, documents of the Council of Europe and the OSCE, which explain the general framework for imposing restrictions on the right to be elected and its admissibility.

Particular attention is paid to the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, which, due to the recognition of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as a flexible and living instrument, can carry out a dynamic and effective interpretation of its provisions. The author considers and identifies a set of necessary conditions which must be met in order to recognise the restriction of passive suffrage as compliant with the principles of the rule of law and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in particular. The author analyses the significance of historical, political and other circumstances inherent in a particular State which may serve as a justification for the application of restrictive measures, but which should be subject to periodic review by the State for their relevance.

A separate section of the article is devoted to the analysis of the socio-political situation in Ukraine today, which raises the issue of limiting passive suffrage not only on the basis of generally applicable electoral qualifications, but also with a view to protecting national sovereignty, territorial integrity of the State and its democratic order. The author briefly analyses and points out the shortcomings of the approach to restricting the right to stand for election set out in draft law No. 9081, in particular, its inconsistency with parts two and three of Article 76 of the Constitution of Ukraine, which contain exhaustive requirements for candidates for people's deputies of Ukraine which cannot be expanded by law. The author outlines the joint position of the European Commission for Democracy through Law and the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR) in their opinion on draft law No. 9081.

Key words: elections, electoral legislation, electoral rights, passive suffrage, international standards, restrictions, democratic elections, democracy.

Постановка проблеми. Право обирати та бути обраним є двома суттєвими елементами виборів, в яких вміщується уся суть реалізації цієї форми здійснення народовладдя. Без виборців та кандидатів не існує виборчого процесу як такого. Активне і пасивне виборчі права є індивідуальними політичними правами особи через реалізацію яких здійснюється і реалізація колективного вільного вираження думки народу, що у конструкції міжнародних виборчих стандартів є суттєвою ознакою проведення справжніх, вільних виборів. У сукупності вони складають єдине ціле – суб'єктивне виборче право особи [1, с. 65]. Політичні права та свободи більшість вітчизняних дослідників традиційно відносять до групи негативних прав, хоча за своєю суттю, реалізація значної частини політичних прав у сучасних державах можлива лише завдяки активній участі держави, тобто шляхом здійснення позитивних зобов'язань. Реалізація позитивних зобов'язань держави може здійснюватися не лише шляхом надання певних благ (матеріального характеру, або певних процесуальних дій), але і шляхом обмеження певних прав, на користь інших осіб або суспільства в цілому [2, с. 18].

Такі цензи як громадянство, дієздатність, вік, осілість, є звичними і прийнятними обмеженнями, що можуть і, як зазначено у Кодексі належної практики у виборчих справах Європейської комісії «За демократію через право», мають висуватись до виборців та кандидатів. Втім, визнаючи вимоги для здійснення активного та пасивного виборчого права, для останнього вони можуть бути більш суворішими та обмежувачими ніж до першого, що прямо чи опосередковано, але визнається міжнародними виборчими стандартами.

Поруч із кваліфікаційними вимогами, вираженими виборчими цензами, які окреслюють суб'єкта (носія) права, пасивне виборче право знає також обмеження, які мають дещо іншу правову природу. Обмеження права, на відміну від цензів, застосовується за певними критеріями індивідуально або до окремих груп громадян [3, с. 266-267].

Предметом дослідження даної статті є не питання характеристики та застосування виборчих цензів, а особливостей обмеження пасивного виборчого права з відмінних, унікальних причин, властивих конкретній державі на певному етапі її розвитку.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасних концепцій та підходів до правомірного застосування обмежень пасивного виборчого права як ефективного інструменту для збереження політичної еволюції держави, укріплення її демократичного устрою шляхом усунення або мінімі-

зації чинників, які можуть похитнути сталість інституцій або становлять загрозу незалежності, суверенітету та демократичним цінностям. Важливість дослідження цієї тематики для України зумовлена історичними та суспільно-політичними реаліями, в яких знаходиться наша держава, починаючи з війни на сході та повномасштабного вторгнення Російської Федерації, її постійного втручання у політичні процеси з метою дестабілізації демократичного правопорядку та конституційного ладу.

Стан опрацювання проблематики. В правовому науковому середовищі України значний внесок у дослідження тематики виборчих прав здійснили такі українські науковці як: Ю. Ключковський, М. Козюбра, В. Шаповал, О. Марцеляк, В. Нестерович, В. Погорілко, Р. Максакова та ін. Серед зарубіжних науковців над цією проблематикою працювали Д. Гардашевич, Ю. Топлак, М. Гранат, Д. Фаррел та ін.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище суб'єктивне виборче право особи може бути предметом встановлення певних обмежень. Окрім вже згаданого Кодексу належної практики у виборчих справах Європейської комісії «За демократію через право», що є актом «м'якого» права та належить до регіональних міжнародних стандартів, важливо звернути увагу також на Статтю 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який є обов'язковим для держав, які його ратифікували. Зі змісту першого абзацу Статті 25 вбачається, що кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість зокрема голосувати та бути обраним на справжніх періодичних виборах [4]. З цього формулювання можна дійти одностайного висновку, що обмеження у праві та у можливості можуть мати місце лише за умови якщо вони є обґрунтованими та недискримінаційними. Загальний коментар до Статті 25, прийнятий Комісією ООН з прав людини, дублює вищевказане твердження, вказуючи що обмеження права балотуватися мають бути обґрунтовані на підставі об'єктивних та розумних критеріїв [5, с. 3-4]. Відтак межі визнання обмеження пасивного виборчого права таким, що відповідає Статті 25 та загальному духу і принципам Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, є вкрай загальними. Можна презюмувати, що вони сформовані на концепції «від зворотнього», що окреслює конкретні особливості, які абсолютно жодним чином не можуть слугувати підставами обмеження відповідного права, наприклад, раса, колір шкіри, мова, релігія, освіта, політичні переконання, політична приналежність тощо.

Ще одним джерелом регіональних міжнародних виборчих стандартів є Стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), яка закріплює право на вільні вибори шляхом покладення на держав-сторін Конвенції обов'язку проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу [6]. Слушною є думка Ю. Ключковського, що наведене формулювання статті насправді містить загальні вимоги щодо виборів і дуже далеке від прямого ствердження конкретних прав людини чи громадянина [7, с. 29]. Її зміст не дає можливості визначити межі допустимого обмеження пасивного виборчого права. Однак завдяки унікальному механізму захисту прав людини Конвенція є живим, універсальним інструментом, положення якої слугують фундаментом, відправною точкою для здійснення їх ефективного динамічного тлумачення ЄСПЛ. Відтак, зміст Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції є значно ширшим внаслідок її тлумачення, зокрема в аспекті суб'єктивних виборчих прав. У своїй практиці ЄСПЛ є послідовним та розсудливим, що дає змогу якнайчіткіше визначити можливий обсяг обмежень пасивного виборчого права.

Визнаючи активне та пасивне виборчі права як не абсолютні права, ЄСПЛ надає широку свободу розсуду держави стосовно них, особливо коли питання стосується обмеження пасивного виборчого права [8]. В першу чергу, це прослідковується завдяки різним підходам до оцінювання судом правомірності застосованих обмежень до прав людини. При перевірці так званого «пасивного» аспекту права за Статтею 3 Протоколу № 1 до Конвенції ЄСПЛ обмежується встановленнями чи мають місце свавільні положення національного законодавства, що обмежують право балотуватися та як такі обмеження впливають на вільне вираження думки народу [9]. Під таким усіченим варіантом класичного тесту на пропорційність йдеться насамперед про концепцію «непрямих обмежень», що має на меті встановлення чи є доречними цілі, що переслідуються тим обмеженням, які встановлює держава. В аспекті встановлення жорсткіших умов для права балотуватися на виборах Конвенція не передбачає вичерпний перелік легітимних цілей, для яких таке обмеження було виправданим. На це є декілька причин. По-перше, іноді є вкрай складним дослі-

дити чіткий зв'язок між передбаченим обмеженням та метою, яке воно переслідує, адже наслідки заборони права бути обраним для окремих осіб чи груп осіб важко передбачити, особливо коли за мету ставляться цілі більш широкого, глобального контексту. По-друге, незважаючи на існування конструкції міжнародних виборчих стандартів, організація та проведення виборів всередині держави є справою її національного, внутрішнього значення. Адже кожна з країн може мати різні виборчі системи, регламентацію і проведення виборчих процедур, територіальну організацію виборів тощо, однак основоположним залишається обов'язок проведення вільних, справедливих, чесних виборів. Дана теза підтверджується зокрема і резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 р., якою було визнано, що зусилля міжнародного співтовариства щодо підвищення ефективності принципу періодичних і справжніх виборів не повинні порушувати суверенне право кожної країни вільно вибирати та розвивати свою політичну, соціальну, економічну та культурну систему, незважаючи на те, чи відповідає вона вибору інших країн [10]. Міжнародні виборчі стандарти слушно вважати так званим «мінімально допустимим консенсусом»: вони не лише закріплюють перелік загальновизнаних прав, але й фіксують їх певний необхідний обсяг, мінімальний рівень, на якому останні мають реалізовуватись [11]. Відтак концепція «непрямих обмежень» встановлює загальну умову відповідності мети застосування певного обмеження принципу верховенства права та загальним цілям Конвенції, що має бути доведено шляхом дослідження конкретних специфічних обставин справи. Через відсутність переліку «легітимних цілей» в Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції дана концепція також не передбачає застосування традиційної перевірки на «необхідність» чи «нагальну соціальну потребу» [12]. У своїй практиці ЄСПЛ також визначив межі допустимості обмеження пасивного виборчого права керуючись концепцією «від зворотнього», як у Статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, забороняючи різницю в поводженні на підставі відмінностей людей або певних груп.

Отже можна підсумувати, що в розумінні практики ЄСПЛ і самої Конвенції зокрема обмеження пасивного виборчого права може бути визнано правомірним та прийнятним за сукупності наступних умов. Однією з них є спосіб закріплення та характер обмеження: воно має бути встановлене законом та не бути свавільним. Під останнім варто розуміти відповідність законодавчого закріплення обмеження принципам верховенства права, правової визначеності, справедливості та в загальному контексті не бути свавільним в розумінні Конвенції в цілому. З цієї умови логічно випливає наступна, більш звужена, що полягає в оцінці впливу встановленого обмеження на здійснення передбаченого Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції права на вільні вибори, тобто як та якою мірою воно впливає на вільне вираження думки народу як колективного права. Останньою, але не менш суттєвою умовою є вирішення питання відповідності мети, для досягнення якої було встановлено обмеження право балотуватися, принципам верховенства права та загальним цілям Конвенції. За відсутності «легітимних цілей» передбачених самою Конвенцією держави є вільними у досягненні різних специфічних цілей, що можуть бути зумовлені різними історичними, політичними, суспільними обставинами. Дискреція держави є ширшою, коли йдеться про важливу мету (захист існування нації, забезпечення національної злагоди, безпеки, збереження демократичного устрою тощо) та йдеться про права, які не є абсолютними. У багатьох своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що для цілей застосування Статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції будь-яке виборче законодавство повинне оцінюватися у світлі політичної еволюції відповідної країни, що означає, що неприйнятні елементи для однієї системи можуть бути виправдані в іншій [13].

Поряд та подекуди у сукупності з історичним контекстом однією з поширених цілей обмежень права бути обраним у практиці ЄСПЛ виокремлюється захист демократичного порядку. Під цим поняттям варто розуміти такий політичний устрій держави, за якого забезпечується реалізація, гарантування та захист основоположних прав та свобод, державні інституції функціонують за принципом поділу влади, які формуються шляхом проведення вільних, справедливих, демократичних виборів та загалом панують принципи гласності, відкритості та плюралізму. Демократичний порядок є комплексною категорією, тому вище наведене визначення відображає лише частину з ключових притаманних йому ознак.

Окрім дотримання вищеописаних умов для визнання відповідних обмежень правомірними та прийнятними, ЄСПЛ неодноразово підкреслював вирішальне значення часового обмеження та необхідності перегляду таких заходів. У справі «Паксас проти Литви», що стосувалась фактично позбавлення права бути обраним до парламенту колишнього Президента

Литви, ЄСПЛ дійшов висновку, що контекст ситуації у конкретній державі може змінюватись і з плином часу початкове обґрунтування необхідності обмежуючих заходів може зникнути [14]. Тобто історичні, політичні, суспільні обставини не є сталими, а навпаки динамічними, що потребує від держави ретельного періодичного перегляду наявних обмежень та їх скасування, коли вони перестануть повною мірою відповідати заявленій меті, зокрема збереженню демократичного порядку.

Протягом усієї історії незалежної України наша держава неодноразово зіштовхувалась з проблемою існування відвертих або прихованих антиукраїнських політичних сил, чия діяльність була прямо чи опосередковано спрямована на гальмування її демократичного проєвропейського розвитку та повернення до пулу держав-сателітів Російської Федерації. З початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 року присутність та діяльність таких політичних партій почала становити реальну загрозу порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризу її безпеки. Їх представників-прибічників держави-агресора було неодноразово викрито в здійсненні колабораціоністської діяльності, глорифікації, виправдовуванні та запереченні збройної агресії Російської Федерації проти України. Після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» [15] діяльність близько 16 проросійських політичних партій було заборонено. Однак заборона політичної партії не передбачає позбавлення її членів права балотуватися на наступних виборах. Так як політична партія є способом реалізації права громадян на свободу об'єднання, сутність цього добровільного об'єднання твориться діями або бездіяльністю конкретних осіб. Відтак у 2023 році низка членів парламенту зареєстрували законопроект щодо обмеження участі осіб, пов'язаних з політичними партіями, діяльність яких заборонена, в управлінні державою (реєстр. № 9081) [16] та два альтернативних до нього [17, 18]. Однак жодна зі законодавчих ініціатив не була розглянута Верховною Радою України, що видається цілком логічним з огляду на їх суттєві недоліки. Законопроект № 9081 передбачає позбавлення права бути кандидатом на виборах особи, яка була обрана народним депутатом України, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою від політичної партії, діяльність якої заборонена. Строк дії для позбавлення пасивного виборчого права передбачено у 10 років після припинення чинного воєнного стану в Україні та поширюється на усі види загальнонаціональних та місцевих виборів, окрім виборів Президента України. Крім того, законопроектом розширено перелік документів для реєстрації кандидата на виборах, а також закріплено додаткову підставу відмови в реєстрації чи її скасування у разі встановлення факту обрання відповідного кандидата в минулому від політичної партії, діяльність якої заборонена. Відтак передбачені положення відкрито суперечать частинам другій та третій статті 76 Конституції України, що містять вичерпний перелік вимог до кандидатів у народні депутати України, який не може бути розширено законами України та зміна яких має відбуватися у порядку процедури, передбаченої для так званих «захищених» розділів Конституції України шляхом проведення референдуму [19]. У спільному висновку щодо законопроекту № 9081 Європейська комісія «За демократію через право» та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДІПЛ) визнали, що цілі встановлення таких обмежень пасивного виборчого права, які полягають у захисті національної безпеки, демократичного розвитку, конституційного ладу та територіальної цілісності України, зважаючи на унікальний історичний контекст, є законними та такими що відповідають Конвенції. Проте автоматичний колективний невивірковий підхід законопроекту до встановлення таких обмежень є непропорційним, адже такі заходи мають стосуватись лише тих осіб, які брали активну участь або прямо чи опосередковано потурали діям, що призвели до заборони партії. Такі дії мають мати документальне підтвердження і повинні оцінюватись на індивідуальній основі [20].

Висновки. Пасивне виборче право є важливим індивідуальним правом, яке сприяє реалізації колективного права на вільне вираження думки народу та без забезпечення якого не може бути вільних, чесних, справедливих виборів. Це право не є абсолютним і на відміну від активного виборчого права може підлягати більш суворішим обмеженням. Як слушно зазначає Ю. Ключковський, вимоги, що висуваються до пасивного виборчого права за своїм змістом істотно відрізняються у різних країнах, що дозволяє говорити про міжнародні стандарти щодо «пасивного» аспекту права у значно слабшому сенсі порівняно з активним виборчим правом. Тим не менш, хоч і держава має широке поле для дискреції у цьому питанні важливим елементом залишається встановлення обмежуючих заходів

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Максакова О. Право голосу і право бути обраним: єдність у суб'єктивному виборчому праві особи. *Юридичний вісник України*. 2023. № 504. С. 65.
2. Косілова О. Обмеження політичних прав і свобод: нормативні підстави, механізми реалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 3(114). 2020. URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/5.-114.pdf>.
3. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: *монографія*. Київ: Баїте, 2018. 908 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf>.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#top.
5. UN Human Rights Committee. General Comment No. 25 (1996). URL: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/general%20comment%2025.pdf>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
7. Ключковський Ю. Правова природа та зміст міжнародних виборчих стандартів. *Конституційний процес*. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-2/pdfs/2-yurii-kliuchkovskiy-pravova-pryroda-zmist-mizhnarodnykh-vyborykh-standartiv.pdf>.
8. Етхеберріа та інші проти Іспанії. Рішення Європейського суду з прав людини від 30 червня 2009 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-93474%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-93474%22]}).
9. Мельниченко проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_352#Text.
10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 р. A/RES/44/146. URL: https://digitallibrary.un.org/naanna/record/82467/files/A_RES_44_147-EN.pdf.
11. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. 2012. 13–19 груд. № 49 (910). С. 6.
12. Жданюка проти Латвії. Рішення Європейського суду з прав людини від 16 березня 2006 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-72794%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-72794%22]}).
13. Подколзіна проти Латвії. Рішення Європейського суду з прав людини від 9 квітня 2002 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-60417%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60417%22]}).
14. Паксас проти Литви. Рішення Європейського суду з прав людини від 6 січня 2011 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102617>.
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n63>.
16. Законопроект № 9081. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41482>.
17. Законопроект № 9081-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41499>.
18. Законопроект № 9081-2. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41604>.
19. Івасюк О., Магера А., Кириченко Ю. Висновок Центру політико-правових реформ щодо законопроекту № 9081. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/vysnovok-tsentru-polityko-pravovyh-reform-shhodo-zakonoprojektu-9081-pro-vnesennya-zmin-do-deyakyh-zakoniv-ukrayiny-shhodo-obmezheniya-uchasti-osib-pov-yazanyh-z-politychnymy-partiyamy-diyalnist-yakyh/>.
20. Joint opinion of the Venice Commission and ODIHR on the draft law amending certain legislative acts of Ukraine which restrict the participation in the state power of persons associated with political parties whose activities are prohibited by law CDL-AD(2023)025-e. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)025-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)025-e)

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.29>

СОЦІАЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ІНФРАСТРУКТУРИ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ігнат'єв Б.,

*аспірант кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-9752-4785
e-mail: bohdan.ihnato@uzhnu.edu.ua*

Ігнат'єв Б. Соціальна значущість інфраструктури у контексті правового регулювання.

Процес глобалізації та синергії на рівні держав та громад, визначають вимоги до всіх сфер життєдіяльності людини. Значну роль та цінність має інфраструктурний розвиток як базове матеріальне та організаційне підґрунтя для офіційного правового нормування та формалізації сучасних стандартів до прав і свобод людини, засобів їх реалізації. Інфраструктура є складним, комплексним об'єктом правового регулювання, основою якого є забезпечення гідного життя без дискримінації. Можемо стверджувати, що посилюється роль та значущість інфраструктури, а тому виникають нові її види, розробляються та удосконалюються моделі їх системних зв'язків, що уможливорює подальший інфраструктурний розвиток.

Прагнення досягнути стандартів гідного життя, що притаманні економічно розвинутим демократичним країнам, де дотримуються основоположні принципи та права людини, зумовлює необхідність планування та виробити модель інфраструктурного розвитку. У статті досліджуються думки щодо нормативно-правового визначення та змістового наповнення поняття “гідного життя”, роль засобів до досягнення стандартів “гідного життя”, де основна увага надається інфраструктурі. У статті наводяться аналізуються наукові думки щодо значення інфраструктури, її здатність до утворення окремих суспільних та урядових інститутів, її поліваріантність.

Проведено компаративний аналіз розуміння інфраструктури та національному рівні з країнами Європейського Союзу та Сполученими Штатами Америки. У цьому дослідженні пропонується підхід, щодо сприйняття стандарту розвинутої і сучасної інфраструктури як соціальної гарантії, без дотримання якої існування демократії не уявляється. Сама по собі цінність інфраструктури робить її вразливою у сенсі національної безпеки, що в першу чергу, в умовах інформаційної ери розвитку, вказує на потребу її захисту на рівні держав. Науковим дослідженням охоплюється інститут “індустріальних парків” як своєрідної рушійної сили, з використанням території для утворення передових форм інфраструктури.

Емуляція новітніх підходів до розуміння інфраструктури в українському праві дозволить якісно закласти основи доступу до гідного життя, що базується на інклюзії в інституційному забезпеченні.

Ключові слова: інфраструктура, гідне життя, соціальна цінність, інклюзія, правове регулювання, інформаційна безпека.

Ihnato B. Social significance of infrastructure in the context of legal regulation.

The process of globalization and synergy at the level of states and communities determine the requirements for all spheres of human life. Infrastructure development has a significant role and value as the basic material and organizational basis for official legal regulation and formalization of modern standards for human rights and freedoms, means of their implementation. Infrastructure is a complex, comprehensive object of legal regulation, the basis of which is ensuring a decent life without discrimination. We can argue that the role and significance of infrastructure is increasing, and therefore new types of it are emerging, models of their systemic connections are being developed and improved, which makes further infrastructure development possible. The desire to achieve standards of a decent

life, which are inherent in economically developed democratic countries, where fundamental principles and human rights are observed, necessitates the need to plan and develop a model of infrastructure development. The article explores the views on the regulatory and legal definition and content of the concept of “decent life”, the role of means to achieve standards of “decent life”, where the main attention is paid to infrastructure. The article presents and analyzes scientific views on the importance of infrastructure, its ability to form individual social and governmental institutions, its polyvariance.

A comparative analysis of the understanding of infrastructure at the national level with the countries of the European Union and the United States of America is conducted. This study proposes an approach to the perception of the standard of developed and modern infrastructure as a social guarantee, without which the existence of democracy is unimaginable. The value of infrastructure itself makes it vulnerable in terms of national security, which, first of all, in the conditions of the information era of development, indicates the need for its protection at the state level. The scientific research covers the institute of “industrial parks” as a kind of driving force, using the territory to form advanced forms of infrastructure.

Emulation of the latest approaches to understanding infrastructure in Ukrainian law will allow qualitatively laying the foundations for access to a decent life, based on inclusion in institutional provision.

Key words: infrastructure, decent life, social value, inclusion, legal regulation, information security.

Постановка проблеми. Преамбула Конституції України визначає спрямованість дії на: (1) забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, (2) зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, (3) розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави. Проблематика правового регулювання інфраструктури в Україні прямо взаємопов’язується із побудовою задекларованої в Конституції України демократичної, соціальної, правової держави.

Мета дослідження – визначення соціальної цінності інфраструктури як поліваріантного засобу забезпечення право і свобод людини, визначення потреб та передумов введення правового визначення терміну “інфраструктура” та його сутності для користі правової науки.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням теоретичних поглядів на термін “інфраструктура” займалася Н. Трушкіна, яка констатує різноманітність визначень терміну з залежності від галузі науки та відсутність такого визначення в теорії права. Інші науковці використовують термін “інфраструктура” в контексті дослідження права на гідне життя, інформаційну безпеку, існування технологічних та наукових парків, та зазначають про важливість інфраструктурного розвитку. Увага соціальній цінності інфраструктури досі в правовій науці достатньо не приділялася.

Виклад основного матеріалу. Гідні умови життя, європейський та євроатлантичний курс України, зміцнення демократії, соціального захисту, побудова правової держави не уявляються без розуміння доступної інфраструктури, яка розвивається.

К. Владковська та В. Плоскун відштовхуються від того, що право на гідний рівень життя, що визначене кількома фундаментальними документами Ради Європи та Європейського Союзу, а також багатьма конституціями країн-членів ЄС, як явно визначене – визначене як обов’язок держави забезпечити гідний рівень життя для населення. На їх думку, оскільки Україна визнала себе соціальною та правовою державою, то обов’язком держави є забезпечення верховенства права в усіх сферах життя, дотримання та захист соціальних прав, створення мінімальних соціальних гарантій для осіб, які не можуть себе забезпечувати в силу економічних причин, стану здоров’я, віку, тощо [1].

Ми вважаємо слушною думку К. Владковської та В. Плоскуна, що одним із елементів соціальної держави є забезпечення права людини на гідний рівень життя. Доповнення Концепції природних прав людини економічними, культурними та соціальними правами у кінці XIX століття призвело до визнання в Європі критично важливим права на гідне життя. З часу такого визнання і зараз у правовій доктрині точаться дискусії щодо розуміння змісту цього права [1].

Ми погоджуємося з тезою, що Конституція України проголосила Україну соціальною державою, а також передбачила у статті 48 право людини на достатній життєвий рівень, укладення Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом, і це зумовлює необхідність наближення українського законодавства про соціальний захист із європейським [1].

На думку Л.В. Кулачок-Тітової гідний рівень життя повинен мати конкретне закріплення у соціальному законодавстві України та орієнтиром для визначення розмірів заробітної плати, пенсії та інших соціальних виплат, які забезпечують існування людини. Дуже важливо, щоб при цьому дотримувався принцип соціальної справедливості, але і не страждала людська гідність. Саме досягнення гідного рівня життя є основною метою соціальної політики держави та загальної системи соціального захисту населення, одним із найважливіших принципів права соціального забезпечення [2].

За висновками В. Андріїва, Т. Вахонєва на рівень реалізації права на гідне життя впливають різноманітні фактори: державна соціальна політика, рівень розвитку соціальної сфери в країні, умови життя населення, спосіб життя, інвестиційний клімат, стан навколишнього середовища, соціально-історичні процеси, доходи населення, бідність і нерівність, безробіття та використання робочої сили, динаміка демографічних процесів, освіта та навчання, здоров'я, продовольство та харчування, стан житла (населених пунктів), інфраструктура, зв'язок, культура, соціальні зв'язки, сімейні цінності, політична та соціальна стабільність, політичні та цивільні інститути. При цьому, незважаючи на всю багатогранність змісту права на життя, воно поступається поняттю права на гідний рівень життя щодо рівня задоволення потреб та їх різноманіття. Воно є важливою гарантією соціального стану та реалізації основних прав і свобод кожної людини [3].

На думку О.Г. Кушніренко на розуміння якісної суті гідного життя мають вплив рівень забезпечення державою реалізації прав людини у сферах з працю, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, безпеку життя, надання громадянам можливості вільно брати участь у громадсько-політичному і культурному житті, а також соціальну забезпеченість людини, сім'ї, соціальні гарантії для національних меншин; рівень соціально-комунальної інфраструктури, тощо [4].

Отже, інфраструктура посідає важливе місце серед елементів, що забезпечують гідний рівень життя.

Постійне зростання ролі інформаційних ресурсів у житті сучасного суспільства та значення інформаційного впливу на суспільну свідомість, запровадження новітніх інформаційних технологій, удосконалення інформаційної інфраструктури зумовлює необхідність приділення дедалі більшої уваги проблемі інформаційної безпеки. Інформація стає сьогодні головним ресурсом науково-технічного й соціально-економічного розвитку суспільства, який, на відміну від переважної більшості традиційних ресурсів, не тільки не зменшується внаслідок використання, але й неухильно зростає, забезпечуючи зростання життєвого рівня населення, економічного, оборонного і політичного потенціалу країни. Цілісність світового співтовариства також забезпечується за рахунок інтенсивного інформаційного обміну. У цих умовах інформаційна сфера життєдіяльності суспільства стає дедалі більш уразливою мішенню для інформаційної агресії й тероризму, відтак кожна держава повинна забезпечити в країні відповідний рівень інформаційної безпеки як на національному рівні, так і на рівні організацій і окремих громадян.

Проведений Галасюком В.В. аналіз міжнародного досвіду перспективних напрямів економічного розвитку України з використанням індустріальних парків [5], наводить визначення останніх як спеціальних промислових територій, як правило, з підготовленою інженерно-транспортною інфраструктурою, набором необхідних сервісів, спрощеними регуляторними процедурами та пакетом стимулів для виробничих та науково-дослідних підприємств. Це перевірений часом і досвідом механізм індустріалізації, залучення інвестицій, збільшення зайнятості населення, збалансованого регіонального розвитку, підтримки місцевих виробників, сприяння малому та середньому підприємництву. Дослідник зазначає, що усвідомлення ролі держави в розбудові індустріальних парків поступово змінювалось з пасивної – простого надання інфраструктури, на активну – надання різноманітних стимулів та преференцій учасникам індустріальних парків на місцевому і загальнонаціональному рівнях.

Законом “Про індустріальні парки” визначається, що індустріальний (промисловий) парк (далі - індустріальний парк) – це визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, переробки промислових та/або побутових відходів (крім захоронення відходів), альтернативної енергетики, зберігання енергії, а також науково-технічну діяльність, діяльність у сфері інформації і електронних комунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку. Закон приділяє чимало

уваги значенню інфраструктурного забезпечення задля реалізації ідей діяльності індустриальних парків, зокрема щодо наявності інженерно-транспортної, логістичної, ринкової, енергетичної та екологічної інфраструктури [6].

Трошкіна К.Є. при дослідженні питання правового регулювання діяльності наукових парків в Україні, як складової сфери інноваційних технологій, науки та освітньої інфраструктури, робить висновки, що наукові парки є дієвими та ефективними у розробці, впровадженні та розповсюдженні сучасних інноваційних технологій, а також у підготовці висококваліфікованих наукових кадрів. Успіх наукових парків та інкубаторів залежить від того, наскільки ефективно країна розробила правову схему, коли це питання буде вирішено, воно стане привабливішим для іноземних інвесторів. Інша справа - наскільки ефективно вони створюють інфраструктуру, сприятливу для розвитку бізнесу. Державна політика та правові положення можуть суттєво сприяти в цьому напрямку [7].

Попри поширеність терміну “інфраструктура”, сьогодні мало уваги приділено її значенню в контексті правового регулювання. Утворення в 2015 році українським урядом Міністерства інфраструктури України не наводить визначення самої “інфраструктури”, але формально обмежує розуміння цього явища сферами транспорту та зв'язку [8]. Наприкінці 2022 року уряд доповнив компетенцію Міністерства інфраструктури такими галузями як (1) будівництво, (2) регіональна політика та питання місцевого самоврядування, (3) благоустрій населених пунктів, комунального господарства, (4) містобудування та архітектури, тощо [9]. Цей, вже історичний факт, наводить нас на розуміння, що поняття “інфраструктури” є ширшим і не остаточним, ніж суто її сприйняття як синоніму значення транспорту чи зв'язку.

Найбільше дослідження поняття інфраструктури нині спостерігається в економічній науці та галузевих природничих науках. Про це свідчить і Великий тлумачний словник української мови, який наводить наступні визначення, що пов'язані зі словом “інфраструктура”:

інфраструктура – сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальну і професійну освіту, охорону здоров'я, тощо).

інвестиційна інфраструктура – галузі економіки, підприємства, установи, які забезпечують процес безперебійного інвестування.

інфраструктура ринку – банки, біржі, а також підприємства, що обслуговують ринок [10].

Н. Трушкіна в роботі “Еволюція теоретичних поглядів на сутність поняття “інфраструктура” зазначає, що у найближчі десятиліття прогнозується безпрецедентний рівень розвитку інфраструктури. Без належного державного управління та регулювання розвиток інфраструктури не буде ефективним і дієвим. У науковій літературі можна знайти безліч понять «інфраструктура», але не існує єдиної наукової позиції стосовно формулювання цієї дефініції. Інфраструктура з наукового погляду є категорією універсальною, оскільки використовується у різних науках. Відповідно у кожному науковому напрямі сформувалася власна система категорій, яку застосовують для дослідження значення інфраструктури. Узагальнюючи одержані результати досліджень автор надає трактування поняття “інфраструктура” як сукупності різноманітних інституцій (установи, організації), інститутів (правила, норми), видів економічної діяльності, необхідних для обслуговування й забезпечення дієвого функціонування та управління національним господарством у контексті сталого розвитку [11].

Тільки за цими тлумаченнями вже спостерігається нахил до економіки і господарства. Але, якщо відштовхуватися від розуміння постійної трансформації змісту поняття “інфраструктура”, неможливо виключити доповнення існуючих визначень новими чи то галузями економіки, чи то іншими життєво важливими сферами. Право, як універсальний регулятор, не повинне стримувати природний розвиток людини і суспільства через обмежене розуміння інфраструктури, а навпаки – випрацювати такі підходи до розуміння інфраструктури, які б (1) констатували постійну зміну цього явища та (2) стимулювали свободу і рішучість до таких змін.

Звіт та план дій щодо конкурентної спроможності Європейського Союзу, представлений 09.09.2024 колишнім функціонером Центрального банку Європейського союзу та прем'єр-міністра Італії Маріо Драгі щодо стану розвитку Європейського союзу констатує простежуваність наявного та набираючого обертів відставання країн Європейського союзу від Сполучених штатів Америки та комуністичного Китаю. Дослідженням визнається, що потужна система прав і цінностей Європи пропонує рівні можливості та є лідером у соціальному залученні. Європейські

інститути, економічні рамки та відданість верховенству права створюють середовище, у якому бізнес може розвиватися, а люди – процвітати. Першокласна інфраструктура та кваліфікована робоча сила дають Європі конкурентну перевагу. Розвинута сучасна інфраструктура займає ключову роль в забезпеченні конкурентоздатної Європи. Вже тут спостерігається використання термінів “заряджальна інфраструктура” (система зарядних станцій для електротранспорту), “транскордонна інфраструктура”, “системна інфраструктура”, тощо. Матеріали дослідження випрацьовують план розвитку на основі системного підходу до посилення конкурентної здатності Європейського Союзу. Тут, під конкурентною здатністю розуміється не вузьке її суто економічне значення, а більш ширше розуміння – як здатність відповідати гідному рівню життя сучасних демократій [12].

У 2021 році, Президентом Сполучених Штатів Америки Дж. Байденом підписано The Infrastructure Investment and Jobs Act (IIJA) (закон про інвестиції в інфраструктуру та робочі місця), також відомий як the Bipartisan Infrastructure Law (BIL) (Двопартійний закон про інфраструктуру). В первинному звучанні проєкт цього акту мав розв’язати проблеми, що пов’язані з федеральним управлінням та фінансуванням доріг, логістики, безпекою на автошляхах, дослідженнями, небезпечними матеріалами та залізничними програмами. В остаточній редакції акт поглинув фінансування для широкосмугового доступу, чистої води та оновлення електричної мережі, утворення мільйонів робочих місць, посилення інституту профспілок, вирішення екологічних проблем [13].

Висновки. Ці приклади підсилюють тезу про гнучкість дефініції “інфраструктура” та потребу вироблення підходів до такого розуміння з точки зору правового регулювання. З огляду на це, узагальнення та систематизація теоретичних підходів до поняття “інфраструктура” на сьогодні залишається актуальним і потребує подальшого наукового уточнення.

Немає жодних сумнівів, що будь-яке майбутнє визначення терміну “інфраструктура” буде пов’язане із його соціальною значущістю. Саме соціальна значимість повинна стати наскрізним елементом правового визначення терміну “інфраструктура”, що дозволить, з одного боку, підсилити вже наявні наукові визначення, а з іншого, – доповнити розуміння суспільного запиту на інфраструктуру як важливий складник устрою сучасної демократичної держави. За цієї умови програмний, цільовий характер норм Конституції України в її частинах щодо прав і свобод, зокрема права на життя, повагу до гідності, свободу, об’єднання, соціальний захист, інформацію, підприємництво, буде вигідно доповнений новим значенням. Емуляція новітніх підходів до розуміння інфраструктури в українському праві дозволить якісно закладати основи до інклюзивності, стандарту гідного рівня життя, утворення інституцій, тощо. Вже зараз можемо констатувати появу значення достатньо розвинутої інфраструктури як соціальної гарантії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Владковська К., Плоскун В. Право на гідний життєвий рівень: особливості визначення у державах європейського союзу. URL (на дату 22.11.2024): <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/legal/article/view/301/302>.
2. Кулачок-Тітова Л.В. Право на гідний рівень життя в міжнародному, зарубіжному та національному законодавстві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, № 106. Серія «ПРАВО». Випуск №17, 2014 рік, с. 122–126. URL (станом на 22.11.2024): <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1205>.
3. Андріїв В., Вахонєва Т. Міжнародно-правові проблеми кваліфікації права на гідний рівень життя. URL (станом на 22.11.2024): <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/52453>.
4. Кушніренко О.Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. URL (станом на 22.11.2024): <https://elar.naiaiu.kiev.ua/handle/123456789/30165>.
5. Галасюк В.В. Індустріальні парки: світовий досвід та перспективи створення в Україні. URL (станом на 09.12.2024): <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/33691>.
6. Закон України “Про індустріальні парки”. URL (станом на 09.12.2024): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2015 №460 “Про затвердження Положення про Міністерство інфраструктури України”. URL (станом на 09.12.2024): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2015-%D0%BF/ed20150630#Text>.

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2022 № 1400 “Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади”. URL (станом на 09.12.2024) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1400-2022-%D0%BF/ed20221220#n2>.
9. Трошкіна К.Є. Правове регулювання діяльності наукових парків в Україні. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ*. СЕРІЯ: ПРАВО. Випуск 10, 2021, с. 33–38. URL (станом на 01.12.2024): <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/55/41>.
10. Великий тлумачний словник української мови. 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Буссел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – VIII, с. 514. URL (станом на 07.12.2024): https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000728_4.
11. Трушкіна Н. Еволюція теоретичних поглядів на сутність поняття “інфраструктура”. URL (станом на 07.12.2024): <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/4090/4113>.
12. Матеріали звіту та плану дій щодо конкурентоспроможності Європейського Союзу. URL (станом на 09.12.2024): https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en.
13. H.R.3684 – Infrastructure Investment and Jobs Act, URL (станом на 09.12.2024): <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/3684/text>.

UDC: 342.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.30>

CONSTITUTIONAL IDENTITY AND NATIONAL VALUES IN THE CONDITIONS OF PERMANENT THREATS TO UKRAINE'S STATESHIP

Kovalchuk V.,
*Head of the Department
of Theory of Law and Constitutionalism
Lviv Polytechnic National University
e-mail: Vitalii.B.Kovalchuk@lpnu.ua*

Kovalchuk V. Constitutional identity and national values in the conditions of permanent threats to Ukraine's stateship.

The article explores the essence of constitutional identity, its connection with national identity, and the peculiarities of their implementation under the conditions of Ukraine's permanent statehood threats. It emphasizes that, in a broad context, constitutional identity represents a system of certain values, principles, institutions, and traditions that are reflected at the normative and judicial levels, as well as in legal customs and the practice of constitutional implementation. The fundamental element of constitutional identity is values – significant goals and means of achieving them for every nation. Constitutional identity is formed by both national and universal values.

According to the author, national identity, as the identity of the community that constitutes the source of constituent power, forms the foundation of constitutional identity. Constituent power is realized through the constitution, making elements of national identity (such as language, culture, religion, traditions, etc.) integral parts of constitutional identity. National identity embodies the collective identity of the community, while constitutional identity reflects this identity in the constitution. It incorporates the most significant and immutable provisions that express the «spirit» of the constitution. Thus, restrictions on certain types of constitutional amendments are intended to preserve the existing identity of the nation and prevent the removal of attributes without which it would lose its distinctiveness among other nations.

The author pays particular attention to the issue of realizing constitutional and national identity under the constant threat to Ukraine's sovereignty. Modern Ukraine finds itself on a challenging path toward forming its constitutional identity, which, due to historical reasons, has not been fully developed. The individual elements that have emerged during the years of independence have not coalesced into a coherent philosophical and ideological doctrine that would enable the Ukrainian national state to become an equal subject of international law and allow the Ukrainian people (nation) to exercise their inalienable right to self-determination.

The future of the Ukrainian political nation is directly linked to European identity and the values of constitutionalism, among which the following play a decisive role: personal freedom and dignity, popular sovereignty and minority rights, political pluralism, judicial independence, and the legitimacy of public authority as a whole. Ukraine's aspirations to integrate into the unified European legal space are reflected in the Constitution of Ukraine (amendments of February 7, 2019). This objective stems directly from Ukraine's legal tradition and contemporary state-building practices.

At the same time, the formation of a modern political nation in Ukraine is impossible without fostering a sense of civic patriotism and national dignity. This is crucial both for uniting a multiethnic country into a single people (nation) and for advancing state-building processes. Constitutional identity and national identity should become foundational elements of the political and legal ideology of the modern Ukrainian constitutional state.

Key words: constitutional identity, national values, national identity, civic identity, statehood.

Ковальчук В. Конституційна ідентичність та національні цінності в умовах перманентної загрози державності України.

В статті з'ясовано сутність конституційної ідентичності, її зв'язок з національною ідентичністю та особливості їх реалізації в умовах перманентної загрози державності України. Акцентовано увагу на тому, що в широкому контексті конституційна ідентичність являє собою систему певних цінностей, принципів, інститутів і традицій, що втілюються на нормативному та правозастосовному (судовому) рівнях, у юридичних звичаях та практиці реалізації конституції. Базовим елементом конституційної ідентичності є цінності – значущі для кожного народу (нації) цілі та засоби їх досягнення. Конституційна ідентичність формується як з національних, так і універсальних цінностей.

На думку автора національна ідентичність, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, релігія, традиції, тощо) стають складовими ідентичності конституційної. Саме національна ідентичність є ідентичністю спільноти. А конституційна ідентичність є відображенням цієї ідентичності в конституції. Вона уособлює в собі найбільш значущі, незмінні положення, які виражають «дух» конституції. Тому заборона до певних видів конституційних змін призначена зберегти раніше існуючу ідентичність нації і перешкодити видаленню тих її атрибутів без яких вона б перестала бути нескореною на інші нації.

Автором статті особлива увага приділяється питанню реалізації конституційної та національної ідентичності в умовах постійної загрози суверенітету Української держави. Сучасна Україна перебуває на складному шляху формування своєї конституційної ідентичності, яка в силу історичних причин не була сформована. Ті її окремі елементи, які з'явилися в роки незалежності так і не стали цілісною філософсько-ідеологічною доктриною, яка б дозволила Українській національній державі стати рівноправним суб'єктом міжнародного права, а українському народу (нації) реалізувати своє невід'ємне право на самовизначення.

Майбутнє української політичної нації безпосередньо пов'язане з європейською ідентичністю та цінностями конституціоналізму, серед яких визначальну роль відіграють: особиста свобода та гідність, народний суверенітет та права меншості, політичний плюралізм, незалежність судової влади та легітимність публічної влади загалом. Наміри України інтегруватися в єдиний європейський правовий простір знайшли своє відображення в Конституції України (зміни від 7 лютого 2019 року). Ця мета безпосередньо впливає з правової традиції та сучасної державотворчої практики. Разом з тим формування сучасної політичної нації в Україні не можливе без почуття громадянського патріотизму та національної гідності. Воно важливе як з точки зору об'єднання поліетнічної країни в єдиний народ (націю), так і з перспектив подальшого державотворення. Конституційна ідентичність та національна ідентичність мають стати базовими елементами політико-правової ідеології сучасної Української конституційної держави.

Ключові слова конституційна ідентичність, національні цінності, національна ідентичність, громадянська ідентичність, державність.

Problem Statement. In recent years, the term «constitutional identity» has increasingly entered the legal lexicon, appearing in both normative acts and legal doctrine. It has become one of the categories of constitutional law in Ukraine. For Ukrainian scholarly discourse, the concept of constitutional identity is gaining growing relevance, as evidenced by numerous academic articles and even dedicated dissertations. Constitutional identity is gradually occupying an ever-expanding space within the field of constitutional law, both in theory and practice.

The concept of constitutional identity is becoming more pertinent in Ukraine, reflecting its practical significance. It has evolved into a vital component of Ukraine's constitutional and legal doctrine. This is demonstrated by its application in recent years by the Constitutional Court of Ukraine. The term «constitutional identity» was first explicitly used in the Court's decision of July 14, 2021 (No. 1-r/2021) in a case regarding the constitutionality of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language [1].»

Moreover, it is essential to consider the external dimension of this issue. In the context of Ukraine's aspirations to become a member state of the European Union, both the government and society will inevitably face the challenge of understanding their constitutional national identity. Therefore, a clear

legal stance from both the Constitutional Court of Ukraine and representatives of the legal academic community – who reflect the perspective of civil society – is crucial in this matter.

In a broad sense, «constitutional identity» should be understood as the persistence of certain values, principles, institutions, and traditions that are embodied at the normative and judicial levels, in legal customs, and in the practice of constitutional implementation. The fundamental element of constitutional identity is values – goals and means of achieving them that are significant for every nation. Constitutional identity is shaped by both national and universal values.

Among scholars studying this issue, there is no consensus on which values are prioritized for constitutional identity and thus define its essence. Similarly, the question of how constitutional and national identities relate to each other remains open.

The purpose of this study is to clarify the essence of constitutional identity, its relationship with national identity, and the peculiarities of their implementation under the conditions of a permanent threat to Ukraine's state sovereignty.

State of Research on the Issue a commonly held view among theorists and practitioners of European constitutionalism is that constitutional and national identities are closely intertwined. National values, such as language, culture, and traditions, find direct expression in the constitution, which serves as the founding act of the people (nation).

For instance, Polish researcher Edyta Krzysztofik argues that national identity forms the foundation for the development of constitutional identity, although the two are not identical. According to her, national identity provides the basis for both the formation and evolution of constitutional identity [2, p. 158]. A similar perspective is expressed by Olena Boryslavska, who asserts that national identity represents the identity of the community, while constitutional identity reflects this identity within the constitution. According to her, the constitution serves as a mirror of the community's shared values, with national identity deeply embedded in its framework [3, p. 3]. This alignment of national identity with constitutional principles underscores the intrinsic connection between the two, while highlighting their distinct roles in shaping the collective and legal identity of a nation.

French scholar Bertrand Mathieu describes the interrelation between constitutional and national identity as follows: constitutional identity corresponds to the inherent elements of national identity, granting them legal force. National identity, in turn, provides political communities with sovereignty, defined by values that give the community purpose and uniqueness. It serves both as a means of separation and dialogue with other nations [4, p. 23].

A similar perspective is held by Ukrainian researcher Olha Nykorak, who defines constitutional identity as a set of distinctive features inherent to the constitutional order and values of each state. These features simultaneously unite citizens into a single community (people, nation) and distinguish the state (as well as its people and nation) from other states, international and regional organizations, and global nations [5, p. 24]. These views highlight the symbiotic relationship between constitutional and national identity, where constitutional identity codifies and institutionalizes national values, ensuring their legal significance, while national identity provides the ideological and cultural foundation that defines a nation's distinctiveness and sovereignty.

Constitutional identity is an embodiment of constituent power, argue Viktor Kolisnyk, Hryhorii Berchenko, and Tetiana Slinko [6, p. 72]. This perspective is well-founded, as the constitution, being the founding act of the people, serves as the primary source of constitutional identity. It represents the people's will and operates as a mechanism for controlling authority.

A constitution is intrinsically tied to the culture and traditions of the nation, embodying its dreams and aspirations. In this context, constitutional identity can be regarded as a unique collective identity of the nation, articulated or shaped by the constitution. It encapsulates the most significant and immutable provisions, reflecting the «spirit» of the constitution. The prohibition of certain types of constitutional amendments is intended to preserve the pre-existing identity of the nation and prevent the removal of attributes that distinguish it from other nations. Such prohibitions protect the core elements of constitutional identity, ensuring the nation retains its uniqueness and sovereignty.

The Main Material. Modern Ukraine finds itself on a challenging path toward forming its constitutional identity, which, for historical reasons, has not been fully developed. The isolated elements of this identity that emerged during the years of independence have not coalesced into a comprehensive philosophical and ideological doctrine. Such a doctrine would enable the Ukrainian nation-state to become an equal subject of international law and allow the Ukrainian people (nation) to fully realize

their inalienable right to self-determination. These goals were explicitly declared in the *Declaration of State Sovereignty of Ukraine*, adopted by the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on July 16, 1990.

The text of the Declaration, which essentially laid the groundwork for the constitutional identity of the future Ukrainian state, did not fully manifest in the *Constitution of Ukraine* adopted on June 28, 1996. Key provisions of the Declaration, particularly those proclaiming national values, were either absent or significantly altered in the Constitution. This discrepancy is noteworthy, especially since the Declaration explicitly stated that it served as the foundation for a new Constitution. In the tradition of European constitutionalism (e.g., the United States, France, and the Czech Republic), such declarations are regarded as significant constitutional acts and integral components of a constitution.

The divergence between the Declaration and the Constitution is not coincidental. The process of shaping Ukraine's national constitutional identity and drafting its Constitution occurred under the persistent threat to statehood. These threats were not only external and overt (e.g., the war with the Russian Federation beginning in March 2014) but also internal and covert (since August 24, 1991, when the Act of Independence of Ukraine was proclaimed). Internal threats have been particularly insidious, often stemming from populist political parties that covertly opposed the establishment of a strong and stable Ukrainian constitutional nation-state.

This dual nature of threats – external and internal – has significantly influenced the trajectory of Ukraine's constitutional identity formation, impeding the alignment of national aspirations with constitutional norms.

Such a discrepancy between the Declaration and the Constitution is not accidental, as the process of forming the national constitutional identity, as well as the text of the Constitution, took place under conditions of a permanent threat to statehood. These threats were not only external and overt (since March 2014 – the beginning of the war with the Russian Federation) but also internal and covert (since August 24, 1991 – the moment of the proclamation of the Act of Independence of Ukraine). The latter were particularly dangerous, as they were often carried out by populist political parties in the form of a hidden reaction to everything related to the establishment of a strong and stable Ukrainian constitutional national state.

Naturally, this was reflected in the key provisions of the Ukrainian Constitution. In the text of the Basic Law, the concept of «nation» and all phrases related to the adjective «national» (national state, national identity, etc.) lost their original ethnocultural meaning and became predominantly institutional and political. Thus, in the Preamble of the Constitution, the Ukrainian people were equated with the political nation: the Ukrainian people are the citizens of Ukraine of all nationalities. Although, in the preambles of European constitutions, the focus is mainly on the ethnic nation, which forms the foundation of the political nation and the state.

It is precisely according to this logic that the Declaration was constructed, where the first point addresses the self-determination of the Ukrainian nation: «The Ukrainian SSR, as a sovereign national state, develops within its existing borders based on the implementation of the Ukrainian nation's inalienable right to self-determination.» In the second point, attention is drawn to the issue of popular sovereignty: «Citizens of the Republic of all nationalities constitute the people of Ukraine.» To differentiate between the ethnic and political nation, the concepts of «Ukrainian people» (nation) and «people of Ukraine» (citizens) are used here.

The issue is that a nation cannot be based solely on a civic model. It must be founded on the language, culture, and traditions of the titular nation. This thesis is almost word-for-word expressed by the well-known German scholar Kurt Hübner [7]. A modern constitutional national state is a harmonious combination of the established tradition and culture of the dominant ethnic nation and the opportunity for self-expression of all ethnic groups living within the state as its citizens. The role of the cultural factor for the political nation is extremely significant. The stronger the sense of cultural unity, the stronger and deeper the awareness of identity within the nation, and conversely, the weakness or absence of a unifying cultural element leads to the weakness and decline of the nation. A respectful attitude toward the language, historical heritage, and religion of the titular nation by other ethnic groups is an essential condition for the formation of a political nation.

One of the primary means of expressing both national and constitutional identity is language. As practice from constitutional jurisdiction bodies, as well as the European Court of Justice, shows, the state language (particularly for Ukraine) has become a critically important factor in expressing constitutional identity. The language issue became a subject of intense debates during the adoption of the Constitution

of Ukraine. On June 27, 1996, during the meeting, there was an active discussion on how detailed the list of languages should be in Article 10 of the Constitution. It was at that time that the Russian language gained special status, which later led to an artificial political debate about the state and official language. Thus, the language of the aggressor state was used alongside the Ukrainian language in the sovereign state of Ukraine for almost twenty years. From the moment of the adoption of the Constitution of Ukraine until the beginning of the large-scale war, several draft laws were registered, and a number of decisions and rulings of the Constitutional Court of Ukraine were adopted, directly concerning this issue.

By the way, the term «constitutional identity» was first used by the Constitutional Court of Ukraine in its ruling of July 14, 2021, No. 1-p/2021, in the case concerning the constitutional submission of 51 members of the Ukrainian Parliament on the compliance of the Law of Ukraine «On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language» with the Constitution of Ukraine. In the reasoning part of this ruling, the Constitutional Court of Ukraine stated that «... the legal status of the Ukrainian language as the state language is simultaneously a fundamental constitutional value, an inherent feature, and a key factor of unity (integrity) of the Ukrainian state and an inseparable part of its constitutional identity». Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case concerning the constitutional submission of 51 members of the Ukrainian Parliament on the compliance of the Law of Ukraine «On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language» [8].

Despite the legislative consolidation of the status of the Ukrainian language as the only state language and the legal position of the Constitutional Court on this matter, the language of the aggressor state still retains a special status in Article 10 of the Constitution of Ukraine. The issue of religion, although traditionally separated from the state, is considered an important component of national identity and is therefore often reflected in the constitutions of various countries. Provisions about religion in modern constitutions are most commonly found in preambles, articles on freedom of conscience, or secularism of the state. References to God or religious traditions are included in the preambles of 80 constitutions (i.e., 51%). Examples of countries with such references include Ireland, Switzerland, Greece, Georgia, Montenegro, and in the restored Constitution of Latvia, where Christian values are mentioned. In the Preamble of the Constitution of Ukraine, there is also a sacred reference to God in the context of the adoption of the Constitution, which embodies not only the Basic Law, endowed with the highest legal force, but also the founding act of the natural law of the Ukrainian people.

The religious question in Ukraine has a direct impact on national identity and the sovereignty of the state. This is due to the fact that, beginning in the second half of the 17th century and early 18th century, there was effectively an annexation of the Kyiv Metropolis by the Moscow Patriarchate, which is canonically part of the territory of the Patriarchate of Constantinople (it is believed that this annexation began in 1686 when Patriarch Dionysius IV of Constantinople signed a decree transferring the Kyiv Metropolis under the supremacy of the Moscow Patriarch). The hegemony of the Russian Orthodox Church (ROC) in Ukraine over the course of three centuries undoubtedly had a negative effect on the processes of national identification and state-building. The restoration of historical justice occurred only on January 6, 2019, when Patriarch Bartholomew I of Constantinople granted the Ukrainian Orthodox Church (UOC) a Tomos of autonomy.

In the context of constitutional identity, an important decision is the ruling of the Constitutional Court of Ukraine from December 27, 2022, in the case regarding the constitutional submission of 49 members of the Ukrainian Parliament on the compliance of the Law of Ukraine «On Amendments to Article 12 of the Law of Ukraine ‘On Freedom of Conscience and Religious Organizations’ regarding the names of religious organizations (associations) that are part of a religious organization (association), the governing center (administration) of which is located outside Ukraine in a country that is legally recognized as having committed military aggression against Ukraine and/or temporarily occupied part of Ukraine’s territory» (the case concerning the full name of religious organizations). The Constitutional Court of Ukraine concluded that Law No. 2662-VIII is in line with the Constitution of Ukraine (constitutional), it has a legitimate legal foundation, as it was adopted in a constitutional manner, it defines a legitimate goal, is necessary for a democratic society, and addresses an urgent societal need in Ukraine [9]. The final decision on this issue was made by the members of the Verkhovna Rada of Ukraine, who on August 20, 2024, voted for the Law of Ukraine «On the Protection of the Constitutional Order in the Activity of Religious Organizations» (No. 3894-IX). The purpose of the law is to prohibit the activities of the Russian Orthodox Church in Ukraine and religious organizations affiliated with it. From the title of the

law, it is clear that the activities of religious organizations may pose a threat to the constitutional order of the state and, therefore, to its constitutional identity.

An important aspect of constitutional identity is the issue of citizenship and civic identity. In Ukrainian constitutional law, the concept of citizenship is seen as a special legal bond between an individual and the state, resulting in shared rights and responsibilities. Depending on whether rights or duties are prioritized, the type of citizenship is determined. If individual rights are prioritized, the system is considered liberal citizenship; if duties are emphasized, it is republican citizenship. In contrast, civic identity refers to identifying oneself with the community of citizens of a national-state entity; it is a phenomenon of conscious and active citizenship, and an awareness of being a member of civil society.

One of the researchers exploring the relationship between citizenship and collective identity is Professor I. Karolewski of Leipzig University. In his work *Citizenship and Collective Identity in Europe* (2010), the author analyzes the mechanism of collective identity formation in modern Europe. Karolewski argues that different types of citizenship correlate with different types of collective identity. He constructs three general models of citizenship, including republican, liberal, and Caesarian, each associated with a distinct collective identity [10, p. 129].

For the constitutional identity of Ukraine, the republican model of citizenship is optimal. This became particularly evident under the extreme conditions of war. Responsibility to society and the state, as well as a sense of patriotism and national dignity, became integral attributes of Ukrainian civic identity. National dignity is not only about respect for one's own nation but also for other peoples and nations. A sense of dignity is an essential and real expression of human and national existence; it is a sign of spiritual self-expression. Without dignity, there can be no struggle for rights, no political self-governance, and no state independence. A citizen deprived of this sense is politically incapacitated, and a people who lack it are doomed to heavy historical humiliation.

The institution of Ukrainian citizenship was based on the liberal model. After Ukraine declared independence on August 24, 1991, one of the first laws adopted was the *Law on Citizenship of Ukraine* (No. 1636-XII, October 8, 1991). The law applied the so-called «zero option,» which considered as citizens of Ukraine almost all individuals who permanently resided on the territory of the former Ukrainian SSR at the time the law came into force (November 13, 1991), regardless of race, skin color, political, religious, or other beliefs, gender, ethnic and social origin, property status, place of residence, language, or other characteristics, and who were not citizens of other states. One could also acquire Ukrainian citizenship through naturalization. According to Article 16, this required: recognizing and adhering to the Constitution and laws of Ukraine (a purely formal requirement); not holding foreign citizenship (the issue of dual citizenship, especially among members of the higher state authorities, was always relevant in Ukraine); continuously residing on the territory of Ukraine for the past five years; proficiency in the Ukrainian language to a degree sufficient for communication (this provision was completely ignored until the 2014 Revolution of Dignity); and having lawful means of livelihood (as of 2024, Ukraine ranks 104th in the world on the Corruption Perception Index) [11].

Thus, the Law, aside from the residence requirement, did not impose any serious obligations on Ukrainian citizens, meaning anyone who wanted to acquire Ukrainian citizenship could do so with minimal obstacles. This also applied to party officials and employees of Soviet intelligence services, who actively hindered the revival of the Ukrainian nation and its statehood. Considering that Ukraine never conducted lustration, a political elite emerged, which, for the most part, was inherently anti-Ukrainian. Additionally, the project of forming a Ukrainian civic identity, based on principles such as collective responsibility, patriotism, and national dignity, cannot be considered successful. By declaring itself the legal successor of the Ukrainian SSR [12] (*Law of Ukraine on the Succession of Ukraine*, No. 1543-XII, October 5, 1991), Ukraine fell into the trap of a prolonged period of «hybrid democracy» of the post-Soviet type. This contradicted the nature of the future Ukrainian national constitutional state, which should have been the successor to the Ukrainian People's Republic (1917–1922).

The extreme conditions of the war that Ukraine has been experiencing since 2014 forced a shift in the state's policy regarding citizenship and civic identity. This change has been positively reflected in Ukraine's legislation. For instance, Article 9 of the *Law of Ukraine on Citizenship* (No. 2235-III, dated January 18, 2001), which governs the issue of acquiring Ukrainian citizenship, was significantly amended in 2023. New requirements were introduced for individuals wishing to obtain Ukrainian citizenship.

Firstly, an applicant must not only acknowledge and adhere to the Constitution and laws of Ukraine, as indicated in their citizenship application, but also demonstrate knowledge of the basics of the

Constitution and the history of Ukraine. The examination will be conducted according to procedures established by the Cabinet of Ministers of Ukraine. Secondly, the person must not simply «speak the state language to a sufficient level for communication» but must meet a language proficiency standard defined by the National Commission for State Language Standards. To demonstrate this, the applicant is required to pass a language proficiency test. Thirdly, the state has introduced the possibility of a simplified procedure for granting citizenship to individuals who have made significant contributions to Ukraine. This includes foreigners and stateless persons who, in accordance with Ukrainian legislation, have served in the Ukrainian Armed Forces, the State Special Transport Service, or the National Guard of Ukraine, and who have been awarded a state decoration of Ukraine [13].

These amendments to the citizenship law reflect Ukraine's evolving approach to its civic identity, emphasizing knowledge of the state's Constitution, history, and language as key aspects of Ukrainian citizenship. This shift is in line with the country's ongoing efforts to strengthen national unity and identity amid the ongoing conflict.

I consider it appropriate to supplement the aforementioned Law with another provision that will be important in the context of forming civic identity. This is the introduction of a procedure for taking an oath of allegiance to a citizen for persons who have expressed a desire to acquire Ukrainian citizenship. To make this provision effective, legislation should include a norm that holds individuals accountable for violations of the oath of allegiance, specifically in cases where crimes against the national security foundations are committed (such as attacks on independence and territorial integrity, treason), which would lead to the automatic loss of citizenship.

The citizenship oath is a practice followed by the majority of countries worldwide. It is important to note that the institution of the oath was also part of the legislation of the Ukrainian People's Republic (UPR). Anyone who was born and permanently resided in the territory of Ukraine could become a citizen of the UPR and receive a certificate of citizenship. To obtain this certificate, an individual was required to take an obligatory citizen's oath. This provision was explicitly stated in the *Law on Citizenship of the Ukrainian People's Republic* and the *Law on the Registration of Citizenship of the Ukrainian People's Republic*, both of which were adopted by the Central Rada of the UPR on March 2 and 4, 1918, respectively. The citizenship of the UPR was established based on a republican model, meaning that, in addition to rights, citizens also bore numerous obligations towards the people and the state.

Incorporating such a norm into modern Ukrainian legislation would not only align with historical practices but would also strengthen the sense of responsibility and loyalty of citizens, ensuring a deeper connection to the national identity and the state. This step could help instill a strong civic ethos, making it clear that Ukrainian citizenship is not just a legal status, but also a commitment to the nation's core values and its defense.

Conclusions. The future of the Ukrainian political nation is directly linked to European identity and the values of constitutionalism. Among these values, the most important are personal freedom and dignity, popular sovereignty, minority rights, political pluralism, the independence of the judiciary, and the legitimacy of public power in general. Ukraine's intentions to integrate into the unified European legal space are reflected in the Constitution of Ukraine, particularly in the amendments made on February 7, 2019. This goal directly follows from the legal tradition and modern state-building practices of Europe.

At the same time, the formation of a modern political nation in Ukraine is impossible without fostering a sense of civic patriotism and national dignity. This is important both for uniting a multi-ethnic country into a single nation and for the future of state-building. Constitutional identity and national identity must become fundamental elements of the political and legal ideology of the modern Ukrainian constitutional state. They create the foundation for the development of a democratic and stable state capable of defending its independence, upholding the rights of its citizens, and integrating into the European political and legal community.

REFERENCES:

1. Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated July 16, 2019 No. 9-r/2019 in the case on the constitutional submission of 46 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine «On the condemnation of communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols»; Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December

- 27, 2022 No. 4-r/2022 in the case on the constitutional submission of 49 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine «On Amendments to Article 12 of the Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» regarding the names of religious organizations (associations) that are part of the structure (part of) a religious organization (association), the management center (administration) of which is located outside Ukraine in a state that is recognized by law as having committed military aggression against Ukraine and/or temporarily occupied part of the territory of Ukraine» (case regarding the full name of religious organizations. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>.
2. Krzysztofik E. The principle of respect for the member states' national identity with regard to the rights and obligations of migrant citizens of the European Union. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, No. 57(79). 2018. Pp. 157–170.
3. Boryslavska O. State Language and Constitutional Identity of Ukraine: The Nature of Interconnections. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, No. 4. 2023. Pp. 3–15.
4. Mathieu B. Constitutional Identity. In *International Law From a Central European Perspective*. Budapest: Central European Academic Publishing. 2022. Pp. 21–39.
5. Nykorak O.Yu. Constitutional Identity as a Category of Constitutional Law. *PhD Dissertation*, Ivan Franko National University of Lviv. 2023. P. 24.
6. Kolisnyk V., Berchenko H., Slinko T. (2022). Constitutional Identity as an Embodiment of Constituent Power. *Visnyk of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, No. 29(3). 2022. Pp. 69–88.
7. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 51 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.
8. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 49 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine “On Amendments to Article 12 of the Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations” regarding the names of religious organizations (associations) that are part of the structure (are part of) a religious organization (association), the management center (administration) of which is located outside Ukraine in a state recognized by law as having committed military aggression against Ukraine and/or temporarily occupied part of the territory of Ukraine” (case regarding the full names of religious organizations) dated 12/27/2022. URL: <https://rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#n103>.
10. Karolewski I.P. *Citizenship and Collective Identity in Europe*. N. Y.: Routledge, 2010. 266 p.
11. Law of Ukraine «On Citizenship of Ukraine» (No. 1636-XII) of 8.10.1991. URL: <https://rada.gov.ua/laws/zakonshow/v001p710-21#n103>.
12. Law of Ukraine «On Citizenship of Ukraine» (No. 2235-III) of 18.01.2001. URL: <https://rada.gov.ua/laws/zakonshow/v001p710-21#n103>.

УДК 34.07:351]351.87

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.31>

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОНЯТТЯ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ЮСТИЦІЄЮ

Куненко І.С.,

кандидат юридичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-1919-9198

Куненко І.С. Деякі теоретичні аспекти поняття правоохоронної функції держави як складової юридичної діяльності та її взаємозв'язок з юстицією.

У статті досліджується сутність правоохоронної функції держави як складової юридичної діяльності та державного управління, підкреслено важливість її інтеграції з іншими функціями державного апарату, такими як законодавча та адміністративна, для забезпечення комплексного підходу до державного управління.

Встановлено, що правоохоронна функція держави є ключовим елементом публічної влади, оскільки забезпечує баланс між інтересами суспільства, держави та особи. Зазначається, що ефективна реалізація правоохоронної функції є необхідною умовою для досягнення правопорядку, соціальної злагоди та гармонізації суспільних відносин. Автор статті аналізує наукові підходи до визначення правоохоронної функції та визначає, що в юридичній науці спостерігається неоднозначність у трактуванні поняття правоохоронної функції держави, не розв'язано проблему її співвідношення з таким державно-правовим феноменом як юстиція, недостатньо дослідженими залишаються критерії для визначення меж юстиції та правоохоронної діяльності в контексті сучасного розвитку правової системи.

У статті зазначається, що дослідивши поняття правоохоронної функції та юстиції, які надаються в літературі можна вказати на їх сутнісний зв'язок. Так, правоохоронну функцію держави розглядають як цілеспрямовану діяльність державного апарату, змістом якої є здійснення державних заходів з встановлення, забезпечення та охорони правопорядку, а також владне розв'язання суперечностей між законними й незаконними інтересами, що виступає як заперечення правопорушень та утвердження правопорядку. А з позицій широкого підходу, юстицію визначають як діяльність держави у встановлених межах, спрямовану на запобігання, виявлення й усунення порушень права, або систему органів та установ держави, основним завданням яких є реалізація державної правової політики, що спрямована на підтримання законності, захисту прав та свобод людини та громадянина, забезпечення функціонування системи правосуддя

З огляду на це робиться висновок, що поняття юстиції значною мірою перетинається з поняттям правоохоронної функції, воно пов'язується з діяльністю тих органів, які традиційно відносять до правоохоронних органів.

Далі автор звертає увагу на те, що правоохоронна функція держави реалізується спеціально уповноваженими органами апарату держави через нормативно регламентовану правоохоронну діяльність, яка спрямована на захист прав і свобод людини, охорону прав та законних інтересів держави й недержавних організацій, боротьбу зі злочинами та іншими правопорушеннями. У той час юстиція охоплює не лише діяльність правоохоронних органів, але й включає механізми примусового виконання судових рішень, розслідування правопорушень, встановлення юридичних фактів та інші аспекти державного управління, які сприяють підтриманню законності. Тобто юстиція є сферою безпосередньої реалізації правоохоронної функції держави. При цьому зазначається, що межі юстиції мають визначатися межами правоохоронної функції.

Підсумовуючи, автор статті підтримує думку, що правоохоронну функцію держави слід розглядати як цілеспрямовану діяльність апарату держави, що полягає у впровадженні, підтриманні

та захисті правопорядку, а також владне розв'язання суперечностей між законними й незаконними інтересами. У той час як юстицію пропонує визначати як особливу сферу (галузь) державного управління, в якій на основі принципу законності реалізується в сукупній діяльності публічно-владних органів та їх спеціалізованих установ правоохоронна функція держави.

Ключові слова: правоохоронна функція держави, юстиція, правопорядок, управлінська діяльність, юридична діяльність.

Kunenko I.S. Some theoretical aspects of the concept of the law enforcement function of the state as a component of legal activity and its relationship with justice.

The article examines the essence of the law enforcement function of the state as a component of legal activity and public administration, emphasizes the importance of its integration with other functions such as legislative and administrative, to ensure an integrated approach to public administration.

It has been determined that the law enforcement function of the state is a key element of public power, since it provides a balance between the interests of society, the state and the individual. It is noted that the effective implementation of the law enforcement function is a prerequisite for achieving law and order, social harmony and harmonization of social relations.

The author analyzes the scientific approaches to the definition of law enforcement function and determines that in legal science there is ambiguity in the interpretation of the concept of law enforcement function of the state, the problem of its correlation with such a state and legal phenomenon as justice has not been resolved, and the criteria for determining the boundaries of justice and law enforcement in the context of modern development of the legal system remain insufficiently researched.

The article notes that by examining the concepts of law enforcement and justice, which are presented in the literature, it is possible to point out their essential connection.

Thus, the law enforcement function of the state is considered as a purposeful activity of the state apparatus, the content of which is the implementation of state measures to establish, ensure and protect law and order, as well as the power resolution of contradictions between legitimate and illegal interests, which acts as a denial of offenses and the establishment of law and order. And justice from the standpoint of a broad approach is defined as the activities of the state within the established limits aimed at preventing, detecting and eliminating violations of law, or a system of bodies and institutions of the state whose main task is to implement the state legal policy aimed at maintaining the rule of law, protecting human and civil rights and freedoms, and ensuring the functioning of the justice system.

In view of this, the author concludes that the concept of justice largely overlaps with the concept of law enforcement function and is associated with the activities of those bodies which are traditionally referred to as law enforcement agencies.

The author goes on to note that the law enforcement function of the state is exercised by specially authorized bodies of the state apparatus through normatively regulated law enforcement activities aimed at protecting human rights and freedoms, safeguarding the rights and legitimate interests of the state and non-governmental organizations, and combating crimes and other offenses.

At the same time, justice encompasses not only the activities of law enforcement agencies, but also includes mechanisms for enforcing court decisions, investigating offenses, establishing legal facts, and other aspects of public administration that contribute to the maintenance of the rule of law. That is, justice is the area of direct implementation of the law enforcement function of the state. At the same time, it is noted that the limits of justice should be determined by the limits of the law enforcement function.

To summarize, the author supports the view that the law enforcement function of the state should be viewed as a purposeful activity of the state apparatus aimed at introducing, maintaining and protecting law and order, as well as at resolving contradictions between legitimate and illegitimate interests by the authorities. While the author proposes to define justice as a special sphere (branch) of public administration, in which, on the basis of the principle of legality, the law enforcement function of the state is realized in the aggregate activities of public authorities and their specialized institutions.

Key words: law enforcement function of the State, justice, law and order, administrative activity, legal activity.

Постановка проблеми. Правоохоронна функція держави є однією з ключових складових її діяльності. Як частина державного управління вона виступає важливим елементом забезпечення

правопорядку, законності та захисту прав і свобод громадян. Однак, попри її значення, теоретичні аспекти визначення змісту, структура та механізм реалізації цієї функції досі залишаються предметом наукових дискусій. Сучасне розуміння правоохоронної функції значно ширше за класичне уявлення про боротьбу з правопорушеннями та покарання винних, оскільки включає комплекс заходів, які охоплюють як превентивні, так і захисні та відновлювальні аспекти, що дозволяють державі ефективно реагувати на виклики суспільства. Поза тим в юридичній науці спостерігається неоднозначність у трактуванні поняття правоохоронної функції держави, не розв'язано проблему співвідношення правоохоронної функції держави з таким державно-правовим феноменом, як юстиція, недостатньо дослідженими залишаються критерії для визначення меж юстиції та правоохоронної діяльності в контексті сучасного розвитку правової системи.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів правоохоронної функції держави, аналіз її змісту та ролі у системі державного управління, а також обґрунтування її зв'язку з таким державно-правовим феноменом як юстиція.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці дослідженню поняття та видів функцій держави загалом та правоохоронної зокрема присвячено ряд наукових праць та фундаментальних досліджень. Вагомий внесок у розвиток цього питання зробили такі науковці, як О. Беспалова, О. Зайчук, І. Кріцак, О. Кобзар, Р. Мельник, Н. Оніщенко, О. Петришин, О. Скакун, О. Соколенко, О. Ющик та інші. Крім того, дана стаття ґрунтується на наукових дослідженнях, в яких вивчалось таке явище, як юстиція. Серед науковців, які присвятили свої роботи цій темі, варто згадати Ю. Георгієвського, В. Гергелійника, О. Гусарєву, О. Каплю, О. Мерзу, І. Онопчук, С. Пілюк, Ю. Педька, Ю. Тихомирова, Т. Цимбалістого.

Виклад основного матеріалу. У науковій юридичній літературі зазначається, що юридична діяльність – це специфічний вид соціальної діяльності, змістом якої є реалізація державним апаратом законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій, або, говорячи інакше, правове оформлення державного управління суспільством [1, с. 20]. Здійснення державного управління «пов'язується з правовою формою, яка є дійсною формою діяльності державного апарату. Це означає, що держава тільки на основі права функціонує як дійсна публічна влада, оскільки діяльність державного апарату, охоплена правовою формою, утворює дещо цілісне, деяку єдність, цементується в певну тотальність, котра як субстанція несе в собі владну міць держави» [1, с. 17]. А оскільки діяльність державного апарату здійснюється в правовій формі, як юридична діяльність, то ця діяльність підпорядкована принципу законності, в рамках якого має діяти державний апарат, як єдиний суб'єкт державного управління. Його загальною ціллю в кожний даний момент стає врегульований законом суспільний порядок, що виступає як правопорядок. Дана ціль передбачає здійснення державним апаратом трьох необхідних функцій держави, а саме: законодавчої, адміністративної і правоохоронної. «Управлінська діяльність державного апарату, – наголошує О. Ющик, – реалізується лише в єдності законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій державного апарату, які є необхідними моментами правової форми цієї діяльності, незалежно від того, чи йде мова про природоохоронну або фінансову діяльність, або про забезпечення державної і громадської безпеки, або про іншу сферу діяльності держави» [2, с. 13].

Виходячи з цього, вказаний автор надає визначення функцій держави. Законодавчою функцією він називає «цілеспрямовану діяльність державного апарату, змістом якої стає формулювання законодавства як засобу здійснення правопорядку». Виконавча, або адміністративна функція держави – це, на його думку «цілеспрямована діяльність державного апарату, змістом якої стає насильницьке (владне) встановлення передбаченого законодавством порядку в суспільстві як реального правопорядку. А така «цілеспрямована діяльність державного апарату, змістом якої стає владне розв'язання суперечностей між законними і незаконними інтересами, що виступає як заперечення правопорушень та утвердження правопорядку, є правоохоронною функцією держави» [2, с. 19–21].

Якщо зіставити наведене вище визначення правоохоронної функції держави та поняття юстиції, що надаються в літературі, то можна вказати на їх сутнісний зв'язок. Так, з позицій широкого підходу, юстицію розглядають як діяльність держави у встановлених межах, спрямовану на запобігання, виявлення й усунення порушень права, або систему органів та установ держави, основним завданням яких є реалізація державної правової політики, що спрямована на підтримання законності, захисту прав та свобод людини та громадянина, забезпечення функціонування системи правосуддя [3].

Отже, поняття юстиції значною мірою перетинається з поняттям правоохоронної функції, воно пов'язується з діяльністю тих органів, які традиційно відносять до правоохоронних органів. Зважаючи на це, необхідно більш ретельно розглянути поняття правоохоронної функції держави як компонент юридичної діяльності та державного управління.

Правоохоронна функція сучасної держави, зазначає Ю. Коломієць є однією з найважливіших, оскільки вона, перш за все, забезпечує виживання, або збереження, суспільства як цілості [4].

О. Соколенко визначає правоохоронну функцію держави як комплексний цілісний пріоритетний напрям державної політики, спрямований на забезпечення відповідно до засад верховенства права та пріоритету прав людини, охорони права і правовідносин, а також захисту основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку [5, с. 851].

Натомість на думку І. Кріцак – це забезпечений системою необхідних ресурсів комплексний напрям діяльності держави, який об'єднує низку заходів (у тому числі примусових), оснований на принципах справедливості та ефективності, спрямованих на безконфліктну реалізацію прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, забезпечення соціальної злагоди, недопущення індивідуальних, колективних та масових порушень законності і правопорядку [6, с. 369].

Крім того, правоохоронну функцію розглядають у вигляді елементу діяльності державних органів та інших органів, установ і організацій, їх посадових осіб, що спричинено конституційними вимогами дотримання охорони правопорядку, законності, свобод та прав громадян, інтересів суспільства загалом. Така діяльність для більшості органів влади є за своєю природою вторинною, а не основною, полягає здебільшого в забезпеченні виконання їхніх організаційно-управлінських функцій у галузях економіки, фінансів, науки, освіти тощо [7, с. 63].

Вивчаючи зміст правоохоронної функції та напрями державного управління в зазначеній сфері Р. Ботвінов зазначає, що «зміст досліджуваної функції утворюють стійкі закономірні складові державного управлінського впливу на правову сферу суспільного життя. Державне управління в цій сфері не зводиться тільки до боротьби з посяганнями на правопорядок і покарання винних у їх скоєнні, а втілюється в єдності різноманітних державних заходів щодо забезпечення, охорони, захисту та відновлення правового порядку. У єдності цих моментів і треба вбачати зміст правоохоронної функції» [8].

О. Полковніченко розуміє правоохоронну функцію держави як забезпечений системою необхідних ресурсів комплексний напрямок діяльності держави, який об'єднує низку заходів (у тому числі примусових), заснованих на принципах справедливості та ефективності, що спрямовані на безконфліктну реалізацію прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, забезпечення соціальної злагоди, недопущення індивідуальних, колективних та масових порушень законності й правопорядку [9].

На нашу думку, найбільш ґрунтовним є підхід до розуміння сутності правоохоронної функції через усвідомлення її як необхідної в системі функцій держави, а саме, визначення правоохоронної функції як цілеспрямованої діяльності апарату держави, зміст якої становить здійснення державних заходів щодо встановлення, забезпечення та охорони правопорядку, а також владне розв'язання суперечностей між законними і незаконними інтересами, що виступає як заперечення правопорушень та утвердження правопорядку [2, с. 19–21].

Підтримуємо думку, що здійснення правоохоронної функції держави «є завершальним моментом у реалізації цілі діяльності державного апарату, в якому законодавство як реальна ціль знаходить свою дійсність». В адміністративній функції держави законодавство специфікується у множині підзаконних правових актів, завершуючись в одиницності компетенції й повноважень окремих представників державного апарату. Тут закон перестає існувати в своїй формі загальності, а законодавство ніби занурюється в стихію одиничного життя суб'єкта управління. Навпаки, у правоохоронній функції одиничне втілення закону повертається до його загального значення владним визнанням законної сили інтересу окремого суб'єкта. Тут особливі інтереси співвідносяться з законодавством остаточно, в останній інстанції і лише тоді отримують державну санкцію як дійсні інтереси, коли вони є інтересами законними, втілюючись у праві суб'єкта, або суб'єктному праві [2, с. 22].

У такому розумінні правоохоронна функція держави розглядається у широкому сенсі, в аспекті забезпечення правоохоронними органами режиму законності та правопорядку для реалізації громадянами своїх прав, свобод і інтересів, а також охорони цих прав і свобод, захисту та відновлення порушених прав людини.

Реалізація державою правоохоронної функції передбачає створення судової системи та системи правоохоронних органів, що мають забезпечити ефективне її виконання, а їх організація та діяльність має здійснюватися відповідно до принципу верховенства права.

Правоохоронна функція держави відповідно реалізується спеціально уповноваженими органами апарату держави через нормативно регламентовану правоохоронну діяльність, яка спрямована на захист прав і свобод людини, охорону прав та законних інтересів держави та недержавних організацій, боротьбу зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Отже, дослідивши сутність правоохоронної функції держави, на нашу думку слід, вочевидь, розглядати поняття юстиції у зв'язку з діяльністю держави, пов'язаною так чи інакше з порушенням права, на відміну від творення та реалізації (запровадження) права.

При цьому охорону права від порушення потрібно розглядати як процес, що починається із запобігання порушенням права, далі включає виявлення таких порушень, їх фіксацію, забезпечення права та надання належного захисту особі, чиї права були порушені, або ж відновлення її порушених прав, застосування покарання тощо.

При цьому межі юстиції мають визначатися межами правоохоронної функції, зміст якої складає діяльність усіх органів і посадових осіб держави, підпорядкована приведенню у відповідність до закону усіх актів суб'єктів правових відносин [10].

Таким чином, для визначення того, належить чи ні та або інша функція органу чи посадові особи до сфери юстиції, слід з'ясувати, чи є змістом правових актів владного суб'єкта саме приведення у відповідність до закону актів суб'єктів правового відношення. А для цього необхідно передусім дати відповідь на запитання: чи має місце у конкретному правовідношенні відхилення від закону [10]?

Розглядаючи сутність юстиції, ми погоджуємося з тією думкою, що порушенням права є порушення правової норми, а останнє є не тільки порушення диспозиції норми (вихід суб'єкта за межі його права чи обов'язку), а й порушення норми в частині гіпотези (порушення умов існування права й обов'язку, тобто юридичних фактів, з якими виникають, змінюються чи припиняються ці право та обов'язок), а також в частині санкції, тобто тих правових актів, які забезпечують реалізацію права та обов'язку у відповідних умовах.

Крім того, у фактичних реальних умовах не завжди є можливість довести документально, що той чи інший факт мав місце (неможливість поновлення втраченого документа або виправлення наявних у ньому помилок тощо). Тому в деяких випадках може виникати потреба у встановленні та офіційній фіксації певних обставин як юридичних фактів, а отже необхідність в особливій управлінській діяльності, змістом якої має бути встановлення й офіційна фіксація даних обставин як юридичних фактів.

Зокрема, в законодавстві може бути встановлено судовий порядок встановлення фактів щодо родинних відносин між фізичними особами; реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення; проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу; смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті тощо; фіксація (посвідчення) фактів нотаріусами, зокрема, стосовно перебування громадянина у певному місці, про час пред'явлення документа тощо.

З іншого боку, у випадках правопорушення для встановлення фактичного складу дій осіб та визначення характеру правопорушення виникає необхідність дослідити (розслідувати) обставини порушення шляхом дізнання чи досудового слідства, в тому числі використовуючи спеціальну експертну діяльність певних установ, а також нагляду за розслідуванням та представлення обвинувачення або інтересів відповідних суб'єктів від імені держави в суді.

Так само, примусове виконання судового вироку або рішення владним суб'єктом є вимогою санкції правової норми, а тому також становить фрагмент приведення актів суб'єктів правовідносин у відповідність до закону.

Висновки. Отже, з вищевикладеного можемо визначити, що правоохоронна функція держави – це цілеспрямована діяльність апарату держави, що полягає у впровадженні, підтриманні та захисті правопорядку, а також владне розв'язання суперечностей між законними та незаконними інтересами. У той час, як юстиція – це особлива сфера (галузь) державного управління, в якій на основі принципу законності реалізується в сукупній діяльності публічно-владних органів та їх спеціалізованих установ правоохоронна функція держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2004. 519 с.
2. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.
3. Куненко І.С. Сучасні методологічні підходи щодо визначення поняття «юстиція». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6. 2022. С. 18–24. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2022/3.pdf.
4. Коломієць Ю.М. Реалізація правоохоронної функції держави як пріоритетний напрямок діяльності Президента України. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2017 URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/31.pdf.
5. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 847–852.
6. Кріцак І.В. Правоохоронна функція держави та її вплив на формування функції надання послуг населенню органами внутрішніх справ України. *Форум права*. 2009. № 3. С. 365–372.
7. Організація судової влади в Україні : навчальний посібник / ред.: І. Марочкін, Н. Сібільова; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2009. 184 с.
8. Ботвінов Р. Особливості реалізації правоохоронної функції держави в сучасному українському суспільстві. *Ефективність державного управління*. 2016. ВИП. 4 (49). Ч. 1. С. 156–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_4_19.
9. Полковніченко О.М. Сутність та зміст правоохоронної функції держави. *Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ*. 2011. № 3 (54). С. 39–43.
10. Ющик О.І. До філософії юстиції (чого не вистачає концепціям реформування правосуддя). URL: <https://www.pravotriada.com> <http://surl.li/nlauj>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.32>

ОБМЕЖЕННЯ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Летнянчин Л.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права України,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Яворський В.О.,
*студент 1 курсу магістратури
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Летнянчин Л.І., Яворський В.О. Обмеження в реалізації прав людини та основоположних свобод в умовах воєнного стану через призму практики Європейського суду з прав людини.

У статті проаналізовано втручання держави в реалізацію прав людини і основоположних свобод в умовах воєнного стану. Розглянуто особливості такого втручання через призму практики Європейського суду з прав людини.

Вказано на необхідність дотримання балансу між публічними та приватними інтересами. Наголошено на тому, що збалансоване співвідношення є невід'ємною складовою верховенства права. Проаналізовано деякі висновки зі справи Європейського суду з прав людини «Кривенький проти України» та Доповіді Венеційської Комісії «Про правовладдя». Зазначено, що загальні інтереси суспільства та конкретного індивіда мають перебувати у справедливому балансі.

Була висловлена думка про те, що забезпечення інтересів суспільства або держави може передбачати й обмеження в реалізації прав і свобод конкретної особи. Наголошено на необхідності пропорційності такого обмеження. Зазначені права, які не можуть бути обмежені за жодних підстав.

Виділено три основні критерії, за яким обмеження є неправомірним втручанням у права людини. Проаналізовано критерій «встановленості законом». Було стверджено, що поняття «закон» у даному контексті слід розуміти у широкому значенні. Наведено вимоги до законодавства. Проаналізовано «Case of Chahal v. The United Kingdom», а також національне законодавство на предмет наявності вищезазначеного критерію. Визначено, що підстави обмеження наявні, зокрема, в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». Наголошено на необхідності дотримання принципу верховенства права на прикладі «Case of Tsezar and others v. Ukraine»

Проаналізовано критерій «переслідування легітимної мети». Встановлено вичерпний перелік законних цілей, проте зауважено, що такі цілі можуть широко тлумачитись. Зроблено висновок про наявність легітимної мети, а саме необхідність забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності.

Проаналізовано критерій «необхідності в демократичному суспільстві». Актуалізовані висновки у справах «Case of Dubska and Krejzova v. The Czech Republic», «Case Of Vavřicka And Others v. The Czech Republic». Наголошено на можливості обмеження прав і свобод індивіда тільки за відсутності альтернатив та виключно у тій мірі, яка мінімально достатня для досягнення поставленої легітимної мети на прикладі рішення ЄСПЛ «Affaire Vedat Şorli c. Turquie» Вказано, що в умовах воєнного стану в Україні пожертва менш важливішими правами для забезпечення більш важливіших є доречним і необхідним у демократичному суспільстві.

Зроблені висновки про те, що в умовах воєнного стану в Україні обмеження в реалізації прав людини і основоположних свобод є правомірним втручанням через призму ЄСПЛ. Держава по-

винна застосовувати обмеження виключно у крайніх випадках, а будь-яке зловживання не допускається.

Ключові слова: обмеження в реалізації прав і свобод, Європейський суд з прав людини, воєнний стан, національна безпека.

Letnianchyn L., Yavorskyi V. Restrictions in the exercise of human and citizen rights and fundamental freedoms in conditions of martial state through the prism of the practice of the European Court of Human Rights.

The article analyzes state interference in the exercise of human rights and fundamental freedoms under martial law. The peculiarity of such interference is considered through the prism of the practice of the European Court of Human Rights.

The need to maintain a balance between public and private interests is indicated. It is emphasized that a balanced ratio is an integral part of the rule of law. Some conclusions from the case of the European Court of Human Rights “Kryvenky v. Ukraine” and the Report of the Venice Commission “On the Rule of Law” are analyzed. It is noted that the general interests of society and a particular individual must be in a fair balance.

The opinion was expressed that ensuring the interests of society or the state may also involve restrictions on the exercise of the rights and freedoms of a particular individual. The need for proportionality of such restrictions is emphasized. The rights that cannot be restricted for any reason are indicated.

Three main criteria are highlighted according to which a restriction is an unlawful interference with human rights. The criterion of “established by law” is analyzed. It was argued that the concept of “law” in this context should be understood in a broad sense. The requirements for legislation are presented. The “Case of Chahal v. The United Kingdom” and national legislation are analyzed for the presence of the above-mentioned criterion. It is determined that the grounds for the restriction are present, in particular, in the Decree of the President of Ukraine “On the introduction of martial law in Ukraine”. The need to adhere to the principle of the rule of law is emphasized using the example of “Case of Tsezar and others v. Ukraine”.

The criterion of “pursuit of a legitimate aim” is analyzed. An exhaustive list of legitimate aims is established, however, it is noted that such aims can be interpreted broadly. The conclusion is made that there is a legitimate aim, namely the need to ensure national security and territorial integrity.

The criterion of “necessity in a democratic society” is analyzed. The conclusions in the cases “Case of Dubska and Krejzova v. The Czech Republic”, “Case Of Vavřicka And Others v. The Czech Republic” are updated. The possibility of restricting the rights and freedoms of an individual is emphasized only in the absence of alternatives and exclusively to the extent that is minimally sufficient to achieve the set legitimate goal using the example of the ECHR decision “Affaire Vedat Şorli v. Turkey”. It is indicated that in the conditions of martial law in Ukraine, sacrificing less important rights to ensure more important ones is appropriate and necessary in a democratic society.

The conclusions are drawn that in the conditions of martial law in Ukraine, restrictions on the exercise of human rights and fundamental freedoms are a legitimate interference through the prism of the ECHR. The state should apply restrictions only in extreme cases, and any abuse is not allowed.

Key words: restrictions on the exercise of rights and freedoms, European Court of Human Rights, martial law, national security.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово наголошував на необхідності дотримання балансу між публічними та приватними інтересами. На думку вчених, аналізуючи практику ЄСПЛ можна дійти до висновків, що збалансоване співвідношення зазначених інтересів є невід’ємною складовою верховенства права [1, с. 200]. Так, у справі ЄСПЛ «Кривенький проти України» судом вкотре були зроблені висновки про те, що вимоги загального інтересу суспільства та вимоги захисту основоположних прав особи мають перебувати у справедливому балансі [2]. Такі висновки підтверджуються й Доповіддю Венеційської Комісії «Про правовладдя», в якій наголошено на необхідності гнучко застосовувати норми права для досягнення людинолюбства й справедливості [3].

Враховуючи вищевикладене, стверджуємо, що в умовах воєнного стану обмеження в реалізації прав людини і основоположних свобод, не лише можливе, а й навіть доцільне, якщо передусім ставиться вища мета – забезпечення інтересів суспільства або навіть саме існування демокра-

тичної держави. Під час війни безпека людей ставиться вище за деякі права і свободи конкретної особи.

Варто зазначити, що обмеження прав та свобод мають бути виправданими, такими, що забезпечують суспільні інтереси таким чином, щоб не створювати надмірного тягаря для конкретного індивіда. Окрім того, деякі права та свободи не можуть бути обмежені за навіть в умовах воєнного стану. Зокрема, право на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність тощо. Заборона обмеження таких прав закріплена статтею 64 Конституції України [4]. На думку вченої Н. Петечел, така заборона є конституційною гарантією прав людини і громадянина, оскільки побудова демократичної держави передбачає не лише проголошення, а й забезпечення прав людини у будь-яких ситуаціях [5, с. 141].

Постає питання, чи правомірне обмеження прав людини в умовах воєнного стану?

Мета дослідження полягає у визначенні законності та допустимості втручання у права і свободи людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питань, пов'язаних із обмеженням прав і свобод людини в умовах воєнного стану, приділяли увагу у своїх наукових працях такі вчені: Курганська О.В., Гриньо Д.Д., Петечел Н., Предместніков О.Г., Халюк С.О., Карпунець В.Д., Славко А.С., Савчин М.В. тощо.

Виклад основного матеріалу. Стаття 15 Конвенції про захист прав і основоположних свобод (далі – Конвенція) регламентує можливість відступу держави від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Зокрема, це стосується воєнного стану [9]. Проте, Висока Договірна Сторона може вживати лише такі заходи, яких вимагає гострота становища. Окрім того, такі заходи не повинні суперечити її іншим зобов'язанням.

Європейський суд з прав людини наголошує на тому, що будь-яке обмеження є неправомірним втручанням у права людини, якщо воно:

- не встановлено законом;
- не переслідує легітимну мету;
- не було «необхідним у демократичному суспільстві».

В контексті тематики даного дослідження розглянемо, чи правомірним є втручання у права людини в умовах воєнного стану в Україні в контексті вищезазначених критеріїв.

Критерій «встановлено законом» означає факт наявності юридичного підґрунтя в національному законодавстві. В даному контексті поняття «закон» розуміється не у формальному значенні, а у сутнісному. Шишка О.Р. порівнює такий термін з терміном «писане право» [6, с. 54], з яким ми цілком погоджуємося. У широкому розумінні поняття «закон» розглядає і ЄСПЛ. Слід зазначити, що такий закон має відповідати критеріям доступності, зрозумілості, передбачуваності наслідків, чіткості тощо.

Окрім того, обмеження прав і свобод має бути вичерпним, а також не зачіпати абсолютні права. Так, стаття 3 Конвенції передбачає заборону катувань. Не існує жодних винятків, за яких така заборона була б знята. ЄСПЛ зазначає, що відступ від зобов'язань на підставі статті 15 Конвенції не передбачає відступу від статті 3. Навіть з міркувань національної безпеки жодна особа не може бути піддана жорсткому поводженню чи катуванню («Case of Chahal v. The United Kingdom») [15].

Так, стаття 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає заборону обмеження прав і свобод людини і громадянина, що передбачені частиною другою статті 64 Конституції України. Стаття 6 цього закону встановлює вимогу зазначення вичерпного переліку обмежених прав і свобод та зазначення строку дії цих обмежень для Указу Президента України про введення воєнного стану [7].

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» виконано вищезазначену вимогу та зазначено про можливість обмеження в реалізації прав, що передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України [8].

На нашу думку, вказане нормативне регулювання цілком відповідає критеріям доступності, зрозумілості, чіткості та передбачуваності наслідків, а тому критерій встановленості законом є повністю виконаним.

Варто наголосити на тому, що відступ від зобов'язань на підставі статті 15 Конвенції не має бути свавільним. Так, Відділ програм співробітництва Ради Європи наголошує на тому, що закон – той каркас, що забезпечує функціонування суспільства навіть у разі надзвичайного становища [16, с. 23]. Існування надзвичайної ситуації в жодному разі не дає державі повноважень відступа-

ти від дотримання принципу верховенства права. На нашу думку, законодавство в таких умовах навпаки має забезпечувати цей принцип.

Наприклад, у справі ЄСПЛ «Case of Tsezar and others v. Ukraine», в якому заявники скаржились на порушення статті 6 Конвенції, суд визнав, що хоча Україна не могла забезпечити роботу національних судів на непідконтрольних територіях, все одно забезпечила право на справедливий суд, зокрема шляхом внесення змін до законодавства. Так, суди на підконтрольних територіях мали повноваження розглядати справи судів на непідконтрольних територіях. Суд дійшов висновку, що Україна виконала свої зобов'язання, оскільки вжила усіх наявних у неї заходів для організації судової системи та забезпечення прав, передбачених статтею 6 Конвенції, а отже порушення пункту 1 статті 6 Конвенції відсутнє [17].

Критерій «переслідування легітимної мети» базується на статтях 8-11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме в цих статтях наведений вичерпний перелік законних цілей, які можуть служити підставою для обмеження прав і свобод особи [9]. Серед них:

- національна та громадська безпека;
- територіальна цілісність;
- економічний добробут країни;
- запобігання заворушення чи злочинам;
- захист здоров'я чи моралі;
- захист репутації, прав і свобод інших осіб;
- охорона публічного порядку;
- запобігання розголошенню конфіденційної інформації;
- підтримання авторитету і безсторонності суду.

Аналізуючи практику ЄСПЛ, В.І. Зінкін зазначає: якщо обмеження прав здійснювалось не для досягнення легітимної мети, то засоби, що використовувалися для її досягнення не були легітимними [10]. Окрім того, обмеження прав необхідно тлумачити так, щоб їх перелік був абсолютно вичерпним. Тим не менше, суд може доволі широко тлумачити перелічені легітимні цілі.

Відступ держави від зобов'язань для досягнення легітимних цілей також має бути виправданим. Так, Відділ програм співробітництва Ради Європи, аналізуючи справу ЄСПЛ «Government of Denmark v. the Government of Greece ; Government of Norway v. the Government of Greece ; Government of Sweden v. the Government of Greece ; Government of the Netherlands v. the Government of Greece» сформулював критерії, за якими дозволяється відступ від зобов'язань. Так, ситуація має бути реальною та невідворотною, її вплив має зачіпати всю націю, продовження організованого життя має бути під загрозою, а криза або надзвичайна ситуація мають бути винятковими, такими, що звичайні заходи або обмеження, які допускаються Конвенцією для підтримки громадської безпеки, здоров'я і порядку, стають явно недостатніми [16, с. 14-15; 18].

На нашу думку, обмеження в реалізації прав і свобод конституційних прав людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану переслідує цілком легітимну мету, оскільки під час повномасштабного вторгнення для нашої держави створилася загроза для національної безпеки та територіальної цілісності.

В українському законодавстві поняття національної безпеки визначене у Законі України «Про національну безпеку України», а саме: «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [11]. Тобто поняття територіальної цілісності є складовим елементом національної безпеки.

Оскільки втручання у права і свободи людини і громадянина здійснюється для виконання зобов'язань держави із захисту людини та громадянина, зокрема шляхом охорони національних інтересів України, таке втручання є виправданим і має законну мету.

Про останній критерій «необхідності в демократичному суспільстві» ЄСПЛ зазначає, що втручання є необхідним, якщо воно відповідає «нагальній суспільній потребі», співрозмірно законній цілі, а мотиви «відносними й достатніми» («Case of Dubska and Krejzova v. The Czech Republic», «Case of Vavřicka and others v. The Czech Republic») [12; 13, 14]. Тобто, хоча держава і наділена повноваженнями обмежувати права і свободи людини і громадянина, проте лише у тій мірі, яка мінімально достатня для досягнення поставленої легітимної мети.

Держава, встановлюючи обмеження в реалізації прав і свобод, повинна постійно проводити оцінку того, чи забезпечується належний баланс між суспільними й приватними інтересами, і чи

не створюється надмірний тягар для індивіда. Якщо з'являється можливість пом'якшення цих обмежень без шкоди для досягнення легітимної мети, держава зобов'язана це зробити. Також важливо завжди аналізувати, чи є обмеження прав єдиним способом досягнення законної мети. За можливості слід обирати найменш обтяжливі для людини заходи, застосовуючи обмеження лише за відсутності ефективних альтернатив.

Так, в Рішення ЄСПЛ «Affaire Vedat Şorli c. Turquie» стосувалося права на свободу вираження поглядів в умовах надзвичайного стану. Заявник поширив в Facebook критику Президента Республіки. Уряд, посилаючись на те, що в державі відбувається військовий заколот зробив заяву про відступ від зобов'язань, зокрема, обмежив право на свободу вираження поглядів та заарештував заявника. Суд визнав таке обмеження, як і тримання заявника під вартою таким, що не було необхідним у демократичному суспільстві, а оскаржуваний захід не був пропорційним законним цілям [19].

Найдискусійнішим в умовах сьогодення залишається питання, чи необхідні обмеження в реалізації прав людини і основоположних свобод для забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності? Стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку як найвищу соціальну цінність. Головним обов'язком держави залишається утвердження і забезпечення прав і свобод людини, особливо зазначених цінностей.

Водночас, Конституція визнає, що окремі конституційні права індивіда можуть мати більшу вагу порівняно з іншими. Тому в ситуаціях, коли альтернативи відсутні, тимчасове обмеження в реалізації менш значущих прав заради захисту більш важливих є обґрунтованим і виправданим.

Так, заборона зібрань або обмеження свободи пересування направлене на запобігання загрозам людського життя, оскільки, вочевидь, скупчення людей підвищує ризик масових жертв, створює умови для порушення громадського порядку. А відсутність обмежень на в'їзд у небезпечні зони (наприклад, заміновані дороги) може призвести до трагічних наслідків як для цивільного населення, так і для рятувальних служб. На жаль, в умовах воєнного стану таких прикладів безліч, тому ми переконані, що обмеження, які запроваджені в Україні є необхідними у демократичному суспільстві.

Висновок. Таким чином, обмеження в реалізації прав людини і основоположних свобод в умовах воєнного стану в Україні є правомірним втручанням. Воно передбачене чинним законодавством, відповідає критеріям «якості закону», переслідує легітимну мету та є «необхідними у демократичному суспільстві». На сьогоднішній день такі обмеження є мінімально необхідними для забезпечення безпеки та захисту кожного громадянина.

Держава зобов'язана захищати права і свободи людини, навіть за умов воєнного стану, у тому числі шляхом обмеження в здійсненні деяких прав. Водночас, такі обмеження повинні бути несаєвільними та застосовуватися виключно у випадках, коли це дійсно виправдано й необхідно для досягнення визначених законодавством цілей. Окрім того, держава без винятків повинна забезпечувати абсолютні права та дотримуватися принципу верховенства права навіть в умовах надзвичайного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк Я. Принцип пропорційності у практиці Європейського Суду з прав людини. *Expert: Paradigm of Law and Public Administration*. 2021. Т. 18, № 6. С. 197–214. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-197-214](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214) (дата звернення: 30.11.2024).
2. Case of Kryvenkuu v. Ukraine: Case of European Court Of Human Rights of 16.02.2017.
3. Європейська Комісія. «За демократію через право». Доповідь про правовладдя. 2011. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 30.11.2024).
4. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
5. Petechel N. Restrictions on human rights under martial law. *Law & Society*. 2024. No. 9. P. 141–146.
6. Шишка О.Р. Концепт терміна «закон» у практиці ЄСПЛ. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*: 36. наук. пр., м. Харків, 29 трав. 2020 р.

7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 27 лип. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 : станом на 7 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.11.2024).
10. Легітимність та пропорційність мети втручання. *СУДОВА ПРАКТИКА*. URL: <https://sudpraktika.wordpress.com/конвенція-про-захист-прав-людини/легітимність-та-пропорційність-мети/> (дата звернення: 30.11.2024).
11. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII: станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 30.11.2024).
12. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. *ВЕРХОВНИЙ СУД*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199> (дата звернення: 30.11.2024).
13. Case of Dubska and Krejzova v. The Czech Republic: Case of European Court Of Human Rights of 11.12.2014.
14. Case of Vavricka and others v. The Czech Republic: Case of European Court Of Human Rights of 08.04.2021.
15. Case of Chahal v. The United Kingdom: Case of European Court Of Human Rights of 15.11.1996.
16. Відділ програм співробітництва Ради Європи. Посібник із застосування Європейської конвенції з прав людини під час надзвичайної ситуації (кримінальне судочинство). Київ, 2023. 53 с.
17. Case of Tsezar and others v. Ukraine: Case of European Court Of Human Rights of 13.02.2018.
18. Case “Government of Denmark v. the Government of Greece; Government of Norway v. the Government of Greece; Government of Sweden v. the Government of Greece; Government of the Netherlands v. the Government of Greece”: Case of European Court Of Human Rights of 24.01.1968.
19. Affaire Vedat Şorli c. Turquie : Case of European Court Of Human Rights of 28.02.2022.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.33>

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ПРАВО УТРИМУВАТИСЯ ВІД ОКРЕМИХ ДІЙ, НЕСУМІСНИХ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ ЧИ ІНШИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Марич Н.І.,

*старша викладачка кафедри права
Міжрегіональної Академії управління персоналом*

Марич Н.І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика.

У статті досліджено загальнотеоретичні аспекти свободи віросповідання та права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Проаналізовано основні міжнародні документи з прав людини, в яких проголошено свободу віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Наголошено, що свобода віросповідання як одна з найважливіших цінностей, благ людини сприяє забезпеченню природної потреби кожної людини – самовизначенню у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі). Свобода віросповідання є важливим чинником розквіту толерантного суспільства, побудови демократичної, правової держави, формуванню взаємної поваги, довіри, розуміння та рівності між людьми різних релігій і переконань.

Зроблено висновок, що свободу віросповідання можна розглядати як право природне (це можливість надана людині Богом) і юридичне (можливість людини, яка надана та гарантована державою).

Стверджено, що одним зі складників свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: військової служби з релігійних чи інших переконань та заміна її альтернативною службою; вживання певної їжі; використання певних символів, ідентифікаційних номерів; носіння, використання певного одягу; праця у певний час; отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинування; участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях); складання релігійної чи іншої присяги тощо.

Констатовано, що в законодавстві України відображене право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Така можливість є складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права.

Сформульовано пропозицію про необхідність проголошення в Конституції України (1996 р.) (ст. 35) права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини та конкретизацію цього права в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) і в інших нормативно-правових актах України.

Ключові слова: свобода віросповідання, право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, юридичний обов'язок, можливості людини.

Marych N.I. Freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with a person's religious or other beliefs: a general theoretical overview.

Freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with a person's religious or other beliefs: a general theoretical characterisation.

The article explores the general theoretical aspects of freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with an individual's religious or other beliefs.

It analyses key international human rights documents that proclaim freedom of religion and the right to abstain from actions that conflict with religious or other personal convictions.

The article emphasises that freedom of religion, as one of the most important human values, fosters the natural need for individuals to determine their faith and practice it (in an active or passive form). Freedom of religion is highlighted as a crucial factor in fostering a tolerant society, building a democratic legal state, and promoting mutual respect, trust, understanding, and equality among people of various religions and beliefs.

The study concludes that freedom of religion can be understood as both a natural right (a God-given ability) and a legal right (an ability granted and guaranteed by the state).

It asserts that an essential component of the natural right to freedom of religion is the ability to abstain from specific actions incompatible with one's religious or other beliefs, such as: military service due to religious or other convictions and its substitution with alternative service; consumption of certain foods; use of specific symbols or identification numbers; wearing or using particular clothing; working at specific times; receiving scientifically justified medical treatments, including vaccination; participating in religious, public, or state rituals (ceremonies); taking religious or other oaths, among others.

The article notes that Ukrainian legislation reflects the right to substitute certain legal obligations incompatible with religious or other beliefs. This option is considered a component of freedom of religion as a subjective legal right.

It is proposed to amend Article 35 of the Constitution of Ukraine (1996) to explicitly proclaim the right to substitute certain legal obligations incompatible with religious or other beliefs and specifying this right in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organisations" (1991) and other regulatory legal acts of Ukraine.

Key words: freedom of religion, the right to refrain from actions incompatible with religious or other beliefs, legal obligation, individual rights.

Постановка проблеми. У системі прав людини важливе місце посідає свобода віросповідання, яка є фундаментом людського життя. Одна з важливих її складових – право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, наприклад, виконання військового обов'язку, отримання науково обґрунтованого медичного лікування, вакцинування тощо. Із реалізацією свободи віросповідання пов'язано багато сфер поза межами релігійних споруд [1, с. 3], серед них і здійснення права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

У сучасних умовах повномасштабного воєнного вторгнення в Україну російської федерації (далі – рф) виконання юридичних обов'язків громадянами, особливо військового обов'язку, стало вкрай важливим. У ряді випадків громадянин з огляду на сповідання певних релігійних чи інших переконань не може виконувати деякі юридичні обов'язки. Загальновідомо, що відмова від реалізації юридичних обов'язків вважається протиправною поведінкою, за що особа притягується до юридичної відповідальності. Однак у законодавстві демократичних держав, зокрема і України, передбачена можливість заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим, у огляду на релігійні чи інші переконаннями людини.

Мета дослідження – дати загальнотеоретичну характеристику свободи віросповідання та права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини та сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації цих можливостей.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблематики свободи віросповідання та окремих її можливостей привертало увагу багатьох дослідників, зокрема В. Беда, М. Бринчак, М. Васіна, Т. Кучери, Н. Пивоварової, А. Полешко, Л. Ярмол та ін.

Однак, необхідно наголосити, що у вітчизняній науці мало уваги приділено характеристиці саме права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, яке виступає окремим складником свободи віросповідання як природного права.

Виклад основного матеріалу. Свобода віросповідання як одна з найважливіших цінностей, благ людини сприяє забезпеченню природної потреби кожної людини – самовизначенню у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі).

Свобода віросповідання є важливим чинником розквіту толерантного суспільства, побудови демократичної, правової держави, формуванню взаємної поваги, довіри, розуміння та рівності між людьми різних релігій і переконань. Вона може допомогти зробити суспільство стійкішим до тих викликів, які загрожують його безпеці [2, с. 10].

Повномасштабне воєнне вторгнення рф в Україну спричинило масові порушення прав людини, у тому числі свободи віросповідання. Так, рф знищила або пошкодила щонайменше 630 церков, молитовних будинків та інших релігійних споруд [3, с. 6]. Однак попри всі труднощі, саме сповідання віри, її вираження тощо допомагають громадянам України вистояти у цій складній боротьбі проти зла, яке приніс на нашу землю агресор.

Наприкінці 2023 року 24% опитаних заявили, що після початку повномасштабної війни рф проти України, стали більш релігійними і віруючими людьми, ніж раніше і лише 5% вказали на зменшення релігійності і віри. Церква надалі утримує одну з перших позицій за рівнем довіри серед суспільних і політичних інститутів [4].

В основі свободи віросповідання є дві категорії: свобода та віра. Свобода – це здатність людини діяти відповідно до своїх знань і можливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях [5, с. 201].

Погоджуємося з Н. Пивоваровою, що віра – це не лише ознака релігійної свідомості, а й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи [6, с. 52].

Як стверджує Л. Ярмол, «віру людини можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як духовну, психічну діяльність людини, спрямовану на вибір об'єкта віри і визначення свого внутрішнього ставлення до нього. Можливість здійснення такої діяльності відображає поняття свободи віровизнання. По-друге, віру можна трактувати й як зовнішню (фізичну) діяльність, що виступає проявом віровизнання. Можливість здійснення такої діяльності людиною відображає інше поняття – свобода віросповідання» [7, с. 22].

На важливості віри для людини особливо наголошено у християнстві. У Біблії, зокрема, зазначено, що оздоровляємося вірою (Дії Ап. 14:9); ходимо з вірою (2 Кор. 5:7); усе можемо, якщо віруємо (Мр. 9:23); вірою ми очищуємося, освячуємося (Дії Ап. 15:9; 26:18); вірою рятуємося (Дії Ап. 16:31; Рим. 5:1) [8].

Свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою совісті – природним правом на умови, за яких можливе вільне самовизначення особистості у світоглядній сфері буття, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація [9, с. 83]. На нашу думку, юридичне право не повинно проголошувати свободу совісті, яка має відношення до внутрішньої сфери особистості. З огляду на це, доцільно змінити назву Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р., гарантувавши свободу віросповідання людини.

Однак, В. Бедь має іншу думку з цього приводу: він стверджує, що з наукової точки зору свобода совісті є ширшим поняттям, яке охоплює свободу релігії та свободу віросповідання. Дослідник запропонував внести зміни в законодавство України щодо використання в ньому терміну «свобода совісті» як найбільш ємного поняття, що цілком відображає зміст міжнародних актів [10, с. 26-27].

Свободу віросповідання дослідники розглядають і як суб'єктивне особисте немайнове право. Так, М. Бринчак зазначає, що здійснення суб'єктивного особистого немайнового права на свободу світогляду та віросповідання полягає в тому, що носій може використовувати його на свій розсуд без застосування будь-яких додаткових юридичних актів; вимагати від інших осіб припинення дій, спрямованих на обмеження його особистих немайнових прав; мати свободу поведінки, вчинків у межах, встановлених законом; звертатися до компетентних державних органів за захистом його порушеного особистого права. Також особа володіє цим правом від народження і може користуватися ним у повному обсязі з певного віку [11, с. 136].

На нашу думку, свободу віросповідання можна розглядати як право природне (це можливість надана людині Богом) і юридичне (можливість людини, яка надана та гарантована державою).

Свобода віросповідання проголошена в численних міжнародних актах з прав людини, однак, у них вона закріплена як право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18 Загальної декларації прав людини (ООН, 1948), ч. 1.ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966), ч. 1 ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950) (далі – Євроконвенція), ч. 1 ст. 1 Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, 1981 р.).

Отже, свобода думки, совісті і релігії, закріплена в основних міжнародних документах з прав людини, охоплює можливості людини не лише щодо релігії, а й щодо переконань загалом. Основу ж будь-яких переконань становить віра людини.

А. Полешко справедливо наголошує, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), розглядаючи справи за ст. 9 Євроконвенції, передбачає комплексний захист «релігії або переконань»

ня», не надаючи їх точного визначення або розмежування. ЄСПЛ поширює захист свободи віросповідання на необмежене коло специфічних переконань, які

- людина здатна визначити самостійно на власний розсуд;
- стосуються основ світогляду людини й мають метафізичну природу;
- переважно є принципово аксіоматичними (основи таких переконань не підлягають перевірці або сумніву) і ґрунтуються на вірі;
- становлять самоцінність / самоціль (тобто, не спрямовані на досягнення певного статусу, а навпаки, визначають подальшу поведінку людини);
- є дійсними й важливими для людини; визначають її поведінку; мають достатній ступінь визначеності та сталості (що не виключає модифікацій і зміни вибору) [12, с. 240].

На підставі аналізу практики ЄСПЛ по ст. 9 Євроконвенції А. Полешко робить такий висновок: переконання не обов'язково стосуються проблем Абсолюту (Бога), тобто вони можуть ґрунтуватися на вірі загалом (аксіоматичному покладенні принципу), що охоплює й нерелігійну віру (а, відтак, нерелігійні переконання й діяльність) [12, с. 240].

Аналіз зазначених міжнародних документів з прав людини дає підстави стверджувати, що свобода віросповідання як природне право складається з таких структурних елементів (можливостей):

- мати релігію або переконання;
- приймати релігію чи переконання на свій вибір;
- змінювати свою релігію чи переконання;
- сповідувати релігію або переконання.

Проаналізувавши й інші важливі міжнародні документи з прав людини (Документ Паризької наради Конференції з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ (1989); Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12.1994); Документ Копенгагенської наради з людських вимірів НБСЄ (1990); Хартію Європейського Союзу про основні права (2000); Рекомендацію Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) «З релігії та демократії» та інші), Л. Ярмол виокремила ще й такий структурний елемент свободи віросповідання, як право людини утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини [7, с. 37]. Адже релігійні й інші переконання людини можуть зумовлювати не лише потребу здійснення певної релігійної діяльності, а й неприйнятність, суб'єктивну неможливість виконання людиною деяких дій (наприклад, брати до рук зброю, вживати певну їжу, використовувати певні символи, носити певний одяг, працювати у певний час тощо). Варто наголосити, що право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, є складовою свободи віросповідання як природного права.

Серед можливостей утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, є і право на відмову від військової служби з релігійних чи інших переконань та її заміну альтернативною службою. Це право проголошене в низці міжнародних документів з прав людини. Так, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ООН, 1966), наголошено, що «нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці» (п. а) 3 ст. 8); що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмова від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба передбачена законом для осіб, які відмовляються від військової служби з таких мотивів (п. с) 3 ст. 8).

Право на відмову від військової служби з релігійних мотивів закріплене у п. 2 ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права.

У Документі Копенгагенської наради Конференція з людського виміру НБСЄ (1990) зафіксовано, що Комісія з прав людини ООН визнала право кожного громадянина відмовлятися від військової служби з переконань совісті (п. 18.1); що держави погоджуються розглядати питання про запровадження, де це ще не було зроблено, різних форм альтернативної служби, які сумісні з мотивами відмови через переконання совісті; до того ж, такі форми альтернативної служби не будуть пов'язані зі службою в бойових частинах чи матимуть цивільний характер, будуть суспільно корисними і не матимуть характеру покарання (п. 18.4).

У Кодексі поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12. 1994) зазначено, що «держави-учасниці повинні розглянути питання про введення практики звільнення від військової служби або проходження альтернативної служби» (п. 28) [13].

У ч. 2 ст. 10 Хартії основних прав Європейського Союзу проголошене право на відмову від військової служби за переконаннями совісті відповідно до національного законодавства.

У міжнародних документах з прав людини відображені й інші можливості утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Так у Рекомендації № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (Ради Європи, 1993) закріплене положення, що європейська спільнота повинна бути гнучкою при узгодженні різноманітної релігійної практики (наприклад, *одягу, їжі і релігійних свят*) (п. “і” ст. 16).

У Рекомендації № 1396 «З релігії та демократії» (1996) Парламентська Асамблея Ради Європи запропонувала урядам країн-членів «сприяти ... дотриманню релігійних обрядів та звичаїв, наприклад, відносно *одруження, вбрання, свят (з можливістю відповідного звільнення з роботи) та військової служби*» (п. “і” ст. 13).

Отже, однією зі складових свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, а саме:

- ✓ військової служби та її заміна альтернативною службою;
- ✓ вживання певної їжі;
- ✓ використання певних символів, ідентифікаційних номерів;
- ✓ носіння, використання певного одягу;
- ✓ праці у певний час;
- ✓ отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинування;
- ✓ участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях);
- ✓ складання релігійної чи іншої присяги тощо.

Чи передбачає законодавство України можливість людини утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини? У Конституції України (1996 р.) закріплено, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» (ч. 1 ст. 35). Також в Основному Законі України наголошено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовлятися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. При цьому передбачена заміна військового обов’язку альтернативною службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України).

Згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», «заміна виконання одного обов’язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4) [14]. Однак Закон України не конкретизує цих випадків, на відміну від Конституції України, котра передбачає лише один випадок такої заміни.

Як висновок: у законодавстві України проголошується право на заміну виконання окремих юридичних обов’язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини, а не просто можливість людини уникати таких дій.

В сучасних умовах в Україні – в період дії воєнного стану – постало чимало питань щодо заміни військового обов’язку альтернативною службою. У Законах України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 (у редакції Закону України від 02.03.2005) [15], «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону від 18.02.1999) [16] не регламентовані питання щодо проходження альтернативної служби в період дії воєнного стану.

Існує неоднозначна юридична практика щодо питання проходження такої служби. Наприклад, у Львівському обласному ТЦК та СП розповіли, як відбувається призов на військову службу громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. Там наголосили, що в час воєнного стану альтернативної служби немає, а відтак ці громадяни підлягають призову на загальних підставах [17].

Однак, в Україні починає формуватися судова практика, яка захищає право громадян на заміну військової служби альтернативною. Наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області визнав невинуватим і виправдав служителя релігійного об’єднання «Свідків Єгови в Україні», обвинуваченого в ухиленні від призову на військову службу під час мобілізації [18].

Аналіз законодавства України та приклади юридичної практики з питань реалізації громадянами права громадян на заміну військової служби альтернативною свідчать про необхідність вдосконалення законодавства України з питань проходження альтернативної служби. Необхідно чітко конкретизувати нормативні положення щодо проходження альтернативної служби в період

воєнного стану: умови, особливості тощо. Адже, згідно Конституції України (ст. 35) громадяни мають право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

Висновки. Свободу віросповідання можна розглядати як природне право (можливість, надану людині Богом) і як юридичне право (можливість людини, проголошену та гарантовану державою).

Одним зі складників свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: військової служби з релігійних чи інших переконань та заміна її альтернативною службою; вживання певної їжі; використання певних символів, ідентифікаційних номерів; носіння, використання певного одягу; праця у певний час; отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинавання; участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях); складання релігійної чи іншої присяги тощо.

У законодавстві України відображене право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, а не можливість громадянина утримуватися від здійснення таких обов'язків. Адже юридичне право не може регламентувати відмову щодо здійснення юридичних обов'язків. Така можливість є складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права. Таке право потребує проголошення і в Конституції України (ст. 35), а також конкретизації в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та в інших нормативно-правових актах України.

Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини є важливою складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васін М.С. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади. К.: Медіа світ, 2020. 40 с.
2. Свобода релігії чи переконань та безпека: посібник із питань політики / Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). 2023. 79 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
3. Васін, Максим. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні / Інститут релігійної свободи. К.: Вид. Пугач О.В., 2024. 28 с. URL: <https://bit.ly/2024-IRF-Report-Ukraine-ua> (дата звернення: 15.11.2024).
4. Війна зробила українців більш релігійними, – опитування. *Релігійно-інформаційна служба України*. 24.12.2023. URL: https://risu.ua/vijna-zrobila-ukrayinciv-bilsh-religijnimi-opituvannya_n144969 (дата звернення: 15.11.2024).
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
6. Пивоварова Н.П. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 44–55.
7. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): *монографія*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.]. (Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 8). Львів: 2006. 192 с.
8. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ: Українське Біблійне Товариство, 1993. 296 с.
9. Кучера Т.М. Релігієзнавство: *навчальний посібник* К.: КНЕУ, 2016. 95 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197270159.pdf> (дата звернення: 07.11.2024).
10. Бедь В.В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: *автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»*. Київ, 2011. 36 с.
11. Бринчак М.П. Здійснення права свободи світогляду та віросповідання в цивільному праві України. *Європейські перспективи*. № 2. 2020. С. 131–137. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/131-_Brynychak.pdf (дата звернення: 16.11.2024).

12. Полешко А.В. Релігійна свобода: сучасний зміст і місце в системі прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 85: частина 1. 2024. С. 237–241. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315063/305966> (дата звернення: 17.11.2024).
13. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12.1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text (дата звернення: 17.11.2024).
14. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 08.11.2024).
15. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 ,№ 3543-XII (у редакції Закону України від 02.03.2005). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1> (дата звернення: 17.11.2024).
16. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII (у редакції Закону від 18.02.1999). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Начальник Львівського обласного ТЦК повідомив, як відбувається призов громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. URL: https://vartal.com.ua/news/nachalnik-lvivskogo-oblasnogo-tck-povidomiv-yak-vidbuvaetsya-prizov-gromadyan-virospovidannya-yakih-ne-dopuskaie-koristuvannya-zbroieyu_376309.html (дата звернення: 11.11.2024).
18. Суд визнав право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями. URL: https://risu.ua/pressluzhba-upc-mp-poshirila-video-udaru-raketi-yaka-poshkodila-sobor-v-harkovi_n145740 (дата звернення: 14.11.2024).

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.34>

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД: ФІЗИЧНІ І ЮРИДИЧНІ ОСОБИ

Монастирський М. В.,
*аспірант кафедри кримінального аналізу
та інформаційних технологій
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com*

Монастирський М.В. Український народ: фізичні і юридичні особи.

Стаття присвячена дослідженню поняття «Український народ». Предметом дослідження є фізичні та юридичні особи Українського народу. Гіпотезою дослідження є теза, що юридичні особи народу України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Ця теза названа гіпотезою «А».

З'ясовано, що виборче законодавство передбачає єдиним джерелом влади в Україні фізичні особи громадян. Ці особи знаходяться на обліку в Державному реєстрі виборців. На підставі цього реєстру державний орган управління виборами Центральна виборча комісія організовує всі вибори та референдуми в Україні, роздає бюлетені та підбиває підсумки народного волевиявлення. Фізичні особи Українського народу є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

З'ясовано також, що юридичні особи громадян не знаходяться на обліку в Державному реєстрі виборців. Всі юридичні особи України знаходяться на обліку в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Підкреслюється нелогічність думки про те, що юридичні особи громадян України не можуть бути носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні лише тому, що вони не внесені державою до реєстру виборців. Стверджується, що логічним є припущення, що ці юридичні особи також є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

Доведено, що юридичні особи громадян України це юридичні особи саме Українського народу, а не іншого якогось народу. Фізичні особи громадян України і юридичні особи громадян України є одним Українським народом.

Гіпотеза «А» перевірена на відповідність реальним умовам цієї війни. Виявлено, що Державний реєстр виборців знищений цією війною і потребує відновлення, а Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань вцілів і функціонує. З цього факту зроблений висновок, що народ залишається конституційним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні під час цієї війни, а саме юридичні особи Українського народу, а не фізичні особи громадян, як це було завжди.

Підтверджена цією війною гіпотеза «А» означає, що держава Україна у будь-який момент цієї війни може роздати виборчі бюлетені юридичним особам громадян України і народ України проголосує.

Ключові слова: воєнний стан, народ, громадяни, фізичні особи, юридичні особи, виборчі права, гіпотеза «А».

Monastyrskyi M.V. Ukrainian people: individuals and legal entities.

This article is devoted to the study of the concept of «Ukrainian people». The subject of the study is the physical and legal entities of the Ukrainian people. The hypothesis of the study is the thesis that the legal entities of the people of Ukraine are the bearers of sovereignty and the sole source of power in Ukraine. This thesis is called the hypothesis «A».

It was found that the electoral legislation provides that the sole source of power in Ukraine is individual citizens (natural persons). These individuals are registered in the State Register of Voters. On the basis of this register, the state election management body, the Central Election Commission,

organizes all elections and referendums in Ukraine, distributes ballots and summarizes the results of the popular will. Individuals of the Ukrainian people are the bearers of sovereignty and the sole source of power in Ukraine.

It was also found that legal entities of citizens are not registered in the State Register of Voters. All legal entities of Ukraine are registered in the Unified State Register of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Organizations.

The illogicality of the idea that legal entities of Ukrainian citizens cannot be the bearers of sovereignty and the sole source of power in Ukraine is emphasized, simply because they are not included in the voter register by the state. It is argued that it is logical to assume that these legal entities are also the bearers of sovereignty and the sole source of power in Ukraine.

It has been proven that legal entities of citizens of Ukraine are legal entities of the Ukrainian people, and not of any other people. Natural persons of citizens of Ukraine and legal entities of citizens of Ukraine are one Ukrainian people.

Hypothesis "A" is tested for compliance with the real conditions of this war. It is found that the State Register of Voters was destroyed by this war and needs to be restored, while the Unified State Register of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Organizations has survived and is functioning. From this fact, it is concluded that the people remain the constitutional bearer of sovereignty and the only source of power in Ukraine during this war, namely the legal entities of the Ukrainian people, and not individual citizens, as it has always been.

The hypothesis "A" confirmed by this war means that the state of Ukraine at any moment of this war can distribute ballots to legal entities of Ukrainian citizens and the people of Ukraine will vote.

Key words: martial law, people, citizens, individuals, natural persons, physical entities, legal entities, voting rights, hypothesis "A".

Постановка проблеми. Конституція України є Основним Законом України [1, преамбула, останнє речення]. Конституція визначає, що Українським народом є громадяни України всіх національностей [1, преамбула, перше речення]. Основний Закон не називає народом України фізичні або юридичні особи.

Термін «Український народ», або «народ», зустрічається в тексті Основного Закону в різних місцях і кожен раз окремо від словосполучень «юридична особа» або «фізична особа». А поняття фізичної та юридичної особи зустрічаються разом лише один раз, в статті 152: «Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку» [1, ст. 152, ч. 3]. Ця норма не містить слова «народ». Ця норма про державний захист якихось фізичних і юридичних осіб. А яких саме, залежить від того, чи ця норма Конституції України – Основного Закону народу України стосується саме народу України чи іншого. Якщо вона стосується народу України, то вона стосується фізичних і юридичних осіб саме Українського народу. А якщо вона дійсно стосується фізичних і юридичних осіб Українського народу, то ми маємо перший зв'язок цих трьох конституційних понять в одному понятті «фізичні та юридичні особи Українського народу», але без відповідного конституційного терміна.

Ще однією нормою Основного Закону, яка містить поняття юридичної особи є стаття 14: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» [1, ст. 14]. Якщо ця норма Конституції України – Основного Закону народу України не стосується Українського народу, то потрібні пояснення, по-перше, чому взагалі текст такої норми має місце в Основному Законі народу України, а по-друге, про яку державу цей текст, якщо не Україну, про яких громадян, якщо не громадян Українського народу, і про яких юридичних осіб, якщо не про юридичних осіб Українського народу. З іншої сторони, ми можемо не ускладнювати правову науку цими поясненнями, а просто визнати, що юридичні особи України, як і громадяни України, мають конституційне право власності на українську землю. Отже, Конституція України і в цій нормі містить поняття юридичної особи Українського народу, правда, без відповідного терміна.

Лише в цих двох місцях Конституції України згадується юридична особа або фізична особа буквально. З цього можна зробити попередній висновок, що, згідно Основного Закону України, *юридичні та фізичні особи можуть бути народом України*. Позначимо цей висновок № 1.

Щодо поняття Українського народу, то воно розкривається в кількох місцях Конституції України. І лише одне з них, на нашу думку, може переконливо суперечити висновку № 1, це частина друга п'ятої статті: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [1, ст. 4, ч. 2]. Річ у тім, що юридичні особи в Україні, на відміну від деяких фізичних осіб [2, ст. 1, ч. 2], не є виборцями, а отже, фактично не є народом. Висновок № 2: юридичні особи не є Українським народом *de facto*.

Між висновком № 1 і висновком № 2 не має логічного протиріччя. З того факту, що юридичні особи не обирають владу в Україні не випливає, що юридичні особи *de jure* не можуть бути народом України. Гіпотезою є те, що *юридичні особи Українського народу є народом України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні*. Ця гіпотеза має назву «А»

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє виокремити три активні теми навколо конституційного змісту поняття Українського народу: 1) стосується загального розуміння поняття народу; 2) стосується поняття народу в аспекті права власності на українські землі, передбаченого вже відомою нам статтею 14 Конституції; 3) стосується поняття народу в аспекті права законодавчої ініціативи, передбаченого статтею 93 Конституції. Саме ці теми ми виділили би як найбільш досліджені серед юристів.

Умовна перша тема стосується вже відомого нам конституційного визначення поняття народу як громадян України усіх національностей, носія суверенітету і єдиного джерела влади. Цю тему розвивають в своїх працях Н.В. Неліна, О.А. Колодій, Ю. Барабаш, В.О. Процевський, С.В. Бобровник, В.І. Горбань, Ю.С. Кононенко, С.В. Джолос та інші. Вчені досліджують поняття «народ», порівнюючи його з іншими. Так, наприклад Ю. Барабаш у 2009 р. порівнював конституційні поняття «Український народ», «українська нація» і «конституційний лад»; Н.В. Неліна у 2012 р. цікавилась зв'язком понять «Український народ», «населення», «громадяни», «виборці» («виборчий корпус» мовою авторки); В.І. Горбань у 2016 р. співвідносив поняття «народ», «нація», «демократія»; Ю.С. Кононенко та С.В. Джолос у 2019 р. критично переосмислили співвідношення народу і держави; О.А. Колодій у 2021 р. провів ґрунтовне компаративне дисертаційне дослідження поняття «народ», порівнюючи його з поняттями «нація» і «населення», та дійшов висновку, що Український народ це «єдина спільнота громадян України усіх національностей» [3, с. 430].

Умовна друга тема об'єднує дослідників ідеєю наділення народу особливим статусом суб'єкта права власності на українську землю. Серед прихильників цієї ідеї: І.О. Костяшкін, О.О. Бригінець, В. Брановицький, А. Правдюк, І.В. Озімок, О.В. Зигрій, І. Перчеклій, В.В. Носік та інші. Прихильники цієї ідеї вважають, що Конституція України не достатньо визначена щодо права власності на землю: «не урегульованим на нормативному рівні залишається також співвідношення між правом власності народу України на землю, закріпленим у ст. 13 Конституції України, та правом власності на землю громадян, юридичних осіб та держави, закріпленим у ст. 14 Конституції України» [4, с. 55]. Вчені вважають, що існує «необхідність розмежування права власності на землю Українського народу та всіх інших суб'єктів права власності» [5, с. 196].

Далі, умовна третя тема стосується ідеї законодавчої ініціативи народу. Цю ідею досліджував Конституційний Суд України (КСУ) у відповідь на звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо конституційності законопроекту, який «передбачає надання права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України народу» [6]. КСУ не підтримав цю ідею, посиляючись, зокрема, на вже відоме нам конституційне визначення поняття «народ» (це громадяни, носії суверенітету і єдине джерело влади) і визначення права законодавчої ініціативи у статті 93 Конституції: «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України». Судді КСУ М.І. Мельник, О.О. Первомайський, В.В. Лемак піддали критиці цю ініціативу народних депутатів [6]. Очевидно, ця ідея виявилась невдалою.

Ці три теми ніяк не пов'язують Український народ з юридичними та фізичними особами. А отже, не розкривають поняття народу України в аспекті сучасних суспільних відносин, наприклад цивільних або господарських. Беззаперечно, Український народ живе цими відносинами.

Фізичні та юридичні особи є не тільки поняттями конституційними, це також головні поняття Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України. Наприклад, Цивільний кодекс прямо говорить: «Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи» [7, ст. 2,

ч. 1]. Цивільний кодекс не називає серед учасників цивільних відносин громадян або народ. Можливо, тому, що громадяни і народ виступають у цих суспільних відносинах у формі фізичних і юридичних осіб. Вважаємо, що дослідження конституційного змісту поняття Українського народу саме в напрямку юридичних і фізичних осіб є на стільки ж потрібним правовій науці, на скільки важливими для народу України є цивільні та господарські відносини.

Метою цієї статті є співставлення понять народу і юридичних осіб, оскільки стосовно фізичних осіб закон «Про громадянство України» ясно говорить, що громадяни України є фізичними особами [2, ст. 1], а виборцями в Україні (отже, і народом), як відомо, фактично є лише фізичні особи. З цією метою ми обрали три поняття, на конкретних прикладах яких, на нашу думку, буде найкраще розкриватися правовий зміст поняття «юридичні особи Українського народу». Це поняття «фермери», «об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» та «громадянське суспільство». Саме такий підхід, на нашу думку, дозволить уникнути безкінечних загальнотеоретичних рефлексій щодо гіпотези «А», а на конкретних прикладах показати правильність цієї гіпотези, *показати, що Українським народом є також і юридичні особи.*

Виклад основного матеріалу слід почати з визначення термінів. Поняття юридичної особи є конституційним поняттям, але його визначення не міститься в Конституції України. Визначення цьому поняттю надає Цивільний кодекс України: «Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку» [7, ст. 80, ч. 1]. Закон, який встановлює цей порядок створення і реєстрації юридичної особи, не є Цивільним кодексом, а є законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [8]. Згідно цього закону, державною реєстрацією юридичної особи є «офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи ... зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань ... а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених цим Законом» [8, ст. 1, ч. 1, п. 4]. Відповідно, юридичною особою є та юридична особа, відомості про створення якої внесені до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань (Єдиний державний реєстр юридичних осіб). Отже, всі юридичні особи України знаходяться на обліку в цьому державному реєстрі.

Громадяни України теж знаходяться на державному обліку. Громадяни України, які є народом України в сенсі єдиного джерела влади, знаходяться на обліку в державному реєстрі виборців, який саме для того і ведеться державою, щоб влада народу могла бути реалізована через вибори і референдуми: «Державний реєстр виборців - автоматизована інформаційно-комунікаційна система, призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу відповідно до статті 70 Конституції України (далі – виборці)» [9, ст. 1]. Згадана стаття 70 Конституції визначає, хто саме серед громадян має право голосу: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [1, ст. 70]. Таким чином, ми можемо визначити поняття «народ» за допомогою цього реєстру виборців: народом є всі ті громадяни України (звичайно, незалежно від їх національності), хто внесений до Державного реєстру виборців або може бути внесений. При всіх можливих недоліках саме таке визначення є найкращим для мети нашого дослідження, тому що теорій навколо конституційного змісту поняття «народ» може бути безліч, а цей реєстр завжди один і об'єктивний.

Зв'язок між Єдиним державним реєстром юридичних осіб і Державним реєстром виборців не передбачений законодавством. Ці реєстри відносяться до різних органів державної влади: розпорядником Державного реєстру виборців є державний орган управління виборами Центральна виборча комісія (ЦВК) [10, ст. 17, п. 8]; а розпорядником (держателем) Єдиного державного реєстру юридичних осіб є Міністерство юстиції України [8, ст. 1, ч. 1, п. 6]. Закон «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» не передбачає передачу даних до ЦВК з метою внесення юридичних осіб до реєстру виборців. Закон «Про Центральну виборчу комісію» і закон «Про Державний реєстр виборців» також не передбачають можливості отримання інформації про юридичних осіб з Єдиного державного реєстру юридичних осіб для внесення цих юридичних осіб до реєстру виборців. Отже, згідно українського законодавства, *юридичні особи і виборці це різні державні реєстри і несумісні поняття*, що цілком і повністю відповідає реальності виборчого процесу в Україні: юридичні особи дійсно не голосу-

ють на виборах в Україні. Гіпотеза «А» не заперечує цього факту. Гіпотеза «А» стверджує лише те, що, згідно українського законодавства про юридичні особи, народом є не тільки фізичні особи, а і юридичні особи також.

1. Фермери – народ України. Спеціальним законом про фермерство в Україні є закон «Про фермерське господарство» [11]. Згідно цього закону, *фермер це фермерське господарство*. Стаття 1 цього закону визначає поняття фермерського господарства: «Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян» [11, ст. 1, ч. 1]; «Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України [11, ст. 1, ч. 2]; «Фермерське господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа – підприємець» [11, ст. 1, ч. 4]. Отже, фермер це фермерське господарство громадянина або кількох громадян України, яке зареєстроване як юридична особа або фізична особа-підприємець (ФОП). Відповідно, всі українські фермери є громадянами України і знаходяться на обліку в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб.

Виборче законодавство України не передбачає можливості голосування для фермерів. Підставою для отримання громадянином України виборчого бюлетеня є включення його до реєстру виборців [12, ст. 7, ч. 4] і підтвердження ним своєї особи і громадянства України [12, ст. 8]. Документами, які підтверджують особу і громадянство на загальнодержавних і місцевих виборах на звичайних виборчих дільницях в Україні, є «паспорт громадянина України (у вигляді паспортної книжечки або картки)» [12, ст. 8, ч. 1, п. 1] або «тимчасове посвідчення громадянина України (для осіб, недавно прийнятих до громадянства України)» [12, ст. 8, ч. 1, п. 2]. Кожен з цих документів дозволяє встановити особу громадянина України, але не дозволяє встановити особу фермера: особа фермера, як ми вже з'ясували, це юридична особа або особа ФОП. Виборче законодавство передбачає лише підтвердження особи громадянина і не передбачає підтвердження фермерської господарської діяльності. Отже, фермери в Україні не мають можливості голосувати, згідно виборчого законодавства України.

Фермери в Україні не є виборцями, хоча відповідають усім конституційним вимогам щодо права голосу на виборах і референдумах. Нагадаємо, згідно статті 70 Конституції України, право голосу мають дієздатні громадяни України 18+. А закон про фермерів говорить: «Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку та виявив бажання створити фермерське господарство» [11, ст. 5]. Всі фермери в Україні відповідають вимогам статті 70 Конституції України щодо виборця, але не знаходяться на державному обліку виборців.

Українські фермерські господарства не отримують виборчі бюлетені від держави, хоча ведуть з органами державної влади повноцінний документообіг: «Фермерське господарство веде бухгалтерський облік результатів своєї роботи і подає відповідним органам фінансову звітність, статистичну інформацію та інші дані, встановлені законодавством України» [11, ст. 28]. На нашу думку, заповнений фермерами виборчий бюлетень покращить відносини держави з фермерами, підніме їх на новий рівень довіри і взаємоповаги.

Підсумовуючи, зазначимо, що фермери є народом України по закону «Про фермерське господарство». А те, що фермери не внесені до реєстру виборців, означає лише те, що вони не внесені до реєстру виборців: було би логічною помилкою вважати, що фермери не є Українським народом лише тому, що вони відсутні в державному реєстрі виборців.

2. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ). Спеціальним законом для ОСББ є закон «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» [13]. Згідно визначення цього закону, ОСББ це «юридична особа, створена власниками квартир та/або нежитлових приміщень багатоквартирного будинку для сприяння використанню їхнього власного майна та управління, утримання і використання спільного майна» [13, ст. 1, ч. 3]. Отже, всі ОСББ, як і всі фермерські господарства, відносяться до Єдиного державного реєстру юридичних осіб і не відносяться до Державного реєстру виборців.

Між ОСББ і фермерами існують деякі відмінності. Наприклад, фермерське господарство може бути юридичною особою або ФОП, а ОСББ не може бути ФОП, це завжди юридична особа. Ще однією різницею є те, що ОСББ «є неприбутковою організацією і не має на меті одержання прибутку для його розподілу між співвласниками» [13, ст. 4, ч. 7], а фермери є підприємцями, метою яких є прибуток [11, ст. 1, ч. 1]. Але головною відмінністю, мабуть, є те, що нікого не здивуєш, що ОСББ не мають права голосу на виборах в Україні.

ОСББ не знаходяться на державному обліку в якості виборців. З чого не випливає, що ці юридичні особи не є народом України. Ці юридичні особи або є Українським народом, або ні. В будь-якому випадку *ці юридичні особи здатні голосувати*. Згідно закону про ОСББ, ці юридичні особи створюються «шляхом поіменного голосування» [13, ст. 6, ч. 12]. Закон про ОСББ не передбачає створення цих юридичних осіб в спосіб інший, ніж голосування. Крім того, закон про ОСББ передбачає, що виключно шляхом голосування ці юридичні особи приймають рішення стосовно затвердження статуту об'єднання, внесення змін до нього; обрання членів правління об'єднання; питання про використання спільного майна; затвердження кошторису, балансу об'єднання та річного звіту; визначення порядку сплати, переліку та розмірів внесків і платежів співвласників; прийняття рішення про реконструкцію та ремонт багатоквартирного будинку або про зведення господарських споруд; визначення розміру матеріального та іншого заохочення голови та членів правління; визначення обмежень на користування спільним майном; прийняття рішень про заснування інших юридичних осіб або участь у товариствах та інше [13, ст. 10]. Ці юридичні особи не можуть не голосувати.

На нашу думку, не може бути сумнівів у тому, що ОСББ здатні заповнювати виборчі бюлетені ще й з огляду на те, які права і обов'язки вони мають. ОСББ мають права: укладати договори; виступати замовником робіт з капітального ремонту, реконструкції багатоквартирного будинку; визначати підрядника, укладати договори про управління та експлуатацію, обслуговування, реконструкцію, реставрацію, проведення поточного і капітального ремонтів, технічного переоснащення майна з будь-якою фізичною або юридичною особою; захищати права, представляти інтереси співвласників у судах; встановлювати сервітути та інші [13, ст. 16]. ОСББ мають обов'язки: забезпечувати належний санітарний, протипожежний і технічний стан спільного майна, що належить співвласникам; звітувати загальним зборам про виконання кошторису об'єднання за рік; виконувати свої договірні зобов'язання; забезпечувати дотримання інтересів усіх співвласників при встановленні умов і порядку володіння, користування і розпорядження спільною власністю, розподілі між співвласниками витрат на експлуатацію та ремонт спільного майна; припиняти дії третіх осіб, що утруднюють або перешкоджають реалізації прав володіння, користування і розпорядження спільним майном співвласниками та інші [13, ст. 18].

Проведений аналіз закону про ОСББ на предмет здатності цих юридичних осіб до голосування, а також їхньої здатності до прав та обов'язків, на нашу думку, є достатнім для того, щоб обґрунтовано очікувати від них здатності заповнити виборчий бюлетень на виборах в Україні так, як це роблять звичайні виборці – ті, хто створюють ці ОСББ, народ України.

3. Громадянське суспільство. Не існує ні спеціального закону, ні законодавчого визначення цього поняття. Що таке громадянське суспільство є питанням відкритим в юриспруденції; а також в соціології, політології, філософії. Нам здається очевидним, що *громадянське суспільство в Україні є народом України*. Саме таке розуміння громадянського суспільства закладено в одному державному документі щодо стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні.

«Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» [14] є підзаконним нормативно-правовим актом України. Цей документ не називає громадянське суспільство народом України. Текст цього документу взагалі не містить слова «народ» (до речі, так само, як і попередні дві стратегії 2016–2020 років та 2012 р.). Текст цієї стратегії починається з визначення громадянського суспільства за допомогою конституційного поняття «громадяни»: «Становлення демократичної, правової та соціальної держави тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як сфери суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом» [14, ч. I, абз. 1]. Відомо, що, згідно Конституції України, громадяни це і є народ. Тому, на нашу думку, не може бути помилки у тому, щоб читати цей документ як стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства саме Українського народу.

Ця стратегія опирається на статистичні дані щодо розвитку громадянського суспільства в Україні: «Протягом 2016–2020 років кількість інститутів громадянського суспільства суттєво зросла. За даними Державної служби статистики України, відбулося збільшення кількості *юридичних осіб* за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації – на 22149 (з 70321 станом на 1 січня 2016 року до 92470 станом на 1 січня 2021 року), громадські спілки – на 1122 (з 753 до 1875 відповідно), благодійні організації – на 4428 (з 15384 до 19812 відповідно), релігійні організації – на 3390 (з 23261 до 26651 відповідно), творчі спілки (інші професійні органі-

зації) – на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання – на 2392 (з 26321 до 28713 відповідно), органи самоорганізації населення – на 234 (з 1415 до 1649 відповідно)» (слова «юридичних осіб» виділені нами спеціально – М.М.) [14, ч. II, абз. 1]. Інших статистичних даних, наприклад щодо фізичних осіб громадянського суспільства, ця стратегія не наводить. Отже, саме ці юридичні особи є громадянським суспільством України, є народом України. Ця стратегія підписана Керівником Офісу Президента України А. Єрмаком і затверджена указом Президента України В. Зеленським 7 вересня 2021 р.

Законодавство України щодо цих юридичних осіб громадянського суспільства народу України наступне: спеціальним законом для громадських організацій та громадських спілок є закон «Про громадські об'єднання»; для благодійних організацій – «Про благодійну діяльність та благодійні організації»; для релігійних організацій – «Про свободу совісті та релігійні організації»; для творчих спілок – «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»; для професійних спілок та їх об'єднань – «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»; для органів самоорганізації населення – «Про органи самоорганізації населення». Як бачимо, в Україні хоча і не існує єдиного спеціального закону про громадянське суспільство, законодавство про громадянське суспільство складається з кількох законів. Це є необхідною умовою для появи у майбутньому законодавчого кодексу громадянського суспільства. Правове визнання юридичних осіб громадянського суспільства народом України, на нашу думку, буде сприяти цій кодифікації, а також буде сприяти розвитку українського громадянського суспільства на якісно новому рівні. Все ж таки, як нам здається, голос електорату в Україні має більшу вагу, ніж голос безправних перед державною владою.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед цих юридичних осіб громадянського суспільства немає ні фермерів, ні ОСББ. Це все різні юридичні особи, які об'єднані тим, що знаходяться на обліку в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Всі ці юридичні особи не голосують на виборах в Україні. Але не тому, що вони не є народом або не здатні заповнити виборчий бюлетень, а лише тому, що виборчим законодавством України не передбачено для них місце в Державному реєстрі виборців.

4. Державний реєстр виборців є державним реєстром виборців фізичних осіб. Цей реєстр знищений цією війною. Це не є таємницею, про це постійно говорить розпорядник цього реєстру орган державної влади ЦВК. Наприклад, 22 грудня 2023 р. ЦВК інформувала суспільство, що починає відновлювати цей реєстр після введення в країні цього воєнного стану [15]. А нещодавно, 30 вересня 2024 р., майже через десять місяців відновлювальних робіт, ЦВК ще раз повторила, що цей реєстр не готовий для виборів, навівши конкретні цифри масштабів руйнації виборчої системи України: «виявлено понад 11,5 млн випадків зміни виборчої адреси виборців, а це – понад 33% записів про виборців ...; актуалізації потребують дані щодо близько 14 тис. виборчих діляниць, утворених на постійній основі, що становить 43% від загальної їх кількості» [16]. Отже, Україна не має реєстру виборців. Але має реєстр юридичних осіб.

5. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань вцілів під час цієї війни [17]. Він був недоступний лише у короткий період на початку цього повномасштабного вторгнення: «У перший день війни, з метою недопущення зі сторони ворога будь-яких несанкціонованих дій з інформацією державних реєстрів, державою було тимчасово призупинено роботу ... Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [18]. А вже через одинадцять днів уряд врегулював порядок функціонування цього реєстру в умовах цього воєнного стану постановою № 209 від 06.03.2022 р. [19]. Ця постанова досі чинна, а цей реєстр досі працює.

Висновки. Конституція України називає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ (громадян). І нічого не говорить про фізичні і юридичні особи народу України. Якщо відкрити закон «Про громадянство України», «Виборчий кодекс України», закон «Про Державний реєстр виборців», то стає ясно, що цими громадянами і цим народом є фізичні особи. І дійсно, якщо пригадати вибори в Україні, то голосують громадяни фізичні особи, а юридичні особи не голосують. Отже, фізичні особи Українського народу є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Все ніби ясно, крім однієї деталі: те, що фізичні особи можуть бути народом, не означає, що юридичні особи не можуть бути теж. Логіка не дозволяє нам зупинитися на фізичних особах Українського народу. Логіка формує правову гіпотезу, що серед Українського народу є юридичні особи і ці юридичні особи теж є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Це гіпотеза «А».

Якщо відкрити законодавство України про юридичні особи, наприклад «Цивільний кодекс України», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», «Про фермерське господарство», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» та інше, то не виникає сумнівів, що це законодавство про юридичні особи саме Українського народу. Отже, народом України є також і юридичні особи. Це доводить гіпотезу «А» в частині, що серед Українського народу є не тільки фізичні особи, а і юридичні особи також. Це мало би означати, що юридичні особи Українського народу теж є джерелом влади і носієм суверенітету в Україні, але фактом є те, що не означає: виборче законодавство не передбачає такої можливості для цих юридичних осіб.

Таким чином, на підставі аналізу законодавства доходимо *попередніх* висновків: по-перше, Українським народом є фізичні та юридичні особи *de jure*; по-друге, фізичні особи Українського народу є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні *de jure* і *de facto*; по-третє, юридичні особи Українського народу не є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні *de jure* і *de facto*. Отже, виборче законодавство і досвід проведених виборів в Україні не спростовують гіпотезу «А», а підтверджують її правильність. Залишається перевірити гіпотезу «А» на відповідність об'єктивній реальності, в якій живе Український народ.

Реальністю в Україні є ця війна. Фактом є те, що ця війна знищила державний реєстр виборців фізичних осіб і не пошкодила державний реєстр юридичних осіб. Отже, в реальних умовах цієї війни фізичні особи Українського народу об'єктивно не можуть бути носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні так, як це було завжди. Отже, єдиним джерелом влади і носієм суверенітету в умовах цієї війни можуть бути лише юридичні особи Українського народу доти, доки ЦВК не відновить Державний реєстр виборців фізичних осіб.

Таким чином, отримуємо **остаточні висновки** в об'єктивних умовах цієї війни: по-перше, залишається без змін те, що Українським народом є фізичні та юридичні особи *de jure*; по-друге, фізичні особи Українського народу є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні *de jure*, але *de facto* вже не є; по-третє, юридичні особи Українського народу вже є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні *de facto*, але *de jure* поки що не визнаються такими законодавством. Ця війна доводить правильність гіпотези «А» про те, що юридичні особи Українського народу є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади - єдиним, тому що іншого не існує.

Доведена правильність гіпотези «А» означає, що держава у будь-який момент цієї війни може сміливо роздати виборчі бюлетені фермерам, ОСББ та іншим юридичним особам Українського народу і це спрацює, народ України проголосує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96+%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
2. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
3. Колодій О.А. Конституційно-правовий статус Українського народу: дис. ... д. ю. н.: 12.00.02. Київ, 2021. 520 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/9805947b-68df-4073-b242-c91197eada7b/content> (дата звернення: 12.12.2024).
4. Branovytskyi V. Regarding the discussion about the coexistence of people's and other forms of ownership on natural objects. *Administrative Law and Process*. 2020, № 3 (30). P. 53–68. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X>. 2020.3.05 (дата звернення: 12.12.2024).
5. Костяшкін І.О., Бригінець О.О. Принцип рівності суб'єктів права власності на землю: проблеми правового забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 65. С. 194–200. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.35> (дата звернення: 12.12.2024).
6. Висновок Конституційного Суду України від 13 грудня 2019 р. № 5-в/2019 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005v710-19#Text> (дата звернення: 12.12.2024).

7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV: станом на 27.04.2024 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
8. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV: станом на 15.11.2024 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
9. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V: станом на 31.12.2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
10. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV: станом на 01.01.2024 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
11. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 р. № 973-IV: станом на 15.11.2024 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
12. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX: станом на 31.12.2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
13. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III: станом на 10.11.2023 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-14#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
14. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021: станом на 27.09.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
15. ЦВК ухвалила рішення про часткове відновлення функціонування Державного реєстру виборців. *Центральна виборча комісія*: офіційний веб-сайт. 2023. 22 грудня. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/tsvk-uhvalila-rishennya-pro-chastkove-vidnovlennya-funktsionuvannya-derzhavnogo-reiestru-vibortsiv.html> (дата звернення: 12.12.2024).
16. Щодо інформації про відновлення функціонування ДРВ. *Центральна виборча комісія*: офіційний веб-сайт. 2024. 30 вересня. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/shhodo-informatsii-pro-vidnovlennya-funktsionuvannya-drv.html> (дата звернення: 12.12.2024).
17. Безкоштовний пошук відомостей у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань / Міністерство юстиції України. URL: <https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search> (дата звернення: 12.12.2024).
18. Україна продовжує боронитися на всіх фронтах. *Урядовий портал*: веб-сайт. 2022. 04 квітня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minyust-ukrayina-prodovzhuye-boronitisya-na-vsikh-frontah-zahishchayuchi-u-tomu-chisli-j-sferu-derzhreystraciyi-prav-na-neruhomist-i-biznesu> (дата звернення: 12.12.2024).
19. Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2022 р. № 209: станом на 03.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.12.2024).

UDC: 321.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.35>

THE FORMULA FOR PEACE AS A RESULT OF A FUTURE WITHOUT WAR IN UKRAINE

Pyvovar M.,
*Ph.D., Associate Professor of the Department
of Theory of Law and Constitutionalism
Lviv Polytechnic National University
e-mail: Maiia.S.Pyvovar@lpnu.ua*

Pyvovar M. The formula for Peace as a result of a future without war in Ukraine.

Ukraine's peace strategy in the context of the ongoing war with Russia, particularly the «Formula for Peace,» serves as a pivotal political instrument for achieving a stable and just peace in Europe while strengthening global security. This process largely depends on the active participation and support of the international community, which must be ready not only politically, but also practically to assist in the implementation of peace agreements.

Russian aggression against Ukraine has persisted for a decade. Since 2014, attempts at peaceful resolution, including the Minsk Contact Group and the Normandy Format, failed to secure a ceasefire or reintegration of Donbas, nor did they avert Russia's full-scale invasion in February 2022. Bilateral negotiations commenced in the early days of the invasion: the first meeting occurred at the Belarusian border on 28 February 2022, followed by discussions on humanitarian corridors on 3 March in the Bialowieza Forest, and another on 7 March, which yielded no significant political outcomes. The final round of talks on 29–30 March in Istanbul explored Ukraine's potential rejection of NATO integration in exchange for security guarantees. Initially, Russia proposed to «reduce activity» in the Kyiv and Chernihiv directions, contingent on Ukrainian military reductions, continued aspirations for EU membership, and freezing Crimea's status for 15 years. Conversely, Russia demanded the recognition of Crimea, withdrawal of Ukrainian forces from Donbas, expanded rights for the Russian language, and other concessions. However, after Russia's retreat from northern Ukraine in April 2022 and mounting evidence of war crimes against civilians, the Ukrainian government withdrew from negotiations and abandoned the Istanbul proposals.

The Peace Formula strategy has since become a cornerstone of Ukraine's efforts to navigate the conflict. In 2023, this initiative gained momentum, with extensive discussions involving representatives from all continents. These dialogues took place during meetings between Andriy Yermak, Head of the Office of the President of Ukraine, and foreign diplomats, as well as through consultations among national security advisers. Working groups were established to evaluate the 10 points of the Ukrainian initiative, encapsulating its vision in a document titled Philosophy of the Peace Formula.

Key words: Peace Formula, criteria, state sovereignty, UN Resolution, war, state defense.

Пивовар М. Формула Миру як результат майбутнього без війни в Україні.

Мирна стратегія України в контексті війни з Росією, зокрема «Формула миру» є ключовим політичним інструментом для досягнення стабільного та справедливого миру в Європі, а також для забезпечення глобальної безпеки. Цей процес великою мірою залежить від активної участі та підтримки міжнародної спільноти, яка має бути готовою не лише політично, а й фактично сприяти реалізації мирних угод.

Російська агресія проти України триває вже десятиліття. Починаючи з 2014 року, спроби мирного врегулювання включно з Мінською контактною групою та Нормандським форматом не змогли забезпечити припинення вогню чи реінтеграцію Донбасу, а також не допомогли запобігти повномасштабному вторгненню Росії у лютому 2022 року. Двосторонні переговори розпочалися в перші дні вторгнення: перша зустріч відбулася на кордоні з Білоруссю 28 лютого 2022 року, зокрема друга – 3 березня в Біловезькій пущі для обговорення гуманітарних коридорів, а третя – 7

березня, але без значущих політичних рішень. У фінальному раунді переговорів 29-30 березня в Стамбулі обговорювалося питання відмови України від інтеграції до НАТО в обмін на гарантії безпеки. На першому етапі російська сторона погодилася «знизити активність» на київському та чернігівському напрямках за умови скорочення Збройних Сил України, продовження курсу на членство в ЄС та замороження статусу Криму на 15 років. У свою чергу, росія вимагала визнання Криму, виведення українських військ із Донбасу, розширення прав російської мови та інші поступки.

Однак, після відступу російських військ із північних регіонів України у квітні 2022 року та численних доказів воєнних злочинів проти мирного населення український уряд вирішив припинити переговори й відмовитися від стамбульських домовленостей. Стратегія «Формули миру» стала наріжним каменем зусиль України щодо вирішення конфлікту. У 2023 році ця ініціатива отримала значну увагу викликавши активне обговорення за участю представників із різних континентів. Такі діалоги відбувалися під час зустрічей Керівника Офісу Президента України Андрія Єрмака з іноземними дипломатами, а також у межах консультацій радників із питань національної безпеки. Було створено робочі групи для аналізу 10 пунктів української ініціативи, в яких було представлено бачення України викладене у документі під назвою «Філософія Формули миру».

Ключові слова: Формула миру, критерії, державний суверенітет, резолюція ООН, війна, оборона держави.

Problem Statement. According to experts and politicians, the world needs to understand that freezing the conflict in Ukraine will not lead to final peace in Europe, but will instead create conditions for renewed aggression by the terrorist country. Achieving a comprehensive and lasting peace based on the principles of the UN Charter is important not only for Ukraine, but also for the stability of all countries. This peace must ensure the restoration of Ukraine's sovereignty and territorial integrity, the protection of its borders and respect for the sovereignty of all peoples. The current political situation on the world map shows that a Formula for Peace is necessary to guarantee Ukraine's independence and sovereignty within its state border.

The purpose - to analyse the Strategy of the Peace Formula for Ukraine in the war with Russia and the readiness of the international community to actually support our state, which would provide legal guarantees for the state protection of its territorial integrity and ways of recovery in the post-war period.

State of the research. Currently, discussions on ending the war in Ukraine through the peace formula proposed by the President of Ukraine have sparked active debates worldwide. Many experts, political analysts, and scholars see both advantages and disadvantages in this approach. Among these researchers are figures such as Timothy Snyder, Vytautas Bruveris, Hryhoriy Perepelytsia, Kurt Volker and others.

The main material. In the 1994 Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (Budapest Memorandum), Russia committed to the security and independence of Ukraine. Nevertheless, Russia has plainly disregarded the commitments it made by launching its unjustifiable and ongoing, full-scale war of aggression against Ukraine. Russia's aggression against Ukraine has far-reaching implications for the region and the world. Ukraine's security is key for nuclear, food, energy and environmental security, as well as stable international economic relations, trade routes and production chains and respect of international law. The risk that aggression against Ukraine will be repeated remains high until its security and territorial integrity are guaranteed by legally binding commitments and Ukraine is backed by reliable national defence capabilities and is integrated into an international security architecture [1].

In recent years, the Russian Federation has actively used its nuclear power as a tool of political pressure on other countries. This is manifested both in direct threats of using nuclear weapons and in conducting large-scale military exercises involving nuclear forces. The Ukrainian peace formula involves active diplomatic efforts on the international stage. Ukraine seeks to engage the international community in supporting its efforts to prevent nuclear blackmail, particularly by strengthening sanctions pressure on the aggressor, bolstering political and economic support from international partners, as well as participating in peace negotiations. After a full-scale invasion by Russia, on 24 July 2022, 10 points (criteria) for achieving the peace formula were published on the official website of President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy. The first point concerns 'Radiation and Nuclear Safety', for which the IAEA should play a leading role in ensuring nuclear safety and safeguards at civilian nuclear facilities. The second point concerns food security, which must be de-weaponised, as actions that negatively

affect food production and supply pose global risks. The third point is energy security. The fourth point concerns the release of prisoners and deportees, as one of the key principles of international law is the resolution of international conflicts by peaceful means that do not endanger international peace, security and justice. Demand number five is the implementation of the UN Charter and the restoration of Ukraine's territorial integrity and world order. The sixth point provides for the withdrawal of Russian troops and the cessation of hostilities.

According to the UN Resolution adopted on 14 November 2022, Russia must be held accountable for all violations of international law in Ukraine, including aggression in violation of the UN Charter, as well as for any violations of international humanitarian law. Russia must bear the legal consequences of its actions, including reparations (seventh point). Environmental security also encompasses both the philosophy and the formula for peace [2].

The war has caused significant environmental damage, causing pollution, destruction of ecosystems and the extinction of species both in Ukraine and throughout the region. Environmental damage is prohibited under international criminal law. Finally, to prevent the escalation of the conflict, Ukraine needs clear, positive and binding security guarantees. The last, tenth point, provides for confirmation of the end of the war, which should be formalised in the form of a comprehensive legally binding international agreement signed by the parties with the participation of guarantor states [3].

By the end of 2023, more than 80 countries had supported the Ukrainian Peace Formula'. Prior to that, at the NATO summit in Vilnius, the G7 countries adopted a basic declaration on security guarantees, which are still being worked on bilaterally. As of June 2024, the United Kingdom, France, Germany, Canada, Italy, Norway, Denmark, the Netherlands, Finland, Latvia, Spain, Belgium, Portugal, Sweden, and Iceland had signed security assurance agreements for Ukraine. Agreements with Japan, the United States and Poland are scheduled for the coming weeks. Work on the points of the 'peace formula' began in June last year with a constituent meeting in Copenhagen at the level of political advisers. There were 15 participants in these consultations, including not only traditional European allies but also representatives of India, Brazil, South Africa and Saudi Arabia.

The second was held in Jeddah (Saudi Arabia) in August, with at least twice as many participants. Including a representative of China, which is officially supposedly neutral and offers its own 'peace plan'. It was there that a coordination council was formed at the level of ambassadors accredited in Kyiv. And this group detailed each of the 10 points of the 'peace formula'.

The October meeting in Malta, attended by diplomats from 66 countries and international organisations, focused on the first five points. That is, nuclear, food and energy security, as well as the release of prisoners and the restoration of Ukraine's territorial integrity. The other five were discussed at a meeting in Davos, Switzerland, in January 2024. It was attended by participants from 81 countries and international organisations. The expanded group includes almost 40 countries from Asia, Africa and South America. An important fact is the presence of all BRICS countries except China and Russia. Following the Davos summit, a communiqué was adopted, which stressed the importance of Ukraine's security and the fact that war is one of the main destabilising factors in the world. It was stressed that sustainable peace for Ukraine should be based on the UN Charter and the principles of international law [4].

The first Global Peace Summit, organised at the initiative of the Presidents of Ukraine and Switzerland, was held on 15-16 June 2024 in Burgenstock, Switzerland, with the participation of 101 delegations from all continents. Such a large presence was a clear signal to Russia that the international community does not support its aggressive war against Ukraine. Based on the outcomes of that Summit on Peace in Ukraine and the work of Working Group 9 on Preventing Escalation and Repetition of Aggression within the framework of Ukraine's Peace Formula, we reaffirm our commitment to achieving a comprehensive, just, and lasting peace for Ukraine. This is essential to prevent the recurrence of aggression, not only within Ukraine but also globally, both in the present and in the future. There are fundamental principles of global peace and security as outlined in the UN Charter, the Helsinki Final Act and the Charter of Paris. These principles include, among others: respect for the sovereignty and territorial integrity of states, the inviolability of borders, the right of states to freely choose their alliances, international cooperation, the right to self-defense, and upholding human rights.

In September 2024, President Volodymyr Zelenskyy introduced the concept of a 'formula for peace' during his address to the UN General Assembly. He outlined five key points: holding Russia accountable through sanctions and an international tribunal, providing military assistance to Ukraine, restoring

security and territorial integrity, establishing pre-NATO security guarantees, and affirming Ukraine's resolve to defend itself with global support. The successful implementation of the peace formula is crucial for Ukraine's aspirations to join the European Union. On September 22, 2024, the head of state arrived in New York to participate in events during the UN General Assembly High-Level Week. The Future Summit commenced on September 23 at the UN Headquarters, where the Ukrainian President delivered a speech. Additionally, on the sidelines of the General Assembly, President Zelenskiy held discussions with a bipartisan delegation from the U.S. Congress, focusing on the Victory Plan [5].

On October 14, a virtual conference was convened to address the fourth thematic component of the 'peace formula,' specifically focusing on measures to prevent the escalation of hostilities. The United Kingdom chaired the working group, which emphasized the critical importance of implementing comprehensive security agreements, enhancing Ukraine's defense capabilities, and enforcing restrictive measures to deter future aggression. On 30-31 October was a mixed format conference was held in Montreal, Canada, on the fourth point of the 'peace formula', 'Release of prisoners and deportees'. It was about helping and resolving the fate of tens of thousands of children abducted by Russia from the occupied territories of Ukraine. Among the deportees are children from orphanages, those who lost their parents as a result of Russian aggression, and those who were separated from their families during Russian filtration measures.

However, I would like to draw attention to an important event for our society at the Recently, on 16 October 2024, the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy presented an official plan for Ukraine's victory in the war with Russia in the Verkhovna Rada of Ukraine. It contains 5 points: geopolitical (point 1), military (points 2 and 3), economic (point 4) and security (point 5). The main steps are: a) Inviting Ukraine to NATO – now; b) Strengthening defence against the aggressor, transferring combat operations to the enemy's territory, etc; c) 'Deterrence – deploying a non-nuclear deterrent against Russian aggression on the territory of Ukraine; d) strategic and economic potential – to conclude a special agreement on joint protection of critical resources in Ukraine, joint investment and use of economic potential; e) Replacement of some foreign military with Ukrainian units after the war.

According to him, the first 4 items are what needs to be done during the war, and the last one - after it is over. Inviting Ukraine to NATO – now. What does it mean? According to this citation, for decades, Russia has used the fact that Ukraine is not a NATO member to encroach on its security. 'Now the fact that Ukraine is invited to join NATO can be truly fundamental for the world. "We should understand that NATO membership is a matter of the future not the present. Russians must feel that their tsar has lost to the world geopolitically" – the Ukrainian president said [6]. The next important step is to strengthen defence against the aggressor, transferring combat operations to the enemy's territory. He noted that the key to implementing this point is the successful continuation of operations in Russia, strengthening the positions of the Armed Forces, assistance from partners in forming reserve brigades, bringing Ukraine's air defence to a new level, expanding the use of Ukrainian missiles and drones, lifting restrictions on the use of long-range weapons against Russian targets and providing Ukraine with real-time data from satellites and other intelligence assets. To mitigate the risk of war escalation and prevent potential future aggression, it is essential, with the support of the international community and investment, to enhance Ukraine's defense capabilities. This includes fostering the development of modern defense systems and establishing resilient armed forces capable of ensuring Ukraine's immediate security and deterring future threats from Russia. A critical aspect of this approach is the advancement of regional and sectoral security frameworks. Particular emphasis should be placed on ensuring the safety and freedom of navigation in the Black Sea and Sea of Azov, in accordance with international law, to facilitate stable Ukrainian grain exports. Furthermore, strengthening cooperative activities within capability coalitions and implementing the security agreements and arrangements concluded with Ukraine are pivotal. These measures not only bolster Ukraine's current defense posture but also underpin its long-term recovery and sustainable stability.

An interesting point is 'The deterrence package is the fact that Russia is either going to diplomacy or to the loss of its war machine. Peace through strength. It works equally well on both sides of the Atlantic. And this point can be ensured, in particular, by funding under the already concluded security agreements with partners and certain amounts of financial support. 'Deterrence – deploying a non-nuclear deterrent against Russian aggression on the territory of Ukraine. The next one is Strategic and economic potential – to conclude a special agreement on joint protection of critical resources in Ukraine, joint investment and use of economic potential; replacement of some foreign military with Ukrainian units after the war.

The last important point is wartime. The President of Ukraine noted that after the war, Ukraine will have one of the most experienced and largest military contingents with real experience of modern warfare and the use of Western weapons, as well as interaction with NATO. This experience, he said, should be used to strengthen the Alliance's defence and security in Europe. In addition, the Plan contains 3 secret annexes [7].

Obviously, we understand that the aggressor country is actively opposing the peace formula, putting forward its own proposals and trying to split international support for Ukraine. This creates obstacles to achieving diplomatic results. Even with the support of the G7 and individual NATO countries, the proposed security mechanisms may not be effective enough to prevent future aggressions, as they do not provide for direct military intervention in the event of a new attack on our country. The restoration of Ukraine, as envisaged by the formula, requires significant financial resources. However, dependence on international assistance can create risks due to limited funds or changing political priorities in donor countries.

According to Hryhorii Perepelytsia, Director of the Institute of Foreign Policy Studies, on the one hand, the «peace formula» or any other peace proposal is ineffective in conditions where there is insufficient pressure on Russia, and it is almost unimaginable that even the agreement of allies on the points of the «formula» would bring Russia to the negotiation table, especially when the talks would not be conducted on the Kremlin's terms. On the other hand, the «peace formula» serves a number of other important functions. Vytautas Bruveris, a political scientist and the chief editor of the Lithuanian news agency ELTA, agrees that no peace formula will serve as the basis for real peace until Russia is defeated on the battlefield: «Plans and formulas are one thing, but the only real way out of this war is Russia's military defeat, forcing the Russian dictator to leave Ukrainian territory, and then halting any aggression.»

Conclusions. A great advantage of the Peace Formula is its support by more than 80 countries. This demonstrates the growing global unity in rejecting aggression and supporting Ukraine's sovereignty. However, it is also important to note that key international organisations such as the UN, EU and NATO should play a more active role in shaping and monitoring the implementation of peace agreements. For example, the UN could set up specialised commissions to monitor the implementation of the terms of a peace settlement, including the withdrawal of troops and humanitarian reconstruction of the affected areas.

Thus, the implementation of the Peace Formula is not only a political goal, but also a prerequisite for further progress in the EU accession negotiations, as the end of hostilities creates stability, which is the basis for integration processes. It is of great importance for overcoming the consequences of the armed conflict and ensuring the country's sustainable development. Implementation of the peace formula can contribute not only to the restoration of territorial integrity, but also to the creation of a secure, stable and prosperous future for the Ukrainian people.

Organizing peace talks under the auspices of international organizations is a crucial step towards achieving a long-lasting and just peace. The foundation of such negotiations should be the Ukrainian Peace Formula, which envisions a peaceful resolution of the conflict through diplomatic means, adherence to international law, and ensuring high safety standards at all stages of the life cycle of peaceful nuclear facilities. This creates conditions for stability and development in the post-conflict period. In the post-war period, Ukraine should become an important player in strengthening global security. Thanks to its experience in modern warfare and the use of advanced Western military technologies, the Ukrainian armed forces can become a key element of strategic security for Europe and NATO. This creates opportunities for Ukraine to actively cooperate with international organisations in peacekeeping missions and global security.

The effective implementation of both national and international restrictive measures against aggressor states and their allies is a vital element of a broader strategy to prevent aggression. These measures, including economic sanctions, diplomatic isolation, and trade restrictions, are fundamental tools for deterring further hostile actions and conveying global disapproval. The Ukrainian government holds that, in the case of aggression, the imposition of comprehensive restrictive measures, along with safeguards to prevent their circumvention, can form a crucial aspect of a strategy to avert future aggression. Such measures should be maintained until specific conditions are fulfilled: the cessation of aggression, the restoration of territorial integrity, and compensation for the damages inflicted by the aggressor. This approach not only seeks to hold the aggressor accountable but also sends a

powerful message that violations of international norms will have lasting repercussions. This strategy, encompassing punitive actions and legal frameworks, should be part of a more extensive, integrated plan to prevent future conflicts, ensure global security, and deter future acts of aggression. Effective enforcement and international collaboration are key to the success of these measures. The Peace Formula primarily concerns Ukraine, but if international institutions fail to facilitate the just resolution of aggressive conflicts and the attainment of peace—clearly demonstrated by Ukraine’s experience—the Peace Formula could serve as a new universal framework for making the necessary decisions.

REFERENCES:

1. Ukrainska «formula myru»: yak Kyiv zaluchaie soiuznykiv do spilnoho bachennia zavershennia viiny. URL:<https://suspilne.media/660712-ukrainska-formula-miru-ak-kiiv-zaluchaie-souznikiv-dla-spilnogo-bacenna-finalu-vijni>.
2. UN General Assembly Resolution A/RES/ES-11/5 of 14 November 2022. URL:https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf.
3. Filosofiya Ukrayins`koyi Formuly` my`ru. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/45/a0284f6fdc92f8e4bd595d4026734bba_1691475944.pdf.
4. Shho take “formula my`ru” Zelens`kogo, za yakoyu zby`rayut` samit u Shvejcariyi. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/shcho-take-formula-miru-zelenskogo-koyu-zbirayut-1718201158.html>.
5. There can be no just peace without Ukraine’ – Zelensky’s full speech at the UN General Assembly. URL: <https://kyivindependent.com/there-can-be-no-just-peace-without-ukraine-zelenskys-full-speech-at-the-un-general-assembly>.
6. Prezy`dent u Verxovnij Radi predstavlyaye Plan peremogy`. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Wa5D6bnR59I>.
7. Volody`my`r Zelens`ky`j predstavly`v Plan peremogy` u Verxovnij Radi. URL: <https://mind.ua/news/20280244-volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-peremogi-u-verhovnij-radi>.

УДК 352.001

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.36>

СТАТУТИ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЯК НЕВІД'ЄМНА ОСНОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ УЧАСНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Пивовар М.,
*доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»*

Пивовар М. Статuti територіальних громад як невід'ємна основа функціонування учасницької демократії.

Публічна демократія стала невід'ємною частиною сучасних демократичних інституцій особливо на місцевому рівні і показником їхньої ефективності. Складно уявити демократичне суспільство без місцевої демократії, а отже без функціонування інститутів місцевого самоврядування. Варто зазначити, що основний англomовний варіант слогану-принципу «Нічого про нас без нас» («Nothing about Us, Without Us»), який був запроваджений міжнародним рухом людей з інвалідністю для демонстрації фундаментальних змін у напрямку принципу їхньої участі та залучення до всіх аспектів політичного, соціального, економічного та культурного життя. Надалі цей слоган та його модифікації («Усе, що без нас, не для нас», «Не робіть для нас без нас», «Якщо без нас, то не для нас») стали широко вживаними як символ того, що жодне суспільство не може вважатися демократичним, якщо в ньому відсутня можливість участі у прийнятті управлінських рішень на рівні державної та місцевої влади. Відповідно, згідно ст. 5 Конституції України: «Народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні». Саме тому, громадяни мають право впливати на владу безпосередньо та через своїх представників.

Якщо розглядати демократичні цінності через призму учасницької демократії важливо надати жителям гарантії для реалізації ними своїх прав на місцевому рівні. Сталий розвиток демократичного суспільства в контексті громадської участі залежить від якісного нормативного забезпечення у формі статутів територіальних громад, які є найголовнішим юридичним актом в межах тієї території. Ефективність статуту територіальної громади полягає у забезпеченні реальних ресурсів, автономності та спроможності вирішувати проблеми місцевого характеру. Це включає участь громади у формуванні міської політики, бюджету, розробці стратегій і програм розвитку міста та його підсистем, отримання підтримки від міської влади у вирішенні питань локального значення, а також активне залучення до реалізації різного роду міжнародних проєктів для розвитку інфраструктури будь-якої територіальної громади в Україні.

Статuti слугують юридичними інструментами, що підтверджують автономність, забезпечують самостійність у вирішенні визначеного кола питань та підкреслюють регіональну ідентичність кожної громади.

Ключові слова: учасницька демократія, статuti, місцеве самоврядування, *acquis communautaire*, територіальна громада, місцева демократія.

Pyvovar M. Statutes of territorial communities as an integral foundation for the functioning of participatory democracy.

Public democracy has become an integral part of modern democratic institutions, especially at the local level, serving as an indicator of their effectiveness. It is difficult to imagine a democratic society without local democracy, and therefore, without the functioning of local self-government institutions. It is worth noting the primary English slogan-principle, «Nothing About Us, Without Us,» introduced by the international movement of people with disabilities to highlight fundamental shifts towards their participation in all aspects of political, social, economic, and cultural life. Over time, this slogan and

its modifications («All That Is Without Us Is Not For Us,» «Do Not Act For Us Without Us,» «If It Is Without Us, It Is Not For Us») have become widely recognized as a symbol of the notion that no society can be considered democratic if it lacks mechanisms for participation in decision-making at both the national and local levels. Accordingly, Article 5 of the Constitution of Ukraine states: «The people are the bearer of sovereignty and the sole source of power in Ukraine.» Thus, citizens have the right to influence power directly and through their representatives.

When considering democratic values through the lens of participatory democracy, it is essential to provide residents with guarantees for exercising their rights at the local level. Sustainable development of a democratic society in the context of public participation depends on robust normative provisions in the form of territorial community statutes, which are the primary legal acts within their respective territories. The effectiveness of a territorial community statute lies in its ability to provide genuine resources, autonomy, and capacity to address local issues. This includes community participation in shaping urban policies, budgets, strategies, and development programs, receiving support from local authorities in resolving issues of local importance, and actively engaging in various international projects to develop infrastructure within any territorial community in Ukraine. Statutes serve as legal instruments that confirm autonomy, ensure independence in addressing specific issues, and emphasize the regional identity of each community.

Key words: participatory democracy, statutes, local self-government, *acquis communautaire*, territorial community, local democracy.

Постановка проблеми. У зв'язку з перезавантаженням інституту місцевого самоврядування в Україні державна влада продовжує адаптовувати національне законодавство відповідно до стандартів *acquis communautaire*. Ця реформа стосується і прийнятого законопроекту про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» щодо обов'язковості прийняття статуту в кожній територіальній громаді. На сьогодні, відсутній єдиний підхід до врегульованої процедури їхнього прийняття чи методичних рекомендації для територіальних громад. Окрім того, держава повинна популяризувати найкращі рішення місцевого самоврядування щодо прийняття статутів. Не всі територіальні громади користуються статутами, а це може викликати ризик для існування локальної демократії, в тому числі партисипативної демократії мінімізуючи вплив контролю з боку жителів на місцеву владу.

Мета дослідження полягає у дослідженні статутів територіальних громад в період демократичних трансформацій в Україні та їхній вплив на розвиток партисипативної демократії.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням статутів територіальних громад присвятили свої роботи такі науковці як: Юрій Бисага, Ірина Ідесіс, Михайло Кельман, Наталія Мішина, Анатолій Ткачук, Олександр Батанов, Марія Гусак, Ірина Дробуш, Віктор Кравченко та інші.

Виклад основного матеріалу. Учасницька демократія є одним із принципів функціонування демократичної держави та громадянського суспільства побудованого на засадах конституційної демократії. Однією з базових концепцій для аналізу громадської участі є модель «сходів громадської участі» розроблена американською дослідницею Шеррі Арнштайн у 1969 році. Вона описує різні рівні залучення громадян до процесів прийняття рішень, починаючи від суто символічної участі до реального впливу на владу. Цю модель часто зображають у вигляді сходів із восьми щаблів, які демонструють поступовий розвиток участі. Щаблі розташовані у такій послідовності: маніпулювання, терапія, інформування, консультування, узгодження, партнерство, делегування повноважень і громадський контроль. Ця структура описує різні рівні громадської участі – від повної її відсутності до символічних ініціатив, обмеженої інституційної спроможності і в кінцевому рахунку до реальної можливості впливати на процес прийняття рішень на рівних умовах. Така концепція є широко застосовуваною та поширеною як серед теоретиків, так і серед практиків громадської участі [1, с. 218].

Власне, в основі реалізації партисипативної демократії діє статут територіальної громади як інструмент реалізації місцевої демократії на рівні місцевого самоврядування. Скажімо, у своєму дослідженні науковчиня Ірина Ідесіс виокремлює два підходи до розгляду статутів територіальних громад: 1) статут територіальної громади як кодифікований акт» (сучасний підхід), ознаками якого є: а) необов'язковість до прийняття громадою, б) розглядається як кодифікований акт, в) ухвалюється відповідною радою громади, г) потребує державної реєстрації, ґ) доповнення до статуту

вносяться відповідною радою громади, д) юридична сила статуту є рівнозначною юридичній силі рішень міської ради; 2) статут як «міська конституція» (перспективний підхід), ознаками якого є: а) обов'язковість у громаді; б) процедура ухвалення статуту на місцевому референдумі; в) не потребує державної реєстрації; г) внесення змін передбачає два формати залежно від змісту питань: або через місцевий референдум, або відповідною радою громади більшістю голосів; р) статут має найвищу юридичну силу у системі міських актів нормативного характеру [2, с. 10]. Дослідницею наголошено, що за допомогою євроінтеграційних процесів України, включаючи адаптацію національного законодавства згідно права ЄС, підвищення ролі та впливу громадянського суспільства то його інститутів, громадської участі можна виокремити третій підхід “перехідний етап” [3, там само]. У цьому випадку акцент робиться на модельному підході до статуту як ключового нормативного акта територіальної громади, який затверджується міською радою відповідно до визначеної процедури. Метою такого підходу є сприяння розвитку історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей місцевого самоврядування, а також забезпечення участі жителів громади в управлінні та ухваленні спільних рішень.

Слід зауважити, що завдяки цьому локальному акту, який ще називають “місцева конституція”, мешканці територіальної громади отримують можливість брати участь у вирішенні справ місцевого характеру. Його називають ще підзаконним нормативно-правовим документом, ухвалений місцевою радою, який спрямований на врахування історичних, культурних, соціально-економічних та інших специфічних аспектів місцевого самоврядування, а також регламентує участь членів громади у його функціонуванні. Отже, такого роду місцевий акт закріплює основи демократичного громадянського суспільства, визначає процедури, які дозволяють кожному жителю міста брати участь у діяльності місцевої влади. Найчастішими формами учасницької демократії можна виокремити: громадські слухання, електронні петиції, запити до публічної інформації, громадські експертизи, місцеві ініціативи, звернення громадян і так далі. Цей перелік не є вичерпним, адже органи місцевого самоврядування можуть задекларувати будь-які інші види партисипативної демократії, не заборонені Конституцією України та законом.

Досить популярним інститутом в Україні є місцевий (громадський) бюджет, який дозволяє залучати жителів до розгляду та прийняття місцевого бюджету. Він є закріплений, скажімо в статутах Хмельницької, Вінницької, Луцької, Тернопільської та Львівської територіальних громад. Наприклад, Положення про бюджет участі Луцької міської територіальної громади також визначає інформаційно-комунікаційну платформу, процедури інформування, фіксує типові документи для подачі конкурсних пропозицій, строки, визначає вимоги відповідності до проєктів, а також фіксує безпекові умови під час проведення публічних подій. Подання проєкту на громадський бюджет потребує 15 підписів дієздатних осіб, що зареєстровані на території населених пунктів Луцької міської територіальної громади, а також передбачено процедуру онлайн або офлайн [3].

В контексті здійснення аналізу щодо статутів важливо звернути на вступну частину, тобто з якою метою його приймає громада. Цікавим є положення, яке знаходиться у вступі статуту територіальної громади міста Івано-Франківська, так як він відображає “волю всієї територіальної громади міста, всіх її складових частин щодо механізму здійснення місцевого самоврядування в місті, гарантує всім членам територіальної громади міста право участі в місцевому самоврядуванні, встановлює регламентні правила і процедури реалізації цього права” [4]. У статуті територіальної громади міста Львова згадується про запровадження дієвих механізмів участі членів громади у вирішенні питань місцевого значення та контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди та забезпечення соціальної стабільності у місті.

В ході дослідження інституту функціонування статутів, доцільно вказати на новий законопроект № 7283 “Про внесення змін до Закону та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування”, який було прийнято Верховною Радою України від 9 травня 2024 року [13]. Відтепер передбачено обов'язковість прийняття статутів місцевою владою. В прикінцевих та перехідних положеннях закону передбачено, що обов'язковість прийняття статуту вводиться в дію з 1 січня 2027 року. Цей нормативно-правовий акт очікує підписання Президента України. Отже, до прийняття нового проєкту закону статuti безпосередньо не потребували затвердження з боку місцевої влади.

Відсутність у багатьох територіальних громадах статутів призвело, що жителі, як члени громад не до кінця усвідомлювали свої права та механізми впливу на владу, оскільки це право значною

мірою делегувалося відповідним сільським, міським радам та міському голові. Варто погодитися з цитатою Максима Лациби, одного з найголовніших експертів з реформ місцевого самоврядування в Україні: «Якщо немає статуту, то немає процедури. Це виглядає так: ‘Маєш право? Маєш право! Можеш це зробити? Ні, не можеш!’» [6]. Також, з цього приводу начальник Управління з питань розвитку місцевого самоврядування, територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України Сергій Шаршов зазначив: «Що стосується підзаконних актів, то тут існує дуже тонка межа, оскільки згідно з Європейською хартією самоврядування та Конституцією України уряд не має права втручатися в справи місцевого самоврядування. Прийняття статутів — це унікальний процес, адже в кожній громаді є свої умови та можливості, і статuti можуть значно відрізнятися. Позиція міністерства полягає в тому, щоб, по-перше, розробити методичні рекомендації, які допомагатимуть визначати типові рішення для територіальних громад. По-друге, з метою популяризації кращих практик, ми будемо демонструвати успішно реалізовані рішення місцевого самоврядування щодо прийняття статутів» [6, там само].

Саме, уніфікована процедура прийняття статутів з боку публічної влади є важливим для сільських, селищних та міських рад, які не мають в цьому практичного досвіду. Окрім методичних рекомендацій державного зразка щодо прийняття місцевих статутів важливо забезпечити взаємодію між органами державної влади та місцевого самоврядування за допомогою проведення відкритих зустрічей, конференцій, брифінгів чи тренінгів рекомендаційного характеру за представництва їхніх посадових осіб. Це можна мотивувати тим, що згідно ч. 2. ст. 19 ЗУ “Про місцеве самоврядування в Україні” закріплено “Статут територіальної громади підлягає державній реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об’єднань громадян, інших громадських формувань”. Окрім того, необхідно звернути увагу на новий Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні № 4298 від 30.10.2020 року. Згідно нього місцеві державні адміністрації уповноважені державною владою здійснювати контроль за законністю прийняття актів з боку органів місцевого самоврядування, а отже і статутів на підставі та у межах повноважень, що визначені Конституцією та законами України. В свою чергу, це не повинно призводити до втручання органів публічної влади із забезпечення законності чи їх посадових осіб у здійсненні органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

При ухваленні статутів територіальних громад важливо дотримуватись принципів, закріплених Європейською Хартією місцевого самоврядування, яка визначає основи функціонування місцевої демократії. Відповідно до її положень, державний нагляд має здійснюватися лише в тих випадках та в тому порядку, що визначені законом, при цьому будь-яке втручання повинно бути пропорційним захищеним інтересам. У 2019 році прийнята Рекомендація СМ/Рес Комітету міністрів Ради Європи закликає країни-члени створити необхідну нормативно-правову та інституційну базу для нагляду за діяльністю місцевих органів влади [7]. Рада Європи також надала висновок щодо законопроекту 4298, підкреслюючи, що Україна є єдиною європейською країною, де відсутній механізм адміністративного нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування.

Таким чином, відповідно до чинної редакції ст.19 Закону №280, представницький орган місцевого самоврядування все ще має право приймати статут територіальної громади, в якому визначаються форми та процедури громадської участі на рівні статуту або привести у відповідність новий закон. Верховна Рада України надала керівництву громад значний термін для розробки статуту (2,5 роки), що може спонукати місцеві ради відкласти цей процес на довгий час. Тому важливо наголосити, що розробка основного локального нормативно-правового акту повинна здійснюватися за активного залучення громадськості, а це потребує чималого часу. Відповідно, місцеві ради повинні розпочати роботу над новими статутами або переглядом вже затверджених з внесенням змін передбачених законом не чекаючи, поки вони набудуть чинності та не відкладаючи до 2027 року.

На сьогоднішній день, досліджуючи співвідношення щодо кількості існуючих територіальних громад у деяких областях України відповідно до пропорційної кількості зареєстрованих статутів міжрегіональними територіальними органами Міністерства юстиції України, можна спостерігати досить низьку динаміку. Наприклад: у Київській області є 69 територіальних громад, але лише 8 з них є зареєстровані статuti. Це є: Статут Обухівської міської об’єднаної територіальної грома-

ди Київської області, Статут Володарської селищної територіальної громади, Статут Сквирської міської територіальної громади, Статут Переяславської міської територіальної територіальної громади, Статут Немішаєвської міської територіальної територіальної громади, Статут Яготинської міської територіальної територіальної громади, Статут Узинської міської територіальної територіальної громади, Статут Славутицької міської територіальної територіальної громади [8]. У Вінницькій області, яка включає 7 районів і 63 громади, зареєстровано 14 статутів [9]. Хмельницька область, що охоплює 3 райони та 60 громад, має лише 3 зареєстрованих статuti навіть не найбільших громад окрім Хмельницької міської територіальної громади [10]. У Житомирській області налічується 66 територіальних громад, але державну реєстрацію пройшло лише 7 статутів [11]. В Черкаській області – 4 райони, 66 громад, а зареєстрованих статутів – 11 [12]. Графічно ці показники виглядають наступним чином нижче.

Як бачимо, статистика є не надто позитивною та змушує робити важливі висновки. Місцевій владі слід врахувати ці недоліки. Очевидно, що в найближчому майбутньому відсоткова динаміка суттєво збільшиться, адже відтепер законодавець зобов'язує ради громад затвердити нові статuti або привести існуючі у відповідність до вимог до 1 січня 2027 року. Тому розробка локальної “конституції” має відбуватися за широкого суспільного залучення, що потребуватиме значного часу. Необхідно розпочати розробку нових статутів або перегляд уже затверджених із врахуванням змін, визначених законом не чекаючи на його набрання чинності.

Висновки. Аналізуючи актуальність та важливість прийняття статутів територіальних громад, можна дійти до висновків, що в їхню основу закладено: 1) принципи та основи життєдіяльності територіальної громади; 2) механізми та форми здійснення місцевого самоврядування; 3) форми залучення жителів громад до прийняття рішень локального характеру; 4) правовий статус суб'єктів органів місцевого самоврядування, а також їхню структуру та повноваження. Звичайно, що статут територіальної громади не повинен бути перевантаженим нормативним матеріалом чи дублювати весь обсяг законодавства про місцеве самоврядування, а містити лише найголовніші засади та механізми реалізації питань місцевого значення. Правові питання, які належать до виключної компетенції органів державної влади не повинні регламентуватися в статуті, а лише, які належать до відання місцевого самоврядування. У зв'язку з триваючою реформою децентралізації влади та внесених змін до чинного законодавства, спостерігаємо суттєві законодавчі зміни щодо обов'язковості прийняття кожною місцевою владою статуту громади. Попереду ще багато викликів, однак завдяки чіткій та збалансованій взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування можна забезпечити ефективне функціонування цих структур. Найголов-

ніше – створити умови, за яких кожен житель громади буде максимально наближений до місцевої влади завдяки закріплених юридичних гарантій передбачених в статутах територіальних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arnstein, S. A ladder of citizen participation. 1969. *AIP Journal*, 216–224 p.
2. Ідесіс І.В. Статути територіальних громад українських міст: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид.наук. Ужгород, 2016. 22 с.
3. Про затвердження Положення щодо впровадження бюджетування за участі громадськості (Бюджет участі) міста Луцька. Рішення Луцької міської ради від 22.12.2017 року № 36/4 із змінами. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VO170756>.
4. Статут територіальної громади міста Івано-Франківська (нова редакція 2024 року). URL: <https://docs.google.com/document/d/14zKeP-1w3WhyeQeLcwcY2i6po6QPrEX6/edit?usp=sharing&oid=118075011549292820806&rtopf=true&sd=true>.
5. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших законодавчих актів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування № 7283 від 13.04.2022. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39362>.
6. Народовладдя в громадах. Які можливості впливу на рішення місцевого самоврядування отримують жителі. URL: <https://cs.detector.media/reforms/texts/185972/2024-03-22-narodovladdya-v-gromadakh-yaki-mozhlyvosti-vplyvu-na-rishennya-mistseвого-samovryaduvannya-otrymayut-zhyteli>.
7. Recommendation CM/Rec(2019)3 of the Committee of Ministers to member States on supervision of local authorities' activities. Adopted by the Committee of Ministers on 4 April 2019 at the 1343rd meeting of the Ministers' Deputies. URL: [https://search.coe.int/cm/{%22CoEIdentifier%22:\[%22090000168093d066%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22}\]](https://search.coe.int/cm/{%22CoEIdentifier%22:[%22090000168093d066%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22}]).
8. Зареєстровані статути територіальних громад Київської області. URL: https://centraljust.gov.ua/derg_reestracia_zmi_ta_gf/statute_territorial_entity/statute_territorial_entity_kyivobljust.
9. Зареєстровані статути територіальних громад Вінницької області. URL: https://centraljust.gov.ua/derg_reestracia_zmi_ta_gf/statute_territorial_entity/statute_territorial_entity_vinobljust.
10. Зареєстровані статути територіальних громад Хмельницької області. URL: https://centraljust.gov.ua/derg_reestracia_zmi_ta_gf/statute_territorial_entity/statute_territorial_entity_hmelobljust.
11. Зареєстровані статути територіальних громад Житомирської області. URL: https://centraljust.gov.ua/derg_reestracia_zmi_ta_gf/statute_territorial_entity/statute_territorial_entity_zhytomyrobljust.
12. Зареєстровані статути територіальних громад Черкаської області. URL: https://centraljust.gov.ua/derg_reestracia_zmi_ta_gf/statute_territorial_entity/statute_territorial_entity_cherkasyobljust.
13. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні № 4298 від 30.10.2020 року. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293.
14. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України, 1997, № 24, ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.37>

КУЛЬТУРНІ ПРАВА ГРОМАДЯН: ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ

Ратушна О.М.,
*старший викладач кафедри історії,
музеєзнавства та культурної спадщини
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»*

Ратушна О.М. Культурні права громадян: особливості забезпечення і реалізації.

Стаття присвячена особливостям забезпечення та реалізації культурних прав громадян як реальним можливостям людини реалізувати усі свої права і свободи в державі. Зазначені права визначають спрямування державної політики і рівень демократизації суспільства.

Наголошено, що культурні права громадян визначають вектор духовного, морально-психологічного та соціально-ціннісного розвитку особи та забезпечують їй можливість повноцінної самоідентифікації в межах конкретної нації. Важливим аспектом реалізації культурних прав громадянами, який їм гарантує держава, є вільний доступ до надбань цивілізації і конкретної соціальної спільноти з метою розвитку національної ідеї.

З'ясовано, що культурні права – це комплекс конституційних прав і свобод, що забезпечують можливості вільного духовного розвитку людини. Разом з можливістю «використовувати» громадяни мають право і обов'язок «розвитку», «збереження», «примноження» культурних здобутків своєї нації. Такий відповідальний підхід дасть можливість майбутнім поколінням повноцінно реалізувати свої культурні права та сприятиме утвердженню національної ідентичності українців.

Наголошено, що усі права людини, гарантовані Конституцією мають однакову цінність і значущість в межах правового статусу особи. Сьогодні культурні надбання нації, її духовні цінності, можливість кожного громадянина на культурно-духовний розвиток, а також, можливість майбутніх поколінь реалізувати усі свої права є тим, за що бореться наша держава.

Зазначено, що особа, котра має можливість на належному рівні реалізувати, гарантовані державою, культурні права, зможе формувати власну правосвідомість, правову культуру, ідеологічні переконання на основі загальноцивілізаційних та національних цінностей.

Якщо держава заохочує громадян до розвитку і збереження культурної спадщини, водночас, надаючи повноцінну можливість користуватися культурними правами, то суспільство автоматично генеруватиме гуманістичні ідеї і формуватиме ціннісні світоглядні переконання особистості.

Акцентовано увагу на тому, що за Конституцією України громадянам гарантується право на освіту, на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості.

Ключові слова: культурні права, право на освіту, інтелектуальна власність, культурна спадщина, свобода творчості, національна ідеологія, національні цінності, Конституція України.

Ratushna O.M. Cultural rights of citizens: features of provision and implementation.

The article is devoted to the peculiarities of ensuring and realizing the cultural rights of citizens as real opportunities for a person to realize all his rights and freedoms in the state. These rights determine the direction of state policy and the level of democratization of society.

It is emphasized that the cultural rights of citizens determine the vector of spiritual, moral-psychological, and socio-value development of a person and provide him with the possibility of full self-identification within the boundaries of a specific nation. An important aspect of the realization of cultural rights by citizens, which is guaranteed by the state, is free access to the assets of civilization and a specific social community for the purpose of developing the national idea.

It was found that cultural rights are a complex of constitutional rights and freedoms that provide opportunities for free spiritual development of a person. Along with the opportunity to «use», citizens have the right and duty to «develop», «preserve», «multiply» the cultural achievements of their nation. Such a responsible approach will enable future generations to fully realize their cultural rights and will contribute to the establishment of the national identity of Ukrainians.

It was emphasized that all human rights guaranteed by the Constitution have the same value and significance within the legal status of a person. Today, the cultural assets of the nation, its spiritual values, the opportunity of every citizen for cultural and spiritual development, as well as the opportunity of future generations to realize all their rights are what our state is fighting for.

If the state encourages citizens to develop and preserve cultural heritage, at the same time, providing a full opportunity to enjoy cultural rights, then society will automatically generate humanistic ideas and form valuable worldview beliefs of the individual.

It is noted that a person who has the opportunity to properly implement state-guaranteed cultural rights will be able to form his own legal awareness, legal culture, and ideological beliefs based on general civilizational and national values.

Attention is focused on the fact that according to the Constitution of Ukraine citizens are guaranteed the right to education, to the freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity.

Key words: cultural rights, right to education, intellectual property, cultural heritage, freedom of creativity, national ideology, national values, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Забезпечення основних прав та свобод громадян є одним з основних завдань правової, демократичної держави. Сьогодні Україна ведучи боротьбу з російським агресором, перш за все, намагається зберегти свою цілісність, суверенітет, незалежність і забезпечити громадянам повноцінну реалізацію та захист їх основоположних прав.

Під час воєнного стану певні права громадян законно обмежені, а цінність ряду прав і свобод ми змогли повноцінно зрозуміти, лише під прямою загрозою їх втрати. Та навіть за таких умов важливою є повноцінна реалізація усіх, без винятку, прав громадян, зокрема, культурних.

Повноцінний розвиток особистості передбачає максимальну реалізацію можливостей доступу до освіти, культурно-мистецької спадщини, на інтелектуальну діяльність і мистецьку творчість.

Особа, що має можливість на належному рівні реалізувати, гарантовані державою, культурні права, зможе формувати власну правосвідомість, правову культуру, ідеологічні переконання на основі загальноцивілізаційних та національних цінностей.

Мета статті полягає у поглибленні дослідження особливостей забезпечення та реалізації культурних прав громадян.

Стан опрацювання проблеми. Задекларовану проблематику доцільно розкривати, послугуючись теоретично-методологічними здобутками, висвітленими у працях учених-юристів соціологів та істориків.

Питанням забезпечення та реалізації культурних прав громадян приділяли увагу такі науковці: М.Д. Лазарева, К.Б. Левченко, Л.М. Ніколенко, І.Г. Ошкадеров, О.В. Прієшкіна, Я.В. Старущенко, С.С. Чернявський та інші.

Наукові здобутки та концептуальні ідеї зазначених дослідників сприяють розвитку нових підходів до розуміння особливостей забезпечення та реалізації культурних прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж висвітлити питання особливостей реалізації культурних прав громадян варто акцентувати увагу безпосередньо на ключових термінах, за допомогою яких розкривається категорія правовий статус особи.

Науковці зазначають, що система взаємовідносин між особою та державою, що закріплена в Конституції України, визначається як конституційно-правовий статус особи. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина є основними елементами конституційно-правового статусу особи [1, с. 109–114].

Ведучи мову про права громадян, ми акцентуємо увагу на питанні забезпечення цих прав державою, зазначаємо, що держава гарантує особі права і свободи.

Гарантії мають особливе значення в механізмі правового забезпечення і трактуються як сукупність умов і спеціальних правових способів і засобів, за допомогою яких забезпечується їх здійснення, охорона та захист в правовій державі. М.Д. Лазарева зазначає, що головним призначенням

правових гарантій є створення необхідних умов для перетворення закріплених у законі прав і свобод із можливостей на реальність [2, с. 51–53].

Реальні можливості людини реалізувати усі свої права і свободи в державі визначає спрямування державної політики і рівень демократизації суспільства, адже не підкріплена фактичними діями декларативність забезпечення прав людини є ознакою держав не демократичного спрямування.

Таку ситуацію ми спостерігати в радянському союзі, коли людина була лише гвинтиком великого механізму за формулою «людина для держави», а не «держава для людини». Тобто, принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина, людиноцентризм у політиці держави був відсутній.

Зауважимо, що усі права людини, гарантовані Конституцією мають однакову цінність і значущість в межах правового статусу особи. Сьогодні культурні надбання нації, її духовні цінності, можливість кожного громадянина на культурно-духовний розвиток, а також, можливість майбутніх поколінь реалізувати усі свої права є тим, за що бореться наша держава.

У довідково-енциклопедичній літературі зазначається, що культурні права – це комплекс конституційних прав і свобод, що забезпечують можливість вільного духовного розвитку людини. Ці права реалізуються через вільний доступу громадян до духовних здобутків свого народу і всього людства, а також, їх засвоєння, використання і, що важливо, безпосередньої участі у подальшому їх розвитку [3].

Необхідно розуміти, що разом з можливістю «використовувати» громадяни мають право і обов'язок «розвитку», «збереження», «примноження» культурних здобутків своєї нації. Такий відповідальний підхід дасть можливість майбутнім поколінням повноцінно реалізувати свої культурні права та сприятиме утвердженню національної ідентичності українців.

За Конституцією України (стаття 53) громадянам гарантується право на освіту.

Зокрема, обов'язковою є повна загальна середня освіта, а також, «державою забезпечується доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» [4].

Позитивним аспектом реалізації права на освіту є те, що держава гарантує надання учням і студентам державних пільг і стипендій.

Під час воєнного стану в Україні актуальним є питання забезпечення права на освіту, зокрема, внутрішньо переміщеним особам. Потрібно здійснювати контроль за тим, як неповнолітні особи з числа внутрішньо переміщених, адаптуються до освітнього процесу, чи не порушується їх право на безкоштовну освіту і належні умови навчання.

До такого моніторингу варто залучати соціальні служби, представників ювенальної поліції, а також, волонтерів і психологів, що працюють з неповнолітніми на новому місці їх проживання.

У ст. 54 Конституції України закріплено право громадян на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості. Зазначено, що гарантом зазначеного права є держава, а також, акцентовано на тому, що держава здійснює захист інтелектуальної власності громадян, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, які виникають з різними видами інтелектуальної діяльності [4].

У довідковій літературі зазначається, що інтелектуальна власність – це комплекс прав на результати розумової діяльності людини. Ці права реалізуються в науковій, художній, виробничій та інших сферах людської життєдіяльності. Також зазначені права є об'єктом цивільно-правових відносин і стосуються права кожного громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися результатами власної інтелектуальної і творчої діяльності [5].

Важливо, що Конституцією України гарантується право кожного громадянина на результати його інтелектуальної і творчої діяльності, а отже, без його (громадянина) дозволу/згоди ніхто не може поширювати, чи іншим чином використовувати ці результати. Виняток щодо цього положення регламентується законодавством України [4].

Сьогодні є актуальним питання міжнародної взаємодії і співпраці українських науковців у світовому освітньо-науковому просторі з представниками різних країн. За таких умов відбувається обмін науково-культурним досвідом, встановлюються наукові зв'язки, що сприяють розвитку науково-технічного прогресу.

Нажаль, під час дії воєнного стану в Україні зменшилася можливість міжнародної наукової мобільності як студентів, так і науковців, але цей захід вимушений, тимчасовий і продиктований безпековими умовами.

Звичайно, варто зазначити, що навіть за умов обмеженої академічної мобільності, зокрема, чоловіків певного віку, науковці мають можливість здійснювати обмін досвідом, приймати участь в наукових заходах на освітньо-наукових платформах в онлайн форматі.

Також, важливо акцентувати увагу на тому, що культурна спадщина в Україні охороняється законом. Це зазначено в Конституції України, у ст. 54 [4].

Значення терміну «культурна спадщина» досить широке. Енциклопедія історії України визначає культурну спадщину як сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей.

Зазначається, що культурна спадщина поділяється на [6, с. 486]:

1. Матеріальну:

а) пам'ятки архітектури, мистецтва, археології, історії та природні об'єкти, що з ними пов'язані);

б) визначні місця;

в) рукописи, архіви, книги, наукові історичні, археологічні, художні тощо колекції, що мають певну цінність для нації.

2. Нематеріальну:

а) традиції, свята, обряди, традиційні ремесла тощо;

б) різні форми збереження та демонстрування досвіду поколінь, що є значущими для окремих соціальних спільнот та передаються наступним поколінням.

Культурна спадщина певної соціальної спільноти повинна бути у вільному доступі для громадян, а також, її варто популяризувати і вона (культурна спадщина) підлягає збереженню державою і громадянами.

У Конституції України зазначається, що «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [4].

У війні росії проти України актуалізувалася проблема збереження культурних цінностей нашого народу, для того, щоб наступні покоління українців мали можливість ними користуватися і підтверджувати свою національну ідентичність, зокрема і її морально-правовий аспект.

Національні цінності і надбання культури є тим «багажем» з яким Україна повноцінно може увійти до Європейського Союзу, адже представники нашої освіти, науки, юриспруденції тощо століттями відомі за кордоном як видатні діячі у різних сферах суспільної життєдіяльності людства.

Слушною є думка, що метою реалізації культурних прав людини і громадянина є вплив на духовний, інтелектуальний розвиток особи, що сприяє ціннісній самореалізації особи в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах [7, с. 24–27].

Старушенко Я.В., аналізуючи сучасний стан реалізації культурних прав і свобод громадян України, зазначає, що саме культурні права реалізуються через участь «людини у конфігурації духовного та матеріального середовища, поширення та відтворення цінностей та норм, які сприяють гуманізації суспільства, взаємоповазі та солідарності суспільства, що базується на людській гідності та моралі» [8, с. 70–75].

Повноцінний розвиток духовного середовища є передумовою забезпечення людської гідності як важливого аспекту функціонування правової держави. Суспільство в якому морально-духовні цінності, що формують національну ідею, відображені в культурних правах громадян, ставить в основу свого розвитку людиноцентризм і гуманізм.

Якщо держава заохочує громадян до розвитку і збереження культурної спадщини, водночас, надаючи повноцінну можливість користуватися культурними правами, то суспільство автоматично генеруватиме гуманістичні ідеї і формуватиме ціннісні світоглядні переконання особистості.

Науковці зазначають, що культурні права і свободи також визначають як духовні або ідеологічні права і свободи, обґрунтовуючи виправданість такого підходу тим, що повноцінна реалізація цих прав сприяє духовному розвитку особи. Культурні права громадян не лише декларують, а й є основою формування національної ідеології як суспільного феномена [9, с. 262].

Сьогодні, на жаль, можна почути думку, що культурні права особи і громадянина є менш важливими, порівняно з іншими видами прав особи. Звичайно, таке твердження є безпідставне і неправильне, тому, що права людини не можуть бути менше, чи більше важливі, адже усі права особи в сукупності гарантують її повноцінний розвиток та ціннісну життєдіяльність в межах державно-правового простору.

Висновки. Отже, сьогодні забезпечення та реалізація культурних прав громадян відзначаються особливістю, що полягає у питанні збереження національної ідентичності та суспільно-правових цінностей. Адже культурні права громадян визначають вектор духовного, морально-психологічного та соціально-ціннісного розвитку особи та забезпечують їй можливість повноцінної самоідентифікації в межах конкретної нації. Важливим аспектом реалізації культурних прав громадянами, який їм гарантує держава, є вільний доступ до надбань цивілізації і конкретної соціальної спільноти з метою розвитку національної ідеї.

Сприяння держави повноцінній можливості громадянам реалізувати культурні права навіть в умовах воєнних реалій є ознакою цивілізованого демократичного суспільства, де цінність прав та свобод людини і громадянина – основний принцип державно-правової політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прієшкіна О.В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА*. Том 200. Юридичні науки. 2017. С. 109–114.
2. Лазарева М.Д. Стан забезпечення прав людини в Україні на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2020. С. 51–53.
3. Культурні права. *Енциклопедія сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-51487>.
4. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Інтелектуальна власність. *Велика українська енциклопедія*. https://vue.gov.ua/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.
6. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.
7. Ніколенко Л.М., Ошкадеров І.Г. Характеристика культурних прав людини та громадянина в умовах модернізації правової системи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. Випуск 1. Том 1. 2018. С. 24–27.
8. Старушенко Я.В. Аналіз сучасного стану реалізації культурних прав і свобод громадян в Україні. *Публічне урядування*, 3 (31), 2022. С. 70–75. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-3\(31\)-9](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-3(31)-9).
9. Левченко К., Чернявський С., Дунебабін А. Настільна книга громадянина. Фоліо. 2021. 656 с.

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.38>

РЕФЕРЕНДНА ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Ромців О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Харченко А.,
*студентка
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Ромців О., Харченко А. Референдна демократія в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення.

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових засад всеукраїнського референдуму в Україні, розгляду практики його проведення, а також виявленню проблем у правовому регулюванні й механізмах реалізації.

У статті зазначається, що всеукраїнський референдум є важливим інструментом прямої демократії, що надає громадянам можливість впливати на прийняття рішень державного значення. Проте чинна правова база, яка регулює проведення референдумів в Україні, має суттєві нормативно-правові та процедурні недоліки, що створюють перешкоди для ефективної реалізації цього інституту. Недосконалість законодавства ускладнює проведення референдумів відповідно до демократичних стандартів, а політичні чинники можуть перешкоджати забезпеченню прозорості та неупередженості процесу. І вирішення цих проблем є необхідною умовою для розвитку стабільної системи прямої демократії в Україні.

У статті зазначається, що політична ситуація в Україні, включаючи питання верховенства права, війни на сході та економічної нестабільності, створює ризики для референдумів. Зокрема, існує ймовірність маніпуляцій з боку політиків або використання референдумів для підризу демократичних інститутів. Такі референдуми можуть спричинити додаткову суспільну поляризацію, особливо якщо питання будуть стосуватися суперечливих тем, як-от вступ до ЄС чи НАТО або статус мови.

Окреме місце виділяється можливим шляхам вдосконалення законодавчих норм для забезпечення ефективності та прозорості процесу референдуму. Зокрема, звертається увага на нормативні обмеження, процедурні недоліки та політичні виклики, що впливають на можливість реалізації референдумів у відповідності до демократичних стандартів. Розглядається питання відповідності українського законодавства міжнародним нормам і принципам проведення референдумів та аналізується зарубіжний досвід, який може бути корисним для вдосконалення правових основ всеукраїнського референдуму.

Законодавство України щодо референдумів в цілому відповідає міжнародним стандартам, однак потребує подальшої гармонізації для відповідності демократичним принципам і міжнародним нормам. Серед ключових рекомендацій міжнародних організацій, таких як Венеціанська комісія, виділяються прозорість процесу референдуму, забезпечення свободи вираження волі громадян та залучення парламенту до контролю за його проведенням.

Ключові слова: всеукраїнський референдум, пряма демократія, вдосконалення законодавства, практика проведення референдумів, демократичні стандарти, політична участь громадян.

Romtsiv O., Kharchenko A. Referendum democracy in Ukraine: problems and ways to improve.

The article is devoted to the analysis of the constitutional and legal framework of the all-Ukrainian referendum in Ukraine, consideration of the practice of its holding, and also to the identification of problems in legal regulation and implementation mechanisms.

The article notes that an all-Ukrainian referendum is an important instrument of direct democracy which provides citizens with the opportunity to influence decision-making of national importance. However, the current legal framework governing referendums in Ukraine has significant regulatory and procedural shortcomings which create obstacles to the effective implementation of this institution. Imperfect legislation makes it difficult to conduct referendums in accordance with democratic standards, and political factors can impede the transparency and impartiality of the process. Solving these problems is a prerequisite for the development of a stable system of direct democracy in Ukraine.

The article notes that the political situation in Ukraine, including the rule of law, the war in the east and economic instability, poses risks to referendums. In particular, there is a possibility of manipulation by politicians or the use of referendums to undermine democratic institutions. Such referendums may cause additional social polarisation, especially if the questions relate to controversial topics such as EU or NATO membership or language status.

Special attention is paid to possible ways to improve the legal provisions to ensure the effectiveness and transparency of the referendum process. In particular, attention is drawn to the regulatory limitations, procedural shortcomings and political challenges that affect the possibility of implementing referendums in accordance with democratic standards. The article also examines the compliance of Ukrainian legislation with international norms and principles of referendums and analyses foreign experience that may be useful for improving the legal framework of the all-Ukrainian referendum.

Ukraine's referendum legislation is generally in line with international standards, but requires further harmonisation to be in line with democratic principles and international norms. The key recommendations of international organisations such as the Venice Commission include transparency of the referendum process, ensuring freedom of expression and involvement of the parliament in overseeing the referendum.

Key words: all-Ukrainian referendum, direct democracy, improvement of legislation, referendum practice, democratic standards, political participation of citizens.

Постановка проблеми. Інститут всеукраїнського референдуму є ключовим елементом системи прямої демократії, оскільки надає громадянам можливість безпосередньо впливати на прийняття рішень державного значення. Актуальність дослідження цієї теми обумовлена необхідністю створення надійної правової основи для проведення референдумів, яка відповідає б як сучасним демократичним стандартам, так і міжнародним нормам. У політичних реаліях України інститут референдуму відіграє особливу роль у забезпеченні права громадян на участь у державному управлінні, а також сприяє зниженню рівня політичної напруги через включення населення у процес прийняття рішень. Однак недоліки в законодавстві, які стосуються організації та проведення референдумів, ускладнюють реалізацію цього права на практиці. Вивчення та вирішення цих проблем є важливим кроком до створення ефективної системи демократичного волевиявлення, що здатна відповідати сучасним викликам та потребам українського суспільства.

Метою статті є визначення основних конституційно-правових проблем всеукраїнського референдуму в Україні, аналіз існуючого законодавства та його відповідності міжнародним стандартам, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Питання форм безпосередньої демократії, в тому числі й всеукраїнського референдуму, досліджувалися багатьма вітчизняними вченими, зокрема І.П. Бутком, Ф.Г. Бурчаком, Г.М. Волянською, В.Б. Ковальчуком, М.І. Козюброю, Л.Т. Кривенко, П.Ф. Мартиненком, В.Ф. Мелашенком, О.М. Мироненком, О.Г. Мурашиним, В.Ф. Погорілком, П.М. Рабіновичем, В.М. Селівановим, В.Я. Тацієм, В.М. Тодикою, Є.А. Тихоною, М.В. Цвіком, В.М. Шаповалом, Ю.С. Шемшученком, Л.П. Юзьковим тощо. Однак комплексний підхід до розв'язання проблем практичного проведення всеукраїнського референдуму з урахуванням сучасних викликів досліджений недостатньо, що обумовлює потребу в подальших наукових розвідках.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні розвиток громадянського суспільства та побудова правової української держави все ще тривають, незважаючи на багато викликів. Ключовою частиною демократії є залучення громадян до формування майбутнього держави. У Конституції України народ визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Він може здійснювати владу через представників як на державному, так і на місцевому рівнях, а також безпосередньо. Як зазначено у статті 69 Конституції, народна воля може бути виражена шляхом виборів, референдумів та інших методів прямої демократії [1].

За допомогою референдуму люди можуть вирішувати основні соціальні, економічні та політичні питання, а також вирішальні міждержавні питання. Забезпечення цього права передбачає стандартний процес референдуму, який став поширеним лише в минулому столітті, коли демократичні уряди виникли у всьому світі, дозволяючи громадянам впливати на управління та майбутнє своїх націй. Про ефективність референдумів свідчить їх часте використання в усьому світі. Насправді лише у 2020 році в різних країнах відбулося близько двадцяти референдумів. Швейцарія лідирує в практиці референдуму, проводивши їх тричі за один рік [2].

Ця закономірність зберігалася і в 2021 році. У Швейцарії відбулося чотири національні референдуми, на яких загалом 6 питань прийшли з народних ініціатив та 7 – від факультативних державних органів. Теми включали зниження податків, пандемію Covid-19, одностатеві шлюби, захист навколишнього середовища та боротьбу з тероризмом. Це ілюструє міцні традиції прямої демократії, які дозволяють громадянам активно брати участь у формуванні політики та контролювати дії уряду на всіх рівнях [3].

11 квітня 2021 року набув чинності закон України «Про всеукраїнський референдум». Цей закон дозволяє поставити лише одне питання на референдумі, на відміну від попередніх законів, які дозволяли кілька питань. Референдум не може відбуватися поряд з черговими або спеціальними національними виборами або черговими місцевими виборами. Це нововведення спрямоване на спрощення процесу голосування та підвищення ясності для виборців, що може призвести до більшої участі громадян у референдних процедурах [4].

Референдум може охоплювати зміни до розділів I, III та XIII Конституції України; значні національні питання; зміни на території України; а також скасування українських законів або окремих положень. Теми, які суперечать Конституції України та іншим правовим документам, а також ті, що загрожують незалежності, державному суверенітету та територіальній цілісності України, не можуть бути включені до загальнонаціонального референдуму. Не можуть виноситися на референдум і питання податків, бюджету, амністії, а також ті, що перебувають у віданні органів правопорядку, прокуратури чи суду. Цей закон також передбачає детальні правила щодо ініціативи проведення референдуму, що дозволяє громадянам легше висловлювати свої думки з важливих питань суспільного життя.

Конституція України дозволяє проводити місцеві та загальнонаціональні референдуми, але протягом останніх десяти років не існує правової бази для місцевих референдумів, про це згадується лише Конституція та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Проект Закону про місцевий референдум був поданий 19 травня 2021 року [5].

18 лютого 2022 висвітлили основні ідеї та пропозиції Венеціанської комісії та думки провідних юридичних експертів щодо цього питання. Тема місцевих референдумів включає те, чи можна задавати одне чи декілька питань, як надати інформацію для місцевих референдумів, підвищення правової обізнаності громадян, роль органів місцевого самоврядування, джерела фінансування, зниження або усунення 50% кворуму, який сьогодні дуже важко задовольнити, та інші супутні теми досі відкриті для обговорення. Тому наразі можливість місцевої громади вирішувати ключові питання за допомогою місцевого референдуму нездійсненна, але зусилля щодо відповідного законодавства тривають [6].

Зважаючи на це, важливо продовжувати активний діалог між усіма зацікавленими сторонами, щоб знайти оптимальні рішення для ефективного впровадження механізму місцевих референдумів в Україні. Це дозволить не лише забезпечити більшу участь громадян у процесах прийняття рішень, але й сприятиме зміцненню демократичних основ місцевого самоврядування.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 20.03.2014 № 3-рп/2014 заявив, що одностороннє самовизначення сегментом громадян та перебудови території України не допустимі, отже, будь-які зміни кордонів, засновані на самовизначенні частиною населення країни, можуть вирішуватися лише всім українським народом шляхом національного референдуму. Тому Закон не визнає права громадян на самовизначення та не допускає використання національного референдуму для вирішення цього питання, а це означає, що ця ситуація повинна обговорюватися [7, с. 179].

Відповідно до Конституції України, Президент України проводить загальнонаціональний референдум щодо затвердження змін до розділів I, III та XIII Основного закону. Всеукраїнський референдум щодо зміни території України скликає Верховна Рада України. Національний референдум, ініційований народом, оголошує Президент України. Нагляд за дотриманням Конституції України щодо питання національного референдуму здійснює Конституційний Суд України [7, с. 180].

Набрання чинності закону за народною ініціативною відбувається через десять днів після його офіційного оприлюднення, якщо не зазначено інше в законі, але не до його офіційного опублікування. Питання, яке не отримує підтримки виборців на всеукраїнському референдумі, може бути запропоновано на новий референдум лише через рік з моменту офіційного оголошення результатів цього референдуму. Закони або частини законів в Україні, які були анульовані внаслідок всеукраїнського референдуму, не можуть бути відновлені Верховною Радою в тій же формі протягом трьох років після їх скасування [4].

Інститут всеукраїнського референдуму забезпечує територіальну цілісність України від внутрішніх і зовнішніх загроз, спираючись на статтю 73 Конституції України, яка визначає, що виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання зміни території України [1].

Водночас, деякі науковці та експерти закликають зменшити кількість загальнонаціональних референдумів або навіть відмовитися від цього інституту через певні причини. Американський дослідник Джозеф Френсіс Ціммерман вказує на три основні недоліки референдуму: 1) «...референдум послаблює представницьке врядування...»; 2) «...референдум спонукає законодавців знімати із себе відповідальність у питаннях, що викликають сильні емоції, передаючи їх на розгляд виборців... представники уникають своєї відповідальності...»; 3) «...електорат не має достатньо інформації, щоб розсудливо підходити до складних технічних питань...» [8, с. 298].

На нашу думку, інститут референдуму не послаблює представницьку демократію, не перебирає на себе будь-яких повноважень чи компетенцій, не вносить радикальних змін у її структуру, якщо він використовується як доповнення, а не заміна представницької демократії. Крім того, народ на референдумі не вирішує технічні питання, а відповідає лише на конкретне питання референдуму («так» або «ні»).

Міжнародний репортер та оглядач «The New York Times» Макс Фішер і журналістка Аманда Тауб зазначають, що «виборці стикаються з проблемою на будь-якому референдумі: вони змушені зводити складний політичний вибір до простого «так» чи «ні» і намагатися передбачити наслідки рішень, настільки складних, що навіть експерти можуть роками прагнути їх зрозуміти...» [9].

Громадський діяч О. Кошель зазначає, що необхідно «...чітко встановити червоні лінії. Щоб референдум не призвів до посилення сепаратистських тенденцій, дестабілізації суспільства... не повинно бути завуальованих питань, які могли б підвищити роль регіонів...» [10].

Слід зазначити, що завуальованих питань на референдумі бути не може, оскільки навіть у проєкті закону про місцевий референдум, який вже згадувався, встановлені чіткі вимоги щодо формулювання та змісту питання. Політичний аналітик фонду «Демократичні ініціативи» Марія Золкіна вважає, що «...цей інститут потрібен Україні. Просто слід бути готовими до того, що протягом перших 5–10 років можливі маніпуляції... місцевими політиками, бізнесменами. Але це процес виховання, який сприятиме формуванню відповідального виборця...» [11].

Варто погодитися, що інститут референдуму допомагає розвивати й удосконалювати у виборців більш свідому громадянську та правову культуру.

Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015, визначає, зокрема, потребу вдосконалення механізмів реалізації безпосередньої демократії, механізмів взаємодії між громадянським суспільством та органами державної влади в процесі прийняття рішень. Одним із стратегічних напрямів Національної стратегії є забезпечення права на участь в управлінні державними справами, а результатом реалізації цього напрямку має, зокрема, стати «вдосконалення законодавства про всеукраїнський референдум» [12].

Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) у висновку № 705/20126 підкреслила, що закон «Про всеукраїнський референдум» містить низку серйозних проблем. На думку Венеціанської Комісії, найбільш суперечливими є положення, які дозволяють проводити референдум за народною ініціативою щодо нової Конституції або конституційних поправок без участі парламенту. Венеціанська Комісія неодноразово звертала увагу на недопустимість усунення парламенту від процесу конституційних змін. Так, у висновку №599/2010 було акцентовано необхідність забезпечення легітимності будь-якої конституційної реформи в Україні [13].

Забезпечити таку легітимність можна лише за умови, що конституційні зміни будуть ухвалені після широкої, відкритої та вільної суспільної дискусії за участю опозиції та громадянського суспільства, у суворій відповідності з конституційними вимогами щодо внесення змін на основі

рішень кваліфікованої більшості Верховної Ради. Венеціанська Комісія також висловлює занепокоєння, що відсутність гарантій забезпечення прав різних політичних сил, громадянського суспільства та громадян під час організації і проведення референдуму може призвести до нелегітимного конституційного референдуму за народною ініціативою.

При цьому варто зазначити, що ухвалений Венеціанською Комісією Кодекс належної практики щодо референдумів не виключає можливості прийняття конституційних змін на референдумі за народною ініціативою. Однак у цьому випадку парламент має оцінити текст, що виноситься на голосування, і може запропонувати альтернативний варіант. Таку оцінку парламент має надати у встановлені законом строки: якщо цей час минув, текст Конституції повинен бути винесений на всенародне голосування без оцінки парламенту [14].

Вартість проведення референдуму, як зазначає Р. Стефанчук, може сягати до двох мільярдів гривень, що створює значний тиск на державний бюджет. Навіть якщо обмежитись двома референдумами на рік, це може негативно позначитися на фінансових ресурсах країни [15].

Електронне голосування, яке дозволяє громадянам брати участь у референдумі, є зручним та сучасним рішенням. Однак, забезпечення вільного, добровільного і особистого голосування поза межами виборчої комісії становить виклик. Ризик примусу та підкупу буде важко виявити, про що застерігає і Магнус Ліллестрём. Він радить врахувати досвід європейських країн, таких як Естонія, де запобіжними заходами проти примусу стали можливість змінити свій вибір в електронній системі чи на дільниці та безпечна онлайн-ідентифікація виборця. Це можливо за наявності надійної електронної системи, захищеної від фальсифікацій [16].

Представник IFES Д. Ковриженко звертає увагу, що в багатьох країнах електронне голосування суттєво не підвищило явку виборців. Досвід Німеччини, Великобританії та Нідерландів показує, що після випробувань вони відмовилися від його широкого використання через недовіру громадськості [17]. Крім того, Венеціанська комісія раніше рекомендувала виключити положення про електронне голосування, оскільки процес є складним і потребує детальної регламентації в окремому документі. Однак український законодавець не врахував цю рекомендацію, і електронне голосування досі не врегульоване [17].

Висновки.

1. Реалізація референдумів в Україні стикається з низкою нормативних, процедурних та політичних обмежень, які можуть перешкоджати дотриманню демократичних стандартів. Законодавство про референдуми в Україні, зокрема попередні версії закону, містить суперечності та прогалини. Зокрема, обмеження ролі парламенту у процесах, пов'язаних із зміною Конституції, викликали критику, зокрема з боку Венеційської комісії, оскільки без залучення парламенту зростає ризик втрати легітимності прийнятих рішень.

2. Організація референдумів є ресурсозатратною. Наприклад, для ініціювання загальнонаціонального референдуму необхідно зібрати три мільйони підписів з різних регіонів за короткий термін (90 днів), що є викликом для громадських ініціатив. Важливим бар'єром є те, що підписи повинні збиратися лише на папері, оскільки електронний збір вважається недостатньо прозорим та може суперечити Конституції України. Політична ситуація в Україні, включаючи питання верховенства права, війни на сході та економічної нестабільності, створює ризики для референдумів. Зокрема, існує ймовірність маніпуляцій з боку політиків або використання референдумів для підризу демократичних інститутів. Такі референдуми можуть спричинити додаткову суспільну поляризацію, особливо якщо питання будуть стосуватися суперечливих тем, як-от вступ до ЄС чи НАТО або статус мови.

3. Для досягнення стандартів демократичних референдумів в Україні необхідно вдосконалити законодавчу базу, зменшити адміністративні бар'єри для ініціації референдумів, а також забезпечити механізми для запобігання політичним маніпуляціям.

4. Законодавство України щодо референдумів в цілому відповідає міжнародним стандартам, однак потребує подальшої гармонізації для відповідності демократичним принципам і міжнародним нормам. Серед ключових рекомендацій міжнародних організацій, таких як Венеціанська комісія, виділяються прозорість процесу референдуму, забезпечення свободи вираження волі громадян та залучення парламенту до контролю за його проведенням.

5. Закон України «Про всеукраїнський референдум» містить обмеження, які ускладнюють процес внесення конституційних змін, а також недостатньо залучає парламент у випадках, коли референдум може бути ініційований безпосередньо народом. Міжнародні стандарти пропонують,

щоб парламент мав можливість пропонувати альтернативні варіанти питань, що виносяться на референдум, як це практикується в Швейцарії та деяких європейських країнах, де участь парламенту сприяє збалансованому обговоренню питань.

6. Українське законодавство поступово запозичує досвід децентралізації з інших країн. Для прикладу, на рівні місцевих референдумів досвід багатьох європейських країн, зокрема Франції та Німеччини, свідчить про те, що референдуми можуть стати важливим інструментом децентралізації та підтримки місцевого самоврядування, що зростає в Україні у контексті реформ (як-от децентралізація адміністративних структур).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Золотарьова Я. Референдуми 2020 у світі: де і що вирішували. URL: <https://www.oporaua.org/blog/vybory/referendum/22759-referendumi-2020-u-sviti-de-i-shcho-virishuvali3>.
3. Chronologie Volksabstimmungen 2021-2022. URL: https://www.bk.admin.ch/ch/d/pore/va/vab_2_2_4_1_2021_2030.html4
4. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 30 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>.
6. Repetto, G. (2022). The Venice Commission and the Construction of European Constitutional Law. *The Italian Review of International and Comparative Law*. URL: <https://doi.org/10.1163/27725650-01020015>.
7. Белов Д., і Данко В.Й. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород. 2022. С. 174–185.
8. Ціммерман Дж.Ф. Учасницька демократія: відродження популізму. Демократія: антологія. упор. О. Проценко. Київ, 2005. С. 263–303.
9. Taub A., Fisher M. Why Referendums Aren't as Democratic as They Seem The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com/2016/10/05/world/americas/colombia-brexit-referendum-farc-cameron-santos.html>.
10. Жолобович І. Закон про референдум: що обіцяють українцям та чи є небезпека маніпуляцій 24 канал: URL: https://24tv.ua/zakon_pro_referendum_pro_golovni_zasadi_i_zapobizhniki_vid_manipulyatsiy_n1271637.
11. Хаустова Л. Чи потрібні українцям місцеві референдуми? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realiimistsevi-referendumi/29473778.html>.
12. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серп. 2015 р. № 501/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 69, ст. 2257.
13. Висновок Європейської Комісії «За демократію через право» про конституційну реформу в Україні № 599/2010 (CDL-AD(2010)044). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)044-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)044-e).
14. Кодекс належної практики щодо референдумів. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD\(2007\)008rev.aspx](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2007)008rev.aspx).
15. Стефанчук про референдум: Це не безкоштовна забавка, його вартість – €2 мільярди. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3181099-stefanchuk-pro-referendum-ce-ne-bezkostovna-zabavka-jogo-vartist-2-milardi.html>.
16. Ліллестрём М. Переваги та ризики електронного голосування та онлайн-голосування. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12905>.
17. Баконіна О. Законопроект про референдум: «за» чи «проти»? URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/197648_zakonoproekt-pro-referendum-za-chi-proti.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.39>

ПРАВО НА МИР: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ромців О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Ромців О. Право на мир: основні проблеми реалізації.

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових засад права на мир, розгляду практики його застосування, а також виявленню проблем у правовому регулюванні й механізмах реалізації.

У статті зазначається, що право на мир має включати такі складові: право виступати за мир; мирне співіснування та мирне співробітництво; заборону на загрозу і застосування сили; право на розвиток, що є виключною умовою миру; право на навчання правам людини; механізми підтримки миру та безпеки; засоби правового захисту щодо порушення права на мир; право протистояти колоніальній іноземній окупації та диктаторському режиму.

Незважаючи на нормативне закріплення у міжнародних стандартах права на мир, його реалізація постійно зазнає негативного впливу. Міжнародні акти зазвичай є декларативними та не мають ефективних механізмів примусу до виконання положень підписантами. Звичайно, це пов'язано, перш за все, із особливістю суб'єктного складу міжнародного права, адже основними його учасниками є держави. До них не можна застосовувати такі ж методи примусу як до фізичних чи юридичних осіб.

Ще однією, наразі найбільш очевидною проблемою є недосконалість міжнародних інституцій, таких як Організація Об'єднаних Націй (ООН). Попри широкі повноваження, ООН стикається з труднощами в здійсненні колективних дій через політичні розбіжності між державами-членами. Так, вето постійних членів Ради Безпеки часто паралізує прийняття рішень у кризових ситуаціях, що ускладнює реагування на конфлікти та забезпечення миру.

До основних проблем, що заважають реалізації права на мир слід віднести: недостатню ефективність міжнародного права; спрямованість політичної волі окремих держав на створення загрози світовій безпеці через власні внутрішньо національні інтереси; слабкість ролі міжнародних організацій у підтриманні світового правопорядку; неможливість застосування до держави-порушника міжнародного права таких санкцій, що зможуть забезпечити дотримання прав у майбутньому; невиконання державами рішень міжнародних судів, які спрямовані на відновлення порушених прав та притягнення до відповідальності суб'єктів, винних у порушенні права на мир.

Ключові слова: право на мир, Організація Об'єднаних Націй, міжнародно-правові акти, міжнародні організації, світова безпека.

Romtsiv O. The right to peace: the main problems of implementation.

The article is devoted to the analysis of the constitutional and legal foundations of the right to peace, consideration of the practice of its application, and also to the identification of problems in legal regulation and implementation mechanisms.

The article notes that the right to peace should include the following components: the right to advocate peace; peaceful coexistence and peaceful cooperation; prohibition of the threat and use of force; the right to development, which is an exclusive condition for peace; the right to human rights education; mechanisms for maintaining peace and security; remedies for violations of the right to peace; and the right to resist colonial foreign occupation and dictatorship.

Despite the fact that the right to peace is enshrined in international standards, its implementation is constantly subject to negative impact. International instruments are usually declarative and do not

have effective mechanisms to enforce their provisions by signatories. Of course, this is primarily due to the peculiarity of the subject composition of international law, as its main participants are states. They cannot be subject to the same methods of coercion as individuals or legal entities.

Another, and currently the most obvious problem, is the imperfection of international institutions such as the United Nations (UN). Despite its broad powers, the UN faces difficulties in taking collective action due to political differences between member states. Thus, the veto of the permanent members of the Security Council often paralyzes decision-making in crisis situations, making it difficult to respond to conflicts and ensure peace.

The main problems that hinder the realisation of the right to peace include: insufficient effectiveness of international law; the political will of individual states to create a threat to global security through their own domestic national interests; the weak role of international organisations in maintaining global order; the inability to apply sanctions to a state that violates international law that will ensure respect for rights in the future; failure of states to comply with international court decisions aimed at restoring violated rights.

Key words: right to peace, United Nations, international legal acts, international organisations, global security.

Постановка проблеми. Усвідомлення важливості закріплення основних та невід'ємних прав, що належать кожній людині, гостро виникло в середині XX століття після закінчення Другої світової війни. Створення Організації Об'єднаних Націй повинно було консолідувати міжнародну спільноту навколо єдиної мети – підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки, розвиток співробітництва між державами світу.

У 1948 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, що стала історичним кроком у встановленні глобальних стандартів для захисту основних прав і свобод. Вперше міжнародна спільнота визначила, що права людини є універсальними та неподільними, тобто належать кожному і не можуть бути свавільно заборані, у тому числі і право на мир. Однак недоліки в міжнародному законодавстві, які стосуються організації та діяльності міжнародних правозахисних організацій, ускладнюють реалізацію цього права на практиці. Вивчення та вирішення цих проблем є важливим кроком до створення ефективної системи прав людини, що здатна відповідати усім викликам сучасного суспільства.

Мета статті – на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів визначити основні проблеми забезпечення права на мир, а також запропонувати рекомендації щодо вдосконалення механізму реалізації цього права.

Стан опрацювання проблематики. Питання реалізації права на мир досліджувало багато вітчизняних вчених, зокрема Белов Д., Богінч О., Ключев К., Ключева Є., Козюпа В., Моца А., Моца В., Оніщенко Н., Реньов Є. Соловйова Ю., Сухан І., Філіппов А. тощо. Однак комплексний підхід до розв'язання проблем практичної реалізації права на мир з урахуванням сучасних викликів досліджений недостатньо, що обумовлює потребу в подальших наукових розвідках.

Виклад основного матеріалу. Поява та закріплення різних категорій прав відбувалось поступово, тому в науковій літературі вони були систематизовані в теорію «трьох поколінь прав людини». Спочатку сформувався перше покоління – покоління природних прав людини; потім друге – покоління гарантій у певних сферах життєдіяльності людини. Під час розвитку та збагачення першого та другого покоління виникло третє – покоління колективних прав (національних меншин, іноземних громадян, жінок, дітей, інвалідів). Рівень сучасного розвитку науки та суспільства свідчить про панування тенденції виокремлення прав «четвертого покоління» прав людини. [1, с. 58]

Віднесення права на мир до існуючої системи класифікації було предметом дискусій вчених достатньо довгий проміжок часу. Наразі у більшості наукових праць це право відносять до «колективних» прав, тих, що належать всьому суспільству, до прав «третього покоління». Окрім права на мир, до них ще можна віднести право на розвиток, право на безпечне навколишнє середовище, право на участь у користуванні спільним культурним спадком, право на гуманітарну допомогу, право на інформацію [2, с. 285]

Виокремлення такої групи прав пов'язане із загостренням національно-визвольних рухів у країнах, що розвиваються, кризою можливості забезпечення прав та зростанням глобальних проблем поствоєнного світу XX століття.

Як зазначає І. Іванків, процес визнання права людини на мир ніколи не був простим і досі є далеким від завершення, причому немає єдності у підходах щодо суб'єкта цього права. Регулювання цього права в міжнародному праві має довгу історію. Визнання миру як *conditio sine qua non* для реалізації прав людини призвело до потреби визнати мир правом людини, принаймні в теорії права. У багатьох документах «м'якого права» мир було визнано необхідною умовою для реалізації права на життя [3; 4; 5].

Словник української мови визначає поняття «мир» у кількох значеннях, а саме: відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна; угоду сторін, що воюють між собою, про припинення воєнних дій; мирний договір [6].

На думку Є. Ключової та Ю. Соловйової, право на мир має включати наступні складові: право виступати за мир; мирне співіснування та мирне співробітництво; заборону на загрозу і застосування сили; право на розвиток, що є виключною умовою миру; право на навчання правам людини; механізми підтримки миру та безпеки; засоби правового захисту щодо порушення права на мир; право протистояти колоніальній іноземній окупації та диктаторському режиму [7].

Що ж до ознак права на мир, то можна виділити наступні:

1) право вийшло з кола логічних теорій і філософських тез, які представляють ідеї та уявлення про мир як правову категорію, необхідну гарантію та мету, які слід поважати, визначаючи його міжнародно організованим правом.

2) воно охороняється з боку міжнародного права, оскільки увійшло в список прав, закріплених у міжнародних договорах, а також має окремі механізми та заходи, що застосовуються до порушників.

3) це колективне міжнародне право, адже стосується не тільки окремих індивідів, але й народів та націй.

4) його слід розглядати як додаткове міжнародне право, що проявляється в необхідності дотримання інших основоположних природних прав людини, для того щоб мати можливість реалізувати право на мир [8].

Міжнародна спільнота закріпила окремі питання забезпечення миру в низці актів ООН, зокрема, в Декларації про використання науково-технічного прогресу в інтересах світу і на благо людства (резолюція 3384 ГА ООН від 10 листопада 1975 р.), в Декларації про виховання народів у дусі миру (резолюція 33/73 ГА ООН від 15 грудня 1978 р.), в Декларації про право народів на мир (резолюція 39/11 ГА ООН від 12 листопада 1984 р.) тощо [9, с. 294].

Генеральна Асамблея запевняла в принциповості переконання, що життя без війни слугує основною міжнародною передумовою для матеріального благополуччя, розвитку і прогресу країн, повної реалізації прав і основних свобод людини, які проголошені ООН. Асамблея підкреслювала, що забезпечення права народів на мир вимагає, щоб політика держав була орієнтована на усунення загрози війни, насамперед ядерної, на відмову від застосування сили в міждержавних відносинах і вирішення міжнародних спорів мирними засобами відповідно до Статуту ООН [10].

Варто зазначити, що у грудні 2016 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про право на мир, яка пропонує всім зацікавленим сторонам керуватися у своїй діяльності наданням значної важливості практиці толерантності, діалогу, співпраці та солідарності між усіма народами та державами світу як головному засобу сприяння миру. Для досягнення цієї мети в Декларації зазначено, що нинішнє покоління повинно забезпечити, щоб зараз і у майбутньому людство навчилося жити разом у мирі з найвищим прагненням позбавити майбутні покоління від лиха війни [11; 12; 13].

Право на мир, як одне з основних прав людини, вимагає застосування ефективних інструментів для його реалізації на глобальному та національному рівнях. Однак існуючі механізми впливу і досі не вважаються достатніми для забезпечення стабільності та безпеки в умовах сучасних викликів.

Незважаючи на нормативне закріплення у міжнародних стандартах права на мир, його реалізація постійно зазнає негативного впливу. Міжнародні акти, зазвичай, є декларативними та не мають ефективних механізмів примусу до виконання положень підписантами. Звичайно, це пов'язано, перш за все, із особливістю суб'єктного складу міжнародного права, адже основними його учасниками є держави. До них не можна застосовувати такі ж методи примусу як до фізичних чи юридичних осіб. Міжнародна спільнота може реагувати на подібні загрози миру та безпеці світу через

накладення економічних санкцій, обмеження імпорту/експорту сировини чи надаючи військову допомогу одній зі сторін. Проте подібні обмеження можуть посилити гуманітарні кризи, заважаючи доступу до ресурсів звичайним громадянам, водночас не досягаючи цілей реалізації права на мир.

Ще однією, наразі найбільш очевидною проблемою є недосконалість міжнародних інституцій, таких як Організація Об'єднаних Націй (ООН). Попри широкі повноваження, ООН стикається з труднощами в здійсненні колективних дій через політичні розбіжності між державами-членами. Так, вето постійних членів Ради Безпеки часто паралізує прийняття рішень у кризових ситуаціях, що ускладнює реагування на конфлікти та забезпечення миру. Однією із основних цілей ООН викладених у статті 1 Статуту ООН є підтримка міжнародного миру та безпеки, яка мала б забезпечуватись через проведення мирних заходів, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагодження або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру. Натомість, від моменту заснування ООН і до сьогодні, в різних регіонах світу постійно тривають військові дії, тероризм, внутрішні конфлікти та етнічні суперечності, що створює серйозні перешкоди для досягнення миру.

З метою реалізації права на мир та нагляду за його дотриманням Організація Об'єднаних націй проводить так звану «миротворчу діяльність», участь у якій беруть представники держав-членів. Зокрема 18 лютого 1965 р. Генеральна Асамблея ухвалила Резолюцію 2006 (XIX), організувала Спеціальний комітет із операцій з підтримання миру, де було затверджено назву «операції ООН з підтримання миру». Від моменту проведення першої миротворчої операції, що полягала в моніторингу виконання угоди про перемир'я між державою Ізраїль і сусідніми арабськими державами і до сьогодні Організація об'єднаних націй розгорнула понад 70 операцій [7].

Проаналізувавши ці місії, слід відзначити, що неозброєні або легко озброєні місії з обмеженими мандатами практично не мають ефекту для підтримки миру. Натомість багатовимірні місії або місії з примусу, є значно ефективнішими для миротворчого процесу. Особливо це стосується роботи місій тоді, коли конфлікт ще триває – обмежений мандат місії не тільки не сприяє миротворчому процесу, але й може навіть збільшити рівень агресії, наприклад, щодо цивільного населення. Досвід Грузії свідчить, що навіть якщо місія має мандат авторитетних міжнародних організацій (ООН та ОБСЄ), але не має військового компоненту та спроможності захистити себе, вона однаково стає вразливою та залежною від сторін конфлікту [14, с. 128; 15].

Що ж до діяльності цієї організації в рамках російсько-української війни, то фактично Рада безпеки ООН не могла прийняти резолюції, зокрема щодо питання Криму в Україні (2014 р.), адже російська федерація, скориставшись правом вето, як постійний член цього органу, фактично заблокувала рішення Ради Безпеки ООН щодо врегулювання української кризи. Будь-які спроби сприяти врегулюванню військового конфлікту на території України унеможливлювалися росією.

Як політиками, так і науковцями неодноразово ставилось питання про необхідність трансформації ООН та її органів для більш дієвого забезпечення основних цілей організації, в тому числі забезпечення миру у світі.

У контексті реформи Ради Безпеки ООН видаються найбільш важливими наступні аспекти перетворень: членський склад, а також робочі методи Ради Безпеки, а саме – право вето. Професор Єльського університету Пол Кеннеді теж підтверджує актуальність вищезгаданої реформи, називаючи ООН у нинішньому вигляді анахронізмом, оскільки Статут Організації відображає реалії на момент його прийняття у 1945 р. Перспективу розширення РБ ООН британський вчений оцінює як цілком розумне перетворення.

Необхідно розуміти, що розширення членського складу Ради Безпеки не вплине на ефективність її роботи – постійні члени будуть і надалі користуватися правом вето. Тому при оцінці діяльності РБ ООН та ухваленні рішення про її реформу головним критерієм має виступати не кількісний підхід, а ефективність робочих методів. У 2015 р. в рамках 70-ї сесії ГА ООН тодішній Президент Франції Франсуа Олланд оголосив про добровільну відмову цієї європейської країни від використання права вето у випадках масових злочинів, закликавши до цього й інших постійних членів [16, с. 59; 17].

Діяльність ООН видається неефективною, а сама міжнародна організація потребує ґрунтовних змін в підходах до управління, прийняття рішень та реагування на міжнародні конфлікти відповідно до викликів, що постають перед сучасним станом речей. Мультиполярність, посилення регіональних центрів сили, глобалізація та зростання транснаціональних проблем помітно змінили світову політику порівняно із поствоєнним світом середини XX століття.

Також до проблем реалізації права на мир слід додати фактичну неможливість притягнення держави-порушника до міжнародно-правової відповідальності за невиконання умов міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких вона надала. В рамках ООН діє Міжнародний Суд ООН, який відповідно до його Статуту відносить до своєї юрисдикції справи, що будуть передані йому сторонами, або питання, спеціально передбачені Статутом та іншими міжнародними договорами. Механізм примусового виконання рішень Міжнародного суду згідно п. 2 ст. 94 Статуту ООН зводиться до можливості звернення до Ради Безпеки ООН, яка в свою чергу, якщо визнає це за необхідне, може надати рекомендації або ухвалити рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання [10; 18].

Прикладом недостатньої дієвості даної установи є, зокрема, Рішення Суду ООН по справі «Застосування Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції щодо подолання усіх форм расової дискримінації (Україна проти рф)», яке було оголошено 31 січня 2024 року. Суд встановив, що рф своїми діями та бездіяльністю порушила обидві конвенції. Суд частково визнав порушення, які Україна вказала у позовній заяві, без зобов'язань щодо стягнення з рф компенсації. Щодо порушення Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму, то з п'яти пунктів-статей позову України Суд ООН підтримав звинувачення лише за одним - визнав бездіяльність рф у тому, що системно не розслідувала ймовірні злочини щодо фінансування тероризму [19].

Також було визнано порушення щодо позбавлення дітей в окупованому Криму можливості навчатися українською мовою, оскільки в той спосіб, в який рф реалізує освіту в Криму після 2014 року вона фактично не дотримується виконання своїх зобов'язань згідно зі статтею 2, п. 1 (а) і статтею 5 (е) (v) Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації». Практична ж реалізація цього рішення видається неможливою, зокрема через присутність рф в якості постійного члена Ради Безпеки ООН. Україна не може звернутись до примусово виконання рішення, оскільки будь-яка Резолюція буде заблокована через право «вето» та не вступить в дію.

Неготовність міжнародного співтовариства вживати заходів контролю мирного врегулювання може стати причиною появи масштабніших конфліктів, здатних дестабілізувати не тільки сусідні країни, а й поширюватися на цілі регіони. Лише набагато сучасних конфліктів можуть вважатися достовірно «локальними». Нерідко вони породжують цілу низку таких проблем, як незаконний обіг зброї, наркотиків або людей; тероризм; потоки біженців; нанесення шкоди довкіллю. Наслідки цих явищ відчуваються далеко за межами безпосередньої зони конфлікту.

Висновки. Тож, незважаючи на існування значного переліку міжнародних договорів, що стосуються права на мир, його реалізація була і залишається проблемним питанням. А існуючі механізми не можуть повноцінно забезпечити колективне право на мир.

До основних проблем, що заважають реалізації права на мир слід віднести: недостатню ефективність міжнародного права; спрямованість політичної волі окремих держав на створення загрози світовій безпеці через власні внутрішньо національні інтереси; слабкість ролі міжнародних організацій у підтриманні світового правопорядку; неможливість застосування до держави-порушника міжнародного права таких санкцій, що зможуть забезпечити дотримання прав у майбутньому; невиконання державами рішень міжнародних судів, які спрямовані на відновлення порушених прав та притягнення до відповідальності суб'єктів, винних у порушенні права на мир.

Ухвалення міжнародних договорів, накладення санкцій на державу чи терористичну організацію, проведення операцій з підтримання миру видається лише частково ефективним і може допомогти врегулювати конфлікт, попередивши його розростання до масштабів світової війни. Ефективна реалізація права на мир вимагає вдосконалення міжнародних механізмів, розвитку нових форм співпраці та інтеграції соціально-економічних стратегій, що сприятимуть досягненню справжнього миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шебаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31. Том 1. С. 57–61.
2. Моца, А., Моца, В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2022. № 4 (22). С. 280–291.

3. Богініч О.Л. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 195–200.
4. Іванків І.Б. Права людства. Монографія. Київ: Ваіте. 2020. 158 с.
5. Іванків І.Б. Право людства на мир як умова дотримання прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Вип. 200. С. 27–31.
6. Словник української мови. URL: <https://sum.in.ua/s/мир>.
7. Ключєва Є.М., Соловійова, Ю.О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *DICTUM FACTUM*. 2023. Вип. 1 (13). С. 204–210.
8. Белов Д.М., Сухан І.С. Право на мир: сучасні підходи до право розуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство. Серія «Право»*. 2023. Вип. 5. С. 681–691.
9. Оніщенко Н. Право людини на мир: завдання національної правової системи. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 11 (25). С. 287–296.
10. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
11. Декларація про право народів на мир від 12 листопада 1984 р. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-peoples-peace>
12. Декларація про право на мир від 19 грудня 2016 р. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n16/454/62/pdf/n1645462.pdf>.
13. Tuba Turan. The 2016 UN General Assembly Declaration on the Right to Peace: A Step towards Sustainable Positive Peace within Societies? *Human Rights Law Review*. 2023. Vol. 23. P. 2.
14. Ключєв К.Г. Міжнародні миротворчі операції як політичний інструмент врегулювання військово-політичних конфліктів. *Молодий вчений*. 2016. Вип. 10. С. 127–131.
15. Козюпа В. Проведення миротворчих операцій: виклики сучасної миротворчої діяльності. *Консенсус*. 2023. Вип. 1. С. 163–177.
16. Грачевська, Т., Гірман, А. Проблеми та перспективи реформування ООН: позиція України. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. Вип. 1 (30). С. 56–66.
17. Реньов Є.В. Реформування Ради Безпеки ООН: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. Вип. 1. С. 538–541.
18. Філіппов А.В. Правові проблеми та перспективи реформування ООН на прикладі ЄС. *Dictum Factum*. 2023. Вип. 2 (14). С. 182–190.
19. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). Press Release No. 2024/8 31 January 2024. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-pre-01-00-en.pdf?__cf_chl_rt_tk=_VCbFwMpSAY2w CA EnyJt0_2XIPL3VJrU30 ycdG2TGUc-1711015557-0.0.1.1-1791.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.40>

ТОЧНІСТЬ ТЕРМІНІВ: ЕВОЛЮЦІЯ, ШЛЯХ ДО РОЗУМІННЯ І ЗАКОНОДАВЧОГО ВТІЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Сарнавський М.,
*здобувач наукового ступеня
доктора філософії
Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
НАПрН України*

Сарнавський М.О. Точність термінів: еволюція, шлях до розуміння і законодавчого втілення гендерної рівності.

Стаття присвячена аналізу точності та еволюції термінології, що стосується гендерної рівності, а також важливості коректного використання цих термінів у соціальних і законодавчих контекстах. Автор розглядає, як зміни в розумінні поняття гендеру вплинули на формування нових підходів до рівності прав чоловіків і жінок, а також гендерно-нейтральних осіб. Увага зосереджена на правових аспектах закріплення гендерної рівності, аналізі міжнародних та національних законодавчих ініціатив, а також проблемах термінологічної неточності, яка може призводити до нерівності та дискримінації. У статті зроблено акцент на важливості створення чіткої та всеосяжної правової бази, яка відповідає сучасним підходам до гендерної ідентичності та рівності.

Окремо розглядаються виклики, які виникають в процесі втілення гендерної рівності в життя, такі як недостатня обізнаність про гендерні питання серед населення та законодавців, а також суперечності в існуючій правовій базі. Акцентовано увагу на важливості освіти та просвіти в сфері гендерних відносин, оскільки розуміння термінів і концепцій є основою для формування більш справедливого суспільства.

На завершення, автор пропонує рекомендації щодо покращення термінологічної точності в законодавстві та суспільному дискурсі, зокрема через залучення фахівців з різних галузей – соціології, права, гендерних студій – для створення комплексного підходу до питань гендерної рівності. Стаття сприяє формуванню більш глибокого розуміння гендерних питань та підкреслює важливість точності термінів у процесі їх законодавчого закріплення.

Також розглядається роль досліджень у сфері гендерних питань у формуванні законодавчих ініціатив. Підкреслено, що наукові розробки і дослідження можуть допомогти виявити прогалини в існуючих законах і термінології, а також сприяти їх корекції. Наприклад, виявлення нових форм дискримінації, таких як гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація, вимагає адаптації правових норм до реалій сучасного суспільства.

Ключові слова: гендерна рівність, термінологія, гендерна ідентичність, законодавчі ініціативи, дискримінація, соціальна справедливість.

Sarnavskiy M. Accuracy of terms: evolution, the way to understanding and legislative implementation of gender equality.

The article is devoted to the analysis of the accuracy and evolution of terminology related to gender equality, as well as the importance of the correct use of these terms in social and legislative contexts. The author examines how changes in the understanding of the concept of gender influenced the formation of new approaches to equal rights of men and women, as well as gender-neutral persons. Attention is focused on the legal aspects of establishing gender equality, the analysis of international and national legislative initiatives, as well as the problems of terminological inaccuracy, which can lead to inequality

and discrimination. The article emphasizes the importance of creating a clear and comprehensive legal framework that corresponds to modern approaches to gender identity and equality.

The challenges that arise in the process of implementing gender equality in life, such as insufficient awareness of gender issues among the population and legislators, as well as contradictions in the existing legal framework, are considered separately. Emphasis is placed on the importance of education and enlightenment in the field of gender relations, as the understanding of terms and concepts is the basis for the formation of a fairer society.

In conclusion, the author offers recommendations for improving terminological accuracy in legislation and public discourse, in particular through the involvement of specialists from various fields – sociology, law, gender studies – to create a comprehensive approach to issues of gender equality. The article contributes to the formation of a deeper understanding of gender issues and emphasizes the importance of precise terms in the process of their legislative consolidation.

The role of research in the field of gender issues in the formation of legislative initiatives is also considered. It is emphasized that scientific developments and research can help identify gaps in existing laws and terminology, as well as contribute to their correction. For example, the discovery of new forms of discrimination, such as gender identity and sexual orientation, requires the adaptation of legal norms to the realities of modern society.

Key words: gender equality, terminology, gender identity, legislative initiatives, discrimination, social justice.

Постановка проблеми. Оскільки гендерна рівність є ключовою умовою для соціального та економічного розвитку, правильне визначення та застосування термінів має вирішальне значення для ефективної реалізації політики рівних прав і можливостей між жінками та чоловіками. На сьогодні, Україна, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, взяла на себе зобов'язання інтегрувати питання гендерної рівності у законодавчі акти, що потребує точності в термінології та її застосування. Водночас виявляється необхідність комплексного підходу до закріплення цих понять у різних сферах – політичній, соціальній, економічній, що дозволить створити чітку нормативно-правову основу для гендерної рівності, а також сприятиме інституціоналізації гендерної рівності у повсякденній практиці.

Метою цього дослідження є вивчення точності термінології, яка використовується у законодавстві та суспільному дискурсі, і визначення її впливу на досягнення гендерної рівності.

Стан опрацювання проблематики. Гендерна рівність є ключовим принципом, що забезпечує права людини, а також фундаментом для демократичного розвитку як окремої держави, так і світової спільноти загалом. Це питання вже тривалий час привертає увагу вітчизняних науковців, серед яких можна виокремити таких дослідників, як І. Грицай, Н. Грицяк, А. Заїка, Н. Камінська, І. Лазар, К. Левченко, Н. Максименко, О. Перунов, О. Руднева, С. Сторожук, Г. Юровська та інших. Проте, деякі аспекти залишаються недослідженими. Зокрема, вплив неточностей у термінології на ефективність законодавства та політики у сфері гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. Важливість вірної інтерпретації гендерної термінології полягає у її здатності сприяти глибшому розумінню гендерних питань, усуненні стереотипів та дискримінації та розробці нових стратегій для досягнення рівності. Неправильне використання або розуміння термінів може призвести до непорозумінь, збереження вже існуючих та створення нових гендерних упереджень і, як результат, затримки прогресу щодо забезпечення рівних прав та можливостей для всіх.

Забезпечення гендерної рівності є ключовим фактором для інноваційного розвитку та модернізації суспільства, а також для створення правової, демократичної та соціальної держави [10, с. 77]. На перший погляд, в українському законодавстві відсутні норми, що прямо дискримінують певну статтю. Однак це не означає, що дискримінація повністю викорінена в реальному житті, оскільки стереотипи та традиції, закладені минулим, все ще впливають на суспільство.

Варто зауважити, що базовими категоріями у вивченні цієї проблематики є терміни «гендер» і «рівність». Незважаючи на те, що ці поняття вже неодноразово аналізувалися науковцями з різних дисциплін, на сьогодні не існує єдиного загальноприйнятого підходу до їх трактування [1, с. 14].

У світовій та вітчизняній (науковій) літературі і досі різняться думки щодо єдиного розуміння гендерної рівності, наприклад, О. Руднева розуміє рівність людей як фактичну, реальну однаковість їх соціальних можливостей не тільки у використанні своїх прав і свобод, а й у виконанні соціальних

обов'язків. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість індивідуальних рис, якостей, властивостей, здібностей, можливостей кожної людини і своєрідність, унікальність індивідуальних умов її життя, соціальну нерівність, як неминучий результат і прояв такої неоднаковості [7, с. 56-57].

І. Лазар також розглядає гендерну рівність як процес забезпечення справедливого ставлення до жінок і чоловіків, що передбачає надання рівних прав і можливостей у суспільстві. Це стосується створення однакових умов для реалізації прав людини, участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному житті, а також отримання рівної оплати праці [4, с. 15].

Н. Грицяк розглядає гендерну рівність як важливий елемент державної політики та управління, що включає чотири основні аспекти, які сьогодні формують основу державної гендерної стратегії в Україні. Перший аспект стосується прав людини як загальноприйнятого стандарту політичних, громадянських, економічних, соціальних та культурних прав для обох статей. Другий аспект акцентує увагу на правах жінок як частині прав людини. Третій вимір зосереджується на рівності свобод, прав та обов'язків, а четвертий – на забезпеченні рівних можливостей, що є ключовим елементом гендерної рівності [2, с. 55].

На нашу думку, слід звернути увагу на підхід І. Онищенко, яка робить акцент на концепції «гендерної демократії». Вона розглядає її як систему, де чоловіки та жінки мають рівні права та можливості у громадянському суспільстві, що закріплено не лише на законодавчому рівні, але й реалізовано через політико-правові принципи та роботу державних інституцій. Це підкреслює важливість не переваги однієї статі над іншою, а створення рівних умов для задоволення потреб кожної людини, що є ознакою правової держави [5, с. 2].

Професор Н. Оніщенко зазначає, що питання «рівності», яке викликало багато наукових дискусій, може розглядатися з різних точок зору: юридичної, економічної, політичної, гендерної тощо. В Україні, відповідно до Конституції, всім громадянам надано рівний обсяг прав і свобод, що гарантується однаковими стандартами для всіх без винятку. Це означає, що кожен громадянин має можливість користуватися своїми правами на рівних умовах з іншими, без обмежень з боку держави чи дискримінації з боку посадових осіб. [6, с. 22]. Таким чином, концепція прав людини виступає як правовий ідеал, на якому ґрунтується розвиток національного законодавства, зокрема через принцип рівності та верховенства права.

Н. Оніщенко трактує «гендерну рівність» як важливий елемент загального принципу рівності, що є основою демократичного устрою суспільства. Сучасне право сприймається як рівна міра свободи для всіх, незалежно від статі – як для жінок, так і для чоловіків. Проте, ані в суспільній, ані в науковій думці ще не сформовано чіткої позиції та оцінки гендерних прав як базової складової правової системи [6, с. 22].

Слід погодитись з А. Заїкою, що на противагу гендерної рівності гендерна рівноправність є встановленим суспільством за допомогою держави принципом побудови відносин статей у суспільстві, тобто вторинне по відношенню до гендерної рівності. Гендерна рівність знаходить своє вираження в рівності прав, основних свобод і обов'язків, що надаються представникам різних статей [3, с. 68]. Таким чином, гендерна рівноправність визнана і встановлена суспільством через механізм держави «гендерна рівність прав». Поняття гендерної рівноправності значно вужче, ніж поняття гендерної рівності, оскільки має вузький спеціалізований контекст – право, що звужує загальну рівність до рівності правової

Також варто зазначити, що Рада Європи визначає гендерну рівність як рівний стан, незалежність, відповідальність і участь представників обох статей у всіх сферах суспільного та приватного життя. Гендерна рівність досягається завдяки забезпеченню рівних прав та рівних обов'язків обох статей, за яким розуміють «правовий принцип, юридичний статус людини у відносинах з державою і іншими людьми в реалізації прав і обов'язків».

Отже, гендерна рівність – це однакове оцінювання суспільством подібностей і відмінностей чоловіків і жінок, а також їх ролей. Він заснований на тому, що жінки і чоловіки є повноправними партнерами в їх домі, громаді та суспільстві.

Варто наголосити, що феміністська концепція стосовно визначення терміну «гендерна рівність» далеко не поділяє ту саму перспективу. Відповідно до досліджень Л. Сьоберг та С. Віа, феміністична концепція є складною, багатовимірною та змінною і тому її можна легко інтерпретувати різними способами, залежно від контексту.

За словами Р. Водак більшість феміністок погоджуються з тим, що основний елемент гендерної рівності полягає в тому, що чоловіки та жінки повинні мати рівні права та можливості в житті, не оцінюючи інше [11, с. 37].

Наразі існують різні феміністські погляди, наприклад ліберальні феміністки стверджують, що гендерна рівність – приблизно рівний статус і розподіл можливостей, між чоловіком та жінкою, їх основна мета – це усунення жінок від влади включаючи міжнародну політику та обговорення розвитку [11, с. 10].

Культурні феміністки стверджують, що жінки відрізняються від чоловіків, оскільки вони мають інші «жіночі цінності», такі як переговори, турботливість, м'якість, і не є вродженими якостями, а вкорінені в культурних уявленнях про роль статі. Культурні феміністки підкреслюють потребу у більшій кількості жінок-політиків, щоб привнести в політику риси, які традиційно приписуються жінкам [8, с. 101].

Цікавою є думка соціалістичного/марксистського фемінізму, який зосереджений на поясненні причин, чому жінки пригноблені в системах капіталізму і приватної власності. На думку марксистських феміністок, патріархат і капіталістична система є першопричиною гендерної нерівності [9, с. 90].

Не менш цікавим є постколоніальний фемінізм, який зосереджується на відмінностях між жінками глобально, а саме відмінності «Півдня» та «Півночі», та приносять інші фактори, такі як раса, етнічна приналежність [8, с. 155].

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), яка прийнята в 1979 році являється одним з основоположних міжнародних документів, що зосереджується на питаннях, щодо впровадження гендерної рівності. Ця конвенція вимагає від країн-підписантів забезпечувати жінкам рівність перед законом, включаючи право на громадянство, право на рівну участь у політичних процесах, рівний доступ до освіти та здоров'я, вибору професії.

Також важливим документом, де згадується гендерна рівність, є Пекінська декларація та Платформа дій, прийнята на Четвертій світовій конференції з питань становища жінок в 1995 році. Цей документ встановлює детальні напрямки та конкретні заходи для просування гендерної рівності на міжнародному та національному рівнях.

Обидва ці документи грають ключову роль у формуванні інтернаціонального розуміння та практик щодо гендерної рівності.

Не варто й забувати, про «Загальну декларацію прав людини», яка крізь призму встановлення невід'ємних прав людини, прокладає та формує основи для рівності між чоловіками і жінками, забороняючи будь-які форми дискримінації на підставі статі та забезпечуючи рівний захист перед законом, закріплюючи принцип недискримінації та рівності, встановлюючи правову базу для захисту прав жінок та чоловіків на рівних засадах.

Необхідно наголосити, що Україна протягом останніх десятиліть активно впроваджує політику та програми, спрямовані на забезпечення гендерної рівності, такими програмами слід вважати «Державну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» за різні періоди. Розвиток цих програм відображає зміни у суспільному сприйнятті та правовій системі країни. На нашу думку, слід проаналізувати прогрес та досягнення цієї програми в різні періоди та часи нашої країни, щоб «побудувати» більш точну картину сприйняття гендерної рівності.

Протягом 2006–2010 років було вжито перших заходів щодо зменшення гендерної дискримінації та збільшення участі жінок у політичних та економічних аспектах. Безпосередніми завданнями цього етапу було законодавче закріплення гендерної рівності та підвищення обізнаності громадськості з цього питання. Цього вдалося досягти шляхом внесення змін до законодавства та проведення масових інформаційних кампаній. У довгостроковій перспективі це призвело до прийняття низки законодавчих актів, спрямованих на захист прав жінок та рівних можливостей.

У 2011–2016 роках акцент було зміщено в бік подальшого розвитку гендерної рівності в усіх сферах. У цей період завдання були зосереджені не лише на позбавленні від дискримінації, а й на активному забезпеченні рівних прав жінок і чоловіків. Це передбачало розширення програм гендерної освіти, пропаганду проти гендерних стереотипів та покращення доступу жінок до ресурсів. Результатом стало збільшення кількості жінок на керівних посадах, а також збільшення освітніх програм для підвищення свідомості щодо гендерних питань.

У 2017–2022 роках увага приділялася впровадженню гендерних питань у державну політику. Цілі цього періоду включали включення гендерних аспектів у регулярний процес прийняття

рішень на всіх рівнях. Він включав гендерні аудити та моніторинг та оцінку виконання існуючих програм. Результати, які очікуються як досягнення цього етапу, включають підвищення свідомості щодо гендерних питань серед службовців державної служби та гендерні квоти для політичного представництва, які, по суті, допомагають створити більш збалансовану структуру за участю чоловіків і жінок.

Наразі основна увага приділяється досягненню сталого розвитку шляхом гендерної рівності. Цілі передбачають подальше зменшення гендерної дискримінації та покращення умов праці як для жінок, так і для чоловіків. Дії, спрямовані на використання сучасних технологій для моніторингу гендерних показників та активне партнерство з міжнародними організаціями. Результатом цих дій має стати більш інклюзивне суспільство, де права та можливості мають нейтральну гендерну приналежність.

Проаналізувавши «Загальнодержавну програму з гендерної рівності в Україні», можна говорити, про її еволюцію від початкового акценту на законодавчі зміни до комплексного підходу, що включає освіту, моніторинг і міжнародну співпрацю. Програма має позитивні результати, проте існує потреба в подальшій роботі, для викорінювання старих та нових стереотипів та подолання гендерної нерівності.

Висновки. Гендерна рівність, як правовий та соціальний феномен, залишається предметом дискусій як в українському, так і світовому науковому дискурсі. Невірна або неточна інтерпретація термінів може сприяти збереженню стереотипів та дискримінаційних практик, що заважає повноцінному впровадженню гендерної рівності у суспільстві. Визначення ключових понять, таких як «гендер» і «рівність», є першочерговим кроком у досягненні більшої соціальної справедливості, усуненні дискримінації та забезпеченні рівних прав і можливостей для всіх громадян.

Еволюція законодавчого втілення гендерної рівності в Україні має кілька етапів, які відображають поступовий перехід від базових юридичних норм до складних системних змін. Перші кроки в законодавстві, пов'язані з гендерною рівністю, спрямовані на боротьбу з дискримінацією жінок у політичній та економічній сферах. Цей етап включав внесення змін до законодавства, інформаційні кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності населення, та закріплення гендерної рівності на рівні нормативно-правових актів. Наступні етапи розвитку законодавства включають інтеграцію гендерних питань у всю державну політику, що стало значним кроком на шляху до справжньої рівності.

Подальший розвиток законодавчої бази передбачає впровадження гендерних аудиторій, моніторинг виконання законодавства та створення механізмів відповідальності за недотримання принципів рівності. Останні роки характеризуються більш комплексним підходом, який включає освіту, співпрацю з міжнародними організаціями та активну участь жінок у всіх сферах суспільного життя. Таким чином, шлях до законодавчого втілення гендерної рівності продовжується, і його успішність залежить від того, наскільки точно та ефективно впроваджуються терміни і концепції гендерної рівності в правовий і соціальний контекст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 470 с.
2. Грицяк Н. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 384 с
3. Заїка А.А. Гендерна рівність як принцип правового статусу особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право*. 2016. Вип. 41(1). С. 65–70.
4. Лазар І.Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи: словник-довідник. Львів: Ліга-Прес, 2005. 142 с.
5. Онищенко І.Г. Гендерна політика європейського союзу: Порядок денний для України. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/27a0a6e0-6eff-46af-b8ba-a89bbc4ca905/content> (дата звернення: 21.10.2024).
6. Оніщенко Н.М. Сучасний гендерний контекст: новели, перспективи, дискусії. *Часопис Київського університету права*. Вип. 1(3). С. 22–26.
7. Руднева О.М. Гендерна рівність у праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 178 с.

8. Baylis J., Smith S., Owens P. *The Globalization of World Politics : An Introduction to International Relations*. 4th ed. New York: Oxford University Press. 2007. URL: <https://www.abs.edu.gh/wpcontent/uploads/2022/10/Main-textbook-The-Globalization-of-World-Politics.pdf>.
9. Edwardsson K. *Confronting Gender Equality. How Gender Equality is Perceived in UN Documents: A Comparison of Poverty Reduction and Post-Conflict Security*. Lund University. Lund, Sweden. 2012. URL: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=3046926&fileId=3046927> (date of access: 20.10.2024).
10. Lerwall L. *Könsdiskriminering, En analys av nationell och internationell rätt*. Akademisk avhandling, Iustus förlag, 2001. 471 s.
11. Lovas J. *Exploring gender equality and women's empowerment: a critical examination of select l'oréal corporate documents 2017*. 195 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/211574647.pdf> (date of access: 20.10.2024).

УДК: 3.34.342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.41>

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Соколов О.,

*аспірант Київського університету
інтелектуальної власності та права
НУ «Одеська юридична академія»*

Соколов О. Економічна безпека України в умовах воєнного стану.

Мета даної статті полягає у визначенні сутності, проблем та перспектив щодо розвитку та підтримки стабільного рівня економічної безпеки України.

Методами дослідження, що використовувалися в статті є: індукції, синтезу, аналізу, порівняння, узагальнення та графічний метод.

Визначено теоретичні основи та сутність економічної безпеки. Досліджено основні проблеми економічної безпеки, що виникли в Україні в період повномасштабного вторгнення. Визначено показники безпеки та економічного розвитку країни за період 2019–2023 років, а також охарактеризовано їх динаміку за п'ять досліджуваних років. Дослідження в динаміці рівень економічної безпеки України у період 2019–2023 рр. за окремими складовими та інтегральним показником. Визначено напрямки та ймовірні перспективи забезпечення економічної безпеки держави під час військових конфліктів та в процесі подальшого відновлення економіки країни. Наведено методи, які можна використовувати для підтримки високого рівня економічної безпеки країни, серед яких варто відмітити: диверсифікацію економіки, що дозволить знизити ризики і забезпечити стійкість економічного розвитку; розвиток резервних ринків, що може в довгостроковій перспективі скоротити можливість обмеження зовнішньої торгівлі і доступу до ресурсів; захист інфраструктури, що передбачає забезпечення безпеки критично важливих об'єктів, таких як енергетичні системи, автомобільні дороги та мережі зв'язку; мобілізація ресурсів, що передбачає накопичення та залучення фінансових ресурсів, зокрема від іноземних інвесторів; розробка резервних джерел енергії передбачає забезпечення енергетичної безпеки; збереження людського капіталу. Визначено ключові напрямки реформування економіки країни в умовах повномасштабного вторгнення. Визначено основні галузі на яких економічна безпека повинна ґрунтуватися в напрямку відновлення життєздатності секторів економіки, які в довоєнний період мали найбільшу частку ВВП. Визначено ймовірні перспективи для розвитку металургійного, агропромислового секторів та сфери послуг.

Ключові слова: економічна безпеки, розвиток, законодавство, воєнний стан, економічний розвиток.

Sokolov O. Economic security of Ukraine under martial arts.

The purpose of this article is to determine the essence, problems and prospects for the development and maintenance of a stable level of economic security of Ukraine.

The research methods used in the article are: induction, synthesis, analysis, comparison, generalization and graphical method.

The theoretical foundations and essence of economic security are determined. The main problems of economic security that arose in Ukraine during the period of full-scale invasion are investigated. The indicators of security and economic development of the country for the period 2019–2023 are determined, and their dynamics are characterized over the five years under study. The study of the dynamics of the level of economic security of Ukraine for the period 2019–2023 by individual components and an integral indicator. The directions and probable prospects for ensuring the economic security of the state during military conflicts and in the process of further restoration of the country's economy are determined. Methods that can be used to maintain a high level of economic security of the country are presented, among which it is worth noting: diversification of the economy, which will reduce risks and ensure the sustainability of economic development; development of reserve markets, which may in the long term

reduce the possibility of restricting foreign trade and access to resources; infrastructure protection, which involves ensuring the security of critically important facilities, such as energy systems, highways and communication networks; resource mobilization, which involves the accumulation and attraction of financial resources, in particular from foreign investors; development of reserve energy sources involves ensuring energy security; preservation of human capital. Key areas of reforming the country's economy in the face of a full-scale invasion have been identified. The main sectors on which economic security should be based in the direction of restoring the viability of sectors of the economy, which in the pre-war period had the largest share of GDP, have been identified. Probable prospects for the development of the metallurgical, agro-industrial and service sectors have been identified.

Key words: economic security, development, legislation, martial law, economic development.

Постановка проблеми. Нове географо-економічне становище України в контексті світових економічних відносин, порушення територіальної цілісності, сильний тиск з боку застосування воєнних сил, фундаментальні зміни в отриманні ресурсів, необхідних для соціально-економічного розвитку країни в цілому, в окремих регіонах і галузях, підвищили ризик сталого розвитку української держави, яке не може бути досягнуто без адекватного забезпечення економічної безпеки.

Економічна безпека національної економіки є невід'ємним атрибутом суверенітету, територіальної цілісності та незалежності будь-якої держави, а побудова ефективної системи безпеки дозволяє забезпечити її сталий соціально-економічний розвиток.

У 2024 році виклики та загрози економічній безпеці в основному пов'язані з прямим руйнівним впливом військових дій на економічний розвиток (зокрема, фізичне руйнування основних фондів та економічної інфраструктури, неможливість здійснення економічної діяльності в умовах військових дій на локальних територіях, ракетних обстрілів, тощо), нестача кваліфікованих працівників, а також ймовірне посилення макроекономічних дисбалансів. На тлі невизначеності щодо масштабів втрат, завданих війною, і можливості їх компенсації, часові і фінансові перспективи відновлення економічного потенціалу в багатьох сферах діяльності залишаються в числі основних питань економічної безпеки України.

З огляду на це, є підстави вважати актуальним визначення елементів і показників військово-економічної складової в системі економічної безпеки національної економіки та демонстрацію стратегічних пріоритетів для створення середовища економічної безпеки в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відмітити наукові праці присвячені вивченню питань, які забезпечують дослідження економічної безпеки та загроз держави, що виникають через військові дії, наступних вчених: С. Братель, В. Гарькава, О. Глущенко, К. Ізбаш, О. Капля, Х. Маркович, М. Поліщук та інші.

Сучасні розробки лише побічно розкривають тему економічних гарантій і безпеки, як основи для відновлення української економіки і відродження бізнесу в умовах повномасштабного вторгнення, тому є необхідними консолідувати знання і сформувати чіткий фундамент як основну рушійну силу економічного розвитку, а також визначити основні проблемні місце економічної безпеки країни.

Мета даної статті полягає у визначенні сутності, проблем та перспектив щодо розвитку та підтримки стабільного рівня економічної безпеки України.

Відповідно до мети статті необхідно вирішити наступні завдання: визначити теоретичні основи та сутність економічної безпеки; визначити основні проблеми економічної безпеки; визначити показники безпеки та економічного розвитку країни за період 2019-2023 років; охарактеризувати напрямки та ймовірні перспективи забезпечення економічної безпеки держави під час військових конфліктів та в процесі подальшого відновлення економіки країни.

Методи дослідження. У даній науковій роботі були використані наступні методи дослідження: індукції для визначення теоретичних основ та сутності економічної безпеки; метод синтезу для визначення основних проблемних питань економічної безпеки; методу порівняння для визначення показників безпеки та економічного розвитку країни за період 2019–2023 років; методу узагальнення для визначення напрямків та ймовірних перспектив забезпечення економічної безпеки держави під час військових конфліктів та в процесі подальшого відновлення економіки країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті військової агресії рф проти України питання забезпечення національної безпеки є більш важливим і привертає увагу громадськості,

ніж будь-коли раніше. Забезпечення національної безпеки є основою для самозбереження національної ідентичності в цілому та збереження українського народу зокрема. Серед основних структурних елементів системи національної безпеки виділяються національна політика, соціально-економічна сфера, національна культура, навколишнє середовище та інформація [1].

Одним з основних елементів національної безпеки є, безумовно, її соціально-економічна складова – економічна безпека. Економічна безпека є не тільки основою зростання національної економіки, а й основою соціального розвитку, а в контексті розгортання масштабних військових дій на території країни військово-політична роль України набула нового значення у формуванні загальноєвропейської системи безпеки [5].

Економічна безпека вважається складовою національної безпеки і служить важливою основою національної безпеки і включає макроекономіку, зовнішню економіку, фінанси, сировину або виробничу, енергетику, соціально-демографічні показники, промисловість, інвестиції, інновації та продовольчу безпеку [6].

Відповідно до методологічних рекомендацій Міністерство економіки двічі на рік оцінює необхідний рівень економічної безпеки України за субіндексом економічної безпеки в цілому, ґрунтуючись на офіційних статистичних даних та експертних оцінках, включаючи оціночні звіти міжнародних неурядових організацій. Залежно від значення показника визначається рівень економічної безпеки: 0,0-0,19 – значення показника – мінімальний або абсолютно небезпечний рівень економічної безпеки; 0,4-0,59 – небезпечний рівень економічної безпеки, (40% від оптимального значення); 0,6-0,79 – рівень безпеки 60% від оптимального значення; 0,8-0,99 – значення показника, що характеризується як задовільний рівень економічної безпеки (80% від оптимального значення); 1 – значення показника, що характеризується як найбільш оптимальний.

На рис. 1 показаний розрахунок рівня економічної безпеки України у період 2019-2023 рр. за окремими складовими та за інтегральним показником у відсотках. За даними даного рисунку можна побачити, що інтегральний показник та більшість його складових до повномасштабного вторгнення були в зоні ризику.

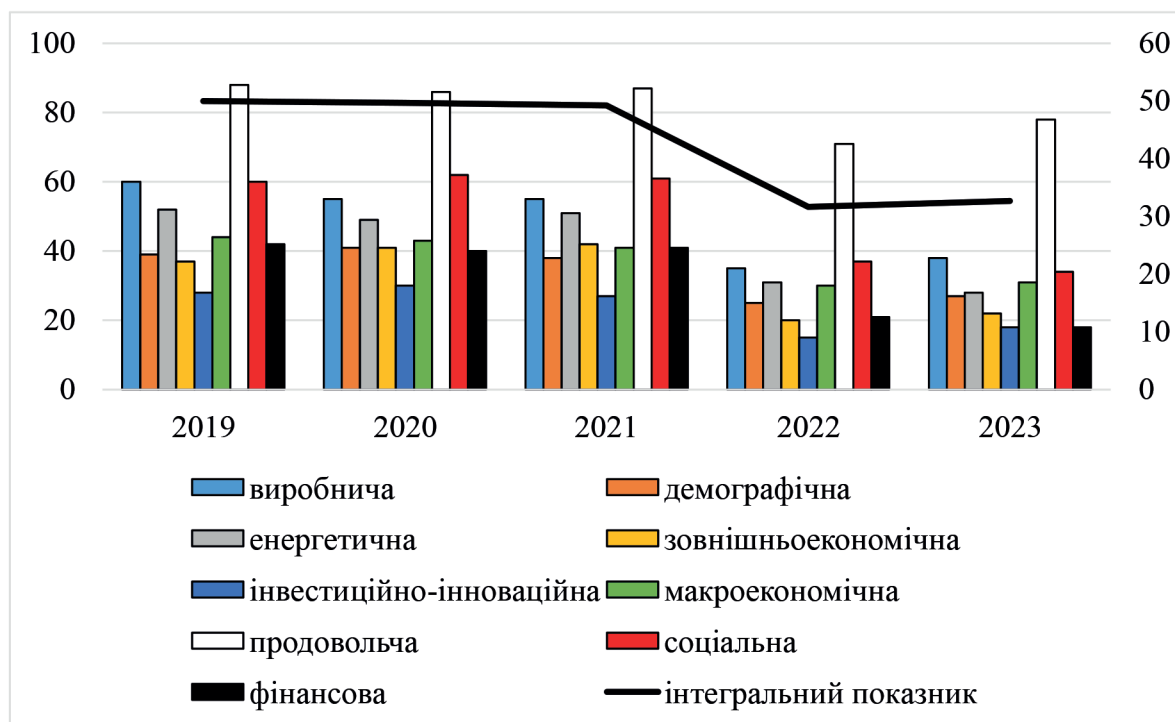

Рис. 1 – Рівень економічної безпеки України у період 2019–2023 рр. за окремими складовими та інтегральним показником, %

Джерело: складено автором за даними Міністерства економіки України [8]

Отже, за оцінками Міністерства економіки України до моменту повномасштабного вторгнення досить високий рівень безпеки мала виробнича, енергетична, продовольча та соціальна безпеки, при тому інтегральний показник за період 2019–2021 рр. визначався на рівні 49-50%. Далі в 2022 році всі показники зазнали різкого спаду через повномасштабне вторгнення та скорочення економічного розвитку країни. В 2023 році ситуація дещо покращилася, але показники безпеки не відновилися до рівня 2021 року. Досить показовим є те, що в період повномасштабного вторгнення скоротився рівень безпеки по енергетичній, інвестиційно-інноваційній, демографічній, соціальній та фінансовій безпеці [8].

За даними Держкомстату, рівень інфляції в Україні у 2023 році зріс на 5,1% в порівнянні з 2022 роком, що характеризується зростанням інфляції на 26,6% (2021 рік зростання до 10%), через наслідки воєнних дій та емісію для покриття війни та військових витрат. Зростання в 2023 році пов'язано з регулярними надходженнями іноземної допомоги (в 2023 році вона складе 425 млн дол. США, а в 2022 році – 311 млн дол. США). Це дозволило скоротити обсяг грошового фінансування. Слід, однак, зазначити, що допомога надається в основному у вигляді позик (63% всієї фінансової допомоги), а не грантів. Крім того, завдяки іноземній фінансовій допомозі золотовалютні резерви у 2023 році склали 405 млн. дол. США [7].

Зрозуміло, що у військовому бюджеті України більше половини припадає на фінансування оборони (для порівняння, у мирний час частка оборонних видатків країн НАТО становить 2%). Власних податкових і митних надходжень недостатньо для покриття всіх бюджетних витрат. У 2023 році уряд зібрав за рахунок державних облігацій в 2 рази більше грошей ніж в 2022 році в розмірі – 5660 млн. грн. У 2022 році експорт товарів досяг 442 млн. дол. США, а в 2023 році – 360 млн. дол. США (у 2021 році експорт товарів досяг 682 млн. дол. США). На експорт товарів вплинуло створення морського коридору, що дозволило поступово збільшити експорт зернових культур. Однак блокада Польщею західних кордонів України значно скоротила український експорт і податкові надходження до бюджету від імпорту товарів.

Україна продовжує свої зусилля щодо забезпечення економічної стійкості та відновлення після військового конфлікту. До них відносяться реформи, спрямовані на розвиток бізнес-середовища, залучення інвестицій і стимулювання економічного зростання. Зусилля українського народу разом з міжнародним співтовариством спрямовані на подолання викликів і відновлення стабільності і процвітання країни [9].

Водночас виникає питання про забезпечення економічної безпеки нашої держави під час військових конфліктів. Забезпечення економічної безпеки в умовах воєнного стану вимагає комплексного підходу і прийняття ряду заходів, спрямованих на підтримку економічної стабільності і функціонування. Нижче наведено деякі методи, які можна використовувати для цього [3]:

1) диверсифікація економіки. Залежність від певних галузей може бути небезпечною в умовах військових конфліктів. Диверсифікація економіки дозволяє знизити ризики і забезпечити стійкість. Розвиток різних галузей, таких як сільське господарство, виробництво продуктів харчування, енергетика, інформаційні технології та міжнародна торгівля, може закласти основу для відновлення економіки після військового конфлікту та в період його продовження, що таким чином дасть можливість втримати економічний розвиток та економічну безпеку країни на певному стабільному рівні;

2) розвиток резервних ринків. В умовах воєнного стану можуть виникнути обмеження на зовнішню торгівлю і доступ до ресурсів. Розвиток резервних ринків, здатних забезпечити необхідні товари та послуги, є важливим кроком у забезпеченні економічної стійкості. Це може включати розширення торгівлі з іншими країнами, пошук нових постачальників і ринків збуту, а також стимулювання внутрішнього виробництва;

3) захист інфраструктури. Забезпечення безпеки критично важливих об'єктів, таких як енергетичні системи, автомобільні дороги, мережі зв'язку та виробничі підприємства, є дуже важливим завданням. Встановлення ефективних систем захисту, включаючи фізичний захист, кібербезпеку і системи резервного електропостачання, допоможе знизити ризик руйнувань і забезпечити безперебійну роботу об'єктів критично важливої інфраструктури [3];

4) мобілізація ресурсів. Під час воєнного стану важливо мобілізувати ресурси, які можуть бути використані для відновлення економіки. Це може включати мобілізацію фінансових ресурсів, залучення громадськості до економічних проблем, створення програм підтримки компаній та працівників, які постраждали внаслідок військових конфліктів, а також залучення зовнішньої підтримки та інвестицій для відновлення економіки;

5) розробка резервних джерел енергії. Забезпечення енергетичної безпеки є одним з ключових аспектів економічної стійкості в умовах воєнного стану. Розвиток альтернативних джерел енергії, таких як відновлювані джерела енергії, може зменшити залежність від імпорту енергоносіїв та забезпечити стійкість постачання енергоресурсів, особливо в період відновлення після масштабних обстрілів;

6) збереження людського капіталу. Заходи, спрямовані на підтримку та розвиток людського потенціалу, такі як забезпечення доступної освіти та підтримка громадського здоров'я та соціального захисту, можуть допомогти зберегти економічну стабільність у ситуаціях повномасштабного вторгнення [3].

Економічна безпека повинна ґрунтуватися на відновленні життєздатності секторів економіки, які в довоєнний період мали найбільшу частку ВВП, зокрема металургійного, агропромислового секторів та сфери послуг. Саме ці галузі з найбільшою ймовірністю відновляться і можуть забезпечити значне зростання валового внутрішнього продукту за короткий проміжок часу, притягаючи іноземні інвестиції на територію країни. Однак, враховуючи реальність повномасштабного вторгнення, наслідки його для економіки країни, відновлення важкої та сільськогосподарської промисловості є дуже складним завданням. Відновлення виробництва металів та переробки рослинницької продукції – це саме ті галузі економіки, що найбільше потребуватимуть подальшого експорту значної кількості продукції на міжнародні ринки. На даний момент це повноцінно виключено через відмову агресорів від торгівлі зерном і, як наслідок, блокади морського коридору [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. За майже три роки повномасштабної війни суттєво змінилася українська економіка. Враховуючи демографічні та економічні втрати, економічний потенціал країни значно знижується, а рівень економічної небезпеки зростає. Післявоєнне відновлення та подальша діяльність в умовах війни вимагає продуманих стратегій і дій, а також значних фінансових ресурсів для підтримки сталого розвитку економіки країни та забезпечення її безпеки. Повномасштабна війна, розв'язана РФ, справила серйозний негативний вплив на економічну безпеку України. Однак, завдяки професійній роботі українського уряду і парламенту, систематичній підтримці міжнародних партнерів і адаптивності високого рівня бізнесу і населення, країна змогла зберегти лінію економічної війни і продовжувати рухатися до підтримки і стабілізації економічної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану. Національний інститут стратегічних досліджень: сайт. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/aktualni-vyklyky-ta-zahrozy-ekonomichniybezpetsi-ukrayiny-v>.
2. Братель С.Г. Досвід зарубіжних країн у сфері забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктур. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 261–265.
3. Гарькава В.Ф. Економічна безпека регіонів України. *Економіка України*. 2022. № 2. С. 37–49.
4. Глущенко О.О. Функція забезпечення безпеки держави в умовах забезпечення воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 53–55.
5. Капля О. Забезпечення економічної безпеки громадянина в умовах воєнного стану: правовий аспект. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. № 2 (62). С. 29–33. URL: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.5>.
6. Маркович Х.М. Національна безпека України: понятійно-категоріальне осмислення. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Сер юридична*. 2023. Вип. 38. С. 10–15.
7. Офіційний сайт Держкомстату. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Офіційний сайт Міністерства економіки України. URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA>.
9. Izbash K.S., Polishchuk M.I. Observance of human and citizen rights and freedoms in the conditions of implementation of marital law in Ukraine. Міжнародні безпекові студії: управлінські, економічні, технічні, правові, екологічні, інформаційні та психологічні аспекти: колективна монографія. Тбілісі: *Авіаційний Університет Грузії*. 2023. С. 480–496.

УДК: 355.2:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.42>

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОМІРНОСТІ ТА НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ ДІЙ СПІВРОБІТНИКІВ ТЦК ТА СП ПРИ СПРИЯННІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПРОВЕДЕННЮ ДІЙ МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Тимофєєв В.П.,

*старший викладач кафедри вогневої підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6805-8933
e-mail: ronwhisly66@gmail.com*

Тінін Д.Г.,

*майор поліції, старший викладач
кафедри тактико-спеціальної підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8593-1706
e-mail: dimatidnepr13@gmail.com*

Завістовський О.Д.,

*старший викладач кафедри
тактико-спеціальної підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0126-5102
e-mail: Komisar-mvs@ukr.net*

Тимофєєв В.П., Тінін Д.Г., Завістовський О.Д. Деякі проблемні питання правомірності та неупередженості дій співробітників ТЦК та СП при сприянні поліцейських проведенню дій мобілізаційного характеру.

Сучасні виклики в умовах дії правового режиму воєнного стану, що постали перед Україною, пов'язані з необхідністю мобілізації значних людських і матеріальних ресурсів та вимагають детального вивчення. Сьогоднішні проблемні аспекти правомірності та неупередженості дій співробітників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП), а також ролі поліцейських в умовах проведення мобілізаційних заходів, створюють прецеденти, що викликають резонансні хвилювання серед населення.

У даній статті проаналізовано численні випадки порушення прав та свобод громадян у контексті мобілізації, що є важливим аспектом, особливо в умовах військових конфліктів. Було виявлено, що мобілізаційні процеси часто супроводжуються обмеженнями основних прав, таких як право на свободу, право на справедливий суд і право на приватність. На прикладі конкретних випадків було продемонстровано, як рішення держави щодо мобілізації можуть негативно впливати на індивідуальні свободи, викликаючи суспільне невдоволення та відчуження. Крім того, стаття підкреслює нагальну необхідність забезпечення правового захисту громадян під час мобілізації, а також важливість проведення дискусій про баланс між національною безпекою та правами людини. Автори закликають до створення більш прозорих механізмів, які б дозволили контролювати дії держави та утверджувати механізми захисту прав громадян у кризових ситуаціях. У результаті проведеного дослідження проблем правомірності та неупередженості дій співробітників ТЦК та СП, а також ролі поліцейських під час мобілізаційних заходів, було виявлено ряд суттєвих аспектів, які потребують уваги та подальшого впровадження змін.

В сучасному аспекті мобілізаційні заходи досить часто проводяться зі створенням прецедентів, які викликають суспільний резонанс. Вказана тенденція вказує на необхідність пошуку нових, тобто більш дієвих, інструментів щодо роботи з населенням. Негативні наслідки такої діяльності

щодо формування та підготовки новобранців створюватимуть низький рівень довіри суспільства до держави, а отже матиме низький рівень вмотивованості особового складу в подальшому.

Ключові слова: мобілізація, ТЦК та СП, поліція, повноваження, війна, права та свободи, порушення.

Timofeev V.P., Tinin D.G., Zavistovskyi O.D. Some problematic issues of legality and impartiality of the actions of TCC employees and joint ventures in assisting the police to carry out actions of a mobilization nature.

Modern challenges in the conditions of actions of the legal regime of martial law, faced by Ukraine, are related to ensuring the mobilization of significant human and material resources and require detailed study. Today's problematic aspects of the legality and impartiality of the actions of the employees of the territorial recruitment and social support centers (hereinafter referred to as TCC and SP), as well as the role of the police in the conditions of mobilization events, create precedents that cause resonant excitement among the population.

This article analyzes numerous cases of violation of the rights and freedoms of citizens in the context of mobilization, which is an important aspect, especially in the conditions of military conflicts. Mobilization processes were found to be often accompanied by restrictions on fundamental rights such as the right to liberty, the right to a fair trial and the right to privacy. On the example of specific cases, it was demonstrated how the state's decisions on mobilization can negatively affect individual freedoms, causing social discontent and alienation. In addition, the article emphasizes the urgent need to ensure legal protection of citizens during mobilization, as well as the importance of holding discussions about the balance between national security and human rights. The authors call for the creation of more transparent mechanisms that would allow monitoring the state's actions and establishing mechanisms for protecting the rights of citizens in crisis situations. As a result of the study of the legality and impartiality of the actions of TCC and SP employees, as well as the role of police officers during mobilization activities, a number of significant aspects were identified that require attention and further implementation of changes.

In the modern aspect, mobilization measures are quite often carried out with the creation of precedents that cause public resonance. This trend indicates the need to find new, i.e. more effective, tools for working with the population. The negative consequences of such activities regarding the formation and training of recruits will create a low level of public trust in the state, and therefore will have a low level of motivation of personnel in the future.

Key words: mobilization, TCC and SP, police, powers, war, rights and freedoms, violations.

Постановка проблеми. Під час мобілізації виникають питання щодо дотримання законодавства, прозорості процедур призову, а також прав особистості, що підлягають мобілізації. Необхідно проаналізувати, чи відповідають дії цих установ чинному законодавству та чи не піддають ризику права громадян. На тлі соціальної напруженості, що викликана мобілізаційними процесами, актуальним є питання об'єктивності й неупередженості співробітників ТЦК та СП. Невиправдане застосування сили, упереджене ставлення до призовників можуть сприяти загостренню соціальних конфліктів та зниженню довіри населення до державних органів.

В даному аспекті поліцейські виконують важливу функцію забезпечення правопорядку під час проведення мобілізаційних заходів. Важливо дослідити, які саме повноваження мають поліцейські, в яких межах вони можуть втручатися, яким чином їхнє ставлення та дії впливають на процес мобілізації.

Мета та завдання дослідження. Основною метою даної статті є всебічний аналіз проблем правомірності та неупередженості дій співробітників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) у контексті проведення мобілізаційних заходів, а також визначення ролі співробітників поліції в цих процесах. Зокрема, правомірність дій ТЦК та СП у відповідності до чинного законодавства України, виявити їхню відповідність принципам прав людини та етики. Критерії неупередженості в діяльності співробітників ТЦК та СП і проаналізувати, як їхні дії можуть впливати на довіру суспільства до державних органів. Функції та повноваження поліцейських під час проведення мобілізаційних заходів, зокрема їхній вплив на стабільність громадського порядку і правопорядку. Рекомендації щодо поліпшення процедур мобілізації з урахуванням прав та свобод особистості, а також пропозиції щодо вдосконалення співпраці між ТЦК, СП та поліцією для зменшення конфліктних ситуацій.

Стан опрацювання проблематики. В умовах сьогодення вирішення проблемних питань являється одним з найважливіших осередків виживання від військової агресії. Питаннями проведення мобілізаційних заходів частково займались багато науковців, серед яких можна зазначити: Самойлович А., Ісайко Д., Катаєв Я., Зозуля О., Кононець В., Богуславський М., Хардель Р., Таран В., Смірнов І., Войтович Н., Кузнецов В., Сийпловік М. та ін.

Однак, вивчаючи джерела вбачаємо, що вказаним проблемам не приділено достатньо уваги, а тому дані аспекти потребують додаткової уваги.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна своєю агресивністю та віроломністю кардинально, якщо не повністю, змінила життя українців у всіх без виключення сферах. Зокрема, правовій, та як наслідок численні створила випадки неправомірного обмеження прав та свобод людини в нашій державі. Серед багатьох зовнішніх та внутрішніх проблем вимальовується актуальна та найбільш конфліктна тема: мобілізація та притягнення до відповідальності осіб, які уникають призову.

Відповідно до ч. 2 ст. 65 Конституції України: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону» [1, с. 19]. Саме забезпечення виконання мобілізаційної політики зазнало суттєвих змін з початку повномасштабного вторгнення російських загарбників. Відповідальним органом за мобілізаційні процеси на сьогоднішній день являється ТЦК та СП.

Згідно п. 1 Постанови КМУ № 154 від 23 лютого 2022 «Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки» (далі – Положення), ТЦК та СП є органами військового управління, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації [2].

Відповідно до п. 8 цього Положення визначено основні завдання цього органу, серед яких основними являються: виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації, керівництво військовим обліком призовників, військовозобов'язаних та резервістів на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, здійснення контролю за його станом, забезпечення в межах своїх повноважень адміністрування та ведення Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів (далі – Реєстр), проведення заходів з приписки громадян до призовних дільниць, призову громадян на військову службу, проведення відбору кандидатів для прийняття на військову службу за контрактом, участь у відборі громадян для проходження служби у військовому резерві Збройних Сил, підготовка та проведення в особливий період мобілізації людських і транспортних ресурсів, забезпечення організації соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори до Збройних Сил (далі – збори), ветеранів війни та військової служби, пенсіонерів з числа військовослужбовців Збройних Сил (далі – пенсіонери) та членів їх сімей, участь у військово-патріотичному вихованні громадян, здійснення інших заходів з питань оборони відповідно до законодавства [2].

Додатково потрібно зазначити, що згідно п. 9 Положення визначено повноваження ТЦК та СП, серед яких для проведення мобілізації вони можуть здійснювати:

- п.п. 13 – здійснюють фото- і відеофіксацію процесу пред'явлення та перевірки документів із застосуванням технічних приладів та засобів фото- та відеофіксації, а також можуть використовувати технічні прилади, засоби та спеціалізоване програмне забезпечення з доступом до Реєстру (крім співробітників СБУ та розвідувальних органів України, військовозобов'язаних та резервістів, які перебувають у них на військовому обліку);

- п.п. 36 – звертаються до Національної поліції або її територіальних підрозділів щодо надання відомостей стосовно призовників про притягнення до кримінальної відповідальності, відсутність (наявність) судимості;

- п.п. 37 – звертаються в установленому законом порядку до органів Національної поліції щодо доставлення до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачені статтями 210, 210¹ КУпАП;

- п.п. 38 – розглядають справи (цілодобово під час проведення мобілізації та/або у період воєнного стану) про адміністративні правопорушення та накладають адміністративні стягнення відповідно та з дотриманням КУпАП.

Відповідно до п. 9¹ цього ж Положення ТЦК та СП мають право на здійснення (у період проведення мобілізації (крім цільової) заходів з перевірки військово-облікових документів громадян чоловічої статі віком від 18 до 60 років [2].

З викладеного вбачаємо, що принципи функціонування ТЦК та СП, як і будь-якого державного органу, ґрунтуються на прозорості та законності. Усі дії повинні бути чітко регламентовані законодавством, їхня діяльність має бути відкритою для контролю з боку держави та громадських організацій. В цей же час, працівники цього органу повинні діяти з повагою до прав людини, забезпечуючи компетентне та відповідальне виконання своїх обов'язків, особливо в умовах мобілізаційної роботи. Важливо також забезпечити соціальну підтримку військовослужбовців і ветеранів, особливо під час війни, коли вони та їхні родини потребують додаткової допомоги та захисту. Для того, щоб дати правомірну оцінку подій сьогодення та вирішити проблему даного питання, постає необхідність в аналізі чинного законодавства, яке регулює відносини між громадянами та державою під час мобілізаційних заходів.

Однією з ключових функцій держави є забезпечення виконання військового обов'язку громадянами відповідно до законодавства, зокрема у випадках мобілізації або під час введення в дію правового режиму воєнного стану. Розглянемо законний алгоритм проведення перевірки документів і вручення повістки та законодавчу базу. Процедура перевірки облікових документів та вручення повісток має ґрунтуватися на принципах правової визначеності, обґрунтованості та поваги до прав громадян. Перевірка документів повинна здійснюватися лише уповноваженими органами (поліція, ТЦК та СП) і виключно на законних підставах.

Так, відповідно до п. 25 Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період (далі – Порядок) громадяни чоловічої статі віком від 18 до 60 років зобов'язані мати при собі військово-обліковий документ (військово-обліковий документ в електронній формі) та пред'являти його за вимогою уповноваженого представника територіального центру комплектування та соціальної підтримки або поліцейського, а також представника Держприкордонслужби у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та на пунктах пропуску через державний кордон України [3]. Вказаний обов'язок громадян також закріплено в ч. 6 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [4].

Отже, відповідно до п. 49 Порядку у період проведення мобілізації (крім цільової) військово-обліковий документ (військово-обліковий документ в електронній формі) разом з документом, що посвідчує особу мають право вимагати:

- уповноважені представники територіального центру комплектування та соціальної підтримки
- поліцейські;
- представники Держприкордонслужби.

В цей же час, відповідно до п. 51 Порядку перевірка військово-облікового документа може здійснюватися:

- у прикордонній смузі, контрольованому прикордонному районі та на пунктах пропуску через державний кордон України – представниками органів охорони державного кордону або їх структурних підрозділів Держприкордонслужби;
- за місцем проживання, роботи, навчання, у громадських місцях, громадських будинках та спорудах, місцях масового скупчення людей, на пунктах пропуску (блок-постах) – уповноваженими представниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки або поліцейськими.

Відповідно до п. 54 Порядку під час перевірки військово-облікового документа:

- уповноважений представник ТЦК та СП зобов'язаний назвати своє ПІБ, посаду, а також пред'явити посвідчення особи, уповноваженої вручати повістки, разом з паспортом громадянина (посвідченням офіцера, військовим квитком);
- поліцейські та представники органів охорони державного кордону або їх структурних підрозділів Держприкордонслужби відрекомендовуються у порядку, визначеному наказами керівників Національної поліції та Держприкордонслужби відповідно.

Окрім цього, відповідно до ч. 2 ст. 32 Закону України «Про Національну поліцію» [5] у період дії воєнного стану та/або під час мобілізації (крім цільової) поліцейський має право вимагати в особи чоловічої статі віком від 18 до 60 років пред'явлення нею військово-облікового документа разом з документом, що посвідчує особу, у спосіб, який дає можливість поліцейському прочитати та зафіксувати дані, що містяться в документах.

Важливу роль у забезпеченні законності відіграють судові рішення щодо правомірності дій посадових осіб під час вручення повісток. Наприклад, суди часто звертають увагу на відповідність дій посадовців нормам Конституції та захисту прав людини, зокрема права на особисту свободу та недоторканність. Необхідно зазначити, що у поліції відсутня законодавча норма з викладення повноважень щодо вручення повістки, а повістки мають право вручати представники ТЦК та СП, представники структурних підрозділів районних, міських держадміністрацій, представники підприємств, установ, організацій - на території підприємств (установ, організацій) та в місцях виконання працівниками робіт (обов'язків).

Однак, незважаючи на викладену нормативно-правову базу перевірки документів та вручення повісток в період дії особливого періоду спостерігаються прецеденти, в яких дії правоохоронців та співробітників ТЦК та СП викликають суспільний резонанс.

Так, відповідно до джерела [6] на початку квітня 2024 зафіксовано два резонанси випадки. В Києві завдяки відео з камер спостереження встановили, що на журналіста військовим вказав чоловік у цивільному. «Слідство.Інфо» вважає, що найімовірніше – це співробітник відділу кібербезпеки СБУ. «Виглядає так, що якась структура СБУ, яка зовсім не мала б втручатися у справи ТЦК, може віддавати розпорядження, і тоді постає питання, які ще структури можуть віддавати розпорядження ТЦК», – коментує журналістка Бабінець.

Інший випадок – викрадення підлітка на Одещині. Там, невідомі особи у військовій формі, погрожуючи зброєю, змусили особу сісти в машину та насильно повезли в напрямку сусіднього села, але, дізнавшись, що особа є неповнолітньою – відпустили. За цією справою поліція розпочала кримінальне провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 146 ККУ (незаконне позбавлення волі або викрадення людини) [7]. В цей же час, якщо в ході досудового розслідування буде підтверджений факт суб'єкта (представник держави) кваліфікація вказаного кримінального правопорушення може бути перекваліфікований на ст. 146¹ ККУ – Насильницьке зникнення.

Також, у березні 2024 року у Львові був зафіксований випадок, де люди у військовій формі наздоганяють чоловіка, а потім грубо заштовхують в автомобіль [8].

Відомі факти доведення до самогубства осіб, зокрема в Закарпатській області, де поліція розслідує доведення працівниками ТЦК громадянина до самогубства [9], а також, фіксувались випадки побиття та приниження. Комічним, був факт бійки між працівниками ТЦК та працівниками швидкої медичної допомоги. Працівники «швидкої» пояснили, що вони влаштували акцію протесту перед приміщенням ТЦК, а один з працівників Центру, намагався побити «протестуючих». Такі ж випадки, щомісячно фіксуються на території усієї України, зокрема, найчастіше в обласних центрах, адже у випадку таких правопорушень в сільській місцевості, дуже рідко фіксуються скарги та заяви з боку громадян.

Явище порушення законодавства та прав громадян за участю поліцейських можна спостерігати по всій території країни, майже в кожному регіоні на дорогах загального користування зустрічаються так названі «мобільні блокпости», які формуються з однієї чи двох патрульних машин з 6-7 працівниками патрульної поліції та працівниками ТЦК та СП, які складають більшість. В цьому випадку поліцейські розставляють переносні дорожні знаки та конуси, перекриваючи при цьому рух на дорожньому покритті. Алгоритм роботи таких «постів» майже завжди однаковий: працівники поліції зупиняють транспортні засоби та вже до зупиненої машини підходять співробітники ТЦК з метою перевірки військово-облікових документів та намагаються виписати повістки. Однак, законність дій поліцейських та працівників ТЦК та СП в цьому аспекті викликає сумніви та потребує додаткової уваги.

Відповідно до Постанови КМУ № 1455 від 29.12.2021 [10] «Блокпост» – це посилений контрольно-пропускний пункт, який за рішенням військового командування тимчасово встановлюється на вході/виході (в'їзді/виїзді) на територію/з території, де введено воєнний стан і встановлено особливий режим (за винятком державного кордону), на якому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки, місця для відпочинку та забезпечення життєдіяльності особового складу, який виконує завдання на такому пункті, до складу якого можуть входити службові особи військових формувань та правоохоронних органів, які відповідно до закону залучені до здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Тобто, екіпажі патрульної поліції, які без спеціальних позицій для ведення вогню та забезпечення діяльності особового складу не можуть вважатись «блокпостами». Звідси виникає питання законності дій працівників поліції.

В принципах безперервності зазначено, що поліцейський виконує свої функціональні обов'язки на території усієї України, а тому відповідно до ч. 2 ст. 32 Закону [5] перевірку документів поліцейські можуть здійснювати на території усієї України. Звісно, перевіряти документи громадян поліцейські мають право, але, все ж таки, зупинення транспортного засобу може проводитись лише за підстав, які визначені у ст. 35 Закону [5], але в жодному з пунктів статті не зазначена така підстава, як «вручення повістки» чи «зупинка для перевірки документів». Зупинка для перевірки документів здійснюється лише на спеціально обладнаних пропускних пунктах, таких як блокпости чи КПП, але, як ми вже зазначили екіпажі поліції які перекривають дорогу ставлять знаки обмеження швидкості та «СТОП-КОНТРОЛЬ» не можна вважати блокпостами.

Необхідно зауважити, що трапляються випадки конфліктних ситуацій з приводу спілкування уповноваженими особами мовою агресора. Такі прецеденти призводять до ескалації конфліктів з місцевим населенням. Потрібно пам'ятати, що ворог окупує території нашої держави, мотивуючи це тим, що вони прийшли нас «Асвабадіть». Результати даного «руського миру» принесли величезні жертви, геноцид та знецінення українського життя [11]. В даному аспекті досить потужною зброєю нашого суспільства являється державна мова, на чому зараз зосереджується особлива увага [12]. В цьому аспекті позитивної динаміки поліцейський у спілкуванні зможе досягати тоді, коли своїм прикладом буде вказувати на важливість державної мови у повсякденній роботі.

Висновок. Дослідження показало, що, незважаючи на існуючі законодавчі вимоги, трапляються випадки порушення прав громадян в процесі мобілізації, що підкреслює потребу у вдосконаленні механізмів контролю та моніторингу дій цих установ. Аналіз ситуацій, що виникають під час мобілізаційних заходів, свідчить про те, що упередженість у ставленні до призовників може призвести до соціальної напруги та конфліктів.

В цьому випадку громадяни потребуватимуть професійної правничої допомоги, адже наявність порушень їх прав потребуватиме втручання. Право на професійну правничу допомогу є важливим інструментом захисту прав, свобод і законних інтересів особи в різних сферах суспільного життя. Зокрема, якщо вести мову про сферу процесуальних правовідносин, то слід наголосити, що «правова допомога» забезпечується в кримінальному й адміністративному, цивільному і господарському процесі [13].

Важливо запроваджувати програми навчання для співробітників ТЦК та СП, спрямовані на розвиток навичок комунікації та роботи з населенням. Поліцейські виконують ключову роль у забезпеченні правопорядку під час мобілізаційних заходів, проте їхнє втручання повинно бути строго регламентоване. Необхідно розробити чіткі інструкції та тренінги для поліцейських, які б акцентували на важливості дотримання прав людини та етики у взаємодії з громадянами.

У підсумку, для покращення ситуації з правомірністю та неупередженістю дій співробітників ТЦК та СП, а також співпраці поліції, необхідно впроваджувати комплексний підхід, що включає законодавчі, організаційні та освітні заходи. Це дозволить не лише підвищити ефективність мобілізаційних процесів, але й забезпечити довіру громадян до державних органів у критичні часи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-вр від 28.06.1996. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: Постанова Кабінету Міністрів України № 154 від 23.02.2022. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-п#Text>.
3. Порядок проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: Постанова Кабінету Міністрів України № 560 від 16.05.2024. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/kp240560?an=142>.
4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України № 3543-ХІІ від 21.10.1993. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#n398>.
5. Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 02.07.2015. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
6. Високолян О. Порушення при врученні повісток: резонансні інциденти та реакція влади. Суспільство. Радіо Свобода. 11.04.2024. Офіційний сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/intsydenty-viyskomat-povistka-mobilizatsiya/32899108.html>.

7. Кримінальний кодекс: Закон України № 2341-III від 05.04.2001. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
8. У Львові військкоми бігли за цивільним: в ТЦК пояснили ситуацію. 19.03.2024. Офіційний сайт ТОВ «Видавничий Дім «Високий Замок». URL: <https://wz.lviv.ua/news/509139-uvl-viiv-viiskkomu-bihly-za-tsyvilnym-v-ttsk-poiasnyly-sytuatsiiu>.
9. Бедрак В. На Закарпатті чоловік намагався накласти на себе руки в ТЦК: поліція розслідує доведення до самогубства. 16.03.2024. *Факти*. Офіційний сайт fakty.com.ua . URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240316-na-zakarpatti-cholovik-namagavsya-naklasty-na-sebe-ruky-v-tczk-policziya-rozsliduye-dovedennya-do-samogubstva>.
10. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: Постанова Кабінету Міністрів України № 1455 від 29.12.2021 р. Офіційний сайт ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>.
11. Савенко, Г. Б., Тінін, Д. Г., & Тимофєєв, В. П. (2022, June). Проблема мовного питання під час воєнного часу: український вимір. In The 3 rd International scientific and practical conference—Modern research in world science (June 12-14, 2022) SPC—Sci-conf. com. ual, Lviv, Ukraine. 2022. 1867 p. (p. 1827). URL: https://www.researchgate.net/profile/M-Rumiantsev/publication/361865011_MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-12-140622/links/62c91c3d3bbe636e0c4ded01/MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-12-140622.pdf#page=1827.
12. Тінін Д., & Завістовський О. (2024). Питання вдосконалення мовлення під час фахової підготовки поліцейських в умовах воєнного стану. Матеріали конференцій МЦНД, (19.01.2024; Кривий Ріг, Україна), 236–238. вилучено із <https://archive.mcmd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/975>.
13. Левченко М.С., & Войтюк М.П. (2024). Законодавче врегулювання права на професійну правничу допомогу в Україні. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2024 р.); у 2-х ч. Ч. І. Дніпро: ДДУВС, 2024. С. 242-243. <http://doi.org/10.31733/15-03-2024/1/2>; <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13735>.

УДК 342.5:349

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.43>

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ В ОРГАНАХ ПОЛІЦІЇ

Чечерський В.І.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
ВНЗ «Національна академія управління»,
начальник відділу
Спеціалізованої екологічної прокуратури
Офісу Генерального прокурора,
Почесний працівник прокуратури
ORCID: 0000-0002-4269-1247*

Чечерський В.І. Про необхідність екологічної спеціалізації в органах поліції.

У науковій публікації досліджується проблематика доцільності впровадження екологічної спеціалізації в органах поліції.

Обґрунтовується, що без закріплення спеціалізації як у прокуратурі, так і поліції ускладнено виконання завдання щодо виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері охорони навколишнього природного середовища, відшкодування заподіяних довіллю збитків, що визнано пріоритетним у діяльності правоохоронних органів.

У статті акцентовано увагу на тому, що потреба запровадження екологічної спеціалізації є не лише національним пріоритетом, але й загальноєвропейською тенденцією, яка закріплена також у Директиві Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 13.03.2024 про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права.

Констатовано, що до цього часу реформування підрозділів поліції та створення відповідних спеціалізованих оперативних і слідчих підрозділів з виявлення та досудового розслідування злочинів цієї категорії не завершено.

Наголошується на тому, що відсутність в органах поліції спеціалізованих підрозділів значно ускладнює взаємодію з прокурорами, унеможливорює залучення спеціалізованих поліцейських до навчальних заходів, координацію їхньої роботи, призводить до розслідування кримінальних проваджень проти довілля за залишковим принципом.

Доведено, що делегування повноважень з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у цій сфері окремим працівникам, що одночасно виконують й інші повноваження не є раціональним рішенням.

Аргументується необхідність створення в органах поліції окремих спеціалізованих підрозділів, що стане ефективним елементом реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Запропоновано щоб спеціалізовані оперативні та слідчі екологічні підрозділи функціонували у складі одного самостійного підрозділу (управління), що дозволить забезпечити комплексний підхід до виявлення та припинення екологічних кримінальних правопорушень, виконання завдань, передбачених Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України.

Ключові слова: захист довілля, система та повноваження поліції, прокуратура, протидія злочинності, функції поліції.

Chechersky V.I. On the need for environmental specialization in police bodies.

The scientific publication explores the feasibility of implementing environmental specialisation in police bodies.

It is substantiated that without establishing specialisation in both the prosecutor's office and the police, it is difficult to fulfil the task of detecting, stopping, uncovering and investigating criminal

offences in the field of environmental protection and compensation for environmental damage, which is recognised as a priority in the activities of law enforcement agencies.

The article focuses on the fact that the need to introduce ecological specialisation is not only a national priority but also a pan-European trend, which is also enshrined in the Directive of the European Parliament and the Council of the European Union dated March 13, 2024 on the protection of the natural environment by means of criminal law.

It was established that until now the reformation of police units and the creation of relevant specialised operational and investigative units for the detection and pre-trial investigation of crimes of this category have not been completed.

It is emphasised that the absence of specialised units in police bodies significantly complicates interaction with prosecutors, makes it impossible to involve specialised police officers in training events, coordinate their work, and leads to the investigation of criminal proceedings against the environment based on the residual principle.

It has been proven that the delegation of powers to detect and investigate criminal offences in this area to individual employees who simultaneously perform other powers is not a rational decision.

The need to create separate specialised units in police bodies is important, and this will become an effective element of the implementation of state policy in the field of environmental protection.

It is proposed that specialised operative and investigative environmental units function as part of one independent unit (department), which will allow to ensure a comprehensive approach to the detection and termination of environmental criminal offences and the performance of tasks provided for by the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine.

Key words: environmental protection, police system and powers, prosecutor's office, crime prevention, police functions.

Постановка проблеми. Європейський Союз докладає істотних зусиль з метою вдосконалення боротьби з екологічною злочинністю. Черговим кроком на цьому важливому напрямі стало прийняття у березні 2024 року оновленої редакції Директиви щодо захисту навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права.

В Україні виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері охорони навколишнього природного середовища, відшкодування збитків, заподіяних довкіллю, теж визнано пріоритетним у діяльності правоохоронних органів, що закріплено у постанові координаційної наради керівників правоохоронних органів від 08.02.2024.

Проте виконання вказаного завдання недосяжне без забезпечення якісного, професійного підходу. Ця вимога поширюється і на органи поліції, яким підслідна абсолютна більшість кримінальних правопорушень проти довкілля та де лише розпочато процес становлення екологічної спеціалізації.

Аналіз останніх досліджень. Питанню функцій і повноважень поліції у сфері протидії злочинності науковці завжди приділяли значну увагу. Проте здебільшого вони стосуються загально-теоретичних питань, комплексного дослідження цієї тематики, вивчення ролі та місця поліції у протидії організованій злочинності, корупції, загально-кримінальним злочинам та проступкам тощо. Водночас питання необхідності впровадження екологічної спеціалізації у поліції залишається мало дослідженим. Останнім часом до вивчення цієї проблематики долучалися Денисюк Д.С., Довгань О.І., Єрофеев М.І., Ільченко О.В., Комарницький В.М., Межевська Л.В., Сердюк А.М., Челахон М.К. та інші. Разом з тим, ними переважно звернуто увагу на завдання та повноваження поліції у протидії екологічній злочинності, а не доцільності запровадження окремої спеціалізації, у тому числі створення екологічної поліції чи окремих екологічних підрозділів.

Актуальність теми. Виконання загальноєвропейських вимог та конституційних приписів щодо права громадянина на безпечне довкілля, а також реалізація очікувань суспільства у цій сфері неможливі без якісної роботи з виявлення та припинення кримінальних правопорушень проти довкілля, що можуть забезпечити лише кваліфіковані слідчі та оперативні працівники, які володіють необхідними спеціалізованими знаннями передусім в органах поліції.

Проте наразі лише розпочато формування та становлення оперативних та слідчих підрозділів, які відповідальні за протидію екологічним кримінальним правопорушенням, що зумовлює необхідність більш глибокого наукового вивчення цього питання.

Мета статті – розглянути роль та місце поліції у системі інституційних механізмів, що покликані протидіяти екологічній злочинності, доцільність запровадження у ній екологічної спеціалізації.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Резолюції, що схвалена у жовтні 2021 року на 48-й сесії Ради ООН з прав людини, безпечне, чисте, здорове та стійке навколишнє природне середовище визнано окремим правом людини.

У ст. 50 Конституції України також закріплено право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1].

Відтак держава повинна забезпечити ефективний правовий та інституційний захист цього права. Необхідність та важливість захисту довкілля саме через призму кримінально-правової охорони закріплена в актах Європейського Союзу, зокрема в Директиві Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 13.03.2024 про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права [2].

Одними з найважливіших органів у протидії екологічним кримінальним правопорушенням, як найбільш небезпечному виду правопорушень, є поліція та прокуратура. І хоча у Законі України «Про Національну поліцію», що окремі науковці визначають як недолік [3], не згадується тематика захисту довкілля, поліція все ж наділена у цій сфері значними повноваженнями, у тому числі щодо застосування державного примусу.

Так, у 2023 році правоохоронними органами здійснювалося досудове розслідування майже у 8,7 тис кримінальних провадженнях у сфері охорони навколишнього природного середовища, з них органами національної поліції – 8,2 тис. До суду направлено майже 2,9 тис кримінальних правопорушень цієї категорії, з яких за результатами досудового розслідування органами Національної поліції направлено понад 2,6 тисяч.

Консультативною радою європейських прокурорів у висновку № 17 (2022 рік) зазначено, що охорона навколишнього середовища потребує цілісного підходу та участі зацікавлених сторін, включно із прокурорами, поліцією та слідчими органами; виокремлено як приклад передового досвіду у сфері охорони навколишнього природного середовища створення механізмів співпраці між органами правопорядку, включаючи спеціалізовану екологічну поліцію. Крім того, як зазначається у вищевказаному висновку, принцип спеціалізації набув ще більшого значення, а забезпечення дотримання законодавства у сфері охорони довкілля потребує добре підготовленого та спеціалізованого персоналу, створення спеціалізованих підрозділів.

Зауважмо, що екологічна поліція успішно діє у багатьох державах.

Яловим К. виокремлено декілька моделей функціонування екологічної поліції.

Перша – вона є частиною загальнонаціональної поліцейської системи й знаходиться в структурі МВС або ж поліції штату, якщо мова йде про федеративну державу. Так працює екологічна поліція в Бразилії. При цьому в Бразилії існує федеральна екозахисна установа – Інститут навколишнього середовища й відновлюваних природних ресурсів (ІВАМА), що також здійснює функції екологічної поліції та притягує порушників законодавства до адміністративної відповідальності.

Друга модель функціонування екополіції – підпорядкування її міністерству екології. Так це працює в Ізраїлі, де так звана «зелена» поліція має право здійснювати розслідування, арештовувати та штрафувати правопорушників.

Третя модель – екологічна поліція підпорядкована відразу кільком міністерствам. Подібна модель апробована в Італії. Там екополіція має назву Командування підрозділів карабінерів по лісовому господарству, захисту навколишнього середовища та агропродовольчому захисту. Вона знаходиться в підпорядкуванні Міністерства оборони, Міністерства сільського господарства та Міністерства навколишнього середовища.

Четверта модель – підпорядкування екологічної поліції владі муніципалітетів [4].

Питання про необхідність створення екологічних підрозділів поліції в Україні неодноразово піднімалося, у тому числі на вищих щаблях.

Так, ще у березні 2021 року на спільній нараді керівників правоохоронних та інших державних органів щодо протидії кримінальним правопорушенням проти довкілля, у якій взяло участь керівництво Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України, було прийнято рішення про необхідність вирішення питання відносно запровадження спеціалізації дізнавачів та слідчих у кримінальних провадженнях у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Однак після наради у поліції обмежилися делегуванням повноважень з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у вказаній сфері окремим працівникам, що неповною мірою забезпечувало спеціалізацію та, як наслідок, очікуваний суспільством результат діяльності правоохоронної системи на цьому напрямі. Кожен із залучених підрозділів, слідчих крім виконання завдань у сфері охорони навколишнього природного середовища, одночасно виконував інші доручення, які не дають можливості зосередити всю увагу на цій проблематиці.

Наприклад, за наявною інформацією, у 2023 році в ГСУ НПУ розслідувати кримінальні правопорушення були уповноважені 26 слідчих, які загалом розслідували 457 кримінальних проваджень, з яких лише 23 (майже кожне двадцяте) у сфері охорони навколишнього природного середовища. До суду ними направлено тільки 3 кримінальні провадження цієї категорії.

Для порівняння, відділом процесуального керівництва Спеціалізованої екологічної прокуратури Офісу Генерального прокурора (штат 7 прокурорів) того ж року було погоджено повідомлення про підозру 33 особам у 15 кримінальних провадженнях та затверджено 12 обвинувальних актів стосовно 22 осіб, які направлено до суду.

Варто зазначити, що виявлення та розслідування екологічних кримінальних правопорушень має свою специфіку, що вимагає від слідчого, дізнавача володіння профільним законодавством, окремими спеціальними знаннями, особливо під час проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій на місці події. При цьому міжнародний та національний досвід свідчить, що спеціалізація є пріоритетним напрямом організації діяльності органів правопорядку, у тому числі з огляду на необхідність забезпечення ефективного реагування на нові форми злочинності.

Позитивним прикладом істотного покращення правозахисної роботи після впровадження спеціалізації стала прокуратура [5].

У пункті 61 Директиви ЄС від 13.03.2024 про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права зазначено, що ефективне функціонування ланцюжка правозастосування залежить від низки навичок спеціаліста. У міру складності проблем, пов'язаних з екологічними злочинами та технічний характер таких правопорушень потребує мультидисциплінарного підходу, високого правового рівня підготовки та необхідності спеціалізації в усіх відповідних компетентних державних органах [2].

У свою чергу відсутність в органах поліції спеціалізованих підрозділів значно ускладнювало взаємодію з прокурорами, унеможливлювало залучення спеціалізованих поліцейських до навчальних заходів, координацію їхньої роботи, призводило до розслідування цих проваджень за залишковим принципом.

У таких провадженнях прокурори фактично замінюють слідчих, здійснюючи більшість слідчих дій самостійно, а також змушені ініціювати зміну слідчих або доручати проведення досудового розслідування іншому органу.

На теперішній час в управлінні Департаменту стратегічних розслідувань, а також у складі управлінь стратегічних розслідувань утворено відділи боротьби зі злочинами проти довкілля. У складі слідчих підрозділів такі відділи утворено лише в Головному слідчому управлінні Національної поліції України та Головних управліннях національної поліції чотирьох областей.

Разом з тим вважаємо такий підхід лише частковим вирішенням питання щодо запровадження екологічної спеціалізації в поліції. Більш доречним та ефективним виглядає структура, за якої оперативні та слідчі підрозділи будуть у складі одного самостійного підрозділу (управління), що дозволить забезпечити комплексний підхід до виявлення та припинення екологічних кримінальних правопорушень. Крім того, як оперативні, так і слідчі підрозділи, будучи у складі єдиного структурного підрозділу, зможуть більш плідно комунікувати заради отримання кінцевого результату – притягнення до відповідальності винних та відшкодування заподіяних збитків.

Висновки. Створення в органах поліції спеціалізованих відділів стане ефективним елементом реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Відтак ефективність реалізації повноважень у сфері захисту довкілля потребує наявності кваліфікованих спеціалізованих оперативних працівників, дізнавачів та слідчих.

Водночас дотепер реформування підрозділів поліції та створення відповідних спеціалізованих оперативних і слідчих підрозділів з виявлення та досудового розслідування злочинів цієї категорії не завершено.

Доцільною виглядає структура, за якої не лише будуть утворені окремі спеціалізовані оперативні та слідчі екологічні підрозділи поліції, а вони будуть функціонувати у складі одного само-

стійного підрозділу (управління), що дозволить забезпечити комплексний підхід до виявлення та припинення екологічних кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.11.2024).
2. Про захист навколишнього природного середовища за допомогою кримінального права: Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 13.03.2024. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL_202401203.
3. Яловий К. Україні потрібна екологічна поліція. *Українська правда*. 2020. <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/04/27/7249509>.
4. Комарницький В.М., Єрофеев М.І. Поліцейське забезпечення екологічної безпеки: правові питання. *Вісник ЛДУВС ім Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 150–157.
5. Чечерський В.І. Ефективність впровадження спеціалізації прокурорів на прикладі спеціалізованих екологічних прокуратур. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. № 75. Ч. 3. С. 123–128.

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ЯК ПРОЯВ ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ

Шершель О.В.,

*аспірантка кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0874-3138*

Шершель О.В. Обмеження прав і свобод людини як прояв законів діалектики.

У статті презюмується, що встановлені в законі обмеження прав і свобод повинні бути легітимними, в іншому разі право розглядається як інструмент пануючої ідеології. Відзначається, що розвиток системи прав людини відбувається шляхом розширення можливостей і відповідно зменшується обсяг їх обмежень. Водночас, перефразуючи загальновідомий вислів, можна сказати, що свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої, що часто призводить до конфлікту їх інтересів. Знайти баланс інтересів людини з суспільними інтересами, узгодити їх, при встановленні обмежень прав і свобод, дотримуючись принципу справедливості якнайкраще дозволяє діалектика, яка є вченням про найбільш загальні закономірності і закони розвитку. Водночас, з огляду на те, що справедливість є явищем трансцендентним, і, як то кажуть, справедливість має в собі елемент несправедливості, дослідження правомірності обмеження прав і свобод людини здійснюється з огляду на дотримання принципу пропорційності, який є виявом справедливості. Пропорційними можуть бути лише найменш обтяжливі для прав і свобод осіб обмеження, які не порушують сутність прав і свобод людини. Сутність прав і свобод людини – це їх якісна характеристика, яка визначає їх місце (цінність) в системі інших прав людини. Виокремити сутність прав і свобод людини, визначити той обсяг можливостей, який є необхідним для нормального функціонування людини в суспільстві, покликаний «образ людини», який формують конституційні цінності і конституційні права і свободи. Важливим у цьому аспекті є припис частини першої статті 3 Конституції України, за яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Особливу увагу слід приділити такій цінності, як людська гідність. Сутність права і свобод особи виявляється в змісті та обсязі права. Порушення сутності права визначається у конкретному випадку обмеження прав і свобод людини, виходячи з «образу людини». Лише у разі обмеження складових права, гарантованих Конституцією України, відбувається неправомірне порушення права особи.

Ключові слова. Обмеження прав людини, образ людини, справедливість, пропорційність, сутність права.

Shershel O.V. Limitation of human rights and freedoms as a manifestation of the laws of dialectics.

The article assumes that the limitations of rights and freedoms established by law must be legitimate, if this is not the case, the law is considered as a tool of the ruling ideology. The development of the system of human rights takes place by expanding the possibilities for their implementation, and accordingly, the volume of restrictions on human rights and freedoms decreases. At the same time, paraphrasing a well-known saying, one can say that the freedom of one person ends where the freedom of another begins, which often leads to a conflict of their interests. Establishing limitations on human rights and freedoms is necessary to reconcile the conflicting interests of the individual, other people, society and the state. Dialectic, which recognizes the general connection and interdependence of phenomena, allows to overcome and find a balance of interests when establishing limitations of rights and freedoms, observing the principle of justice. At the same time, given that justice is a transcendent phenomenon and has an element of injustice, the study of the legality of limiting human rights and freedoms is carried out in view of the observance of the principle of proportionality, which is a manifestation of justice. At the

same time, only the least onerous limitations for the rights and freedoms of individuals, which do not violate the essence of human rights, can be proportional. The essence of a human right is its qualitative characteristic, which determines the place of the right in the system of other human rights, its value for a person. The image of a person, which is formed by constitutional values and constitutional rights and freedoms, allows to single out the essence of a specific right of an individual, and to determine the scope of opportunities that is necessary for the normal existence of a person in society. Important in this aspect is the prescription of the first part of Article 3 of the Constitution of Ukraine, according to which a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine. Special attention should be paid to such a value as human dignity. The image of a person's right and freedom is fixed in the content and scope. Violation of the essence of the right is determined in a specific case of restriction of human rights and freedoms based on the «image of a person». Only in the case of restriction of the components of the right guaranteed by the Constitution of Ukraine, there is an unlawful violation of the right of a person.

Key words. Limitation of human rights, the image of a person, justice, proportionality, the essence of law.

Постановка проблеми. Свобода однієї людини обмежується свободою іншої, що призводить до конфлікту. Врівноважити їхні інтереси покликані встановлені в законі обмеження прав і свобод людини.

Проте, якщо обмеження прав і свобод особи встановлюється законодавцем виключно з політичних, економічних, конформістських причини, тоді право розглядається виключно як інструмент відповідної ідеології. У такому разі й справедливість втручання у права і свободи людини буде оцінюватися тим, хто ухвалює закони, і відповідно змістовне наповнення справедливості змінюватиметься зі зміною влади. Як свідчить історія, це неминуче призводить до протистоянь у суспільстві, анархії, революцій. А отже надзвичайно важливо, щоб встановлені у законі обмеження прав і свобод людини були легітимними.

Мета статті – дослідити, застосовуючи закони та принципи діалектики, питання щодо меж втручання органів державної влади у права і свободи людини та запропонувати критерії та підстави визначення правомірності їх обмежень.

Стан опрацювання проблематики. Діалектика як методологія пізнання права неодноразово використовувалось у працях Колич О.І., Костицького М.В., Кушакової-Костицької Н.В., Мережко О.О., Скакуна О.Ф.

Виклад основного матеріалу. Діалектичний підхід до аналізу соціальних і юридичних явищ не є винятковим чи є єдиновірним. Але він дає змогу пізнати соціальну і правову реальність у цілісності, розвитку, суперечностях [1, с. 47]. Особливість діалектичного мислення проявляється у тому, що явища та процеси розглядаються з точки зору їх системної цілісності та взаємозв'язку, у єдності протилежностей, у постійній динаміці розвитку [2, с. 47].

Так, розвиток системи прав людини відбувається шляхом розширення можливостей щодо їх реалізації, і, відповідно, зменшується обсяг обмежень прав і свобод людини. Окремі права людини нового покоління виникають в умовах конфлікту моральних цінностей, які традиційно тлумачились протягом століть, і технологічних можливостей. Так, характерними є нові підходи до визначення материнства, сім'ї, порядку зародження життя (клонування).

Разом з цим, досягнення у сфері інформаційних технологій, розширюючи можливості щодо реалізації права на інформацію, фактично обмежують інші права, приміром, право на недоторканість особистого життя.

Це, в свою чергу, потребує дослідження справедливості встановлених обмежень прав і свобод людини.

Як відзначають науковці, справедливість – ідеальна сторона права. Так, здійснюючи діалектичний аналіз права на прикладі тріади А. Фіхте (тезис – антитезис – синтез), О. Мережко відзначає, що свобода – це тезис, антитезис – рівність, адже свобода в суспільстві серед вільних суб'єктів неможлива без рівності, так само як і справжня рівність неможлива без свободи. Синтезом свободи і рівності є справедливість як морально-правова справедливість [3, с. 177]. Говорячи про діалектичний взаємозв'язок справедливості і права, Н. Шелевер наголошує: ідеї справедливості, закріплені в праві, дістають властивість нормативності; у свою чергу, саме право стає справедливим і морально обґрунтованим [4, с. 115].

Водночас, оцінити і «виміряти» дотримання справедливості при обмеженні прав і свобод людини на практиці важко, а скоріше неможливо, з огляду на багатоаспектність, динамічність цього поняття, його відносність, адже справедливість містить у собі елементи несправедливості. Особливо це ускладнюється, коли законодавець вдається при правовому регулюванні до позитивної дискримінації.

А отже, оскільки справедливість є явищем більшою мірою трансцендентним, і принцип пропорційності є його об'єктивним вираженням, принцип пропорційності може виступати засобом юридичної аргументації та підлягає застосуванню під час здійснення правотворчої діяльності і правозастосування та, відповідно, під час здійснення правосуддя [5, с. 57].

В основу принципу пропорційності покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи [6, с. 166].

Конституційний Суд України, вказуючи на те, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними, наголошує, що вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими (*Рішення від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016*); при обмеженні права (...) в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів (*Рішення від 5 червня 2019 року № 3-р(І)/2019*).

Європейський суд з прав людини, визначаючи пропорційність втручання держави у права особи, відповідає на питання чи було дотримано необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами. Пропорційність слід вбачати також у тому, що шкода, яка повинна попереджатися обмеженням свободи, має бути набагато значнішою, ніж шкода, яку зазнають громадянськість чи окрема людина через таке обмеження [7, с. 295].

Водночас обмеження прав і свобод людини в державі залежить від багатьох чинників – обмеженість ресурсів, рівень демократичного розвитку, стан науково-технічного прогресу, тож виникає закономірне питання, де та межа, коли обмеження прав і свобод людини буде вважатися неправомірним.

Природний підхід до обмеження прав і свобод людини презюмує встановлення обмежень, не порушуючи сутність прав людини. Як неодноразово вказував Конституційний Суд України, сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена (*Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005*).

Визначення сутності права людини неможливе без встановлення природи людини, її потреб, можливостей, інтересів, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні аспекти. При цьому, важливою є діалектика індивідуального і соціального, адже поза соціумом людина не може реалізувати більшість своїх можливостей і потреб.

Вирізняють дескриптивний, атрибутивний та сутнісний підходи до визначення людини. Останній полягає в намаганні розкрити сутність людини і таким чином сформулювати універсальну концепцію людини [8, с. 37–42].

Виокремити сутність конкретного права особи і визначити той обсяг можливостей, який є необхідним для її нормального функціонування в суспільстві дозволяє «образ людини». Але у різних державах різний рівень економічного розвитку, у кожної людини свої потреби і можливості.

Тож важливим тут є застереження Г. Радбуха про те, що правовий порядок не може бути пристосований до фактичної, реальної людської істоти, до її особливостей і настроїв, до її точковості; від емпірично конкретної окремої людини дорога не веде до правового порядку. Якщо хтось, як М. Штірнер, починає з унікального «індивіда», можна логічно, як і він, закінчити лише анархізмом. А загальний правовий принцип повинен, скоріше, бути спрямований на загальний тип індивідуальної людської істоти [9, с. 673].

Існує декілька підходів до формування «образу людини». Згідно запропонованого Е. Лампе («негативне природне право») беруться до уваги антропологічні базові потреби та інтереси. Схожий підхід пропонує концепція «мінімуму природного права», яка полягає у виявленні елементарних умов людського буття, за Г. Хартом буття людини характеризується обмеженим альтруїзмом, обмеженою силою волі, обмеженими ресурсами та обмеженим розумінням. За Дж. Ролзом, який аналізує природні та соціальні «основні блага», усі люди хочуть володіти та користуватися такими основними благами незалежно від особистих цілей, які можуть суттєво відрізнятися. В. Брюггер виокремив 5 елементів «образу людини»: самовизначення, значущість, відповідальність, захист і спосіб життя [10, с. 138–139].

Науковці відзначають, що «образ людини» в концепції В. Брюггера, як і взагалі в сучасній німецькій юридичній науці і практиці, є не абстрактним, а реально «працюючим» в судовій практиці. Так, в практиці Федерального Конституційного Суду ФРН, представленою в декількох важливих справах, використано «образ людини», який закладено в Конституції ФРН, для того, щоб роз'яснити сторонам по справі і суспільству в цілому підстави, завдяки яким суду вдалось досягти балансу між конкуруючими приватними інтересами та між приватними та публічними інтересами [11, с. 101].

«Образ людини» визначається, виходячи з її потреб (фізичних, моральних, духовних, матеріальних), можливостей, наданих для того, щоб вона могла реалізовувати свої здібності і безпечно жити як біологічна і соціальна особа.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини вказував, що «гарантоване Конституцією право на гідний мінімальний рівень життя охоплює засоби, які є доконечно потрібними для забезпечення як фізичного існування людини, так і мінімальної участі в соціальному, культурному і політичному житті. Законодавець має простір обдумування в оцінці того, які саме потреби є доконечними для забезпечення гідного мінімального існування» [рішення від 27 липня 2016 року, № BVerfGE 142, 353-388, 2 «а» (36)].

На це рішення міститься посилання в Рішенні Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(П)/2023. У цьому Рішенні вказано, що «соціальна держава [...] зобов'язана гарантувати в повному обсязі на законодавчому рівні прожитковий мінімум як мінімальний стандарт базового соціального захисту людини від бідності, який є непорушним і належить до складників сутнісного змісту вказаних конституційних прав».

Отже, сутнісний зміст відповідного права може бути певним чином вирахована. Недаремно існують такі поняття як прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата і навіть індекси щастя.

У нашій державі «образ людини» формують її основні прав і свободи, закріплені в Конституції України, конституційні цінності. За частиною першою статті 3 Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Особливу увагу слід приділити такій цінності як людська гідність. Вчені відзначають, що людська гідність як багатоаспектна цінність людини глибоко проникає у зміст права, а тому властивості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу [12, с. 31]. Право на повагу до людської гідності практично в усіх конституційних системах є абсолютним, а людська гідність визнається сутнісним змістом, «ядром» кожного конституційного права [13, с. 29]. Людська гідність є важливою антропосоціокультурною цінністю кожної людини, джерелом її природного права на соціальний захист [14, с. 132].

Сутність права особи «фіксується» в змісті та обсязі права. Конституція України у частині третій статті 22 вказує на недопустимість при прийнятті законів звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Порушення сутності права визначається у конкретному випадку обмеження прав і свобод людини, виходячи з «образу людини». Лише у разі обмеження складових права, гарантованих Конституцією України, відбувається неправомірне порушення права особи. Так, зокрема, право на соціальний захист має багато складових. Ті з них, які гарантуються Конституцією України (право на пенсію тощо), не можуть бути обмежені. Водночас скасування інших складових цього права (зокрема, право на вихід на пенсію у певному віці), які не захищаються Основним Законом України, не порушує сутність цього конституційного права.

Приміром, Конституційний Суд України, розглядаючи питання соціального захисту осіб, зазначив, що право громадян на соціальний захист є комплексним, його зміст визначають як Конституція, так і закони України, «інші складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першій статті 46 Основного Закону України або в інших його статтях, визначає Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх при формуванні соціальної політики держави за умови дотримання конституційних норм та принципів» (Рішення від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018); «тобто в інших випадках, не передбачених у Конституції України, законодавець може встановлювати та змінювати види, форми соціальної допомоги. Держава має широкий обсяг дискреційних повноважень щодо запровадження чи зміни [...] видів соціальних виплат, що не визначені та не конкретизовані у Конституції України» (Рішення від 22 квітня 2020 року № 3-р(І)/2020).

Обмеження прав і свобод відбувається не лише у випадку їх неправомірного встановлення, але й якщо законодавець не врегулював механізм реалізації відповідного права. У Рішенні від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що право людини на повагу до її гідності, як і її право на життя, є невід'ємним, невідчужуваним, непорушним та підлягає безумовному захисту з боку держави; у статтях 27, 28 Конституції України інституціалізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання.

Висновки. Необхідність знаходження компромісу між інтересами людини та суспільства, конфлікт між якими природньо виникає при здійсненні правового регулювання суспільних відносин, а також динаміка розвитку системи прав людини шляхом розширення можливостей їх реалізації потребують дослідження теми обмежень прав і свобод людини з точки зору діалектики.

Діалектичний підхід дозволяє запропонувати визначення сутності права людини, яка не повинна порушуватися у разі запровадження обмежень прав людини. Сутність права особи відображає міра свободи людини, обсяг та зміст існуючого права, а також його місце (цінність) у системі інших прав.

«Образ людини» формують, зокрема, її конституційні права і свободи та конституційні цінності, і саме «образ людини» дозволяє виокремити сутність права особи. Фундаментальні права особи, їх складові визначені як в Конституції України, так і в законах. Неправомірне обмеження прав і свобод людини відбувається виключно у разі скасування/зміни складових права, гарантованих Конституцією України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В. Спроба діалектичного підходу до соціального та юридичного аналізу корупції. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі матеріали VII Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 8–9 груд. 2022 р.)* / Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 47–51.
2. Колич О.І. Детермінанти діалектики у праві: окремі аспекти. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 45–51.
3. Мережко О.О. Діалектика права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 177–180.
4. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 89. С. 113–118. doi.org/10.32837/apdr.v0i89.3199.
5. Ромашко А.О. Сучасні тенденції застосування принципу пропорційності у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3, с. 57–61. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2019.09.
6. Козюбра М.І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. X.: Право*, 2008. 365 с.
7. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в Українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.)*. Одеса: Фенікс, 2012, с. 294–310.
8. Бігун В.С. Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до де-фініції. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матер. I Всеукр. круглого столу, 16–17 верес. 2005 р.* Львів, 2006. с. 37–42.
9. Gustav Radbruch. Law's Image of the Human. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 40, № 4, p. 667–681. DOI: 10.1093/ojls/gqaa026.
10. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. . 2003. Т. 1. С. 136–146.
11. Максимов С.І. Антропологічні основи права. *Щорічник українського права*. 2014. № 6, с. 95–104.
12. Гришук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.

13. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.
14. Орловський О.Я., Боднарук М.І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2021. № 67, с. 129–133. doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 86

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 27.12.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 17,44. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»